

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА
НАН УКРАЇНИ

2012
2(58)

березень – квітень

Засновник: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України; Президія НАН України

Видається: з 1997 р. – книжкова серія; з 26.10.2009 р. – періодичне наукове видання

Періодичність: 6 разів на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата політичних та історичних наук (Постанова ВАК №1-05/6 від 16.12.2009.)

Головний редактор: *Левенець Ю.А.* – доктор політ. наук, академік НАН України

Заступник головного редактора: *Майборода О.М.* – доктор історичних наук

Відповідальний секретар: *Перевезій В.О.* – кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Бевз Т.А. – доктор історичних наук

Войналович В.А. – доктор політичних наук

Кармазіна М.С. – доктор політичних наук

Котигоренко В.О. – доктор політичних наук

Михальченко М.І. – доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України

Нагорна Л.П. – доктор історичних наук

Панчук М.І. – доктор історичних наук

Пахарев А.Д. – доктор політичних наук

Рафальський О.О. – доктор історичних наук

Рудич Ф.М. – доктор філософських наук

Солдатенко В.Ф. – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Шаповал Ю.І. – доктор історичних наук

Шкляр Л.Є. – доктор політичних наук

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
Протокол №2 від 6 березня 2012 р.*

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012

ЗМІСТ

I. ПОЛІТИЧНА ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Лариса Нагорна. Історія й колективна пам'ять	6
Володимир Кулик. Структура та динаміка громадської думки щодо статусу російської мови в Україні	27
Юрій Шайгородський. Просторово-часові пастки сучасної соціально-політичної міфології	45
Кирило Євсєєв. Політичний текст як предмет дослідження	55
Сергій Нагорний. Стан і перспективи інституту президентства в Україні в контексті розвитку політичної модернізації країни	67
Анжела Акаймова. Інформаційно-комунікативні процеси	77
Тетяна Бєвз. Консервативні партії сучасної України: традиція чи модернізація	85
Валентин Бушанський. Невизначеність і об'єктивність у мовній політиці	97
Василь Віднянський. Проблеми та імперативи етнополітичного менеджменту в країнах центрально-східної Європи (історіографічні та правові аспекти питання)	108
Павло Гай-Нижник. «Фронт змін» А. Яценюка на старті до парламентських виборів 2012 р. (грудень 2011 р.–лютий 2012 р.)	121
Леся Ковач. Національно-освітня політика України: стан, проблеми та шляхи вдосконалення (на прикладі етнічних груп донбаського регіону)	153

Ірина Кучеренко. Політична організація суспільства: між політичними конструктами та українськими реаліями	167
Олесь Лісничук. Нація та національні інтереси в правих політичних дискурсах сучасної України	175
Наталія Макаренко. Сучасні соціально-демографічні тенденції на Донбасі	187
Ігор Рафальський. Європейська колективна суб'єктність та ідентичність	203
Ігор Черінько. Концептуальний контекст політики урядів Великої Британії щодо розширення Європейського союзу (1997–2010 рр.)	216
Леонід Чупрій. Національна ідея як чинник консолідації української політичної нації	230
Едуард Щербенко. Опозиція «відкрите/закрите» і момент відповідальності у моделі політичного дискурсу	245
Світлана Набок. Питання гендерної рівності в науковій політиці й академічній практиці: історія та сучасність	261
Анастасія Безверха. У боротьбі за національну ідентичність: медійне представлення Української греко-католицької церкви	272

ІІ. ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

Сергій Римаренко. Суб'єктність національних меншин	284
Олена Кривицька. Небезпеки системних змін полікультурного тренду України	293

Микола Кирюшко. Етноконфесійні спільноти України у системі факторів відтворення історичної пам'яті (теоретико-методологічні аспекти дослідження) 308

Максим Волосевич. Вплив релігійного фактора на процеси суспільно-політичних трансформацій у Росії початку ХХІ ст. 320

Дар'я Гайдай. Індивідуальний вимір етнічного конфлікту (на прикладі боснійської війни, 1992–1995) 332

Валентин Хонін. Етапи розвитку міжнародних етногенних відносин 342

ІІІ. ЕТНОІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Костянтин Баханов. Еволюція поглядів на історію радянської доби в шкільних навчальних програмах кінця 80-х–90-х рр. ХХ ст. 357

Світлана Баханова. Висвітлення процесу державотворення 1917–1922 рр. у сучасних шкільних підручниках із пропедевтичного курсу історії 372

Оксана Федотова. Цензура учбової літератури в УСРР–УРСР у 1920–1930-х рр. 385

Юрій Поліщук. Зовнішні та внутрішні чинники етнічної політики Російської імперії на Правобережжі України наприкінці ХVІІІ–на початку ХХ ст. 393

Фелікс Левітас. Українсько-єврейський діалог у контексті історії: подолання стереотипів національної пам'яті 407

Надія Литвин. Еміграційний уряд Західно-Української народної республіки: зовнішня політика та програма державного будівництва 422

Сергій Полтавець. Сприйняття суспільством феномену «влади» напередодні Української національної революції середини XVII ст. 432

В'ячеслав Яремчук. Українські партії Західної України на шляху до втілення ідеї національної державності та соборності (1914–1919 рр.) 449

РЕЦЕНЗІЇ, СПОГАДИ, ДОКУМЕНТИ

Антон Глушко. Обличчя словенської югоностальгії: «družo Tito, mi ti se kunemo» 477

Антоніна Березовенко. До 100-річчя з дня народження Юрія Володимировича Шевельова. Спогади 485

Відомості про авторів 505

І. ПОЛІТИЧНА ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Лариса Нагорна

ІСТОРІЯ Й КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ

Стаття присвячена проблемі співвідношень і пріоритетів у системі «історія й колективна пам'ять». Увага акцентується на можливостях герменевтики й історичної культурології, які пропонують бачити в історичній пам'яті не стільки осучаснену версію минулого, скільки рамку для репрезентації й просування інтересів певних суспільних груп.

Ключові слова: історія, реконструкція минулого, колективна пам'ять, «місця пам'яті», мнemoісторія.

Larysa Nahorna History and Collective Memory. The article deals with value and priority in the «history and collective memory.» Attention is accentuated on the possibilities of historical hermeneutics and cultural studies, which offer in the historical memory is not so much modernized version of the past as a frame for the representation and promotion of the interests of certain social groups.

Keywords: history, reconstruction of the past, collective memory, memory's place, mnemohistory.

Генетичний зв'язок історії й колективної пам'яті настільки очевидний, що останню часто ототожнюють з процесом історичного пізнання як таким. В усякому разі на побутовому рівні історія й історична пам'ять перебувають в одній площині, і питання про можливість конфронтаційної взаємодії між ними навіть не виникає. У сфері рефлексивної філософії й феноменології проблема репрезентації минулого в актах пам'яті має набагато складнішу конфігурацію. У пошуках точки, де перетинаються історія й пам'ять, П. Рікер доходить висновку: історія хотіла б приписати пам'яті всього лиш статус одного з об'єктів, що існують поряд з іншими у її полі дослідження. Водночас

колективна пам'ять наголошує на своїх значно ширших можливостях пригадування порівняно з тими, які виникають під відстороненим поглядом історика. Спір про пріоритети за таких умов уявляється нерозв'язним. Саме цю суперечність якраз і осмислює онтологія у рамках діалектики відновлення минулого й передбачення майбутнього; їй, зрештою, й належить право на вердикт щодо претензій історії й пам'яті на гегемонію у замкненому просторі ретроспекції.

Що ж до очевидної кризи пам'яті, то Рікер відносить її на рахунок страху перед історією й ослаблення інтуїтивного аспекту репрезентації, «нестримного вислизання минулого й застигlosti теперішнього, нездатності забути й нездатності згадати». А отже, «треба вчитися гнучкості прочитання й засвоювати уроки витонченої діалектики». Лише герменевтика, що перекидає місток між феноменом історії й феноменом пам'яті у вигляді семіотики репрезентацій минулого, здатна розкрити діалектику поєднання коригуючої функції історії щодо пам'яті і функції матриці, яку виконує пам'ять по відношенню до історії.

Рікер неодноразово звертається до платонівського міфу про *pharmakon*, ставлячи питання руба: «історія: засіб для зцілення чи отрута?» Ніхто в кінцевому рахунку не знає, зауважує він, бальзам це чи отрута, або те й інше разом. Сам Рікер схиляється до думки: радше отрута. Архівована й документована пам'ять уже втратила спогад як власний об'єкт, а те, що іменується фактом, далеко не завжди збігається з тим, що сталося насправді. Так виникає «криза довіри, яка дає привід для розгляду історичної науки як школи підозрілості» [1].

У такому викладі співвідношення історії й пам'яті легко побачити відлуння скептицизму П. Нора, який протягом кількох років керував підготовкою багатотомного французького видання «Місця пам'яті», об'єднавши у цьому проекті зусилля близько 100 провідних істориків. У його баченні текст, що у друкованій культурі постає як джерело уявлень про минуле, у медіакратичній культурі стає артефактом, який ще потрібно очистити від непотрібних нашарувань. Зміни в сучасному світі, вважав Нора,

настільки стрімкі, що всі новації назавтра застарівають, а отже, і саме звертання до колективної пам'яті у «світі футурошоку» втрачає сенс. На перехрестях пам'яті лишаються лише мнемонічні місця – як дзеркала, в яких люди минулого намагалися себе побачити.

Як винахідник «місць пам'яті» Нора еволюціонував від впевненого вміщення їх у простір «між пам'яттю та історією» до виразного роздратування тією обставиною, що пристрасть до меморіальних торжеств руйнує «справжню пам'ять» та відповідність історії й пам'яті. За метафорою про прискорення історії, вважав Нора, стоїть порушення рівноваги, створюваної традицією. Феномени глобалізації, демократизації, соціального нівелювання, медіатизації руйнують рівною мірою і суспільства-пам'яті, й ідеологію пам'ятей, і, зрештою, сам спосіб історичного сприйняття. «Про пам'ять говорять лише тому, що її більше не існує». Пам'ять-спадщина руйнує пам'ять-націю, і саме у цьому Нора вбачає ознаки «тиранії пам'яті». «Одержимість поминанням» створює феномен «роздвоєної пам'яті» й «підірваного національного», а хибно витлумачений борг пам'яті підмінює роботу скорботи. Тепер уже тільки на основі дослідження місць пам'яті можливе рефлектуюче повернення історії до себе. Але самі по собі місця пам'яті – це лише останки – «вже не цілком життя, але й ще не зовсім смерть» [2].

Отже, на переконання П. Нора, поняття історії й колективної пам'яті далекі від того, щоби бути синонімами. Пам'ять – це завжди актуальний феномен, породжуваний тією соціальною групою, яку вона згуртовує; зрештою, існує стільки ж пам'ятей, скільки суспільних груп. Як абсолют і жива субстанція пам'ять завжди перебуває у процесі еволюції, вона відкрита діалектиці забування й амнезії. Внаслідок своєї чуттєвої природи пам'ять уживається лише з тими деталями, які зручні для неї. Здатна на тривалі приховані періоди й раптові оживлення пам'ять підживлюється символічними спогадами, які сакралізує, далеко не завжди віддаючи собі звіт у своїх послідовних деформаціях. Чутлива до всіляких трансферів, проекцій, заборон пам'ять підвладна найрізноманітнішим використанням і маніпуляціям.

Що ж до історії, то це завжди проблематична й неповна реконструкція того, чого більше немає. Як інтелектуальна й світська операція вона апелює до аналізу й критичного дискурсу. Пам'ять вміщує спогад у сферу священного, історія виганяє його звідти. Пам'ять завжди підозріла для історії, і справжня місія останньої полягає у тому, щоб руйнувати й витіснити пам'ять. «Історія є делегітимізація пережитого минулого». Зрештою, вона здійснює внутрішнє перетворення історії-пам'яті в історію-критику [3].

До цих блискучих спостережень можна додати: і в сфері історії, і в царині пам'яті завжди є місце «поворотам» і несподіванкам. Історія, закладаючи образ події в суспільну пам'ять, може зумовлювати його неповну достовірність або й цілковиту неадекватність. Так само і пам'ять, справляючи зворотний вплив на історіографічний процес, здатна створювати проблеми оціночного незбігу. Якщо процес дослідження минулого й історієписання, принаймні у своїх ідеальних вимірах, перебуває у сфері раціонального, то простір історичної пам'яті – це здебільшого сфера уяви. Тут фігурує не саме минуле як об'єкт пізнання, але лише його туманний, розмитий образ. Простежуючи сліди минулого, інтерпретатор пам'яті творить мисленнєві конструкти, співзвучні настроям і потребам сучасності. Їх вже важко віднести до розряду рефлексій, вони не вбудовуються органічно в історичний контекст. Радше це фотографії, зроблені з певного, осучасненого ракурсу, візуальні схеми, орієнтаційні моделі.

У зіставленнях історії з пам'яттю є ще й проблема критеріїв. У «закритих» суспільствах питання «з якою історією порівнювати пам'ять» розв'язується просто: функціонуючий у них історичний канон практично ніким не оспорується. У «відкритих» суспільствах ситуація значно складніша, адже тут конкурують кілька метанаративів, не кажучи вже про відгалуження у вигляді мікроісторії, історії повсякденності тощо. Популярний в Європі останньої третини ХХ ст. напрям соціальної історії конкурує з модними нині течіями нової культурної історії, на підходах якої виразно позначається суттєвий вплив постмодернізму. З феноменологією пам'яті останню зближує

інтерес до «символічних форм» – знаків, метафор, колективних уявлень, ритуалів тощо. Однак «соціальні історики» не здають своїх позицій, закидаючи конкурентам підміну поняття «суспільство» поняттям «культура». У дискусіях традиціоналістів і прихильників інновацій протиставляються кількісні й якісні методи, макро- й мікропідходи, структури й події, практика й дискурси. За М. Гросс, «історична наука справді стала історією переоцінок і суперечок (*streitgeschichte*), відображення яких тією чи іншою мірою і з різним ступенем інтенсивності присутнє в історіографії кожної країни й соціуму» [4].

Ще більше значення має той факт, що саме на просторі «законів пам'яті» історія найтісніше змикається з політикою й ідеологією. Тут вона, використовуючи формулу К. Леві-Строса, стає не просто історією чогось, а історією для чогось. Вплив дискурсивної практики на процес історієписання виявився настільки значним, що на теоретичному рівні виникла потреба розмежування академічної й «неконвенційної (дискурсивної)» історії. Поява у цьому контексті «літературної», «емпатичної», «альтернативної» та інших «історій» уже нікого не дивувала. Як і перетворення в окрему субдисципліну «мнемоісторії» з акцентом на «місцях пам'яті». Під останніми розумілися не лише пам'ятники чи архітектурні споруди, але й рукописні тексти, ритуали, будь-які «сліди минулого».

Упродовж ХХ ст. у цілому ряді країн Європи проходили випробування масштабні проекти дослідження історичної пам'яті. Однак, за висновком австрійського культуролога Й. Файхтінгера, з точки зору впливу на стан національної ідентичності ці праці значної цінності не мали. «Тематика пам'яті користується сьогодні широкою популярністю у засобів масової інформації, однак найчастіше продається, так би мовити, старе вино у нових міхах» [5].

Песимістичний тон відомого вченого можна зрозуміти, адже як культура й ідентичність, так і історична пам'ять завжди використовувалися для того, щоб посилювати відчуття «Ми» на противагу відчуттю «Ви». Реконструюючи минуле, кожне нове покоління діє за принципом «образного моделювання», відшукуючи в минулому те, що співзвучне

його настроям і очікуванням. За точним спостереженням І. Глебової, конструювання «образів минулого» неминуче пов'язане із трансплантацією понять і змішуванням часів; по суті, відбувається штучне викривлення того, що відбувалося насправді, «свідома гра в минуле і з минулим». При цьому саме поняття «образ минулого» набуло своєрідного символічного змісту. «Образ минулого виконує роль соціального посередника між минулим і сучасним; агента впливу сучасного у просторі минулого і минулого у сучасному» [6].

Непрості відносини між історією й історичною пам'яттю змушують істориків дедалі частіше дискутувати на теми смислу історії та її інтерпретаційних можливостей. Показовим з цього погляду слід вважати започаткування серії книг під загальною назвою «Надаючи смисл історії. Дослідження з історичної культури та міжкультурної комунікації». Перший випуск цієї серії «Західне історичне мислення. Крос-культурні дебати» побачив світ під редакцію Й. Рюзена у 2002 р. [7]. Редактор-упорядник відразу ж намагається інтригувати читача парадоксом: чому проголошений на фоні викликів часу і постмодерністських новацій «занепад» історії супроводився величезною кількістю «нарративів минулого», гіпотез, психологічних концепцій історії тощо. Чи не є це ознакою того, що маємо справу не з «кінцем історії», а з кризою історичної теорії?

Щоб зрозуміти феномен глобальної історичної пам'яті, вважає Рюзен, необхідно створювати нове поле міждисциплінарних досліджень – історичну культурологію з акцентом на проблемах орієнтації людей в історії і формування на цій основі колективної ідентичності. Щоправда, спроба розглянути у цьому контексті суто західну специфіку історичного мислення виявилася не вельми вдалою. Бо акцент на «лінійному» погляді на історію, на переважно кількісних її параметрах, на складному співіснуванні каузального й герменевтичного підходів виявився, як показала дискусія з приводу започаткування серії, притаманним західному історичному мисленню майже тією ж мірою, як і будь-якому іншому. Зате ідея історичної культурології дістала підтримку, бо очевидно, що у зв'язці понять «історизм», «культурна пам'ять» і «культура» саме останнє поняття дедалі більше стає ключовим [8].

Неможливо обійти увагою і ті цікаві міркування щодо співвідношення історії й пам'яті, які озвучує А. Мегілл. Історія, доводить він, радше повинна елімінувати пам'ять і замінити її чимось іншим, яке не так прив'язане до бажань сучасного. Очевидно, що у багатьох випадках люди потерпають не так від дефіциту пам'яті, як від її надлишку. У «змаганнях» довкола пам'яті немає переможців: одна група «пам'ятає» так, інша інакше. І хоч «без інституту пам'яті немає ніякої історії», небезпечно розглядати пам'ять як джерело історичних фактів. Тому бодай в ідеалі одна з функцій історичної професії має полягати в протистоянні політичній цьогахвилиності й дослідженні минулого з ретельною обережністю й точністю.

Коли історію трансформують у пам'ять, комеморацію чи традицію, це, за Мегіллом, створює тенденцію елімінації критичної функції історії, яка, на його думку, є основою. Орієнтовану на пам'ять історіографію він визначає як афірмативну (підтверджуючу), таку, що підпорядковує минуле тим проектам, якими люди зайняті сьогодні. Не заперечуючи її право на існування, автор доводить: відсутність у ній критичної позиції щодо спогадів і традиції – прямий шлях до міфологізації [9].

Поки що завдання «повернути пам'ять під контроль істориків» виявилось не під силу навіть французам, які озаглавили свій вражаючий семитомний проект «Франція – пам'ять» (в іншому перекладі – «Пам'ятні місця»). Більше того, їм зрештою довелося визнати, що навіть образ Орлеанської діви не може однозначно слугувати консолідації нації. У Домремі, Руані, Парижі, Орлеані Жанну д'Арк згадували по-різному. Для роялістів і ультракатоликів вона була рятівницею короля, республіканці закидали їй невміння користуватися своїм містичним даром; ім'я Жанни носили загони Опору, але водночас її поважали і солдати вермахту як борця з ненависними англійцями. По-різному і в різних цілях можна використовувати будь-яке з «місць пам'яті». Не випадково багато хто з дослідників пам'яті характеризує як кошмар взаємне руйнування пам'яті й історії, вбачаючи вихід хіба що у більш лояльному ставленні до самого цього факту [10].

Таку, доволі критичну, налаштованість дослідників пам'яті до її функціонального призначення легко пояснити, якщо згадати про роль мобілізованої пам'яті в ізраїльсько-палестинському чи балканських конфліктах. На відміну від пам'яті як такої історична пам'ять «генетично» запрограмована на оцінку. Їй притаманні не просто пригадування й відтворення, але й своєрідний рефлекс сприйняття чи несприйняття, схвалення чи осуду. Кожний історичний факт потрапляє ніби під промінь прожектора і стає об'єктом прискіпливого аналізу. До того ж цей аналіз здійснюється, як правило, людиною небезсторонньою. Керуючись власною системою цінностей, вона сама обирає «точку відліку» у підході до тієї доби, яку вивчає. А майже неминуча «оціночна бінарність» (біле – чорне, добре – погане) заважає бачити півтони і нюанси. Плюси на мінуси і навпаки змінюються напрочуд легко, і саме це відкриває майже необмежені можливості для маніпулювання суспільною свідомістю.

Можна подивитися на проблему й ширше – кожному типу культури притаманний власний тип історіографічного мислення. За М. Оукшотом, минуле набуває вигляду історії у трьох різних варіантах. Перший – це утилітарне, прагматичне, дидактичне минуле, яке присутнє у сьогоденні у вигляді споруд, книг тощо. Таке минуле не відокремлене від сучасного, воно є його частиною. Другий варіант – зафіксоване (*recorded*) минуле, уже настільки освоєне історією, що сприймається як її продукт. І третій – це сконструйоване минуле, яке існує лише в уяві людини, точніше «образ минулого» [11]. Ця диференціація наклала виразний відбиток на процес спеціалізації історичного знання. Якщо в часи античності історією іменувалися майже усі наявні знання про суспільство, то в часи середньовіччя історичні знання виразно поділялися на «природні» й «церковні». І лише наприкінці XVIII ст. історія повернула собі статус суспільної науки, включно з усім, що пізніше відсепарувалося у вигляді політології чи етнографії.

Коли говорять про стан сучасного історичного знання, найчастіше оперують поняттям «криза наративу». Точніше говорити про кризу оповідного історіографічного канону,

бо саме поняття наративу дуже широке; воно являє собою «особливу епістемологічну форму, яка організує наше емпіричне сприйняття» (Ф. Джеймсон). Наративний поворот у гуманітарних і соціальних науках, що відбувся у 80-х рр. минулого століття, був пов'язаний з усвідомленням принципової ваги оповідної форми як інструмента організації пам'яті та конструювання соціокультурної й інших ідентичностей. З ним до науковців прийшло осмислення механізмів відображення у наративних текстах саме тих когнітивних та інтерпретаційних процесів, які формують ядро особистості. Наративний аналіз допоміг розкрити можливості внутрішнього діалогу як найважливішої особистості психічного життя індивіда.

По суті, наратив – це рамка, яку людина створює для себе з метою кращого осмислення реальності. За У. Еко, ми намагаємося нав'язати світові наративні схеми, запозичені з літературних творів, бо фіктивний, вигаданий світ, який у них постає, дає відчуття затишку й передбачуваності [12]. У ролі метанаративу може виступати навіть міф, якщо на нього відгукуються внутрішні струни, закладені у підсвідомості. Наративи відіграють настільки важливу роль у формуванні «Я-концепції» особистості, що деякі дослідники навіть у самій цій концепції вбачають упорядковану наративну конфігурацію. У таких схемах наратив постає як «трансформація невпорядкованих життєвих подій у певну послідовність», у формуванні якої бере участь навіть особистісний міф оповідача [13].

За П. Рікером, основним механізмом породження наративу є інтригоутворення, яке складається з відбору й впорядкування подій і дій. Саме воно перетворює фабулу (перелік подій) на завершену й цілісну історію. Інтрига зводить події в єдину схему завдяки механізові конфігурації. Зрештою, створені у такий спосіб наративи стають для індивідів опорою їхньої власної ідентичності [14].

Упродовж кількох століть конструюванням «колективного минулого» у формі наративів з більшим чи меншим успіхом займалися нації-держави. Загальною тенденцією при цьому була політична тенденційність: зведення в абсолют своїх виняткових достоїнств супроводилося застарілими

претензіями до «інших». Ідентичності, створювані на основі таких версій минулого, запрограмовані на конфлікт. Саме тому, констатує Є. Гельберг-Гірн, «колективна пам'ять ані лінійна, ані безстороння: вона вибіркова і підвладна емоційній і політичній цензурі... Ідея альтернативного минулого необхідна для нинішнього виправдання альтернативного майбутнього» [15].

Наукові версії історичного пізнання теж не вільні від тиску етноцентризму, особливо на рівні національних наративів. Про «оцінне маніхейство етноцентричного історичного образу» з тривогою пише, приміром, Й. Рюзен: «хочеш-не хочеш воно мусить спричиняти зіткнення різних ідентичностей» [16]. Логіка вилучення, «очищення» себе коштом інших визнається найгіршою в ідентифікаційних стратегіях. З урахуванням радикалістських крайнощів, притаманних сегментованим суспільствам із фрагментованими політичними культурами, варто частіше замислюватися над тим, які наслідки може мати заангажований погляд на історію, коли його пропагують державні структури. Адже в епоху глобалізації історія виразно перетворюється із засобу групової самоідентифікації у джерело продукування комерціалізованих образів. Пристосовуючись до потреб ринку, вона з легкістю підміняє ідею оволодіння знанням маніпулятивними конструктами.

Крім історії-наративу, існує історія-традиція, історія-пам'ять, історія-комеморація. В останніх трьох різновидах історія більшою мірою, ніж у першому, виступає як культурний товар і політичний інструмент. Їхня естетична й етична цінність повністю залежить від рівня освіченості соціуму як на елітному, так і на масовому рівні. Цінність історіографії полягає в її критичній налаштованості. Що ж до історії-пам'яті чи історії-комеморації, то їхні функції переважно легітимаційні й дидактичні, такі, що формують, за А. Мегіллом, «заспокійливу ілюзію спільності».

Не випадково проблеми історичної культури, місця історії «між політикою і правом», історії у кіберпросторі, спадщини в історичній свідомості зайняли чільне місце в роботі XXI Міжнародного конгресу історичних наук (Амстердам, серпень 2010 р.). Дискусія точилася навколо

проблем: «що шукають люди в минулому?», «канон в історичній освіті», «історія й ідентичність». Вона була доволі гострою, аж до пошуку меж між історичною респектабельністю й історичною кримінальністю, до порівнянь музи Клію з повією. Озвучувалась навіть пропозиція щодо створення Офісу історичних скарг, який збирав би факти викривлень і курйозів, захищаючи право людей на адекватну історію [17].

Історієписання у його сучасному вигляді може формувати, а може й руйнувати цілісність колективної пам'яті – цей зроблений під час Конгресу висновок легко підтверджується і вітчизняним досвідом. Наші уявлення про минуле не лише варіативні, але й орієнтовані на різні ціннісні системи, що надає історичному канону ознак внутрішньої діалогічності. Навряд чи можна відшукати якусь іншу інтелектуальну сферу, в якій рамки раціональності так послідовно розмивалися б під впливом непрофесіоналізму, емоцій та амбіцій. Яка саме версія історії буде донесена до свідомості молодого покоління, залежить від безлічі факторів, аж до кваліфікації і політичних уподобань вчителя початкової школи.

Варто звернути увагу й на іншу суттєву обставину: простір історичної пам'яті розширюється настільки швидко, що ставить під сумнів звичні канони історичного пізнання. Глобальні геополітичні зміни, руйнівний ефект яких був значно підсилений натиском постмодернізму, на якомусь етапі виявилися непідвладними історичному осмисленню – до такої міри, що про кризу історичної науки не говорив лише лінивий. І хоч оновлені теорії історії якоюсь мірою компенсують пізнавальні втрати 90-х рр., створювані упродовж останніх двох століть метанаративи й донині є об'єктом гострої критики. Натомість розширюється предметне поле історичної культурології, де місце основного субполя дедалі впевненіше займає теорія пам'яті.

Отже, процес відокремлення колективної пам'яті від історієписання виявився небезпроблемним. «Дроблення традицій» потягнуло за собою численні відступи від і без того хиткого консенсусу, який домінував у представленні національних версій історії. З'ясувалося, що як пам'ять

здатна «вбивати історію» (П. Нора), так і історія, якщо вона не в ладах з осмисленням проблеми Іншого, здатна справляти руйнівний вплив на історичну пам'ять. Л. Репіна доречно згадує про притаманні соціальній пам'яті лінзи, що мають серйозний ефект викривлення: *традиціоналізм* спотворює поняття розвитку в часі; *ностальгія* витлумачує історичні зміни у негативному світлі – як втрату «золотого віку» і звичного способу життя; *прогресизм* задає надто оптимістичний тон щодо суцільно позитивного характеру змін у майбутньому. Позиція історика щодо соціальної пам'яті теж далеко не завжди буває послідовною. Наголошування на неприпустимості «інструменталізації» минулого співіснують із баченням історії як фактора «соціальної терапії» щодо травматичного соціального досвіду [18].

Спробуємо тепер бодай схематично окреслити головні відмінності між теорією і практикою історієписання та структурою історичної пам'яті. Перше, що кидається у вічі: історієписання підпорядковане ритмам лінійного часу, а історична пам'ять – канонам циклічності. Досліджуючи минуле, історик виходить на осмислення сучасного й майбутнього за законами раціональності й послідовності. «Безперервність історії, – зазначав А. Тойнбі, – найпривабливіша з усіх концепцій, вибудована за аналогією з уявленнями класичної фізики... Глави історії будь-якого окремо узятото суспільства нагадують послідовні ступені досвіду людини» [19]. Що ж до уведення історичних фактів у контекст пам'яті, то тут домінантою є повторюваність. На зміну наративу приходять фрагменти, як правило, довільно змонтовані й витлумачені.

Прагнення сакралізувати історію – одна з відмітних рис християнського світосприймання, природним чином закладена у фундамент історичної пам'яті. Літописна традиція на Русі базувалася на ставленні до історичних переказів і легенд як до канонічних текстів, що, однак, не ставало на заваді пізнішим переписуванням і редагуванням літописів на догоду ідеологічним уподобанням чи політичним інтересам. У семіотично навантаженій культурі бароко домінування дихотомії земного («тимчасового») і небесного незмінно доповнюється образом вічності як

реалізації свободи від тимчасовості й торжества безсмертя [20].

На констатації існування двох взаємовиключних кодів сприйняття часу – лінійного й циклічного – доволі часто базують пошук відмінностей між історичним знанням та історичною пам'яттю. «Час історії лінійно розгортається з минулого, через теперішнє до майбутнього. Час міфу циклічний, він базований на повторюваності й «вічному поверненні» до архетипічних витоків». «Втягнення» минулого у актуальні контексти супроводиться його знесмисленням; воно починає служити всього лиш віртуальним розважальним фоном повсякденного комфорту. Перетворюючись у об'єкти споживацтва, історичні образи самі тепер підпорядковуються логіці споживацьких рейтингів» [21].

Вододіл між інтелектуальною історією й історичною пам'яттю проходить, по-друге, по лінії відмінності між фундаментальним і прикладним знанням. Заняття наукою – це в своїй основі ціннісна раціональна дія, підпорядкована імперативу пошуку істини. Винесемо поки що «за дужки» проблему «істинності» історичного (як, утім, і всякого іншого) наукового знання – йдеться, зрештою, не про абсолюти, а про мотивації. Принаймні в ідеалі у діючого історика іншої мотивації, крім пошуку раціональних пояснень минулого, немає. У політиці ж пам'яті на першому плані – саме політичний інтерес, причому дискурсивно обумовлений. Тут вже вступає в дію логіка дискурсу – з її постійним хитанням між «сказаним і несказаним», з метафоризацією на грані міфотворення й абсолютизацією незгод.

Не менш важливо звернути увагу й на зміну парадигм як на суттєву ознаку новітньої науковості. Щоб зберегти свій статус, наука змушена перебувати у постійному процесі оновлення своїх основоположних концепцій і методологічних підходів. Російський соціолог Н. Романовський нарахував 12 наукових «поворотів», які упродовж півстоліття кардинально змінили обличчя як соціологічного, так і історичного знання [22]. Коли говорять про антропологічний, культуральний, лінгвістичний, прагматичний, семіотичний, етичний та інші повороти, мають на увазі принципові зміни як у ставленні до інтегрованих ресурсів

гуманітарного знання, так і оновлення методологічних та методичних прийомів, глосарію тощо. У число поворотів потрапив і «поворот до пам'яті». Не можна, проте, не бачити, що у просторі пам'яті накопиченню фактажу приділяється більше уваги, ніж оновленню теорії й методів. І це не недогляд, а принцип: сфера пам'яті ревно оберігає традиційність у підходах, тут протидія «переписуванню» історії особливо відчутна.

Навряд чи варто іронізувати з приводу кількості чи номенклатури «пізнавальних поворотів», хоч певний наліт інтелектуальної моди тут, безумовно, простежується. Без тверезої оцінки й систематизації тих когнітивних зрушень, з якими пов'язаний науковий поступ другої половини ХХ ст., неможливо з'ясувати глибинні причини перетворення історіографії з сукупності дещо одноманітних наративів на теми влади й власності у складний калейдоскоп моделей і підходів, націлених на проникнення у духовний світ людини. Лінгвістичний поворот відкрив майже безмежні можливості нового прочитання текстів і дискурс-аналізу, антропологічний утвердив людиноцентризм як систему оцінювання, культурний прояснив значення категорій свідомості, міфів, символів в історичному пізнанні. Розхитування картезіанського раціоналізму, тобто уявлень про істину як дзеркальну відповідність теорії життєвим реаліям, відбулося у ході семіотичного повороту, у контексті аналізу кодів, знакових систем, різночасових структур, «мовних ігор». Просторовий поворот відкрив нові шляхи до дослідження географії відмінностей, співвідношення глобального й локального, переосмислення концепту регіоналізму. Внаслідок цього виявилися зруйнованими або ж істотно девальвованими ті звичні уявлення про прогрес, які живили історичну думку протягом як мінімум двох століть.

Сучасна історична наука вражає поліваріантністю підходів, і хоч у ній все ще лишається домінантною «подієва» інформаційна система й структурування «за періодами», пануючу донедавна позитивістську парадигму вже можна вважати списаною «в архів». Під виразним впливом соціологічних теорій, неокантіанських, феноменологічних та

екзистенціалістських філософських систем відбувається «розхитування» каркасів національних та інших «гранд-наративів», змінюються стандарти науковості і ставлення до джерел. Бачення «часових пластів», вписаних у контекст історії ментальностей та ідентичностей, формує уявлення про історичний час як такий, що далеко не завжди відповідає календарному. Дехронологізація доповнюється виразним інтересом до синхронії, а це, в свою чергу, стимулює перегляд усталених схем колоніалізму/деколонізації, регіоналізації/транснаціоналізації, «трьох світів». Традиційні моделі історієписання співіснують із тими, які позиціонують себе як «нові» – з новою соціальною, новою локальною, новою інтелектуальною історією, мікроісторією, історією повсякденності тощо.

Оновлені у такий спосіб стратегії історієписання справляють чималий вплив на суміжні сфери гуманітаристики – політологію, етнологію, культурну географію. Історична соціологія, історична політологія базуються на відмові від традиційного «історицизму»; про «новий історизм» як методологію говорять літературознавці й правознавці. На оновлених історичних підходах базуються численні словникові проекти – німецьке видання «Основні історичні поняття. Історичний словник соціополітичної мови в Німеччині» у 8 томах, «Довідник основних політичних понять у Франції 1680–1821 рр.». «Словник соціально-політичних слововживань французької мови в 1770–1815 рр.» та ін.

Наскільки вписуються всі ці та інші новації у контекст історичної пам'яті? Доводиться визнати: мінімальною мірою. Дослухаємося до думки відомого російського дослідника проблем пам'яті Н. Копосова, який нині працює у Фінляндії: пам'ять, що зачалася у відповідних «місцях» та культурних символах – це вже не та природна пам'ять суспільних груп, яка передавалася з покоління в покоління. «І тим не менш вона усюди – штучна, сконструйована за живою участю істориків, але непідвладна науці. Продукт політичних маніпуляцій, державних ритуалів і культів, що транслюється у суспільну свідомість через систему освіти, літературу, мистецтво, пресу. Сучасні масові уявленні про історію рядяться в одягу природної пам'яті, але

є витвором професійних агентів історичної політики». Те, що ми називаємо пам'яттю сьогодні – це вже не пам'ять, але й не зовсім історія, бо втрачає притаманну останній структуру лінійної оповіді [23].

По-третє, не можна не бачити неспівпадіння ритмів розвитку теорії історії й теорії історичної пам'яті. Історична пам'ять орієнтована на традицію, а історичне мислення потребує постійних інновацій. Історія в цілому («Geschichte») постійно обганяє окремі історії («Historie»), зауважує Р. Козеллек. «Отже, переписування історії стає не лише роботою з виправлення помилок або ж актом спокутування провини, воно перетворюється в засадничу умову самої професії історика внаслідок трансцендентності цілісної історії стосовно кожної історії зокрема» [24]. У просторі ж пам'яті фігурують окремі історії, причому вимога опертя на традицію зумовлює стиль усього процесу «пригадування». А отже, переписування історії тут вважається ознакою поганого тону.

Теорія часу у розумінні Р. Козеллека безпосередньо пов'язана з герменевтикою, орієнтованою на тлумачення й інтерпретацію джерел. Однак історика цікавить не лише «мова» джерела, але й увесь позамовний контекст. «Чим нас зачаровують історії? – запитував Г. Гадамер, полемізуючи з Козеллеком. – На це питання є тільки «герменевтична» відповідь: тим, що ми пізнаємо себе в іншому, в іншому середовищі людей, в іншому контексті подій». Важливо, доводив він, щоб ми пізнавали себе в іншому краще, ніж у самих собі [25]. Що ж до теорії пам'яті, то вона зосереджується на кривдах, болях, травмах і тому конфронтаційна в своїй основі. Ставлення до Іншого тут у кращому випадку контроверсійне, у гіршому – вороже. А отже, тут майже завжди існує конфлікт між розумінням джерела і пояснювальною схемою; навіть очевидні факти не беруться до уваги там, де оціночні критерії відшукуються за принципом політичної чи ідеологічної доцільності.

По-четверте, наукове історієписання постійно перебуває у пошуку парадигм, що допускають різнотлумачення, уникають категоричності в оцінках і прямолінійності у висновках. Простір історичної пам'яті, навпаки, настільки

переобтяжений категоричністю, що у відповідному дискурсі допускаються, принаймні гіпотетично, навіть кримінальні переслідування за невизнання тих чи інших офіційних трактувань. Міркування політичної доцільності здатні тут розхитувати засади не лише наукової, але й суто людської етики.

Нарешті, дискурс історичної пам'яті тяжіє до метафоризації значно більшою мірою, ніж науковий історичний дискурс. Набираючи епістемологічного статусу, метафора часто підмінє операціональну схему і зрештою набуває вигляду постулату. Як правило, така операція не йде на користь точності й конкретиці. С. Кульчицький, приміром, звертає увагу на такий промовистий факт. Коли в середовищі української діаспори народився термін «Український голокост», здавалося, що було знайдено вдалу формулу для ототожнення голодомору 1932–1933 р. з геноцидом. Але надто прямолінійне порівняння виявилось непереконливим, адже західні вчені здебільшого не розрізняли українців і росіян, а українці з числа радянських громадян «знали, що в Радянському Союзі не полювали на них так, як на євреїв у гітлерівській Німеччині тільки через їхнє етнічне походження. Концепт «Українського голокосту» зіграв злий жарт з усіма, хто добивався міжнародного визнання Голодомору геноцидом» [26].

До сказаного варто додати, що концепти історичної пам'яті здебільшого формуються у медіапросторі, а тут і тиск комерціалізації, і легкість публіцистів у поводженні з фактами доволі часто знецінюють навіть сумлінний пошук істини. Щойно згадані міркування відомого знавця трагедії, що спіткала Україну у 30-х рр. минулого століття, редакція газети «День» супроводила ілюстрацією, в якій йдеться про «10 мільйонів невинно убієнних». Але ж сам С. Кульчицький неодноразово оспорював цю цифру, завищену принаймні втричі.

Істинний дискурс записаний у душі, – не втомлюється повторювати П. Рікер. «Одні й ті самі події для одних означають славу, для інших – приниження. З одного боку – уславлення, з іншого – прокляття. Саме так в архівах колективної пам'яті накопичуються реальні й символічні

образи» [27]. Настійливе втручання ідеології у сферу пам'яті створює, як правило, ефект відторгнення. Індивідуальна пам'ять людей, як і колективна, структурується соціальним досвідом, а він може істотно варіюватися у міжгруповому контексті. Минуле для кожної людини – це джерело її емоційної, суто екзистенційної, налаштованості, а вже від останньої залежить, наскільки переконливими для неї виявляться аргументи, пропоновані в рамках «політики пам'яті».

Очевидно, що внутрішня суперечливість наративів і багатоаспектність підходів – явища в принципі неунікненні там, де конкурують геополітичні доктрини й ідеологічні настанови. У наш непростий час ніякі звертання до авторитету «академічності» не гарантують безсторонності, не кажучи вже про принципову неможливість «односпрямованості» історичного знання в епоху бурхливих суспільних зрушень. Йдеться, отже, не про якусь подобу «єдиномислення» (радянський досвід переконливо довів ходувільність цього симулякра), а про нормальний науковий діалог, цілком можливий за умов відмови історика від ролі рупора у озвученні заданих політикою конвенційних інтерпретацій.

Неупереджений історик має постійно пам'ятати і про пастки, пов'язані із тими абераціями темпоральності, які принесла з собою своєрідна мода на постмодернізм. Уявлення про історика як пророка, який «передбачає заднім числом», або як про посередника-медіатора, що мандрує між наукою й мистецтвом, здатне водночас і поліпшувати, і погіршувати імідж історичної науки. Вихід історіографічних дискурсів поза традиційні межі історичного знання імponує масовій свідомості, створює ефект розкутості, в якому завжди є місце для апріорних ідей і неординарних висновків. На цьому фоні ідеологізовані й політизовані історіографічні схеми сприймаються як анахронізм. Парадокс, однак, полягає в силі інерції, для якої догматика є найкращим живильним середовищем. Спираючись на цю інерційність, спрощені й ідеологізовані конструкти доволі часто демонструють високий ступінь стійкості, постійно підживлюваний міфотворенням.

Реально функціонуючу історичну пам'ять варто розглядати не стільки як у міру ідеалізовану версію минулого, скільки як рамку для репрезентації й просування інтересів певних суспільних груп. Доводиться, отже, миритися з тим, що у кожній суспільній групі – своє уявлення про історичну правду і що доволі часто їхні інтереси є взаємовиключними. Як і з тим, що кожна з них саме на полі історичної пам'яті шукатиме симулякри, що імітуватимуть правдоподібність. Те, що сучасна людина схильна сприймати реальність крізь призму відеоряду, полегшує завдання маніпуляторів. Проблеми корекції історичної пам'яті й вибору об'єктів меморалізації мають тому розглядатися як смисложиттєві.

Можливості науки у цьому процесі хоч і не безмежні, але не такі вже й малі, особливо якщо брати до уваги інтердисциплінарний контекст досліджень історичної пам'яті. Нова історична культура забезпечує досить широкий простір для вироблення системи ціннісних орієнтирів, здатних протистояти кон'юнктурним спробам гри на природних людських почуттях співпереживання. Філософія історії пропонує синтетичний погляд на рух ідей і шляхи відображення минулого у дискурсі сучасного. Культурно-історична епістемологія не лише створює відносно надійний фундамент наукового знання, але й виробляє універсальні критерії відбору об'єктів пам'яті. Дискурсологія, яка успішно виборює свій дисциплінарний статус, освоює власне предметне поле на основі вивчення контекстів, конкретних форм мислення й сприйняття, ідеологічних та інших засобів впливу на свідомість чи підсвідомість.

Пізнавальна цінність створюваного в процесі історизації особливого домену раціональності вирішальною мірою залежить від того, наскільки чітко вдається окреслити межі між наукою і псевдонаукою, між фундаментальним і утилітарним знанням. Оскільки прикладна наука не створює власних когнітивних підвалин, вона часто опиняється в полоні «напівзнання» й еkleктики. Держава й суспільство, які дбають про раціональність політики пам'яті, не повинні економити на фундаментальній науці. Якщо говорити про вітчизняні реалії, то йдеться не лише про мізерні тиражі академічних видань, але й про хибну практику

заборон на продаж академічними інститутами своєї наукової продукції. Бо вакуум на ринку науково-популярної літератури негайно заповнюється низькопробною кон'юнктурщиною.

Виховний ефект політики пам'яті визначається, однак, не стільки кількістю циркулюючих в суспільстві історичних знань, скільки якістю й гуманістичною спрямованістю самої виховної системи. Індивід має не просто прийняти пропоновану йому шкалу цінностей, а засвоїти її, пропустити через розум і серце. Саме тому «робота пам'яті» – це не стільки відтворення подій минулого, скільки цілеспрямоване вибудовування консолідаційних символів. І тут надзвичайно важливо утримуватися від спокуси здобути емоційні дивіденди, педалюючи теми трагедій і страждань. Хоч вважається, що такий кут зору йде на користь легітимізуючим, «націоналізуючим» завданням, варто дивитися на проблему символів ширше, у контексті соціалізації підростаючих поколінь. «Егоїзм болю» – далеко не кращий виховний засіб, не кажучи вже про бажання помсти.

Зрештою, важливо наголосити й на такому: якщо вітчизняна еліта у своїй масі дійсно прагне до європеїзації українського суспільства, вона має докорінно змінити своє ставлення до соціальної й гуманітарної політики. Для останньої однозначно згубна зацикленість на певній системі «своїх» цінностей і нерозуміння складних взаємозалежностей держав, народів, індивідів у світі, що глобалізується. Така оберненість у минуле, яка вибудовує україноцентричні пріоритети на сакралізації архаїчних цінностей, постулатах власної непогрішності й за давнених претензіях до сусідів, формує ущербну свідомість і недієздатність, обеззброює людину перед складними викликами часу. Тільки послідовний людиноцентризм і відкритість до загальноцивілізаційних надбань здатні забезпечити країні гідне місце у сучасному світі.

---

1. Рикер П. Память, история, забвение. – М., 2004. – С. 196–253, 490, 534–546.

2. Нора П., Озуф М., де Пюимеж Ж., Винок М. Франция-память. – СПб., 1999. – С. 17. – 50; Нора П. Всемирное

торжество памяти // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3. – С. 206–207.

3. Нора П., Озуф М., де Пюимеж Ж., Винок М. Франция-память. – С. 17–19.

4. Гросс М. Основные тенденции развития западной историографии в последней четверти XX – начале XXI столетия // Общественные науки и современность. – 2011. – № 4. – С. 96–106.

5. Файхтингер Й. По ту сторону методичного национализма. Перспективы культуры, исторической памяти и идентичности в Европе // Вопросы философии. – 2007. – № 9. – С. 35.

6. Глебова И. И. Травматическое прошлое и национальная политическая культура // Политическая наука. – 2006. – № 3. – С. 115–116.

7. Western Historical Thinking. An Intercultural Debates. – N.Y., 2002.

8. Докладніше про зміст дискусії див.: Историография и историческое мышление (аналитический обзор) // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 2004. – № 2. – С. 31–49.

9. Мегилл А. История и память: за и против // Философия и общество. – 2005. – № 2.

10. Див., напр.: Уваров П. История, историки и историческая память во Франции // Отечественные записки. – 2004. – № 5.

11. Oakshott M. J. On History and Other Essays. – Totowa, 1983.

12. Див.: Усманова А. Р. Умберто Эко: парадоксы интерпретации. – М., 2000.

13. Чепелева Н. В. Особистий досвід суб'єкта у контексті психологічної герменевтики // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії. – К., 2006. – С. 295.

14. Рикер П. Время и рассказ. – Т. 1. – Интрига и исторический рассказ. – М.–СПб., 1998; он же: Герменевтика. Этика. Политика. – М., 1998; он же: Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике. – М., 1995.

15. Hellberg-Hirn E. Imperial Imprints. Post-Soviet St.Petersburg – SKS Finnish Literature Society. – 2003. – P. 114.

16. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – Львів, 2010. – С. 154, 162.

17. Тишков В. А. Новая историческая культура (размышления после XXI Международного конгресса исторических наук) // Новая и новейшая история. – 2011. – № 2. – С. 3–23.

18. Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. – М., 2011. – С. 469.

19. Тойнби А. Дж. Постигание истории. Избранное. – М., 2001. – С. 43–44.

20. Див.: Киселева М. С. Образы времени и истории в русской барочной проповеди: Симеон Полоцкий // Образы времени и исторические представления. – М., 2010. – С. 284–302.

21. Горин Г. По ту сторону «принципа истории»: об одной особенности исторического самосознания // Неприкосновенный запас. – 2009. – № 6. – С. 123–132.

22. Романовский Н. В. Современная социология: детерминанты перемен // Социс. – 2009. – № 12. – С. 26–35.

23. Копосов Н. Исторический поворот в современной мысли: взгляд на «переломное время» из «переломного времени наоборот» // Ейдос. – Вип. 5. – К., 2010/2011. – С. 12.

24. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. – К., 2006. – С. 328.

25. Гадамер Г.-Г. Теорія історії та мова // Там само. – С. 148–149.

26. Кульчицький С. Чому сталося вбивство голодом, або Осмислення українського Голодомору. – День. – 2011. – 18–19 листопада.

27. Рикер П. Память, история, забвение. – С. 119.

Володимир Кулик

СТРУКТУРА ТА ДИНАМІКА ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ ЩОДО СТАТУСУ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено ставленню різних груп громадян України до підвищення статусу російської мови, виявленому в загальнонаціональних опитуваннях 2012 та 2006 років. Аналіз середніх значень відповідей різних категорій респондентів демонструє наявність великих відмінностей між перевагами регіональних, мовних і політичних груп, а також суттєве зростання цих відмінностей за час між двома опитуваннями.

Ключові слова: мовна політика, статус мови, мовні групи, соціологічне опитування, аналіз середніх значень.

Volodymyr Kulyk. The structure and dynamics of public opinion regarding the status of the Russian language in Ukraine. The article examines the attitudes of various groups of Ukrainian citizens towards the elevation of the legal status of the Russian language, as displayed in two nationwide surveys of 2012 and 2006. An analysis of the mean values of

different categories' responses reveals big differences between the preferences of regional, linguistic and political groups, as well as a noticeable increase in differences between some of these groups during the two surveys.

Keywords: *language policy, language status, language groups, sociological survey, analysis of mean values.*

Проблема законодавчого статусу російської мови зберігала політичну актуальність впродовж усього періоду незалежності України. Неодноразові спроби одних сил (які їхні опоненти зазвичай називають проросійськими) домогтися підвищення цього статусу поки що розбивалися об рішучість інших (котрі, відповідно, прибрали назву проукраїнських) до такого підвищення не допустити та небажання третіх (традиційно званих центристськими) допомагати першим проти других. Політичне протистояння загострило увагу громадян до цієї проблеми, що для багатьох набула символічного значення, з огляду на яке вони тепер, своєю чергою, оцінюють позиції політиків. Для одних надання російській мові вищого статусу є безперечним добром, а для інших – не менш безперечним злом. Це розмежування не збігається з поділом за рідною чи повсякденною мовою, хоча серед російськомовних громадян переважають прибічники підвищення статусу, а серед україномовних – супротивники. Більше того, увага до статусу відсунула на другий план питання про вплив, який зміна статусу мала б на мовну практику самих цих людей і українського суспільства загалом.

Пильна увага політиків і громадян до проблеми статусу відбилася й у пріоритетах дослідників мовної ситуації. Зокрема, ставлення до надання російській мові офіційного статусу було одним із усього кількох «мовних» питань у щорічному моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАНУ [1]. У кількох працях це ставлення розглянуто «в розрізі» окремих регіональних, мовно-етнічних і соціо-демографічних груп [2]. Крім того, деякі автори вивчали ставлення до різних можливих статусів російської та, відповідно, української мов, прагнучи виявити той, що має найбільшу підтримку населення України загалом і певних груп зокрема [3]. Проте більшість таких докладних

праць спиралися на результати лише одного соціологічного дослідження, тому характеризували стан громадської думки в певний час, але не її динаміку. Ба більше, дослідження, що пропонували вибирати між кількома альтернативами, не можна порівняти з тими, що з'ясовували позицію щодо однієї, а ставлення до «офіційного» статусу російської мови на всій території України стало неактуальним після того, як ця альтернатива зійшла з порядку денного українського політикуму, поступившись місцем «регіональному» статусові в певних місцевостях [4]. Нарешті, в єдиній із відомих мені праць, де розглянуто два різних (хоч і досить близьких у часі) опитування з тим самим питанням і тим самим набором пропонованих відповідей Олександр Вишняк використовує не дуже продуктивний для порівняння результатів метод – аналіз частот. Тому автор може лише констатувати, що дані двох опитувань «аналогічні», не згадуючи, чи є поміж ними бодай якісь різниці [5].

У цій статті використано інший метод – аналіз середніх значень відповідей окремих регіональних, мовно-етнічних і соціо-демографічних груп респондентів. Він дає змогу порівнювати не лише відповіді в різних опитуваннях, а й відповіді різних груп в одному, тобто виявляти й динаміку преференцій, і їх структуру. З погляду структури я аналізуватиму результати загальнонаціонального репрезентативного опитування щодо мовної проблеми, яке провів у лютому 2012 р. Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) [6], а задля виявлення динаміки громадської думки порівнюватиму ці результати з даними подібного опитування, що його в грудні 2006 р. здійснив київський соціологічний центр «Громадська думка» [7]. Для унаочнення структури я спершу подаватиму частоти різних відповідей, а потім аналізуватиму середні значення.

Мовні групи я окреслюю не за декларованою мовою повсякденного вжитку, а за мовою, яку респонденти назвали рідною [8]. Хоча багато з тих, хто вважає рідною українську мову як мову своєї країни чи етнічної групи, майже чи взагалі не вживають її у власній мовній практиці, вибір певної мови як рідної більшою мірою відбиває

позицію в мовному питанні, ніж факт переважного спілкування певною мовою, що часто зумовлений обставинами життя людини, а не її власним вибором. Це доводить статистичний аналіз впливу різних чинників на преференції громадян щодо мовної ситуації та мовної політики [9]. Щодо регіонів, то я дотримуюся традиційного окреслення Заходу (Волинська, Рівненська, Тернопільська, Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська й Чернівецька області) та Центру (Хмельницька, Вінницька, Житомирська, Київська, Чернігівська, Сумська, Полтавська, Черкаська, Кіровоградська області й місто Київ), але відступаю від традиції в поділі решти країни. Виокремлювані зазвичай Південь і Схід містять дуже відмінні в сенсі поглядів на мовну політику території: хоч їх об'єднує ставлення більшості мешканців до підвищення статусу російської мови, за ступенем радикальності цього ставлення Крим годі порівняти з сусідньою Херсонщиною, а Донбас – із Харківщиною. Тому я відділив радикально налаштовані проти реальної чи гаданої українізації Донбас і Крим, а всі інші області Півдня й Сходу – від Одеської до Харківської – об'єднав у регіон, який умовно називатиму Півднем/Сходом. Такий поділ застосовував і Вишняк [10].

Бажані статуси української та російської мов

У першому розглядуваному тут запитанні респондентам пропонувалося відповісти, «яким має бути статус української та російської мов в Україні?» Запитання мало аж шість варіантів відповіді, що дозволяє вийти поза межі дихотомії одномовності-двомовності й розглянути весь спектр преференцій – від панування однієї мови через різні способи їх поєднання до панування іншої. Крім законодавчо встановленого нині статусу російської як однієї з мов меншин та її фактичного становища як паралельної розмовної мови більшості суспільних практик, інші внесені до списку можливості поєднання полягали в наданні російській статусу рівноправної з українською державної мови та її офіційному вживанні лише в тих регіонах, де цього прагне більшість населення. Останній варіант приблизно відповідає статусові російської як регіональної мови, що його передбачає проект закону про мови, вже кілька років у

різних модифікаціях пропонувань на розгляд парламенту від імені Партії регіонів та її коаліційних партнерів, – тільки що за проектом цей статус автоматично надається всім територіям, де чисельність носіїв мови становить понад 10 відсотків, тому територія буде значно більшою, ніж якщо надання статусу потребуватиме схвалення більшості мешканців.

Розподіл частот підтримки різних відповідей в опитуванні 2012 р. потверджує відзначену в раніших працях величезну різницю між перевагами різних мовних і регіональних груп. Переважна більшість російськомовців та мешканців східних і південних областей підтримують підвищення статусу, тоді як україномовці та мешканці Заходу й Центру здебільшого заперечують. Водночас наведені в таблиці 1 дані показують (підтверджуючи висновок, який я зробив за даними опитування 2006 р.) [11], що за наявності проміжних варіантів прибічники підвищення статусу російської мови не конче вибирають її повну рівноправність з українською, а супротивники можуть прагнути не тільки збереження чинного статусу, а й повного вилучення російської мови з суспільного вжитку. Саме частотою вибору різних статусів відрізняються між собою регіони всередині південно-східної та північно-західної «половин» країни. Якщо переважна більшість мешканців Донбасу й Криму хочуть бачити російську мову другою державною, то на Півдні/Сході прибічників максимального підвищення статусу трохи більш як третина, а ще третина готова обмежитися статусом місцевої офіційної мови. Водночас на Заході майже втричі більше респондентів виступають за помірковане підвищення статусу російської мови, ніж за максимальне, тоді як у Центрі ці частки однакові, зате прибічників витіснення російської на Заході вдвоє більше, ніж у Центрі. А загалом структура переваг Заходу дзеркально симетрична до структури Донбасу/Криму: в першому регіоні 80 відсотків мешканців заперечує проти будь-якого підвищення статусу російської мови, а в другому – майже стільки ж підтримує те чи інше підвищення. Така сама дзеркальність характерна для переваг мешканців Центру та Півдня/Сходу, хай і з

меншою категоричністю їхніх позицій. Зрештою, дзеркальними виявилися й розподіли преференцій серед тих, що вважають рідною відповідно українську та російську мови.

Таблиця 1

**Частоти відповідей на запитання
«Як Ви вважаєте, яким має бути статус
української та російської мов в Україні?»
(лютий 2012 р., %)**

Варіанти відповідей	Україна	Регіон				Рідна мова	
		Захід	Центр	Південь/ Схід	Донбас/ Крим	Українська	Російська
Українська мова має бути єдиною державною мовою з витісненням російської мови з усіх сфер суспільного життя (1)	11,9	28,6	12,9	5,3	3,0	20,2	1,1
Українська мова – державна, російська мова має такі самі права, як мови інших національних меншин (2)	22,7	30,7	32,1	14,8	10,6	28,6	13,7
Українська мова – державна, російська вживається лише як розмовна (3)	14,4	21,9	21,7	7,4	4,9	21,3	4,1
Українська мова – державна, російська вживається як місцева офіційна мова в тих місцевостях, де більшість населення цього бажає (4)	18,6	11,4	13,7	33,6	13,1	17,2	17,5
Українська та російська мови мають бути рівноправними державними мовами (5)	27,2	4,5	13,1	36,0	60,2	8,0	57,2
Російська мова має бути єдиною державною мовою з витісненням української мови з усіх сфер суспільного життя (6)	1,2	0,0	0,2	0,4	4,9	0,1	3,3
Важко відповісти	4,1	3,3	6,4	2,5	3,2	4,6	3,1

Тепер перейду до обіцяного порівняння середніх значень відповідей різних груп у двох опитуваннях. Задля обчислення середніх значень різним відповідям, упорядкованим за зростанням бажаного статусу російської мови, я присвоїв значення від 1 до 6 (як показано в табл. 1), а невизначені відповіді вилучив. Що вище середнє значення для певної групи, то сильніша підтримка підвищення статусу російської мови. Відповідно, збільшення середнього означає зростання рівня підтримки такого підвищення, а зниження – навпаки. Втім, невеликі різниці можуть бути незначущими, тобто вказувати на фактично однаковий рівень підтримки. Для різних груп, виділених за якомось одним критерієм у межах певної вибірки (тобто в тому самому опитуванні) значущість можна визначити точно. Як заведено в соціологічній літературі, я вказуватиму значущі відмінності між значеннями для суміжних категорій зірочками біля значення справа (кількість зірочок відповідає рівню значущості: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$). Виявивши таким чином поріг значущості «горизонтальних» відмінностей для певного запитання (що великою мірою визначається використовуваною шкалою, тобто кількістю пропонованих відповідей), я зможу приблизно оцінити й значущість «вертикальних» відмінностей між значеннями для тих самих груп у різних опитуваннях. У таблиці 2 подано середні значення для вибірки загалом, а також для регіональних, мовних і поселенських груп, а в таблиці 3 – для освітніх, добробутових і політичних (тобто визначених «ідейно-політичним напрямом», котрий, на думку респондента, найбільше відповідає його власним переконанням).

Якщо говорити про відмінності між різними групами в тому самому опитуванні, тобто в тому самому рядку таблиці, то таблиця 2 потверджує величезні різниці між регіонами та між мовними групами. Середні значення менш як 3 для західних, центральних та україномовних респондентів указують на їхню переважну неприхильність до підвищення статусу російської мови (значень 4, 5 та 6), а значення понад 4 для мешканців Донбасу/Криму й російськомовців свідчать про їхню переважну підтримку такого підвищення

(для Півдня/Сходу значення близьке до 4, тобто й там радше підтримують підвищення, ніж не підтримують). Значення для поселенських категорій potwierджують також відому різницю між містами й селами, великою мірою зумовлену їхнім різним мовним складом, тобто набагато більшою російськомовністю міст. Порівняння значень у двох рядках показує невелике посилення між 2006 і 2012 рр. підтримки підвищення статусу російської мови, хоча зростання значень на рівні 0,1 навряд чи є статистично значущим (про це свідчить, зокрема, незначущість таких різниць між демографічними групами в табл. 3).

Таблиця 2

Середні значення відповідей на запитання «Як Ви вважаєте, яким має бути статус української та російської мов в Україні?» для регіональних, мовних і поселенських груп в опитуваннях лютого 2012 р. та грудня 2006 р., %

Рік	Всі респонденти	Регіон				Рідна мова		Тип поселення		
		Захід	Центр	Південь/ Схід	Донбас/ Крим	Українська	Російська	Великі міста	Малі міста	Села
2012	3,31	2,30	2,81***	3,83***	4,36***	2,63	4,29***	3,32	3,67***	2,99***
2006	3,23	2,19	2,91***	3,50***	4,27***	2,59	4,14***	3,39	3,39	2,86***

Таблиця 3

*Середні значення відповідей на запитання
«Як Ви вважаєте, яким має бути статус української
та російської мов в Україні?» для освітніх,
добробутових і політичних груп в опитуваннях
лютого 2012 р. та грудня 2006 р., %*

Рік	Освіта				Добробут				Політичний напрям			
	Менш ніж середня	Середня	Неповна вища	Повна вища	Категорія 1	Категорія 2	Категорія 3	Категорія 4	Комуніст.	Ринок + возз'єдн.	Соціал-демокр.	Націонал-демокр.
2012	3,30	3,26	3,38	3,31	3,50	3,18**	3,40**	3,37	3,81	3,67	3,35*	2,33***
2006	3,14	3,30	3,10*	3,28*	3,33	3,21	3,22	3,22	3,69	4,09**	3,09***	2,30***

Тому, безперечно, значущими є лише дві зміни. По-перше, мешканці Півдня/Сходу тепер значно сильніше підтримують підвищення статусу, ніж п'ять років тому, наблизившись у своїй позиції до респондентів Донбасу/Криму й віддалившись від мешканців Центру. Ця зміна свідчить про чіткіший поділ населення України на дві протилежно зорієнтовані в мовному питанні частини, що можна вважати одним із наслідків Помаранчевої революції та подальшої реваншистської мобілізації мешканців/виборців східних і південних областей під гаслами захисту російської мови як питомої частини їхньої ідентичності. Цим, либонь, пояснюється й зростання (хай не дуже значне) підтримки підвищення статусу серед російськомовців, більшість яких живуть у південно-східній «половині» країни. По-друге, якщо 2006 р. мешканці великих (понад

100 тисяч мешканців) і малих (менш як 100 тисяч) міст підтримували підвищення статусу російської мови однаковою мірою, то відтоді у великих містах рівень підтримки майже не змінився, а в малих – суттєво виріс. У цьому випадку важче говорити про причину, але можна припустити, що менша прихильність мешканців великих міст до офіційного «просування» російської мови почасти зумовлена вищою, ніж у малих містах, політичною активністю чи принаймні свідомістю, здебільшого спрямованою проти тих сил, що обстоювали таке «просування», насамперед Партії регіонів. Утім, це припущення потребує перевірки.

Відмінності між демографічними групами, звичайно, набагато менші й здебільшого незначущі, проте деякі значення відрізняються й у межах одного опитування, й між опитуваннями. Щоб не захаращувати таблиці, даних для вікових груп не наводжу, бо в обох опитуваннях між різними групами немає значущих відмінностей, а за п'ять років значення для кожної групи ледь-ледь вирости – десь так, як і для вибірки загалом. Деякі більші зміни відбулися в освітніх групах, хоч їхній головний ефект полягає у вирівнюванні значень для всіх груп, тобто «підтягуванні» людей із менш ніж середньою та неповною вищою освітою до рівня членів двох інших освітніх категорій. Натомість у добробутових групах – виділених за оцінками респондентів їхньої спроможності купувати певні види товарів, – навпаки, з'явилися помітні відмінності між групами, яких не було в опитуванні 2006 р. Члени найнижчої категорії, яким «не вистачає грошей навіть на їжу», стали прихильнішими до підвищення статусу російської мови, ніж були раніше і ніж нині є члени наступної категорії – ті, кому «вистачає грошей на їжу, але купувати одяг вже важко». Водночас стали прихильнішими й дві найзаможніші групи. В обох випадках позиція щодо статусу російської мови пов'язана з власною мовною практикою респондентів, котра (як показує порівняння середніх значень відповідей на запитання про мову повсякденного вжитку) в членів другої освітньої та добробутової категорії містить більше української мови, ніж в інших. Це означає, що україномовці вже

не є найменш освіченими й найбіднішими, але ще не стали найбільш освіченими й найзаможнішими [12].

Найбільшими, як і слід було очікувати, виявилися відмінності між групами респондентів, прихильних до певних «ідейно-політичних напрямів». У таблиці 3 це особливо помітно, бо в ній показано значення лише для тих напрямів, із якими ідентифікувала себе велика частка респондентів, тобто для відомих і виразно відмінних один від одного. За час між двома опитуваннями відбулася зміна «лідера» підтримки підвищення статусу російської мови. 2006 р. ним був дуже популярний тоді «напрямок, що поєднує ідеї ринкової економіки та возз'єднання України з Росією» (в якому, можна припустити, багато респондентів побачило програму Партії регіонів). Однак 2012-го з ним ідентифікувало себе втричі менше респондентів, і їхня прихильність до підвищення статусу суттєво зменшилася, виявившись тепер меншою, ніж у комуністів [13]. Натомість прибічники соціал-демократичного напрямку стали прихильнішими до підвищення статусу російської мови, суттєво наблизившись до прибічників ринку й союзу. Ще більшої зміни в бік підтримки підвищення статусу зазнали погляди соціалістів, тоді як ліберали, навпаки, стали до нього критичнішими (значення для цих двох менш популярних напрямів у таблиці 3 не показано, щоб її не захаращувати). Найбільш рішучими супротивниками зміни статусів залишаються люди, що ідентифікують себе з націонал-демократією: за ту чи іншу зміну серед них висловився лише кожен шостий.

Доречність законодавчих переваг для російської мови

Ще одне пов'язане зі статусами запитання мало на меті з'ясувати ставлення до ідеї підвищення статусу російської мови понад рівень мов інших національних меншин, на якому вона нині формально стоїть. Оскільки один із часто висловлюваних аргументів проти підвищення статусу російської мови полягає в тому, що воно поставило б її в привілейоване становище порівняно з мовами інших меншин, то запитання стосувалося саме бажаності такого становища: «Як Ви вважаєте, чи повинна російська мова

мати на законодавчому рівні переваги над мовами інших національних меншин України?» Як видно з таблиці 4, відповіді загалом респондентів розділилися приблизно порівну між рішучим чи обережним схваленням і рішучим чи обережним запереченням. Відповідно до розглянутих вище уявлень щодо бажаного статусу російської мови, україномовці та мешканці Заходу й Центру переважно висловилися проти, а російськомовці й респонденти зі Сходу та Півдня – за.

Таблиця 4

Частоти відповідей на запитання «Як Ви вважаєте, чи повинна російська мова мати на законодавчому рівні переваги над мовами інших національних меншин України?» (лютий 2012 р., %)

Варіанти відповідей	Україна	Регіон				Рідна мова	
		Захід	Центр	Південь/ Схід	Донбас/ Крим	Українська	Російська
Так (1)	22,5	5,1	10,5	37,3	38,4	9,1	41,7
Скоріше так, ніж ні (2)	24,1	6,1	22,4	30,5	35,4	16,5	35,3
Скоріше ні, ніж так (3)	14,4	18,0	19,0	12,9	5,7	18,9	6,4
Ні (4)	26,8	61,4	31,4	10,9	7,9	42,4	6,7
Важко відповісти	12,2	9,4	16,7	8,5	12,6	13,1	9,9

Оскільки заперечним відповідям відповідають вищі значення, то середні мають бути вищими для тих груп, що критичніше налаштовані до привілейованого становища російської мови. Таблиця 5 показує переважно неприхильне ставлення україномовців та мешканців Заходу й Центру: для цих груп середні значення набагато перевищують 2,5 – рівень, що відповідає однаковим часткам прихильників і супротивників та однаковому ступеню їхньої впевненості в своїй позиції. Натомість для російськомовців і респондентів двох південно-східних регіонів середні значення значно нижчі за 2,5, що свідчить про переважну прихильність цих груп до ідеї надання російській мові статусу, вищого за меншинний. Відмінності між поселенськими типами набагато менші: у великих і малих містах трохи переважають прибічники підвищення статусу, а в селах – супротивники. Проте найважливішим результатом є не міжгрупові відмінності, а зміни настанов окремих груп між двома опитуваннями. Якщо позиції поселенських груп майже не змінилися, то регіональні й мовні групи помітно розійшлися в різні боки: російськомовці та мешканці Півдня/Сходу й Донбасу/Криму ще рішучіше підтримують надання вищого статусу мові, якою вони переважно говорять, тоді як україномовні, західні й центральні респонденти ще рішучіше заперечують. У цих змінах ще виразніше, ніж у динаміці відповідей щодо конкретного статусу російської мови, виявляється вплив постмодерністської конфронтації між елітами на уявлення мас.

Як і в першому питанні, відмінності між демографічними групами набагато менші, ніж між регіональними, мовними чи поселенськими, і за роки між двома опитуваннями більшість значень для цих груп не зазнали значних змін. Знову ж таки, для вікових когорт відмінності в межах опитування й між опитуваннями виявилися незначущими, тому значень я не наводжу. Як видно з таблиці 6, єдина помітна зміна в преференціях освітніх груп стосується членів другої та третьої категорій, тобто людей із середньою та неповною вищою освітою відповідно: значуща відмінність між ними збереглася, але змінився її знак, бо перша з цих груп стала менш прихильною до надання

російській мові вищого статусу, а друга – більш прихильною. Втім, незначне перегрупування на освітньому спектрі не змінило приблизно однакових преференцій членів усіх категорій. Так само серед добробутових категорій дві середні помінялися місцями на шкалі прихильності до ідеї підвищення статусу російської мови, але для обох рівень прихильності залишився нижчим, ніж для найнижчої та найвищої категорій, які водночас теж помінялися місцями, тобто тепер найбільше підтримують цю ідею не найбідніші, а найзаможніші (втім, поміж преференціями цих категорій усе одно немає значної різниці).

Таблиця 5

**Середні значення відповідей на запитання
«Як Ви вважаєте, чи повинна російська мова мати
на законодавчому рівні переваги над мовами інших
національних меншин України?» для регіональних,
мовних і поселенських груп в опитуваннях
лютого 2012 р. та грудня 2006 р., %**

Рік	Всі респонденти	Регіон				Рідна мова		Тип поселення		
		Захід	Центр	Південь/ Схід	Донбас/ Крим	Українська	Російська	Великі міста	Малі міста	Села
2012	2,52	3,50	2,86***	1,97***	1,81*	3,09	1,75***	2,41	2,34	2,81***
2006	2,50	3,39	2,61***	2,16***	2,00*	2,85	2,02***	2,36	2,31	2,85***

Таблиця 6

*Середні значення відповідей на запитання
«Як Ви вважаєте, чи повинна російська мова мати
на законодавчому рівні переваги над мовами інших
національних меншин України?» для освітніх,
добробутових і політичних груп в опитуваннях
лютого 2012 р. та грудня 2006 р., %*

Рік	Освіта				Добробут				Політичний напрям			
	Менш ніж середня	Середня	Неповна вища	Повна вища	Категорія 1	Категорія 2	Категорія 3	Категорія 4	Комуніст.	Ринок + возз'єдн.	Соціалдемокр.	Націонал-демокр.
2012	2,55	2,61	2,43*	2,51	2,34	2,60**	2,49*	2,27*	2,04	2,08	2,36*	3,39***
2006	2,55	2,45	2,61*	2,42*	2,24	2,47*	2,60*	2,41*	2,05	2,17	2,12	3,18***

Щодо політичних груп, то еволюція їхніх преференцій у другому питанні не цілком відповідає зміні побажань щодо першого. Прибічники ринку й союзу з Росією виявили не меншу прихильність до підвищення статусу понад рівень інших меншин (як можна було очікувати з огляду значення в табл. 3), а дещо, хай і незначно, більшу, а респонденти з соціал-демократичною орієнтацією – навпаки. Почасти цю невідповідність зумовлює різниця нюансів, яких стосуються два розглядувані запитання. Як показує розподіл частот різних відповідей, прибічники ринку й союзу тепер набагато рідше, ніж п'ять років тому, висловлюються за державний статус російської мови й частіше –

за місцевий офіційний, тому середнє значення відповідей на запитання про бажаний статус знизилося. Водночас і та, й інша відповідь означає прихильність до надання російській законодавчих переваг над мовами інших меншин, тому частки позитивних відповідей («так» і «скоріше так, ніж ні») на запитання про ці переваги не зменшилася, як і середнє значення всіх відповідей. Однак щодо прибічників соціал-демократичного напрямку таке пояснення не працює: серед них значно зменшилася частка респондентів, що воліють збереження чинного статусу російської як меншинної, – і водночас приблизно настільки само збільшилася частка тих, що виступають проти надання їй переваг над мовами інших меншин. Якщо не приписувати респондентам нерозуміння суті запитань, то можна припустити негативну реакцію на слово «переваги» – але й у тоді важко пояснити, чому вона виявилася саме в цій групі. Серед прибічників інших політичних напрямів зміни проти ранішого опитування в обох запитаннях узгоджуються: соціалісти стали прихильнішими до підвищення статусу російської мови, тобто надання їй переваг над рештою мов меншин, а ліберали – менш прихильними. Рішучішою стала також позиція прибічників націонал-демократії, котрі, у відповідності до позиції політиків цього напрямку, категорично відкидають привілейоване становище російської мови, котру більшість із них воліють обмежити роллю однієї з мов меншин, якщо не взагалі вилучити з публічного вжитку. Це означає, що розрив між позиціями крайніх у мовному питанні політичних напрямів також дещо збільшився.

Висновки

Аналіз показує, що різні групи українських громадян ставляться до підвищення законодавчого статусу російської мови дуже по-різному. Найбільші відмінності спостерігаються між преференціями регіональних, мовних і політичних груп, тоді як погляди вікових, освітніх, добробутових і навіть поселенських категорій різняться набагато менше. За п'ять років, що минули між двома розглянутими опитуваннями, преференції більшості груп суттєво не змінилися, що водночас означає збереження наявних відмінностей. А оскільки зміни таки сталися, остільки вони призвели до

ще більшого розриву між побажаннями мешканців західних і східних половин України, носіїв української та російської мов, прибічників проросійських і комуністичних ідей, з одного боку, та націонал-демократичних – з іншого. Ця еволюція стала наслідком Помаранчевої революції, що її еліти та, під їхнім впливом, маси східних і південних областей сприйняли як перемогу однієї частини України над іншою та відповіли мобілізацією під гаслами захисту ідентичності Сходу та Півдня, питомою частиною якої вони проголосили російську мову. Своєю чергою, «помаранчеві еліти» змогли переконати свій західно-центральный електорат у небезпечності «донбаського» проекту для української мови та української незалежності. Тепер знайти компроміс між протилежними орієнтаціями в питанні мови (як і в питанні ідентичності загалом) буде набагато важче, ніж вісім років тому. Проте такий компроміс, що забезпечив би можливість безперешкодного вживання російської мови в місцях зосередження її носіїв, не загрожуючи символічній ролі та комунікативному поступові української, залишається передумовою забезпечення мовних прав і, ширше, однією з передумов побудови демократичної української держави. Можливо, втім, що його досягнення стане можливим тільки з появою влади, яку різні групи громадян уважатимуть справді зацікавленою в тому, щоб така держава постала.

---

1. Див., наприклад: Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К., 2006. – С. 483.

2. Головаха Е. И., Панина Н. В. Двуязычие в Украине: реальное состояние и перспективы (результаты социологических исследований) // Российско-украинский бюллетень. – 2000. – № 6–7. – С. 145; Шульга Н. А. Функционирование украинского и русского языков в украинском обществе // Проекты законов о языках: экспертный анализ. – 2-е доп. изд. – К., 2001. – С. 104–110.

3. Arel D., Khmelko V. The Russian factor and territorial polarization in Ukraine / The Harriman Review. – 1996. – Vol. 9. – No. 1–2. – P. 87–88; Вишняк О. І. Ставлення українських громадян до питання про статус мов у державі / Мовна ситуація в Україні:

між конфліктом і консенсусом / за ред. О. М. Майбороди та ін. – К., 2008. – С. 144–152; Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз). – К., 2009. – С. 119–138.

4. Про політичне протистояння довкола вимоги «регіонального» статусу див.: Кулик В. Мовна політика та суспільні настанови щодо неї після Помаранчевої революції / Мовна політика та мовна ситуація в Україні / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. – К., 2008. – С. 30–37.

5. Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні. – С. 125.

6. Опитування проведено за ініціативою автора статті в межах співпраці КМІСу з Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ та за фінансової підтримки Наукового товариства імені Шевченка в США (з фонду ім. Наталії Данильченко). Польовий етап тривав 11–20 лютого 2012 року, опитано 2029 респондентів в усіх областях України, Криму та Києві.

7. Опитування проведено в межах міжнародного дослідницького проекту за фінансової підтримки Міжнародної асоціації сприяння співпраці з науковцями держав колишнього Радянського Союзу (INTAS). Польовий етап тривав 30 листопада – 7 грудня 2006 року, опитано 2015 респондентів в усіх областях України, Криму та Києві. Мій аналіз результатів цього опитування методом порівняння середніх значень див.: Кулик В. Языковые практики и представления граждан Украины: социально-демографический аспект // Вестник общественного мнения. – 2011. – № 3. – С. 82–92.

8. Розглядувані опитування дозволяли респондентам називати українською не лише якусь одну мову, а й обидві – українську та російську, – але погляди «змішаної» групи в поданих нижче таблицях не показано.

9. Кулик В. Родной язык и язык общения: на что должна ориентироваться языковая политика? // Вестник общественного мнения. – 2010. – № 3. – С. 75–86.

10. Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні.

11. Кулик В. Погляди громадян України на суть і способи розв'язання мовної проблеми // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2012. – Ч. 5(55) – С. 5–30.

12. Докладний аналіз мовних практик та уявлень освітніх і добробутових груп за результатами опитування 2006 року див.: Кулик В. Языковые практики и представления граждан Украины. – С. 86–91.

13. До меншої популярності й радикальності напрямку могла певною мірою спричинитися заміна в його окресленні слова «возз'єднання» на «союз», проте ймовірнішою причиною я вважаю критичніше нині ставлення громадян до Партії регіонів, ніж під час першого опитування, що відбувалося невдовзі після успіху партії на парламентських виборах 2006 року.

Юрій Шайгородський

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ ПАСТКИ СУЧАСНОЇ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ МІФОЛОГІЇ

У статті через розкриття мотиваційно-сміслової функції міфу та на прикладах соціально-політичних міфів сучасності доводиться неефективність міфоконструкцій, обмежених простором і часом.

Ключові слова: міфологічна свідомість, соціально-політичний міф, суспільні цінності, просторово-часовий континуум, мотиваційно-сміслові функції міфу.

Shaigorodskiy Y. Zh. Space-time traps of modern socio-political mythology. Inefficiency of constructions of myths that are limited by space and time is proved in this article. This is done through the disclosing motivational-semantic function of the myth and on the examples of socio-political myths of our time.

Keywords: mythological consciousness, socio-political myth, social values, the space-time continuum, motivational-semantic functions of the myth.

Протягом останніх десятиліть, на тлі кардинальної зміни шляхів суспільного розвитку майже половини людства, коли стало очевидним, що «шлях до комунізму» є утопією, відбувається парадоксальне (на перший погляд) посилення міфологічних складових світогляду, сплеск міфотворчості. Замість глобального міфу про можливість побудови комунізму народжуються нові: про унікальність тих чи інших країн, шляхів їх розвитку, ролі у світі тощо. Крім того, міф, особливо політичний, став складовою добре відпрацьованої технології маніпулювання масовою свідомістю.

Спосіб мислення сучасної людини переживає своєрідний ренесанс міфологізації. І справа не тільки в тому, що зростає попит на пророцтва, гороскопи, ворожок і знахарів, а ще й в тому, що люди жили (і продовжують жити) в полоні міфів про унікальність України, про те, що держава підвищуватиме заробітну платню і пенсії не в залежності від результатів праці, а з доброї волі політиків,

про здатність ринку до саморегульованості тощо. Коли суворая реальність розвіює довіру до держави, влади, політичних партій, коли зростає соціальна напруга в суспільстві, коли торується зневіра в ефективність організації суспільства виключно на раціональних засадах, – виникають найсприятливіші умови для посилення міфологічної складової соціально-політичної сфери. Міфологізується саме поняття «політика», явища і процеси, що у масовій свідомості пов'язуються з нею.

Мета статті – через розкриття мотиваційно-сислової функції міфу та на прикладах соціально-політичних міфів сучасності довести неефективність міфоконструкцій, обмежених простором і часом.

Важливим для досягнення зазначеної мети є звернення до основних характеристик міфологічної свідомості: синкретичності (злитості, нерозчленованості) міфу; нечутливості до суперечностей (несприйняття протиріч, оскільки основою міфу є фантазія); відсутності (незначущості) причинно-наслідкових зв'язків між предметами і явищами.

Міфологічна свідомість «мислить» символами: бог, цар, герой, образ тощо. Символами є означені явища, процеси чи поняття, що стоять за ними. Це є можливим тому, що у міфологічній свідомості існує постійний, нерозривний, цілісний і несуперечливий зв'язок між усіма предметами, явищами, об'єктами в природі, в соціумі. Важливою характеристикою міфологізованого світогляду є й те, що міфи у ньому одвічно живуть у своєму особливому часовому вимірі первопочатку, першотворення.

У контексті простору і часу, їх цілісності та неперервності, міфологічна свідомість набуває нових, «адаптованих» до сучасної реальності ознак. Проблема не вичерпується надскладною цілісністю просторово-часового континуума. Основним, таким, що не піддається виміру, критерієм залишається смисл як певна форма ідеальності та смислотворення, як своєрідний спосіб освоєння реальності. Безумовно, смисли можуть бути «зовнішніми», тобто надходити від окремих суб'єктів – людини (значимого іншого), групи людей, держави тощо. Але психологічний процес смислотворення неможливий без ціннісного виміру. Цінність, як

зазначав М. Каган, «як певна системна цілісність, має свій зміст і свою форму: його зміст – світоглядно-смісловий, детермінований загальним соціокультурним контекстом, в якому народжується і «працює» конкретне ціннісне значення, а його форма – психологічний процес, в якому цінність «схоплюється» свідомістю» [1, с. 68].

У сучасній науковій літературі поняття «політичний міф» стає важливим інструментом пізнання політики, свідомості людей, політичної поведінки лідерів, еліт, особистостей. Як частина політичного життя поняття «міф» поступово втрачає жорсткий зв'язок із давниною і стає центральним у понятійній мережі, коли говорять про «міфологічну свідомість», «міфологічне мислення», «політичну міфологію» тощо. Міф довго був підґрунтям права, законів державного і приватного життя, основною регулюючою складовою суспільної та індивідуальної свідомості. Традиційні міфи продовжують відігравати важливу роль у суспільній та індивідуальній свідомості, в регулюванні життя соціумів. Поряд з тим, народжуються і функціонують новітні політичні міфи, які впливають не лише на внутрішнє політичне життя, але й на розвиток міжнародних відносин (наприклад, міф про Україну в Європі, Європу в Україні, можливість відродження Росії як імперії тощо).

«Перед нами постав міф нового типу – міф повністю раціоналізований. Нашому ХХ ст. – великій епосі технічної цивілізації – призначено було створити й нову техніку міфу, оскільки міфи можуть створюватися точно так само й відповідно до тих же правил, як і будь-яка інша сучасна зброя, будь то кулемети чи літаки. Це новий момент, що має принципове значення. Він змінить все наше соціальне життя» [2, с. 154]. Це, на перший погляд, парадоксальне твердження Е. Кассіра – справедливе, передусім, з огляду на процеси «технологізації» міфу, з огляду на ту мотиваційно-сміслову роль, яку насправді відіграє міф у процесах життєдіяльності, на його незримую присутність практично у всіх її сферах. Залишаючись ірраціональною конструкцією, міф, через взаємодію з політичною реальністю, сам раціоналізується, «монтується» в

політику і в якості її інструмента використовується для досягнення цілком прагматичних політичних інтересів і цілей.

Не без «допомоги» політиків і політичних технологів – найактивніших міфотворців – масовою свідомістю міф сприймається переважно як негативне явище: часто використовується як синонім «неправди», «обману», «недостовірності», «омани», «фальші» тощо. Насправді ж міф, у тому числі (а, можливо, й передусім) політичний, виконує вкрай важливу функцію забезпечення цілісності світогляду, досягнення світоглядного консенсусу різних соціальних груп, а в кризових умовах, в умовах ціннісної невизначеності – стає своєрідним захисним механізмом соціуму. Навіть карбуючи міф наведеними вище синонімами, їх автори (почасту несвідомо) використовують для аргументації інші міфи. Очевидно тому, що ні одна злагоджена побудова світосприйняття неможлива без них. Міф не пояснює реальної дійсності, а використовує її для створення ілюзії, гармонійної конструкції, своєрідної системи координат свідомості, специфічного відтворення суспільних явищ. Як система, вибудована сукупністю символів (смислів, значень, образів), міфологія інтерпретує дійсність і надає їй несуперечливої аксіоматичності. Можливість знищити міф – це міф. Руйнування одного міфу неминуче призводить до створення нового.

На нашу думку, серед факторів, що нівелюють або ж послаблюють вплив міфу, – руйнування цілісності його просторово-часового континуума через зневагу до мотиваційно-сміслових основ, нехтування мобілізуючими та консолідуючими (за певних умов) можливостями міфу.

Політики, політичні консультанти і технологи часто не враховують саме прядиво міфу, неперервність (континуум) якого – «за визначенням» – не може бути обмежена кількістю днів, років, десятиліть чи конкретною датою.

Наведемо декілька прикладів такого «невдалого» міфотворення і спробуємо їх проаналізувати. Цей аналіз не передбачатиме дослідження передумов виникнення міфів, можливостей їх реалізації (організаційних, фінансових, сировинних тощо) чи наслідків (тим паче, що вони добре

відомі). Результатом аналізу має стати підтвердження нашої тези про наявність первісно закладеного у підмурок міфів, приклади яких наведено, «руйнівника» цілісності його просторово-часового континуума.

У 1920 р. В. Ленін виголосив гучну заяву про те, що в 30–40 рр. ХХ ст. буде жити в комуністичному суспільстві: «Тому поколінню, представникам якого зараз 50 років, не варто розраховувати на те, що воно побачить комуністичне суспільство. До тих пір це покоління перемре. А те покоління, якому сьогодні 15 років, побачить комуністичне суспільство... Покоління, якому зараз 15 років... через 10–20 років буде жити в комуністичному суспільстві... (*Буря оплесків*)» [3, с. 317].

Таким чином, перспективи «представників покоління 50-річних» були очевидними, і вони навряд чи могли умотивувати на «досягнення» окресленої вождем мети, консолідувати зусилля навколо проголошеного міфу. А «поколінню 15-річних» залишалось «чекати» обіцяного «бачення» протягом 10–20 років. На тлі часового «обмеження» дії міфу, задачі, про які йшлося на з'їзді в промові В. Леніна, набували фонового, мозаїчного характеру, й орієнтували не стільки на досягнення, скільки на терпіння, чекання.

Своєрідна спроба «відродження» ленінського міфу згодом була здійснена іншим державним лідером. У жовтні 1961 р. перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов на ХХІІІ з'їзді партії оголосив, що у 1980 р. в СРСР буде створена матеріальна база комунізму: «Нинішнє покоління радянських людей буде жити при комунізмі!» [4, с. 417].

На тлі наведених прикладів часове «дробіння» міфу програми «500 днів», оприлюдненої у 1990 р., коли держава знаходилась в умовах глибокої політичної і економічної кризи, лише посилювало пануючі на той час у суспільстві зневіру та відчай. Програма «500 днів» (програма переходу планової економіки Радянського Союзу на ринкову економіку з метою «подолання економічної кризи і реалізації прав громадян на краще, більш достойне життя») була розроблена робочою групою під керівництвом С. Шаталіна, створеною спільним рішенням М. Горбачова і Б. Єльцина. Програмою визначено основне завдання: «все, що можливо,

взяти у держави і віддати людям» [5, с. 8]. Передбачалось здійснення цього процесу у чотири етапи: перший етап (100 днів) передбачав приватизацію житла, землі, дрібних підприємств, акціонування великих підприємств. На базі Держстату СРСР передбачалось створення Резервної системи; другий етап (100–250 дні) – лібералізація цін; третій етап (250–400 дні) – стабілізація ринку; четвертий етап (400–500 дні) – початок підйому [5]. Дж. Сорос, у 1990 р., коментуючи перспективи програми «500 днів», зазначав: «Я думаю, що втілення такої програми в життя буде супроводжуватись військовими заходами. Складність полягає в тому, що ви можете отримати військові заходи без самої програми» [6].

Особливої популярності серед міфотворців набувають «короткотермінові» міфи у передвиборчі періоди. Цікаву добірку обіцянок «Єдиної Росії» 2003 р. опубліковано в мережі рунета. Обіцянки «партії влади» відтворені дослівно: «у 2004 р. кожен житель Росії платитиме за тепло і електроенергію у два рази менше ніж зараз; у 2005 р. кожний громадянин Росії буде отримувати свою долю від використання природних багатств Росії; у 2006 р. у кожного буде робота за фахом; до 2008 р. Чечня і весь Північний Кавказ стане туристичною «Меккою» Росії; до 2010 р. будуть побудовані транспортні магістралі Санкт-Петербург–Анадир, Токіо–Владивосток–Брест та ін.; до 2017 р. Росія стане лідером світової політики й економіки» [7].

Серед прикладів означеного ряду особливе місце належить міфам, пов'язаним із «квартирним» питанням.

У 1986 р. Генеральний секретар КПРС, майбутній Президент СРСР М. Горбачов пообіцяв, що до 2000 р. кожна радянська сім'я буде жити в окремій квартирі або будинку. Тоді ж була прийнята Державна програма «Житло-2000». Обіцяного залишалось чекати 14 років. Очевидно, що ініціатори цієї і цілого ряду програм, пов'язаних із проблемою забезпечення житлом, керувались не лише «благими намірами», але й конкретними цілями піднесення власної популярності, посилення влади, підвищення рівня довіри до неї тощо. Але головними «прогалинами»

цих міфів були (і залишаються) «задіяння» масовою свідомістю символу «забезпечення» і символу «часу». У свідомості чималої кількості безквартирних громадян країни знову виник образ «героя», який вирішить усі їх проблеми, образ Хроносу, «обмеженого» (що у міфологічній свідомості, насправді, неможливо) 14 роками.

До 2023 р. Кабінет Міністрів України має намір забезпечити населення достатньою кількістю житла. «Щоб протягом 10 років вирішити житлову проблему в Україні та оновити зношений житловий фонд, необхідно щорічно будувати 50 мільйонів квадратних метрів. Про це повідомив Прем'єр-міністр України Микола Азаров на розширеному засіданні Уряду. «Потрібно будувати щорічно мінімум 20 мільйонів, а оптимально – 50 мільйонів квадратних метрів, щоб за 5–10 років вирішити житлові проблеми людей і оновити зношений житловий фонд», – сказав Микола Азаров, зазначивши, що минулого року здано в експлуатацію 10 мільйонів квадратних метрів житла» [8]. «Програма «Доступне житло» покликана років за 10 повністю вирішити в країні квартирне питання, і в першу чергу, для молодих сімей», – цитує Прем'єр-міністра популярна українська газета у публікації з заголовком: «Через 10 років кожному українцю видадуть по квартирі» [9]. Популярні електронні і друковані засоби масової інформації відгукнулись на новину заголовками: «Українцям обіцяють доступне житло з доходом менше 4 середніх зарплат» [10], «Кабмін обіцяє вирішити проблему з житлом» [11], «Азаров хоче будувати по 100 тис. квартир на рік» [12], «Азаров обіцяє забезпечити населення житлом до 2023 р.» [13] тощо.

Міф про можливість швидких політичних і економічних змін, про реалізацію реформ протягом кількох років досить довго домінував не лише в масовій свідомості, але й серед вітчизняних науковців, у середовищі політичних еліт. Надто оптимістичними, принаймні щодо України, були прогнози часової тривалості докорінних змін і з боку західних політологів.

Так, на думку Р. Дарендорфа, системні зміни у пост-соціалістичних країнах мали відбутися протягом семи–восьми років, і їх результатом мало бути завершення

становлення ліберальної демократії. «На конституційний процес повинно було піти не більше шести місяців і не більше шести років на закріплення конституційних норм. Після цього повинно було відбутися і створення соціального фундаменту, який би дозволив перетворити як конституцію, так і економіку настільки, що це дозволило б їм функціонувати навіть в умовах шторму. Тобто повинні були бути закладені межі легітимності, в рамках яких це суспільство і на цьому базисі могло б витримувати різні економічні, соціальні та політичні кризи» [14, с. 562].

Ще один прогноз щодо тривалості посткомуністичних трансформацій, оприлюднений у 1995 р., належить З. Бжезинському. На всі фази посткомуністичної трансформації він відводив від 9 до 30 років [15, с. 106–110]. На думку З. Бжезинського, протягом першої фази трансформацій, яка мала б тривати від одного до п'яти років, мали бути закладені основи демократії, мала з'явитися вільна преса, відбутися руйнування однопартійності і виникнення перших демократичних об'єднань і рухів. Держава мала б відмовитись від не виправданого контролю у правовій сфері, мала б бути реформованою поліцейська система. В економіці: розпочатися лібералізація цін, ліквідація дотацій, згортання усупільненого виробництва й початок безсистемної приватизації. Головною політичною метою цього періоду мали бути зміни, а економічною – стабілізація.

Протягом другої фази, яка може охоплювати від трьох до десяти років, необхідно досягти головної політичної мети: перейти від змін до стабілізації. Економічною ж метою тут має бути перехід від стабілізації до реформ. У політичній сфері повинні бути прийняті нова конституція і виборчий закон, забезпечене проведення демократичних виборів, впроваджене децентралізоване регіональне самоврядування, сформувався стала демократична коаліція і політична еліта. У правовій сфері має бути розроблена законодавча (нормативна) база відносин власності та підприємництва, а в економічній – сформована банківська система, здійснена мала і середня приватизація, має з'явитися новий клас власників і підприємців.

Третя фаза може обіймати від п'яти до п'ятнадцяти і навіть більше років. Тут політичною метою є закріплення змін, а економічною – стабільне піднесення. В політичній сфері мають утворитися стабільні демократичні партії і сформуватися демократична політична культура. У правовій – формування незалежних судових органів та формування правової культури. В економічній сфері має бути здійснена велика приватизація, сформоване капіталістичне лобі та культура підприємництва.

Прогностичні дослідження авторитетних вчених, безумовно, є вагомим набутком політичної науки. Прогнози щодо тривалості посткомуністичних трансформацій видавались логічними й аргументованими. На них посилались (і продовжують посилатися) вітчизняні вчені та зарубіжні аналітики. Разом з тим, досвід України, де протягом років незалежності не було створено навіть міцного конституційного, не кажучи вже про соціальний, фундаменту, а також новітні розвідки з теорії транзитології засвідчують, що тривалість системних змін у країнах, де для них не створено необхідних передумов, буде значно більшою, ніж це вважалось двадцять чи навіть десять років тому.

Чому ж прогнози часової тривалості змін залишились не здійсненими, а у масовій свідомості формується їх оцінка як нездійснених? Очевидно, що ряд причин, обставин виникли протягом останнього часу як нові, і не могли бути врахованими прогнозистами. Але очевидним є й те, що не всі існуючі фактори, що впливають на зазначений процес, були враховані у процесі прогнозування. На нашу думку, серед неврахованих чи недооцінених були і залишаються фактори впливу на суспільні процеси та на їх розвиток міфологічних складових масової свідомості. Крім того, варто враховувати й те, що міф – всюдисущий, і дослідникам теж досить важко протистояти йому. Прикладом можуть бути міфи «помаранчевого періоду». Прихильник модернізації України, З. Бжезинський, як і більшість аналітиків, спокусився міфами, породженими подіями кінця 2004 р.. Але коли не виправдалися надії на реформаторський потенціал В. Ющенка, оцінки подій і прогнози щодо трансформацій у нашій країні стали песимістичнішими.

Нині З. Бжезинський прогнозує нашій трансформації складніший шлях.

Узагальнюючи викладене, наголосимо на важливості врахування у процесах конструювання майбутнього, консолідації суспільства, визначення векторів суспільного розвитку ціннісної, мотиваційно-сміслової функції міфу як цілісного явища, руйнування просторово-часової структури якого призводить до послаблення закладених у нього мобілізуючих можливостей. Свій висновок посилимо посиланнями на точку зору відомого дослідника міфу О. Лосева: «Міф не вигадка чи фікція, а насамперед категорія свідомості і буття взагалі» [16, с. 457], а також – на висновок українських вчених О. Донченко і Ю. Романенко про те, що українському етносу міфологічне мислення притаманне більше, ніж багатьом іншим етносам [17, с. 254].

---

1. Каган М. С. Философская теория ценности / М. С. Каган. – СПб. : Петрополис, 1997. – 205 с.

2. Кассирер Э. Техника современных политических мифов / Э. Кассирер // Вестник Московского ун-та. – Сер. 7. Философия. – 1990. – № 2. – С. 153–164.

3. Ленин В. И. «Задачи союзов молодежи» / В. И. Ленин // Речь на III Всероссийском съезде Российской Коммунистической Союз Молодежи 2 октября 1920 года. Ленин. ПСС. – Том 41. – М., 1963. – 683 с.

4. XXIII съезд Коммунистической партии Советского Союза, 29 марта – 8 апреля 1966 года: Стенографический отчет. – Т. II. – М. : Госполитиздат, 1966. – 640 с.

5. Переход к рынку. – М. : ЭПИцентр, 1990. – 430 с.

6. Джордж Сорос: Программу «500 дней» легче выполнить, чем начать / Еженедельник «Коммерсантъ». – 1990. – № 39 (39).

7. Нынешнее поколение не будет жить при коммунизме / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.newsland.ru/news/detail/id/754326/. – Назва з титул. екрану.

8. Микола Азаров: Оптимально щорічно будувати 50 млн кв. м житла / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=245168617. – Назва з титул. екрану.

9. Через 10 лет каждому украинцу выдадут по квартире / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.segodnya.ua/news/14347622.html. – Назва з титул. екрану.

10. Українцям обещают доступное жилье с доходом меньше 4 средних зарплат / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://glavred.info/archive/2012/03/22/071850-8.html>. – Назва з титул. екрану.

11. Кабмин обещает решить проблему с жильем / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mirkvartir.ua/news/2/21318-kabmin-obeshhaet-reshit-problemu-s-zhilem.html>. – Назва з титул. екрану.

12. Азаров хочет строить по 100 тыс. квартир в год / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sevastopol.su/world.php?id=36318>. – Назва з титул. екрану.

13. Азаров обещает обеспечить население жильем до 2023 года / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kommersant.ua/news/1892095>. – Назва з титул. екрану.

14. Шаповаленко М. В. Режимные изменения и посттранзитный синдром в Украине / М. В. Шаповаленко // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: матеріали II між нар. конф. (Одеса, 24–26 травня 2002 р.) / [укладач Л. Марголіна] ; Канад.-укр. проект «Демократична освіта», М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Одеська національна юридична академія. – К. : Ай Бі, 2003. – С. 558–567.

15. Бжезінський З. Фази перетворень / З. Бжезінський // Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств [В. Полохало (кер. авт. кол.)]. – К. : Політична думка, 1995. – С. 104–110.

16. Лосев А. Ф. Диалектика мифа / А. Ф. Лосев // Из ранних произведений. – М. : Правда, 1990. – С. 391–599.

17. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика / О. Донченко, Ю. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.

Кирило Євсєєв

ПОЛІТИЧНИЙ ТЕКСТ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті визначено засади дослідження політичних текстів. Зокрема конкретизовано методи дослідження текстів, які прийняті в герменевтиці. Використання цих методів має евристичне значення для політичної науки.

Ключові слова: політичний текст, герменевтика, розуміння.

Yevseyev K. Political text as the subject of study. The article outlines the basics of political texts. In particular

methods specified in, taken in hermeneutics. Using these methods have heuristic value for political science.

Keywords: *political text, hermeneutics, understanding.*

У сучасній політичній комунікації спостерігаються дві суперечливі тенденції: перша – символізація політики, друга – знецінення символів.

Як показує Ганна Арендт, політична діяльність, залежно від політичного режиму, розгортається у двох формах: в умовах демократії – це переконування, в умовах тоталітаризму – насилля. Водночас Арендт вводить два додаткових поняття – «авторитет традиції» й «істина» [1, с. 99–100, 236–237]. Обидва ці поняття, які описують не політичну діяльність, а політичну свідомість суб'єкта, можуть вступати в суперечність як із переконуванням (політичними дискусіями, обговореннями, плюралізмом думок і, зрештою, – свободою людини), так і з насиллям (діяльністю, яка також не завше бере до уваги суб'єктивне воління людини, навіть якщо воно відповідає традиції, або визначається уявленням про істину).

Яка логіка міркувань Ганни Арендт? Традиція – це образ минушини, «славні діяння пращурів» (як висловлювалися римляни, котрі й винайшли це поняття), своєрідний «золотий вік». А отже – жодні сумніви щодо основ політичного буття, історичних витоків політичної системи – не лише не доцільні, а й аморальні. Авторитет традиції визначає політичну свідомість без будь-якої аргументації. Це вплив, який не потребує примушування. Відповідним чином політична свідомість визначається й уявленням про істину. Істина – вона або є істиною, або не є істиною. І обговорення знання, яке вважається істинним, – це марнування часу та зусиль. Поняття «істина» межує із поняттям «віра». Що протистоїть істині-вірі? Згідно з політичною філософією Ганни Арендт, – це опінія (думка, гадка, міркування, кажучи російською, мнение). Саме опінії й формують те, що ми нині іменуємо політичним плюралізмом. Опінії байдуже до істини. Для неї істина сама є опінією. Опінії байдуже до віри, та лише затятість у переконанні. Софістика – справжній апофеоз опіній. За

точним спостереженням Бертрана Рассела, сучасна філософія співає осанну Сократу (який заперечував софістику), але сама розвивається в софістичному руслі [2, с. 90].

Отже, політичний процес за демократичного режиму розгортається як переконування, котре визначається 1) авторитетом традиції, 2) уявленням про істину (вірою в істину), 3) софістичною установкою – немає жодної істини (а віра в неї – забобон), немає жодного авторитету (підпорядкування йому – рабство), а є лише опінії, жодна з яких немає ані найменшої переваги перед іншими.

Кажучи про сучасність, завважимо, в українській політичній комунікації триває своєрідна боротьба за авторитет традиції: радянський кітч протиставляється спробам створити кітч, умовно кажучи, «національно-демократичний». Кожна з традицій має власних героїв і антигероїв, славні та безславні сторінки історії, стандартні мовні кліше і навіть власну нормативну українську мову. Цій боротьбі підпорядковується й боротьба за історичну та політико-філософську істину. Як наслідок, на побутовому рівні панує суцільна історична та політико-філософська індиферентність, яку аж ніяк не можна назвати агностичною. Відтак політичні й історичні опінії розгортаються або в руслі однієї з традицій, або ж – узагалі нігілістично заперечують політико-історичні судження як такі.

Політична комунікація в умовах демократичного режиму розгортається за посередництва візуальних і лексичних форм. Адже немає «авторитету традиції» як такого. Є лише текст (візуальний і лексичний), який відображає або ж формує «авторитет традиції». Немає й істини самої по собі. Є тільки повідомлення про істину. Немає власне й опінії, бо та не може існувати лише як зміст, а потребує візуальної або лексичної форми. Наразі безглуздо з'ясовувати, яка з форм має перевагу – візуальна чи лексична. Скажімо, в повідомлення електронних ЗМІ ці форми нерозривно пов'язані: відеоряд чи фоторепортаж не лише ілюструє інформацію, а й у певних випадках визначає її сугестивний вплив, акцентуючи сенс, який не був переданий за допомогою слів. У свою чергу, офіційний ритуал може супроводжуватися коментарем, котрий викриває всю його кітчевість.

Загалом потрібно сказати, що політична наука, віддаючи належне політичній культурі, все ж не достатньо уваги приділяє вивченню форм політичних текстів. У дослідженні акцентується увага на ідеологічних складниках текстів. Береться до уваги мета певного повідомлення, його причинна визначеність. Однак формальний бік політичного повідомлення (який також зумовлений і причинами, і певною метою) зазвичай залишається поза увагою дослідників. І це попри те, що власне політичний сенс повідомлення може бути донесений до реципієнтів опосередковано, без використання суто політичних понять. Тобто політико-ідеологічне повідомлення може бути прихованим, що, однак, не применшує, а іноді й навпаки – збільшує його вплив на аудиторію. Саме тому наразі є рація вдатися до аналізу структурних характеристик, які притаманні будь-якому тексту, і тексту політичному зокрема.

Разом із тим відзначимо, що в політичному тексті не варто вбачати суто утилітарний сенс. Значення політичного тексту ширше. Це – феномен культури. Як зазначав М. М. Бахтін, специфіка гуманітарної думки – це розкриття думок, сенсів, значень, і доступ до них дослідник отримує лише за посередництва тексту. Якою б не була мета дослідження, вважав М. М. Бахтін, вихідним пунктом може бути тільки текст. Текст – первинність буття (реальності) й вихідна точка усякої гуманітарної дисципліни.

У більшості довідникових видань текст визначається як «сукупність записаних слів, що формують логічну або мистецьку цілісність» [3, с. 416]. Термін текст достатньо поширений, але й неоднозначний. Саме поняття походить із латини – *textum*, що означає «зв'язок», «поєднання». Якщо звернутися до історії, то поняття «текст» проникло до сучасної мови за посередництва релігійної та музичної культури. Первинно текст – це Святе Письмо, викладене у проповіді, основа екзегези. Текстами іменувалися й музичні твори. До політичної та загалом наукової мови термін «текст» увійшов у процесі кодифікації античної юридичної спадщини: дослідники розрізняли «текст» (тобто зафіксовану в автентичному джерелі юридичну норму) й інтерпретацію юридичної норми (тексту). Відтак за протиставленням

автентичного тексту та його інтерпретацією до снаги бачити суперечність між істиною й уявленням, ідеалом і досвідом (тощо).

Потрібно також зазначити, що в рамках герменевтики використовується також метод аналізу текстів, запозичений із християнської екзегетики. Зокрема, відповідно до цього методу, в тексті виокремлюються: 1) буквальне значення, 2) історична відповідність, 3) принцип єдиного значення, 4) контекст, 5) лексика, 6) граматики, 7) паралельні посилення.

Тож немає нічого дивного в тому, що проблема тексту та його розуміння постала як одна з важливіших у герменевтиці. Тут текст розглядається як «простий проміжний продукт, фаза в події порозуміння, що як така залучає також певну абстракцію, власне – ізоляція й фіксування саме цієї фази» [4, с. 304]. Однак, з точки зору Г.-Г. Гадамера, лінгвіста не стільки сприяє розумінню справи, про яку йдеться в тексті, скільки власне мови тексту. З герменевтичного погляду єдине, що є найціннішим – це розуміння сказаного у тексті, а функціонування мови лише передумова цього процесу. Адже для Гадамера текст – це передусім «послідовність знаків, яка фіксує змістову єдність чогось мовленого, – також у тому випадку, коли це мовлене відчужене від мовця і записане кимось іншим» [5, с. 155].

Відзначимо також, що в «Літературному енциклопедичному словникові» під текстом розуміється «осмислена послідовність словесних знаків, що має якості складності й цілісності, а також властивість не надавати узагальнені висновки з суми значень, що її складають» [6, с. 436]. Це означає, що в загальному семіотичному плані текст є будь-якою організованою сукупністю знаків, що розгортається у часі та просторі, наприклад, дійство як текст, скажімо, політичний ритуал. Традиційно під текстом у загальному ужитку розуміється будь-який записаний твір, а також його частка або уривок.

Однак дослідники відзначають деякі протиріччя в тлумаченні поняття «текст». По-перше, у масовій буденній свідомості, а також у наукових трактовках слово «текст»

асоціюється з письмовою формою комунікації. По-друге, основну частину мовленнєвої діяльності – це комунікація, яка не є підготовленою, а здійснюється вільно й невимушено в усній мові. Тобто, не звертаючи уваги на те, що весь понятійний і методологічний апарат сучасної семіотики формувався, маючи предметом письмові мовні форми, нині варто брати до уваги масу усних мовних творів, які потребують опису.

Серед теорій тексту показовою є концепція І. Р. Гальперіна, що має своїх послідовників. Яскравою ознакою цього підходу до тексту є орієнтація на письмову форму мовлення. І. Р. Гальперін вважає, що текст являє собою деяке творіння, що виникає, існує і розвивається у письмовому варіанті літературної мови. Тільки у цьому варіанті розчленованість тексту, експліцитно виражається графічно, виявляється як результат свідомої обробки мовного виразу [7]. За аргументацією І. Р. Гальперіна, сутнісною характеристикою тексту є параметр обсягу. Крім того, до тексту застосовуються методи й прийоми граматичних досліджень. Будь-яка граматики – це результат спостережень за функціонуванням мови у розмаїтті людської діяльності.

Децо вільно послуговуючись поняттями кібернетики, І. Р. Гальперін стверджує, що оскільки ентропія прямує до зростання, бо об'єм і кількість невідомого (а тому й непізнаного) в процесі пізнання збільшується, то свідомість намагається відшукати елементи організованості. Тож, І. Р. Гальперін називає текст своєрідним «острівцем організованості», який намагається зняти ентропію, що виникає завдяки певним повідомленням. Відтак текст треба розглядати як підпорядковану форму комунікації, що уникає спонтанності. За визначенням І. Р. Гальперіна, текст – це твір мовотворчого процесу, який є завершеним, об'єктивованим у вигляді письмового документа, літературно оброблений відповідно до типу документа, твір, що має назву й низку особливих одиниць (надфразових єдностей), поєднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку, має певну цілеспрямованість і прагматичну установку.

Досить цікавою є концепція тексту В. Г. Адмоні. Тут текст – це особливий вид висловлювання, що має статус відтворюваності. Тобто текст організовується як стійка будова, спрямована на тривале існування. Будова тексту визначається концептуально-тематичним змістом. Структурування здійснюється зверху. Спочатку відбувається розбиття тексту на книги, потім на частини, глави, розділи, далі – на надфразові синтаксичні цілісності й/або абзаци, наприкінці на речення. Хоча процес створення художнього тексту геть інший. Тут вихідним пунктом може бути окрема сцена, епізод, що спочатку оформлюється у надфразовій єдності. Однак для тексту це немає значення. Він існує як ієрархічна єдність, що розподілена на окремі частки.

Текст сприймається читачем не відразу, а поступово, частіше в процесі проходження тексту від початку до його кінця. А саме істинне сприйняття тексту відбувається після завершення ознайомлення з текстом, коли виявляється цілком уся система відношень, що організує текст. На попередньому етапі, коли дослідник аналізує текст, він спочатку вивчає частини, що його складають, його лексичну й граматичну природу. Істинний аналіз тексту уможливується орієнтацією на його цільність, що є певною сумою подробиць, чимось якісно іншим, тим, що дозволяє встановити істинне текстове значення, функцію окремих компонентів тексту. Це стосується як художніх, так і публіцистичних і наукових текстів. Тому В. Г. Адмоні наголошує: істина тексту – у його цілісності.

Таким чином, у концепції В. Г. Адмоні текст – це найвищого ступеня різноманітна, закріплена з метою свого відтворення, історично й функціонально змінна одиниця соціальної комунікативно-когнітивної практики. Текст будується на мовленнєвому матеріалі, але як ціле у своїй будові має власні закономірності. Тому його аналіз не може здійснюватись лише мовленнєвими засобами, а повинен будуватися за особливою методикою, яка має завважувати мовну матерію, що використовується текстами [8, с. 52–53].

Аби зрозуміти, що хотів сказати автор тексту, треба прийняти його пресупозиції (попередні позиції). Цей процес включає виокремлення й відбір несуттєвих значень, а

також введення додаткових пресупозицій. Неприйняті значення мають майже головну роль у розумінні тексту. Смысл як кінцевий результат процесу розуміння залежить від пізнавальної позиції, способу обробки інформації, фокусу-контрасту, що включає інтонацію, характер побудови фрази та нескінченний потік протиставлень, які мають братися до уваги. Таким чином, передумови тексту – пресупозиції, їх об'єктивна інтерпретація – дуже важливий фактор розуміння.

Продуктивним підходом до проблеми розуміння тексту є психосемантичний, запропонований у працях Дж. Келлі та Ч. Осгуда. Цей підхід акцентує увагу на структурних, функціональних і змістових характеристиках свідомості реципієнта з опосередковуванням особливостей форми знакового відображення інформації. О. В. Улибіна, використовуючи цей підхід, виокремлює «правильні» та «неправильні» тексти [9]. «Правильні» тексти – загальна частина офіційної культури та близькі їй за поглядами. «Правильні» тексти покликані формувати канонізоване сприйняття соціальної реальності. Зміст «правильних» текстів має на меті посилення світу, що існує, наголошення на значущості стабільності, єднання з групою. Водночас завважмо, що, згідно з М. М. Бахтіним, у символах офіційної культури відображений лише мінімальний досвід частини людства, зацікавленого у стабільності. Для цих правильних моделей характерною є специфічна прагматичність й утилітарність. Тому в них навмисне приховується кривда, поширюються будь-якого роду рятівні ілюзії, простота й механістичність схеми, односмысленість й односторонність оцінювання, одноплановість і логічність (прямолинійна логічність). «Правильним» текстам притаманне моралізаторство, закріплення панівних цінностей, навіть схвалення соціальної нерівності. До таких текстів можна віднести промови привладних політиків, звернення офіційних осіб (парламентаріїв, високопосадовців, дипломатів тощо), а також – жіночі романи, детективи, бойовики та ін.

До «неправильних» текстів належить міський фольклор, трагедії, зокрема й романи Ф. М. Достоевського, та багато інших, що не входять до системи стабільних цінностей. До

світу «неправильних» текстів залучаються слабкі, проблемні герої або найдобріші особистості, що програють у боротьбі з реальністю, а також симпатичні авантюристи, що втікають від закону, сильні й неподоланні злочинці. Світ, що зображено у таких текстах, не має сенсу, бо він непридатний для життя, тому виконання запропонованих норм і правил є безглуздом, а іноді й трагічним. До «неправильних» текстів належать також маніфести терористичних організацій та екстремістських політичних партій. «Неправильні» тексти зображають наш світ таким, у якому поразка є свідомством моральності, бо добротність у ньому гине.

Однак соціальна реальність набагато складніша. Офіційному порядку протистоять групи, що намагаються зруйнувати статус-кво. Тому вони відкидають офіційну ідеологію та культуру, критикують цінності (показовий приклад – «Антихристиянин» Ф. Ніцше), пропонують власну істину. У «неправильних» текстах офіційний світ поданий як несправедливий, а його правила як хибні. Хоча «неправильні» тексти справляють песимістичне враження, вони наголошують на значущості індивіда і вказують на відносність традиційних групових цінностей.

Цікаво, що і «правильні» та «неправильні» тексти однаково популярні й співіснують у межах буденної свідомості, створюючи необхідну амбівалентність, відчуття осмисленості існування. Однак, якщо цілісність порушується, одне з протиріч зникає, виникають складні конфлікти на рівні особистості, духовні кризи на рівні культури загалом, що й позначається на політичному житті.

Розвиваючи концепцію О. В. Улибіної, виокремимо додатковий тип текстів – «неправильні правильні». Ці тексти конвергентні з «неправильними» своєю революційною налаштованістю. Але на відміну від «неправильних» їм не властивий нігілізм. Згадаймо риторичні запитання О. М. Бердяєва: чи може Достоевський бути вчителем, чи можна закликати до роздвоєння, чи можна закликати до проходження через п'ять? Звісно, відповідь – негативна. Тож О. В. Улибіна цілком слушно зараховує тексти Ф. М. Достоевського до «неправильних». «Неправильні» – трагічні за своєю суттю – тексти пізнього Ф. Ніцше й

А. Шопенгауера. Але водночас ми маємо іншу групу текстів. У них заперечення соціальної та політичної дійсності відбувається одночасно зі спробою впровадити нову систему цінностей. Таким «неправильним правильним» текстом є Євангеліє. Це «неправильний» текст, котрий водночас має значне консервативне навантаження. Посутньо «неправильними правильними» постають і тексти опозиційних політичних партій. Показовий приклад – «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса та Ф. Енгельса. Як приклад «неправильних правильних» текстів ми можемо також згадати Платонові «Державу» та «Закони».

Відзначимо й іншу типологію текстів, запропоновану Г.-Г. Гадамером. Визначаючи засади герменевтики розуміння тексту, він виокремлює: 1) письмово зафіксований текст, тобто емінентний (справжній літературний) текст, і 2) просте повторення висловленого в розмові. Крім того, як форми комунікативної мовної поведінки виокремлює: а) антитекст, б) псевдотекст, в) передтекст.

Антитекст – мовлення, що опирається текстуванню, оскільки розгортається в певній ситуації, котра й визначає зміст мовлення. Сюди належать різні жарти, те, що ми не сприймаємо всерйоз – іронія. Передавання іронії в письмовій формі потребує не лише відображення змісту мовленого, а й докладного зазначення ситуації. До антитекстів належить також використання цитат у спотвореній формі. Треба сказати, що іронічний антитекст надзвичайно складний для розуміння. Саме тому В. Набоков відзначив, що історія літератури прихильніша до жанру трагедії, а не комедії. Зміна культурної ситуації об'єктивно унеможливує розуміння іронії. А втім... Слова В. Набокова варті того, аби їх процитувати: «Трагедія загалом зберігається ліпше комедії. Драму зберігає бурштин; регіт розпилений простором і часом. Безіменний озноб мистецтва, безсумнівно, ближчий мужньому трепету священного жаху або ж вологій посмішці жіночної жалості, аніж побіжному осміху; і, звісно, є дещо краще оглушливих стогонів і оглушливого реготу – це млосне бриніння, викликане уколом збагненої думки, а «збагненна думка» є іншим ім'ям достеменного мистецтва» [10, с. 35].

Натомість, псевдотексти, згідно з Г.-Г. Гадамером, – це мовлення або ж письмо, що увібрало не стільки смислові елементи, а складники, покликані заповнити потік мовлення. Псевдотекст має функціональну та ритуальну функції обміну мовленням в усній або в письмовій формі. «Це, так би мовити, – пише Г.-Г. Гадамер, – позбавлена значення складова мови» [11, с. 311]. Аналіз політичного мовлення дає неосяжний матеріал для ілюстрування цієї тези Г.-Г. Гадамера. Промови політиків, виголошені з нагоди чи без нагоди, поспіль складаються з банальних ритуальних тез. Загалом ці промови виголошуються не для того, аби щось повідомити слухачам. Їхнє покликання інше: взагалі нічого не повідомляти. Псевдотексти по суті тавтологічні. І це – не хиба цих текстів. Це, так би мовити, їхня жанрова особливість. Тавтологія є формою аргументації, яка апелює не до раціо, а до пам'яті. Тавтологія політичної промови формує комфортне соціальне середовище. Створює враження стабільності, передбачуваності політичних векторів і дій політичних суб'єктів. Політичні псевдотексти в корені заперечують основну ознаку будь-якої інформації – новизну. Чи можна було знайти новизну в промовах Л. І. Брежнєва? А в промовах українських президентів? Самоцитування, перехресні відсилки від промови до промови, від тез до тез, від матеріалів з'їзду до матеріалів пленуму – це об'єктивна жанрова специфіка політичних псевдотекстів.

Передтексти, згідно з Г.-Г. Гадамером, – це комунікативні висловлювання, розуміння яких відбувається шляхом розкриття замаскованого смислу. Такі тексти мають значення для формування суспільно-політичної думки. Це так звана «езопова мова». Розвитку передтекстів особливо сприяє запровадження цензури.

Вивчення політичного тексту неможливе без завваження фактору його розуміння дослідником. У понятті тексту, вважав Г.-Г. Гадамер, необхідно розрізняти вузький і ширший сенси. Ми посилаємося на текст, коли не можемо задовольнитися наявними його тлумаченнями. І навпаки, «розуміння» не вичерпується розумінням «літери». Розуміння передбачає поєднання протилежностей – «духу» та

«літери». Якщо розвивати метафору обрїю, то ми маємо справу з істинним горизонтом у тому сенсі, що останній постійно відсувається при нашому просуванні вперед. Під час трактовок текстів примножуються релевантні сенси. Осмисленні тексти – обрїй розуміння людини, яка рухається.

Відтак, за своєю природою мовленнєва картина світу, в цілому, досить стала, консервативна. Водночас, текстова картина світу змінюється, еволюціонує доволі швидко. Не дивно, що на певному етапі виникає розходження між семантичною системою мови й ментальною моделлю, яка є дієвою для цієї спільноти мови і виявляється у текстах.

---

1. Арендт Х. Між минулим і майбутнім / пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2002. – 321 с.

2. Рассел Б. Історія західної філософії / пер з англ.: Ю. Лісняк, П. Таращук. – К. : Основи, 1995. – 795 с.

3. Івченко А. О. Тлумачний словник української мови. – Харків : Фоліо, 2004. – 540 с.

4. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. : в 2-х т. – Т. 2. Герменевтика II. / пер. з нім. – К. : «Юніверс», 2000. – 478 с.

5. Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика / Вибрані твори / пер. з нім. – К. : «Юніверс», 2001. – 288 с.

6. Литературный энциклопедический словарь / под общ. ред.: В. М. Кожевникова, П. А. Николаева. – М. : Советская энциклопедия, 1987. – 752 с.

7. Гальперин И. Р. О понятии «текст» // Вопросы языкознания. – 1974. – № 6. – С. 68–77.

8. Адмони В. Г. Грамматика и текст // Вопросы языкознания. 1985. – № 1. – С. 51–64.

9. Улыбина Е. В. Психология обыденного сознания. – М. : Смысл, 2001. – 263 с.

10. Набоков В. Лекции о «Дон Кихоте» / пер. с англ.: И. Бернштейн, М. Дадяна, Г. Дашевского, Н. Кротовской. – СПб. : Издательская группа «Азбука-классика», 2010. – 320 с.

11. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. : в 2-х т. – Т. 2. Герменевтика II. / пер. з нім. – К. : «Юніверс», 2000. – 478 с.

Сергій Нагорний

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ІНСТИТУТУ
ПРЕЗИДЕНТСТВА В УКРАЇНІ
В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ
МОДЕРНІЗАЦІЇ КРАЇНИ

З незалежненням України почався перехід від тоталітарної (до 1980 р.) й авторитарної (1980–1990 рр.) системи суспільного устрою до демократичного суспільства й правової держави, який розпочався саме від створення нової політичної системи, соціально-політичних інституцій європейського зразка. У цьому складному процесі у системі державної влади одним із головних і перших у 1991 р. постав інститут президентства. Сьогодні вельми актуальним постає питання щодо моделі інституту президентства, оскільки Україна успішно пройшла низку етапів формування владного інституту. У статті формулюються висновки для України щодо вітчизняного інституту президентства в контексті розвитку політичної модернізації країни.

Ключові слова: *інститут президентства, політична система, Україна.*

Sergiy S. Nagorny. *Status and prospects of the institute of presidency in Ukraine in the context of political modernization. There was a transition since gaining independence Ukraine from a totalitarian (till 1980) and authoritarian (1980–1990 years) of social order in a democratic society and rule of law, which started just from a new political system, social and political institutions by the European standard. There was the presidency in this complex process in the system of government as one of the main and first appeared in 1991. Today it's very important question for models of the presidency, because Ukraine has successfully passed a series of steps forming the power institute. There are conclusions in the article for Ukraine's national institute of*

presidency in the context of political modernization in the country.

Keywords: *institute for the presidency, the political system, Ukraine.*

Звернемо увагу, що протягом багатьох років як в нашій країні, в країнах СНД, так і на Заході серед науковців інститут президентства в Україні, не був предметом самостійного вивчення через низку причин: 1) більшість фахівців не вбачали доцільним розглядати окремо інститут президентства в політологічному плані; 2) подекуди науковці взагалі вважали небезпечним для себе розглядати інститут президентства як тему для окремого наукового дослідження тощо.

Безперечно, ті чи інші аспекти тематики інституту президентства в Україні, переважно політико-правової системи та системи державної влади, розглядалися українськими та зарубіжними науковцями: як М. Амосов, В. Ачкасов, С. Берч, А. Вілсон, М. Головатий, Б. Гарасимович, П. Данієрі, М. Кармазіна, О. Кинєв, Ю. Коломієць, Н. Кононенко, Р. Кравчук, І. Кресіна, А. Кудряченко, Т. Кузьо, С. Лінецький, А. Макарін, І. Марков, В. Литвин, В. Погорілко, Ф. Рудич, С. Серьогіна, Н. Сахаров, Ю. Стасюк, Ф. Фукуяма В. Чиркін, Шаповал, Ю. Шемшученко та інші [1]. Це також колективні праці – «Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи» [2, с. 113–134], «Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)» [3, с. 129–204], «Становлення владних структур в Україні (1991–1996)» [4, с. 5–29], «Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006» [5, с. 81–87], «Новітня Україна 1991–2001: (Роздуми видатних сучасників)», в яких автори розглядають окремі питання, пов'язані з діяльністю інституту президентства в Україні у відповідному історичному контексті [6]. Відзначимо роботи провідних вітчизняних науковців-практиків: І. Кресіна, Г. Макаров, І. Сало, О. Фісун, С. Янішевський, В. Яблонський в яких розглядаються окремі питання сучасного стану інституту президентства в Україні, особливості української моделі президентства, стан і перспективи поділу владних

повноважень між гілками влади країни, також здійснено порівняльний аналіз української моделі інституту президентства щодо трансформації у контексті новітніх тенденцій ЄС та проаналізовано досвід стосовно розмежувань повноважень у трикутнику «Президент – Кабінет Міністрів – Парламент» і розглянута роль глави держави щодо розв'язання урядових криз у країнах Європейського Союзу [7].

На нашу думку, тематику інститут президентства в Україні як для окремого наукового дослідження доцільно розглядати в аналітичному плані і більше розвивати дану тему окремо.

У цьому контексті перспективним напрямком дослідження інституту президентства в Україні, в концептуальному плані вбачається розглядати в системі координат співвідношення нових рис повноважень у трикутнику «Президент – Кабінет Міністрів – Верховна Рада України».

Досвід попередніх років незалежного сходження України переконливо вчить, що демократія має вміти і використовувати лише законні засоби щодо захисту як від екстремізму, свідомого перетягування повноважень, так і неконтрольованої узурпації чи навіть реалізації хибних уявлень стосовно того чи іншого конституційного положення. Критерієм ефективності влади стане відповідальний політичний, соціальний та економічний розвиток країни, а не ефективність її використання тими, хто перебуває у владних інститутах. Адже повага до закону закінчується там, де хтось із можновладців намагається обійти Конституцію – закон. Кожна гілка влади має бути підконтрольна, урівноважена законними й раціональними противагами.

На кшталт, вітчизняний вчений С. Лінецький запропонував чотири моделі коливань щодо досвіду держаного будівництва в Україні, а саме: 1) автор виділяє президентську республіку, під якою має на увазі конструкцію, коли президент є главою держави і виконавчої влади, сам керує урядом, призначає та звільняє міністрів, одночасно парламент не втручається у діяльність уряду. Автор зазначає, що ця модель в Україні, цілісного і закінченого вигляду не набула, а існувала впродовж 1991–1996 рр.; 2) квазі-президентська республіка, коли президент є главою держави

і виконавчої влади, керує урядом опосередковано, через одноосібно призначуваного прем'єр-міністра, членів уряду він призначає сам або за поданням прем'єр-міністра, звільняє їх самостійно; парламент не втручається або має обмежене поле втручання в роботу уряду. Ця модель повністю реалізувалася лише в 1995–1996 рр.; 3) президентсько-парламентська республіка, коли президент є главою держави і виконавчої влади, за його поданням парламент призначає прем'єр-міністра. У цьому контексті, парламент не має права висувати власну кандидатуру на посаду прем'єр-міністра і зберігається подвійне підпорядкування уряду президентові та парламенту. Ця модель реально існувала упродовж 1991–1995 рр. та у вигляді тенденції еволюції інституту президентства зберігається і після 1996 р.; 4) парламентсько-президентська республіка, коли президент виступає главою держави, а прем'єр-міністр очолює виконавчі структури влади і обирається та затверджується спільно президентом і парламентом. Автор зазначає, що дана модель в Україні не існувала, а була лише помітна тенденція впродовж 1993–1994 рр. [8, с. 95–97].

Провідний дослідник О. Кинев розглянув інститут президентства у різних країнах світу та виділив Україну в якості самостійної групи, зазначивши, що українську модель правомірно розглядати в якості перехідного між французьким і російським [9, с.126.].

Інший фахівець Б. Гарасимович, аналізуючи становлення інституту президентства в Україні, приходить до висновку, що при зовнішніх/формальних відмінностях між інститутом президентства в Україні та інститутом президента в СРСР у форматі, що сформувався за М. Горбачова, простежується чітка віртуальна ідентичність і модель, яку вибудували Л. Кравчук та Л. Кучма, була фактичним відтворенням моделі напіврадянської держави [10, с.165].

Схожої думки дотримується А. Вільсон, наголошуючи, що президентство перших глав України Л. Кравчука та Л. Кучми було спрямовано на підвищення владних повноважень і за методами характеризувалося зміцненням авторитаризму [11, с. 195]. Інші західні вчені: Т. Кузьо, П. Данієрі та Р. Кравчук дотримуються висновку про

створення в Україні недієздатного гібриду політичної структури Радянського Союзу, який неодноразово покращувався Верховною Радою з 1991 р. Вони трактують модель влади в Україні як слабку напівпрезидентську систему (a weak «semipresidential» system), в межах якої існували конструкції: «змішаного прем'єр-президентського» та «президентсько-парламентського» режимів [12, с.100].

Таким чином, становлення політичної системи країни ускладнюється пошуком оптимальної моделі управління. Досвід попередніх років засвідчує, що системні зміни в головних політичних інститутах в Україні породжує нестабільність і невпевненість щодо політичної динаміки країни. На нашу думку, враховуючи залежність інституційної структури від політичної ситуації найдемократичнішим шляхом щодо посилення ролі інституту президентства є підвищення його стратегічної ролі [13].

У цьому політологічному контексті можливо розглянути інститут президентства як об'єкт дослідження, а особистість буде суб'єктом даного дослідження.

В цивілізованому суспільстві політика здійснюється для людей і через людей. Яку значну роль не відігравали б соціальні групи, масові суспільні рухи, політичні партії, в кінцевому рахунку її головним суб'єктом виступає особистість, бо саме ці групи, рухи, партії та інші громадські та політичні організації складаються з реальних особистостей і тільки через взаємодію їх інтересів й волі визначається зміст і спрямування політичного процесу, всього політичного життя суспільства.

Активна участь особистості в політичному житті суспільства має багатопланове значення: 1) Через таку участь створюються умови для більш повного розкриття всіх можливостей людини, для його творчого самовираження, що, в свою чергу, складає необхідну передумову найбільш ефективного вирішення суспільних завдань. Так, якісне перетворення всіх сторін життя припускає інтенсифікацію людського чинника й активну і свідому участь народу в цьому процесі.

2) Загальний розвиток людини як суб'єкта політики є важливою умовою зв'язку політичних інститутів із

громадянським суспільством та контролю діяльності політико-управлінських структур з боку народу, засобом протидії бюрократичним відхиленням у дієвому апараті управління, відокремлення функцій управління від інтересів суспільства.

3) Через розвиток демократії суспільство задовольняє потреби своїх членів брати участь в управлінні справами держави.

Упровадження конституційної реформи 2004 р. дестабілізувало політичну систему, розбалансувало владні повноваження в українському владному трикутнику «Президент–Кабінет Міністрів–Парламент» та заклало підґрунтя для подальших криз.

Вибори 2010 р., завдяки створенню пропрезидентської більшості в парламенті та призначенню нею прем'єр-міністра, призвели до відносної стабілізації політичної системи, зняли проблему конфлікту повноважень президента та прем'єр-міністра. Також посилився вплив президента на політичні процеси. У довготривалій перспективі виникає можливість зменшення кількості проблемних ситуацій.

Як зазначають фахівці, також існують приховані зовнішні та внутрішні загрози, що можуть вплинути на стабільність політичного режиму: 1) нездатність коаліції проводити важливі реформи, що робить її вразливою для критики; 2) залежність коаліції від синхронізації голосування всіх її членів; 3) поширення процесу фрагментації, внаслідок якої серед партій і блоків виникає прошарок для нових партійно-політичних проектів як усередині партійних структур через розкол між групами впливу, так і в рамках партійної системи – внаслідок формування нових партійно-політичних гравців [14].

Таким чином, вищезазначені загрози можуть призвести до руйнування пропрезидентської коаліції та проведення позачергових виборів.

Висновки

Внаслідок президентських виборів 2010 р. було відновлено вертикаль влади (пропрезидентська більшість у парламенті та підконтрольний Президенту України Кабінет Міністрів), завдяки новим правилам формування коаліції

(входження до коаліції позафракційних депутатів), створюється можливість формування конституційної більшості. При цьому потрібно як конституційно розмежувати повноваження в трикутнику «Президент–Кабінет Міністрів–Парламент», так і провести партійну й електоральну реформи [15]. Завершення конституційної реформи й стабільна робота політичної системи закладе успішні підвалини на шляху до консолідації українського суспільства.

Оскільки Україна після набуття чинності змінами до Конституції залишається державою зі змішаною республіканською формою правління, доцільним видається дослідження досвіду взаємодії між президентом та урядом і парламентом у державах Європейського Союзу з подібною формою правління, насамперед, у ситуації урядової кризи.

Як зазначають фахівці, європейській досвід показує, що ефективна діяльність прем'єр-президентської системи залежить від формування в парламенті стійкої пропрезидентської більшості. В українському випадку можна застосувати наступні варіанти, що приведуть до формування пропрезидентської більшості у парламенті: 1) зміна електоральної формули передбачає стійку пропрезидентську більшість і запобігання щодо потрапляння до парламенту дрібних партій; 2) впровадження бікамералізму; запобігання партійній фрагментації тощо.

Враховуючи європейський досвід противаг у владних повноваженнях президента та стримань прем'єр-міністра, можна розглянути наступний варіант даного розподілу – у Президента України є право вносити на розгляд парламенту кандидатуру Прем'єр-міністра, а Прем'єр-міністр формує Кабінет Міністрів. У цьому контексті Президенту України надається право щодо реалізації контрольної функції президента в прем'єр-президентській системі, а саме: 1) розпуску парламенту; 2) розпуску Кабінету Міністрів; 3) контролю за діяльністю судової гілки влади.

Таким чином, з метою контролю за діяльністю Президента України Верховна Рада України отримує право ініціювати імпічмент президенту. Також парламент отримує можливість долати вето президента простою більшістю голосів, а сам президент отримує обмежене право видавати укази, на кшталт, щодо зовнішньої політики [16].

Підбиваючи підсумок щодо вітчизняного інституту президентства в контексті розвитку політичної модернізації України, зазначимо наступні риси:

- домінування конструктивної співпраці з іншими інститутами політичної влади, і перш за все, Кабінетом Міністрів і Верховною Радою;
- забезпечення належного ступеня підтримки громадянами державної влади, її поточного і стратегічного курсу;
- впровадження цивілізованих методів пошуку компромісів і толерантного розв'язання тих чи інших політичних проблем суспільного розвитку;
- ефективність урегулювання президентами урядових криз у змішаних республіках залежить від потенціалу створення стійкої більшості у парламенті, особистого авторитету президента, його здатності до узгодження інтересів партнерів;
- забезпечення законодавчого закріплення базових принципів і юридичного унормування розподілу повноважень між полюсами, політичними центрами здійснення державної влади;
- спосіб співіснування президента з потенційно нелояльними до нього урядами визначається не так конституційними нормами, як певними неписаними правилами – конституційними звичаями, конституційними пактами тощо;
- здійснення ролі інтеграційного суспільно-владного інституту із забезпечення умов щодо соціально-політичної злагоди;
- впровадження засад балансу рівноваги поміж зовнішніми чинниками та внутрішньою необхідністю відповідного державного курсу.

---

1. Коломієць Ю. М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади і управління зарубіжних країн. – Х., 1998. – 245 с.; Кудряченко А. И. Институт президентства в Украине: реалии конституционно-правового статуса // Государство и право. – М. – 1998. – № 3. – С. 99–106.; Сахаров Н. Л. Институт президентства в современном

мире – М., 1994. – 176 с.; Серьогіна С. Сутність інституту глави держави та його еволюція у світовій державно-правовій практиці // Вісник академії правових наук України. – 2000. – № 4. – С. 54–65.; Чиркин В. Е. Президентская власть // Государство и право. – 1997. – № 5. – С. 15–23.; Шаповал В. М. Президент у механізмі здійснення державної влади. – К., 1995. – 30 с.; Шаповал В. М. Президент у механізмі здійснення державної влади. – К., 1995.; Політичні структури та процеси в сучасній Україні (Політологічний аналіз) / редкол.: Ф. М. Рудич (голова) та ін. – К., 1995; Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / редкол.: Ф. М. Рудич (голова) та ін. – К., 1998.; Кононенко Н. В. Інститут президентства в Україні: політологічний аналіз : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.02 / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досл-нь. – К., 1996. – 16 с.; Стасюк Ю. Е. Інститут президентства в контексте опыта Украины и России : дис... канд. полит. наук : 23.00.02 / Киевский национальный ун-т им. Тараса Шевченко. – К., 2001. – 179 с.; Кармазіна М. С. Президентство: український варіант / Марія Кармазіна ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України ім. І. Ф. Кураса. – К. : [б. в.], 2007. – 365 с.; Теория и история политических институтов : учебное пособие для вузов / под ред.: проф. А. В. Макарина, проф. А. И. Стребкова. – СПб., 2008. – 320 с.; Ачкасов В. А., Грызлов Б. В. Институты западной представительной демократии в сравнительной перспективе : учебное пособие. – СПб. : ИВЭСЭП, Знание, 2006. – 264 с.; Taras Kuzio, Robert S. Kravchuk, Paul J. D'Anieri. State and Institution building in Ukraine. Palgrave, London., 1999. – P. 356.; Markov I. The Role of the President in the Ukrainian Political System. RFE/RL Research Report. Vol. 2, no. 48. (3 December, 1993).– P. 32.; Dilemmas of State-Led Nation Building in Ukraine / Ed. By T.Kuzio & P. D'Anieri. – Westport, Connecticut. London, 2002.; Wilson A. The Ukrainians: Unexpected Nation. – New Haven and London, 2000. – P. 238.; Birch S. Elections and Democratization in Ukraine. Houndmills and London: Macmillan; New York: St.Martin's Press, 2000.; Narasymiw B. Post-Communist Ukraine. – Edmonton. Toronto, 2002. – P. 195.; Francis Fukuyama. State building. Governance and World Order in the Twenty-First Century. Cornell University Press, 2004. – P. 160.

2. Погорілко В. Ф. Інститут президентства в Україні / Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи : монографія / О. В. Скрипнюк, І. О. Кресіна, В. Ф. Погорілко та ін. ; за ред. Ю. С. Шемшученка. – К., 2001.

3. Барановська Н. П., Верстюк В. Ф., Віднянський С. В. та ін. Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001). / за ред. В. М. Литвина. – К., 2001.

4. Становлення владних структур в Україні (1991–1996) / редкол.: О. Гарань, В. Кулик, О. Майборода. – К., 1997.

5. Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006 : монографія / за ред. О. С. Власюка. – К. : НІСД, 2006. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : // http://old.niss.gov.ua/book/Vlasyuk_mon/02-2.pdf

6. Новітня Україна 1991–2001: (Роздуми видатних сучасників) : [Кол. моногр.] / М. М. Амосов, Володимир (В. М. Сабодан), Л. І. Грач та ін.; [за заг. ред.: М. Ф. Головатого, Г. В. Щокіна]. – К., 2001.

7. Сало. І. «Інститут президентства в забезпеченні конструктивної взаємодії ключових суб'єктів державної влади та ефективного функціонування політичної системи країни». Аналітична записка, грудень 2008р. (НІСД). [Електронний ресурс] – Режим доступу : // <http://www.niss.gov.ua/Monitor/desember08/10.htm> ; Г. Макаров. «Роль глави держави у розв'язанні криз у державах ЄС зі змішаною формою правління». Аналітична записка, березень 2010 р. (НІСД). [Електронний ресурс] – Режим доступу : //<http://www.niss.gov.ua/articles/253/> ; О. Фісун, О. Баталов, Т. Мосенцева, С. Чуніхіна. «Українська модель президентства у контексті новітніх тенденцій європейських трансформацій». Аналітична записка, травень 2010 р. (Регіональний філіал НІСД у м. Харкові). [Електронний ресурс] – Режим доступу : // <http://www.niss.gov.ua/articles/218/>

8. Лінецький С. В. Метаморфози державного режиму України (політико-правовий аналіз). – К., 2003.

9. Кынев А. В. Институт президентства в странах Центральной и Восточной Европы как индикатор процесса политической трансформации. Полис, № 2. – 2002. [Електронний ресурс] – Режим доступу : // <http://www.politstudies.ru/arch/2002/2/11.htm>

10. Зазначена праця. Narasymiw B. Post-Communist Ukraine.

11. Зазначена праця. Wilson A. The Ukrainians: Unexpected Nation. – P. 195.

12. Зазначена праця. Politics and Society in Ukraine / Т. Kuzio, R. Kravczuk, P. D'Anieri.

13. Зазначена праця. «Українська модель президентства у контексті новітніх тенденцій європейських трансформацій». [Електронний ресурс] – Режим доступу : //<http://www.niss.gov.ua/articles/218/>

14. Там само.

15. Зазначена праця. «Роль глави держави у розв'язанні криз у державах ЄС зі змішаною формою правління». [Електронний ресурс] – Режим доступу : // <http://www.niss.gov.ua/articles/253/>

16. Зазначена праця. «Українська модель президентства у контексті новітніх тенденцій європейських трансформацій». [Електронний ресурс] – Режим доступу : //<http://www.niss.gov.ua/articles/218/>

Анжела Акаймова

ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНІ ПРОЦЕСИ

У статті розглядаються ланки інформаційно-комунікативних процесів. Авторка пропонує власне бачення поняття комунікації і його соціальній суті. Основний наголос робиться на питанні про особливості змісту повідомлень.

Ключові слова: інформаційно-комунікативні процеси, комунікація.

Angela Akayomova. Informatively communicative processes. The links of informatively communicative processes are examined in the article. An author offers the own seeing of concept of communication and his social essence. A basic accent is done on a question about the features of maintenance of reports.

Keywords: informatively communicative processes, communication.

На початку ХХІ ст., як ніколи раніше, людина стала не тільки головним соціальним вимірником суспільства, але і його головним духовно-етичним змістом. Вступ світової цивілізації до нової стадії розвитку привели до збільшення інформаційних ресурсів, вироблюваних людиною, розвитку духовної власності, включенню значного числа працездатного населення у сферу не тільки виробничого, але і соціального, комунікативного й інших процесів.

Загальноприйнято ототожнювати спілкування і комунікацію, представляючи перше як складний процес взаємозв'язку і взаємовпливу складових його комунікаційних компонентів, кожен з яких грає певну роль у створенні, перетворенні, кодуванні, передачі, декодуванні, прийомі повідомлень. Якщо феноменологія спілкування є достатньо складною і повною мірою розкривається в контексті відносин і діяльності людей через аналіз взаєморозуміння і взаємовпливу, який люди надають один одному, то потрібно уточнювати саме поняття комунікації і його соціальну суть.

Класичне визначення комунікації міститься в роботі К. Шеннона і У. Уівера «Математичні теорії комунікації» [1]. Суть проблеми полягає в тому, що швидкість переданої інформації дорівнюватиметься сумі ентропії джерела і призначенню мінус їх загальну ентропію. Під ентропією розуміється одиниця вимірювання інформації. Іншими словами, швидкість передачі інформації залежить від вірогідності того, що хтось «А» передасть конкретне повідомлення, а хтось «Б» отримає його, і взагалі від вірогідності того, що це повідомлення може бути передане від «А» до «Б». Автори виділяють три рівні комунікації:

- а) технічний рівень;
- б) семантичний рівень;
- в) рівень ефективності.

Технічний рівень пов'язаний з точністю передачі інформації від відправника до одержувача. Семантичний рівень пов'язаний з інтерпретацією повідомлення одержувачем порівняно з тим значенням, яке було відправлено відправником. Ефективність комунікації визначається тим, наскільки успішно передане повідомлення дозволяє змінити поведінку. Головним стає не те, що було сказане, а те, що могло бути сказане.

Ширше тлумачення поняття «комунікація» приводить П. Шаран [2]. Для нього сутність комунікації полягає в передачі сенсу за допомогою символів: це процес, за допомогою якого особа або група осіб дає знати іншій особі або групі осіб про своє відношення до конкретного питання. Звідси комунікація здійснюється безліччю різноманітних шляхів – за допомогою творів живопису, музики, математичних символів, жестів тощо. Г. Почепцов під комунікацією розуміє процеси, які перекодувалися з вербальної в невербальну, а також з невербальної у вербальну сфери [3]. Ф. Шарков під комунікацією розуміє систему, в якій здійснюється взаємодія, і процес взаємодії, і способи спілкування, що дозволяють створювати, передавати і приймати різноманітну інформацію [4].

Психологи терміном «комунікації» позначають процеси обміну продуктами психічної діяльності, а соціологи мають на думці переказування соціальної інформації в

суспільстві. Під соціальною інформацією мислиться зовсім не будь-які відомості (ідеї, уявлення), а тільки ті, якими обмінюються (збирають, зберігають, переробляють, розповсюджують і використовують) «джерела» і «споживачі». На думку М. С. Кагана, спілкування і комунікація розрізняються в двох головних відносинах:

а) спілкування має практичний, матеріальний і духовний, а також духовно-практичний характер, тоді як комунікація є чисто інформаційним процесом – передачею тих або інших повідомлень, обмін інформацією;

б) характер самого зв'язку вступаючих у взаємодію систем [5]. Комунікація є необхідною, але недостатньою умовою спілкування, яка за своєю природою має суб'єктно-об'єктне відношення, яке характеризується виробленням нових духовних значень.

Таким чином, спілкування є виразом універсальної взаємодії людей у соціумі, а комунікація – це чинник спілкування, психологічні і соціальні контакти, без яких неможлива ні громадська організація, ні розвиток суспільства і його культури. Принцип знакової регуляції діяльності і поведінки служить психологічним фундаментом філогенезу людини. На його ж основі спочатку з'явилися, а потім закріпилися різні види соціальної взаємодії і людської культури. Процес комунікації протікає за принципом передачі інформації від суб'єкта до об'єкта, тоді як спілкування припускає взаємодію суб'єктів з приводу об'єкта. В процесі спілкування повністю або частково втрачаються початкові установки з приводу об'єкта спілкування кожного з суб'єктів і можуть замінюватися спільно виробленими. В процесі спілкування за рахунок обміну і вироблення нових значень відбувається збільшення об'єму інформації і її змісту. Також у процесі комунікації відбувається втрата частини змісту.

Ще одна істотна межа комунікації як суспільного явища – її соціальна детермінованість. Поза зв'язком із дійсними суспільними відносинами будь-яке тлумачення комунікації буде обмеженим і неповним.

Комунікація – це суб'єктно-об'єктне відношення. Не завжди цей процес можна класифікувати як примушення

іншого до виконання дії. Наприклад, паралінгвістичний рівень комунікації (міміка, жести) дає достатню кількість інформації про суб'єкта комунікаційного акту, але далеко не завжди може розцінюватися як примушення до дії. Іноді мовчання буває найбільш інформативним і таким, що надає найбільший ефект на формування кінцевого результату сприйняття.

Розвиток комунікативної взаємодії відбувається через подолання суперечностей. Це, перш за все, суперечність між глобалізацією й інтеграцією суспільних процесів, з одного боку, та з іншого – індивідуалізація людини, тенденціями демасифікації засобів і систем інформації, що намічаються, а отже, демасифікація особи і культури [6]. По-друге, суперечність між вестернізацією всіх сфер суспільного життя і прагненням народів зберегти свої історико-культурні традиції і духовність як основні етнічні ідентифікації. По-третє, це суперечність між потенційними можливостями нових комунікативних технологій у накопиченні і розповсюдженні знань, а також традиційними формами гуманітарного спілкування [7]. У процесі розвитку електронні технології стали не тільки фундаментом управління інформацією, але і засобом підтримки соціальних зв'язків. За твердженням С. В. Тіхонової, в соціально-філософській рефлексії панорама комунікаційної революції конструюється за трьома напрямками: операція інформацією – віртуальна реальність – соціальна взаємодія [8].

Систематизована певним чином інформація є силою, потужність дії якої залежить:

- а) від інформаційного потенціалу, що міститься в ній;
- б) від технологічних, соціальних і психологічних форм і методів її передачі;
- в) від ступеня підготовленості сприймаючого суб'єкта до її отримання і розуміння.

Всі види комунікацій, будучи засобами спілкування, служать справі розповсюдження наукових знань і культурних цінностей у суспільстві, сприяють єднанню людей в спільності, служать основою формування масових суспільно-психологічних явищ, формують певний рівень особового, ділового і професійного досвіду взаємодії з навколишнім

світом. Більше того, ускладнення і динамічність соціальних процесів, вплив суспільних змін, що відбуваються, роблять людину все більш залежною від потоку повідомлень різних засобів масових комунікацій. На людину роблять величезний вплив кількість, об'єм, зміст і структура інформації, що поступає і переробляється, знань, відомостей і даних.

У кінці ХХ ст. процеси комунікації вийшли на новий рівень – потрапили в сферу інтересів держави. За цих умов з'являються теорії комунікації, які вибудовують свої пріоритети, спираючись на нові типи інформаційних можливостей. Зокрема М. Маклюен побудував свою теорію, базуючись на декількох основоположних ідеях [9]. По-перше, це підвищення ролі каналу комунікації, обумовлене у ряді випадків характером повідомлення. На його думку, сучасні засоби комунікації (наприклад, телебачення) передають не стільки саме повідомлення, скільки його автора. По-друге, розгляд світу як одного глобального села, єдність якого досягається за рахунок засобів масової інформації. Під впливом ЗМІ міняються баланс відчуттів людини і соціальний світогляд, зникає або модифікується індивідуалізм, люди перестають бути відчуженими і роз'єднаними, тобто електронні засоби спілкування ведуть до створення нового суспільства, яке буде «всеосяжним», таким, що вимагає участі всіх його членів. По-третє, розділення ЗМІ на «гарячих» і «холодних». Перші повністю «завантажують» органи чуття, другі, – через недостатню інформаційну визначеність задіюють не всі органи чуття. Із його точки зору, телебачення є «гарячим» засобом, а радіо – «холодним», бо не викликає такого високого ступеня співучасті аудиторії в своїх передачах, як телебачення.

Розробляючи сучасну концепцію ролі засобів масової комунікації, дослідники використовують концепцію відомого німецького теоретика Ю. Хабермаса щодо публічної сфери – активною, такою, що «функціонує політично». Ця проблема предстає у нього як стрижньова, залежно від якої він ставить інші соціокультурні проблеми сучасності. Виділяючи її, наявність і дієвість громадської думки, він наділяв такими властивостями як гласність і відвертість.

У пошуках шляху, який міг би вивести сучасну західноєвропейську «громадськість» із стану глибокої кризи,

забезпечивши їй роль носія структурних змін суспільства, Ю. Хабермас звертається до проблематики міжлюдської взаємодії – «інтерації» (комунікації). Важливим при цьому виступає:

а) можливість і необхідність відмінності «дійсної» комунікації від «помилкової»; б) аналіз умов, що забезпечують дійсну комунікацію між людьми.

Основною межею сучасного етапу в світовому інформаційному просторі, на думку багатьох дослідників, є його непередбачуваність і висока швидкість технологічних інновацій. Безперечний пріоритет серед засобів масової комунікації зміщується у бік електронних медіа, де очолюючу роль грає телебачення. Ростуть інформаційні потреби людей, інформація перетворюється на масовий продукт і стає економічною категорією: розширюються інвестиції в дану сферу, все більше сервісних послуг переходять у режим «онлайн».

Новий етап у дослідженні економічних і соціально-політичних особливостей інформаційного суспільства пов'язаний з ім'ям М. Кастельса. У його трилогії «Інформаційна ера: економіка, суспільство і культура» (1996–1998) дан розгорнений аналіз тенденцій, що ведуть до формування основ інформаційного (або «мережевого») суспільства. У основі своїх міркувань їм використовувався постулат, що сама інформація дозволяє їй легко проникати через будь-які перешкоди і межі, звідси сучасна ера – це епоха глобалізації, при цьому засобом і продуктом глобалізації суспільства є «мережеві структури». «Саме мережі складають нову соціальну морфологію наших суспільств, а розповсюдження «мережевої» логіки значною мірою позначається на ході та результаті процесів, пов'язаних із виробництвом, повсякденним життям, культурою і владою» [10].

Основними рисами мережевої комунікації виступають:

а) неієрархічність, децентралізація, переважно горизонтальна або функціональна взаємодія учасників;

б) гнучкість, рухливість, мінливість форм і конфігурацій; легкість і швидкість створення і розпаду структур;

в) відвертість мережі для «входу» і «виходу»;

г) загальнодоступність ресурсів мережі (перш за все – інформаційних);

г) рівноправність учасників мережі незалежно від ролі, масштабу, ресурсів;

д) унікальність створюваних мереж [11].

Інформаційна ситуація не тільки не руйнує, але і припускає здатність громадян вибирати потрібну їм інформацію. П. Норіс затверджує про те, що діяльність сучасних ЗМІ породжує три базові ефекти, які забезпечують прямий зв'язок між нею і «рівнем цивільної свідомості» населення:

а) «ефект вибору» (можливість вільного вибору людьми джерела інформації);

б) «медіа ефект» (обумовленість новинною політикою ЗМІ зацікавленості людей у політичній і цивільній участі);

в) «ефект взаємодії» (інтерактивний характер спілкування громадян і ЗМІ, сприяючий виникненню стійкої залежності між отриманням інформації і отриманням політичної цивільної позиції) [12].

Але розвиток і розповсюдження інформаційно-комунікативних технологій у глобальному масштабі відбувається нерівномірно і суперечливо. Так, Д. Волтон звертає увагу на те, що Інтернет як комунікативний засіб провокує сплеск індивідуалізму і різке посилення нерівності. При цьому швидка передача величезного масиву інформації зовсім не рівнозначна поліпшенню якості комунікації. Інтернет у певному значенні навіть «програє» радіо і телебаченню, які значно в більшій мірі сприяють встановленню і зміцненню соціальних відносин, забезпечуючи простий і рівний доступ до інформації, створюючи широкі можливості для дії на громадську думку [13]. Канадський науковець Ж. Дюфрен відносить до негативних наслідків розвитку Інтернету скорочення реального, безпосереднього спілкування людей, розривши між їх можливостями і необхідністю освоювати і переробляти величезні об'єми інформації, інтелектуальну пасивність і поверхневність, повсюдне розповсюдження «соціальної віртуальності», коли уявлення про реальність стає набагато важливішим за неї самої [14].

Вплив на особу – явище складне і характеризується тісним переплетенням не тільки свідомо, але і стихійно впливаючих чинників (індивідуальний життєвий досвід,

соціальні умови існування, соціальне оточення тощо). Індивід, аудиторія не може розглядатися як пасивний об'єкт дії. Труднощі адаптації людини до сучасних умов вимагає розробки нових соціальних механізмів стабілізації комунікативних процесів, пошуку нових соціальних форм впорядкування комунікативного простору.

-
1. Шеннон К., Уивер У. Математические теории коммуникации. – М., 1949. – С. 37.
  2. Шаран П. Сравнительная политология. – М., 1992. – С. 37.
  3. Почепцов Г. Теория коммуникации. – М., 2001. – С. 14.
  4. Шарков Ф. И. Основы теории коммуникации. – М., 2002. – С. 5.
  5. Каган М. С. Мир общения. – М., 1988. – С. 37.
  6. Тоффлер Э. Третья волна. – М., 2002. – С. 279.
  7. Савруцкая Е. П. Феномен коммуникации в современном мире // Актуальные проблемы теории коммуникации. – СПб., 2004. – С. 77–78.
  8. Тихонова С. В. Коммуникационная революция сегодня: информация и сеть // Политические исследования. 2007. – № 3. – С. 53.
  9. Маклюэн М. Телевидение. Робкий гигант // Телевидение вчера, сегодня, завтра. – М., 1998. – Вып. 7. – С. 15.
  10. Кастельс М. Могущество самобытности. Новая постиндустриальная волна на Западе. – М., 1999. – С. 296–297.
  11. Бузгалин А. В. Феноменология альтерглобализма // Вестник Российского философского общества. – 2002. – № 4.
  12. Norris P. AVirtuous Circle. Political Communication in Postindustrial Societies. – L. – 2001.
  13. Wolton D. Internet et Apres. Une Theorie Critique des Nouveaux Media. – 2000.
  14. Dufrense J. Apres I homme ... le cyborg? Sainte-Foy. – 1999.

Тетяна Бевз

КОНСЕРВАТИВНІ ПАРТІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: ТРАДИЦІЯ ЧИ МОДЕРНІЗАЦІЯ

У статті увага зосереджена на функціонуванні політичних партій України консервативного спрямування, на аналізі їх програм. Акцентовується увага на специфіці консервативної ідеології, її різновидах у програмах політичних партій.

Ключові слова: консерватизм, консервативна модернізація, традиція, модернізація.

Tetyana Bevez. Conservative parties of modern Ukraine: tradition or modernization. *In the article attention is concentrated on functioning of political parties of Ukraine of conservative direction, on the analysis of their programs. Attention is accented on the specific of conservative ideology, its varieties in the programs of political parties.*

Keywords: conservatism, conservative modernization, tradition, modernization.

У сучасній політичній практиці серед ідей та ідеологій помітне місце почав займати консерватизм, насамперед, як ідеологічна основа центризму. Більше того, консерватизм почали розглядати як універсальну ідеологію. У періодиці, а також у наукових працях все частіше почало з'являтися словосполучення «консервативна модернізація». Життя давно довело, що реформи зовсім не означають покращання життя, а контрреформи не завжди деструктивні. Водночас відбувалася ідеалізація консервативної складової ліберальної традиції, яка визначалася як традиція свободи. Серед політичних партій є чимало прихильників традицій (неважливо яких). Доречним буде також зазначити, що традиція і модернізація нерідко сприймаються як антагоністичні поняття. Засновник загальної політологічної теорії консерватизму німецький соціолог середини ХХ ст. К. Мангейм аналізував консерватизм, виходячи зі своєї теорії «стилів людського мислення». Це дало можливість

представити консервативну ідеологію як певний постійний суб'єктивний образ, породжений стійкими стереотипами свідомості, що згодом посприяло створенню єдиної політичної концепції консерватизму. Власне, це була спроба створити альтернативу революційним змінам, довести, що консерватор теж мислить у категоріях системи [1, р. 95].

Розвинув положення К. Манхейма С. Хантінгтон, виділивши три підходи до ідентифікації консерватизму: 1) «автономний» (консерватизм постає психологічною установкою, незалежною від конкретних обставин); 2) «ситуаційний» (консерватизм розглядається як ідеологія, яка протидіє небезпеці повалення будь-якого існуючого ладу; 3) «аристократичний» (йдеться про реакцію на буржуазну революцію). С. Хантінгтон визначив основні принципи і цінності, характерні для консерватизму.

Посилення позицій правих і консервативних сил у більшості розвинених країн проявилось у виробленні загальних соціально-філософських та ідейно-політичних принципів і установок, в активізації їх зусиль у консолідації та координації на міжнародному рівні. Свідченням цього може бути створення у 1983 р. Міжнародного демократичного союзу, який об'єднав консервативні партії Західної Європи, Республіканську партію США, Ліберально-демократичну партію Японії, а також австралійських консерваторів. М. Тетчер вітала новий «консервативний інтернаціонал як великий осередок думки і духу».

У цілому у більшості варіантів сучасного консерватизму можна виділити неоконсерваторів, нових правих, традиціоналістських або патерналістських консерваторів. При цьому слід зазначити, що у низці країн окремі угруповання нових правих і частини неоконсерваторів за комплексом питань, пов'язаних із соціально-економічною сферою та роллю держави у регулюванні економіки йдуть настільки далеко, що їх, як правило, об'єднують у радикалістські течії консерватизму.

Особливістю сучасного консервативного ренесансу є те, що консерватори виступають ініціаторами змін. Неоконсерватори проявляють високий рівень гнучкості та прагматизму, а також вміння пристосовуватися до нових умов.

При цьому вони відчувають настрої широких мас, які вимагають вживання заходів проти застою в економіці, безробіття, стрімко зростаючої інфляції, марнотратного витрачання державних коштів, негативних явищ у соціальному житті.

Найпопулярніше гасло консерваторів: «Закон і порядок». Закон і порядок у державі характерні для сильної держави. У сильній державі влада і бізнес розділені, а політична модернізація є передумовою цього. Політична модернізація передбачає зміни у найважливіших сферах: правоохоронної, охороні здоров'я, освіті. Оскільки ці сфери стосуються практично усіх людей, тому вони повинні піддаватися трансформації.

Ідейно-політичній доктрині українського консерватизму властиві такі основоположні світоглядні настанови: прагнення зберегти національне середовище українців – мову, культуру, традиції, релігію тощо; переконання у необхідності відродження незалежної української держави як традиційної форми існування спільноти; надання переваги життєвому досвіду, а не абстрактним схемам у державотворенні, визнання недосконалості людської природи і т. ін.

Найбільшими цінностями української консервативної доктрини є держава, нація, релігія, еліта, приватна власність, порядок, авторитет влади, патріотизм, а головними політичними принципами – традиціоналізм, ієрархічний устрій, елітаризм тощо. Ці та інші ідеї, цінності, принципи зазнавали змін у процесі історичного розвитку й модифікувалися відповідно до вимог простору і часу. Еволюція доктрини українського консерватизму сприяла виникненню нових ідейно-політичних напрямів, зокрема українського неоконсерватизму.

Політична модернізація в Україні відбувалася у складних умовах саморуйнування однієї політичної системи та виникнення нової. Складовою нової політичної системи було формування партійної системи. Найбільший інтерес для нашого дослідження, безумовно, мають партії консервативного спрямування. Важливо зазначити, що в основу програмових засад було покладено великий спектр

різновидів консерватизму, зокрема «неоконсерватизм», «ліберальний консерватизм», «український національний консерватизм», «український консерватизм», «поміркований націоналізм», «націонал-консерватизм».

Н. Козак у дисертаційному дослідженні «Український консерватизм: історія і сучасність» у структурі сучасного українського консерватизму станом на 2001 р. виділяла три напрями: консервативно-демократичний або неоконсервативний, традиційний або традиціоналістський і консервативно-радикальний. На її думку, найширше представлений перший напрям, в якому можна виокремити ряд гілок: християнсько-демократичну (Республіканська Християнська партія (РХП), Християнсько-демократична партія України (ХДПУ), Українська християнсько-демократична партія (УХДП), частково Всеукраїнське Об'єднання Християн (ВОХ), Християнсько-народний Союз (ХНС), Християнсько-ліберальний Союз (ХЛС)); національно-демократичну (Народний Рух України (НРУ), Українська Республіканська партія (УРП) до 1995 р., частково Соціал-демократична партія України (СДПУ), Демократична партія України (ДемПУ); реформістську (Партія «Реформи і порядок» (ПРП)); екологічну (Партія Зелених України (ПЗУ)). На переконання Н. Козак, хоча політичним програмам цих організацій, крім консервативних і неоконсервативних ідей, притаманні окремі принципи лібералізму та неолібералізму, їхнім основним завданням є побудова парламентськими методами демократичної правової Української держави [2, с.12].

Українська Консервативна Республіканська партія (УКРП) та Українська Республіканська партія (УРП) до 1995 р. належали до консервативно-радикального напрямку і використовували авангардні методи діяльності. Характерними рисами їхньої політики була вимога конституційного закріплення державної ідеології, надання пріоритету представникам української нації у кадровій політиці, орієнтація на власні модель і сили при реформуванні суспільства.

Традиційний або традиціоналістський напрям представлений був Українською Національною Консервативною

партією (УНКП) та Конгресом Українських Націоналістів (КУН), які, власне, представляли центр консервативного спектра. Діяльність цих організацій переважно зосереджувалася на національних проблемах, що виявлялися у пропагуванні збереження національної культури, мови, релігії, розвитку освіти й науки, реалізації національних інтересів тощо.

Процес становлення української багатопартійності розпочався наприкінці 80-х рр. ХХ ст. Для розкриття теми нашої статті вважаємо за доцільне проаналізувати лише окремі найбільш яскраво виражені партії консервативного спрямування. Доречним буде зазначити, що на початку ХХ ст. формування політичних партій здійснювалося наступним чином: спочатку – соціалістичні, за ними – ліберальні і тільки згодом – консервативні. Натомість наприкінці ХХ ст. першою зареєстрованою партією ще в УРСР була Українська Республіканська партія (5 листопада 1990 р., реєстраційний номер 4), яка у програмі мала чітко виражене консервативне спрямування. Згідно із Програмою, Українська Республіканська партія виступала як носій традиційних консервативно-ліберальних і християнських цінностей, як партія респектабельного націонал-консерватизму, виваженого радикалізму. Прийняття УРП до Інтернаціоналу Християнської Демократії означав визнання міжнародною спільнотою позицій партії як таких, що відповідають ідеалам християнської демократії, неоконсервативної за суттю своєю ідеології [3, с. 26].

Українська Республіканська партія позиціонувала себе як правоцентристська партія. У Програмі «Держава, нація, свобода. Концепція діяльності УРП в нових умовах» зазначалося, що характерною рисою правоцентристських партій Європи є те, що їхнє ідейне обличчя формується під впливом ідей неоконсерватизму та християнської демократії [3, с. 27]. Важливо зазначити, що у програмі партії дається детальний аналіз сучасного неоконсерватизму, який характеризується такими специфічними рисами, як послідовне дотримання національних традицій і безперервності розвитку, повага до правових способів

діяльності і розумного правопорядку. Спільними ж рисами неоконсерватизму та деяких інших демократичних ідеологій є визнання індивідуальних прав і свобод, необхідності широкої приватизації та лібералізації економіки, правової демократії та ідейного плюралізму в суспільстві. Тож, проголошуючи український неоконсерватизм як бажаний майбутній курс УРП, партія відображає об'єктивні тенденції суспільного розвитку [3, с. 27].

Оскільки УРП у програмовому документі досить детально проаналізувала явище неоконсерватизму, вважаємо за доцільне, викласти його у повному обсязі. Неоконсерватизм у викладі УРП розумівся наступним чином:

– УРП визнає поєднання принципів українського національного традиціоналізму та загальнолюдського досвіду. Нація – найбільш природне середовище для розвитку людської особистості, необхідне для її повноцінного самовияву, тому збереження й розбудова української нації є одним із основних завдань УРП. Партія виступає проти асиміляції націй і створення наднаціональних спільнот усупереч логіці суспільно-історичного розвитку. Це свідчить про неоконсерватизм у національному питанні;

– УРП виступає за відродження українського національного досвіду в державотворчому процесі. Прагнення до демократичного державного ладу – традиційне для українців. При побудові місцевого самоврядування, адміністративно-територіального поділу, визначенні державного устрою тощо слід ураховувати віковічні доцентрові устремління українського народу до соборної унітарної держави;

– неоконсерватизм УРП в економіці полягає в тому, що ми виступаємо за пріоритет приватної власності, її святенність і недоторканність, максимальне сприяння розвитку приватного підприємництва, особливо національного. Вирішальною умовою розвитку науково-технічного прогресу й ефективного засвоєння його результатів є інститут приватної власності. Тож необхідна широка приватизація, повернення державної власності народіві. Акціонерна ж форма й розвиток малого бізнесу дають змогу перетворити якомога більшу кількість громадян у приватних власників;

– неоконсерватизм у сфері екології полягає в проголошеній УРП необхідності пріоритету екології над економікою;

– ми виступаємо за відродження релігії, яка завжди відігравала в житті українського суспільства традиційно важливу роль. Ми – за відродження й поширення принципів і норм християнської етики та моралі. У цьому полягає неоконсерватизм УРП в релігійній і морально-етичній сфері;

– партія виступає за відродження віковичних українських традицій, звичаїв, обрядів, за відродження української мови і її повноцінне функціонування як єдиної державної мови;

– пріоритет у вихованні дітей має сім'я, а основним завданням виховання є формування свідомого патріота України, морально чистої і зрілої людської індивідуальності. У цьому полягає наш неоконсерватизм у культурно-освітній сфері;

– неоконсервативний характер УРП проявляється в нашому баченні України в майбутньому як держави миролюбної, але сильної;

– слід відзначити закономірну для української нації повагу до людської індивідуальності. Споконвічне прагнення нашого народу до самобутності й свободи, що лягли в основу західних демократій, є традиційним. Для українського народу також традиційно важливу роль відігравала громада. Враховуючи це, ми виступаємо за побудову громадянського суспільства і гармонійне поєднання його інтересів із державними інтересами;

– безумовно, підтримуючи Загальну декларацію прав людини ООН і поцінуючи свободу особи, УРП дотримується принципу поєднання «свободи» й «авторитету», оптимального поєднання права особи і права спільноти (нація, народ, держава тощо). УРП завжди виступала за використання виключно ненасильницьких засобів боротьби, норм міжнародного права. Тож у незалежній Українській державі партія керуватиметься правовими засадами, визнаючи парламентаризм основним засобом своєї діяльності [3, с. 27–28].

У програмі наголошувалося, що поняття українського неоконсерватизму найповніше і найчіткіше відобразатиме майбутнє ідейне обличчя УРП і визначатиме напрям розвитку політичної філософії партії [3, с. 28]. Враховуючи близькість неоконсервативного курсу європейських країн, УРП бачила себе у незалежній соборній демократичній правовій державі як неоконсервативну партію.

Зовсім не випадково, ми дозволили собі у невеличкій за обсягом статті дати таке широке трактування категорії «українського неоконсерватизму» Українською Республіканською партією тому, що ці теоретичні постулати незабаром стануть бібліографічною рідкістю, враховуючи той факт, що найстаріша зареєстрована партія новітньої України перестала існувати, об'єднавшись з Політичною партією «Українська платформа» (2009, № 169-п.п.) створили Політичну партію Українська платформа «СОБОР».

Серед шести політичних партій, створених упродовж 1992 р., дві партії мали не лише консервативне спрямування, а й термін «консерватизм» містили їх назви. Це були – Українська Консервативна Республіканська партія (УКРП, зареєстрована 21 липня 1992 р., реєстраційний номер 270) і Українська Національна Консервативна партія (УНКП, зареєстрована 30 жовтня 1992 р., реєстраційний номер 318). Згідно із Програмою, Українська Консервативна Республіканська партія стояла на засадах т. зв. «поміркованого націоналізму». У західних виданнях консервативних республіканців називають «націоналістами», оскільки пріоритетом для УКРП була Українська нація. УКРП вважала, що макроосною держави має стати відроджена українська нація, мікроосною – здорова морально, фізично міцна українська родина, виплекана на національних і християнських традиціях. Міцна родина – міцна держава, здорове суспільство. УКРП вважала ідеї українського націоналізму витвором генія українського народу. УКРП репрезентувала себе як націоналістичну лідерську партію, яка не в змозі була модернізувати свою ідеологію відповідно до тогочасного стану України. 12 грудня 2001 р. черговий з'їзд УКРП прийняв рішення про самоліквідацію партії та запропонував її членам вступити до Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина».

Українська Національна Консервативна партія виникла у результаті об'єднання Української національної партії, Республіканської Партії України та Української Національно-Демократичної Партії у червні 1992 р. УНКП сповідувала «український національний консерватизм» і проголошувала себе послідовниками ідеологів українського консерватизму В. Липинського, С. Томашівського, В. Кучабського та ін. Партія не була прихильником монархізму, однак висувала гасло авторитарного традиціоналізму. «Націоналізм у теорії українських консерваторів є процесом політичної самореалізації народу. Витоком українського націоналізму є українська Традиція, тобто в глибинній сутності своїй він є тотожний національному консерватизмові. У тодішніх політичних умовах перед українським націоналізмом постало нове стратегічне завдання – оволодіння соціальною та економічною сферами і прийняття конкурентного виклику цивілізованих націй. Саме на цьому зосереджував увагу національний консерватизм. У цьому полягала його відмінність від інтегрального та демократичного націоналізму. 30 листопада 2009 р. Український центр консервативної політики провів науково-методологічний круглий стіл: «Консерватизм в Україні: минуле, сучасне, майбутнє», організатором якого був голова УНКП О. Соскін. Він розповів історію створення та діяльності УНКП, яка, на його думку, нині є єдиною в Україні консервативною партією. О. Соскін наголосив, що «консерватизм – це креативна ідеологія, яка ментально притаманна українській нації. Саме консерватизм є єдиною ідеологічною парадигмою в сучасних умовах, на якій мусить будуватися Українська держава, що стане конкурентоздатною у світовому середовищі і зможе відповідати новітнім викликам глобалізації та інформаційно-технологічної революції, з якими зіткнулася нині світова спільнота» [4].

У 1993 р. була створена Конституційно-демократична партія (КДП, зареєстрована 14 травня 1993 р., реєстраційний номер 457). Основою ідеології КДП був ліберальний консерватизм, який скептично ставиться до людської природи і тому вважає головною цінністю свободу [3, с. 121]. 16 вересня 2005 р. на позачерговому VII-му з'їзді

Конституційно-демократичної партії у м. Нікополі (Дніпропетровської обл.) відбулася зміна назви партії на Партія «Віче». Відповідно відбулася зміна програми партії. У зверненні Партії «Віче» зазначалося, що партія створюється із самого народу, на базі Конституційно-демократичної партії – однієї з найстаріших в Україні та стає політичною командою громадського руху «Віче України». Проголошувалося, що вона братиме участь у наступних парламентських виборах. Передбачалося, що майбутні депутати Верховної Ради України і місцевих рад від партії «Віче», втілюватимуть у життя ідеї «Плану розвитку України». Однак «Плану розвитку України» реалізований не був.

Власне, після 1993 р. партії з яскраво вираженою консервативною ідеологією не створювалися упродовж кількох років. Виключенням став Християнсько-народний Союз (ХНС, зареєстрована 27 березня 1997 р., реєстраційний номер 840), який визначив своєю політичною метою побудову в Україні такого суспільства, в якому б найшли втілення християнсько-демократичні цінності, в якому б синтез кращих елементів консерватизму та лібералізму, національної ідеї та соціального вчення Церкви став основою добробуту всіх і кожного і створив здоровий соціальний організм [5, с. 569–571].

До кінця 1990-х рр. партійні консервативні проекти терпіли невдачу. Консерватизм як ідеологія був неактуальним, і долею консервативних партій виявився виключно кон'юнктурний – «ситуативний» консерватизм. Це був своєрідний консерватизм «йдуть партій», для яких «консервування поточної ситуації» було останньою соломинкою. Соціологічне дослідження, проведене УНІАН у січні 1996 р. у Києві та чотирьох регіонах України, виявило, погляди яких політичних організацій збігаються з поглядами населення. З позицією Комуністичної партії України солідарність висловили 18 % опитаних, Народного Руху України – 13 %, Соціалістичної партії України – 8 %, Соціал-демократичної партії України – 7 %, Селянської партії України – 5 %; Демократична партія України та Республіканська Партія України – по 4 %, УНА-УНСО – 3,5 %, Трудовий конгрес України – 3 % [6]. Про підтримку консервативних партій не йшлося загалом.

У 2005 р. була створена Українська консервативна партія (УКП зареєстрована 25 березня 2005 р., реєстраційний номер 124-п.п.) у програмі зазначалося: «Ідеологічним типом українського суспільного розвитку є ідеологія національного консерватизму, що ґрунтується на традиційній християнській моралі, духовних цінностях і засадах патріотизму, національної єдності, міцності шлюбно-сімейних відносин, верховенстві закону, свідомому виборі історичної національної долі» [3, с. 599]. Стрижнем діяльності Української консервативної партії є реалізація української національної ідеї. Члени партії розуміють її як здійснення права українського народу на створення соціального ладу, який би гармонізував інтереси індивідууму та соціальних груп на принципах ідеології українського консерватизму, ставки на культуру титульної нації у всіх сферах діяльності суспільства. Лише на основі реалізації української національної ідеї Україна зможе увійти до співтовариства найрозвиненіших держав світу [3, с. 600].

У «Заяві Української консервативної партії щодо політичної стратегії на виборах березня 2006 року» зазначалося, що Українська консервативна партія твердо стоїть на тому, що єдиним ідеологічним орієнтиром і інструментом розбудови Української Держави є український консерватизм, який базується на духовних цінностях і засадах національного патріотизму, традиційній християнській релігії, етнічній єдності, міцності шлюбно-сімейних відносин, верховенства права, свідомому виборі людиною, народом власної історичної долі [7, с. 12]. Як колективний носій ідеології національного консерватизму Українська консервативна партія вважає принципово важливим відкрито і чесно вказати на політичні партії, блоки, сили, з якими за жодних обставин не може бути нашого єднання чи співпраці, і з якими така співпраця можлива і навіть необхідна, зокрема й згодом [7, с. 12]. Доречним буде зазначити, що останніми роками активністю діяльність партії не відзначається.

Таким чином, є усі підстави стверджувати, що особливістю українських партій консервативної орієнтації кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. переважало у них домінування

національно-культурних цінностей, захист національних інтересів при очевидній недооцінці соціально-економічних засад та інтересів. Водночас варто наголосити, що у жоден період двадцятиліття української багатопартійності серед партій консервативної орієнтації не було консолідуючої та домінуючої партії, партії, яка б претендувала на авангардну роль. Для переважної більшості з них характерний був яскраво виражений національно-культурний і етатистський пріоритет у ціннісних орієнтаціях, який обмежував їхні політичні й електоральні можливості. Немає підстав вважати партії консервативного спрямування, які діяли або продовжують діяти в Україні традиціоналістськими чи модерністськими. На нашу думку, вони такими не є.

---

1. Mannheim C. *Essay on Sociology and Social Psychology*. – N.Y., 1953. – P. 95.

2. Козак Н. Український консерватизм: історія і сучасність : автореф. на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. – Львів, 2001. – С. 12.

3. Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 р.). – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – С. 26.

4. Консерватизм в Україні: минуле, сучасне, майбутнє. Науково-методологічний круглий стіл, м.Київ, 24 квітня 2003 р. // <http://uncr.soskin.info/material.php?pokaz=572>

5. Християнсько-народний союз Політичні партії України. – К. : «К.І.С.», 1999. – С. 569–571.

6. Всеукраинские ведомости. – 1996. – 29 февраля.

7. Заява Української Консервативної партії щодо політичної стратегії на виборах березня 2006 року // Персонал-плюс. – 2005. – № 52. – С. 12.

Валентин Бушанський

НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ І ОБ'ЄКТИВНІСТЬ У МОВНІЙ ПОЛІТИЦІ

У статті розглядається мовна ситуація в Україні. Показано, що засади державної мовної політики мають бути визначені етнічною структурою населення.

Ключові слова: ситуація, соціалізація, етнічна структура населення.

Bushanskyi V. Uncertainty and objectivity in language policy. The article deals with the language situation in Ukraine. Shown that the principles of the language policy should be defined ethnic structure of population.

Keywords: situation, socialization, ethnic structure of population.

Ця стаття є, скромно кажучи, сто першим текстом про мовну ситуацію в Україні. Монографії, публіцистичні книги та брошури, статті в наукових збірниках і періодиці – препарують мовну ситуацію вздовж і впоперек. Переважна більшість авторів доводять одну й ту саму тезу: в Україні можлива лише одна єдина державна мова – українська. А отже: держава всіляко має підтримувати вжиток української у сфері адміністрування, освіти та культури. Однак весь цей дискурс на захист української мови нині виконує лише своєрідну застережну функцію: він показує неможливість запровадження російської як другої державної, але не є остаточним аргументом, аби переконати представників Партії регіонів та Комуністичної партії в доцільності сприяння розвитку української мови.

Народні депутати України від Партії регіонів і Комуністичної партії запропоновували законопроекти, якими передбачено розширення функціонування російської, шляхом надання їй статусу регіональної мови: «Про мови в Україні» (автори: Єфремов О., Симоненко П., Гриневецький С. Реєстрація: 07.09.2010), «Про засади державної мовної політики» (автори: Ківалов С., Колесніченко В. Реєстрація: 28.08.2011). Ці законодавчі ініціативи точно

описуються російською приказкою: «Не мытьем, так катаньем». Логіка проста: якщо російську неможливо проголосити державною, то проголосімо її регіональною, щонайширше витлумачивши цей статус. Про те, що російська (з огляду на особливості її функціонування) аж ніяк не підпадає під захист хартії – вже неодноразово писали політологи [1]. І те, що використання положень хартії з метою зміцнення соціокультурних і політичних позицій російської є викривленням суті документа – зрозуміло. І вже вкотре писати про це не варто. Гра поняттями «друга державна – регіональна» веде до одних і тих самих наслідків, лише в іншій інтерпретації.

Автори, які звертаються до мовної ситуації в Україні, насамперед акцентують увагу на таких предметах: 1) суто соціологічний вимір мовної поведінки (час, простір, соціальна та вікова стратифікація мовних груп); 2) кореляція етнічної структури населення та мовної поведінки; 3) мотивація мовної поведінки (питання соціалізації та свідомого вибору поведінкової моделі); 4) компаративні дослідження білінгвізму в Україні й інших країнах; 5) індивідуально-ідентифікаційні та соціально-політичні наслідки білінгвізму [2].

У цій статті головна увага приділятиметься світоглядному чиннику, який позначається на мовній ситуації. Бо ж виникає питання: незалежній Україні двадцять років, а мовна ситуація так істотно й не змінилася. Усі ті тенденції розгортання мовної ситуації, які були виразними на момент проголошення незалежності, проявляються без жодних державно-політичних коректив. Скажімо, кількість етнічних українців, які послуговуються в побуті українською, за роки незалежності лише зменшилася (1992 – 51 %, 2010 – 49 %) [3, с. 453–458]. І це зрозуміло: за роки незалежності виросло нове покоління – діти, батьки яких, навчаючись у російських школах і ВНЗ, засвоїли російську як основну мову спілкування. Для них російська – це мова батьківського дому («першої сім'ї», як висловлюються психологи). Зростання кількості російськомовних родин етнічних українців – це і є інерційне розгортання тих тенденцій розвитку мовної ситуації в Україні, які були

закладені в період радянської русифікації. І з цього погляду чистим єзуїтством є адвокатство прав «російськомовних громадян». І далі я напишу прямо і чітко, без усілякої наукової езоповщини: в батьків російськомовних українців було, надане радянським режимом, право відкараскатися від національних традицій задля зручності соціальної адаптації. І вони цим правом скористалися. Нині російськомовні українці реалізують своє право жити так, як їх навчили. «Нас так учили!» – казав персонаж фільму «Вбити дракона», й почув у відповідь: Да, но ты почему-то стал лучшим учеником». Єзуїтством є представляти викривлену ситуацію (а про методи, якими досягалося викривлення, – годі й казати) як норму й усіляко домагатися її збереження.

«Життя іде і все без коректур», – написала Ліна Костенко. І згадані законодавчі ініціативи «регіоналів» і комуністів – це лише спроби остаточно-законодавчо склепити ту ситуацію, котра вже склалася. Склепіння Чорнобильського укриття – склепіння мовного конфлікту. Двадцять років історії України – це спроби вижити, нічого радикально не змінюючи. Двадцять років сліпоти. Двадцять років – чіпляння за досвід, який абсолютно не придатний в умовах державно-політичного буття. Головна проблема України – це не олігархічна політична система і не постійні зазіхання Росії на державний суверенітет України. Це все наслідки головної й визначальної проблеми – браку світоглядних орієнтирів – цінностей і принципів, котрі сприймалися б як етичний обов'язок. І цей ціннісний вакуум позначається й на мовній ситуації.

Як пояснити позицію Партії регіонів та Комуністичної партії? Найпростіше пояснення очевидне: представники цих партій діють відповідно до своїх передвиборчих зобов'язань. Але тут треба завважити таку річ: передвиборчі програми завше мають максималістичний характер. Державно-політичне ж рішення – це, з одного боку, рівнодійна різних ідеологічних векторів (тобто партійна передвиборча програма об'єктивно не може бути реалізована повною мірою, адже остаточне рішення – закон – враховує інтереси й інших політичних партій), по-друге, державно-

політичне рішення визначається й суто відстороненими державними інтересами, котрі можуть докорінно розходитися з інтересами виборців. Саме тому політичним партіям дуже важко досягнути балансу між популістським пафосом передвиборчого періоду та необхідністю приймати зважені законодавчі рішення. У згаданих законопроектах, на перший погляд, є спроба знайти такий баланс. Є начебто й позірні спроби врахувати суперечливі мовні преференції, які спостерігаються в суспільстві. Але це тільки «на перший погляд». Бо запропоновані способи розв'язання мовного конфлікту визначаються не загальнодержавними інтересами, не перспективами суспільно-політичного розвитку (в законопроектах цілком проігнорована прогностична функція), а винятково ситуативними міркуваннями.

Мовне питання є одним із найскладніших в Україні. Воно збуджує масу пристрастей. Проте спробуймо неупереджено оцінити ситуацію. Наявність двох мовних громад (українофонів і русофонів) склалася історично. Водночас переважна більшість громадян досить добре (принаймні на рівні достатньому для комунікації) володіє і українською, і російською. Однак нині ми спостерігаємо суперечливу ситуацію: з одного боку, в суспільстві сформувалося толерантне ставлення до осіб, котрі в повсякденному й діловому спілкуванні послуговуються тою чи тою мовою, з другого – питання статусу мов уже неодноразово ставало наріжним під час передвиборчих кампаній (представники політичних партій проголошують себе то «захисниками російськомовних громадян», то «захисниками України від русифікації»).

Насамперед потрібно взяти до уваги такий суто соціологічний факт: **послуговування мовами є проявом соціальної адаптації особи**. Тобто особа використовує ту мову, яка домінує в середовищі, в якому вона перебуває. А отже, сама ситуація україномовності чи російськомовності є, з погляду соціології, нейтральною. Ця ситуація набуває політичного змісту лише внаслідок інтерпретації, до якої вдаються: по-перше, діячі культури, які зацікавлені в утвердженні певної мовної поведінки, по-друге, політичні ідеологи, котрі прагнуть виокремлення власної електоральної бази,

по-третє, самі мовці, коли оцінюють власну поведінку з погляду її відповідності державно-політичним і культурним пріоритетам. Таким чином, слушно вдатися до наступного висновку: мовне питання є конфліктогенним лише з огляду на його культурно-політичну інтерпретацію. А звідси: саме наголошення на суперечливості україномовної та російськомовної практик і є одним із визначальних чинників мовного конфлікту як такого. Тож логічно припустити: консенсус, якого дійшли б провідні політичні партії стосовно мовного питання, вже сам по собі унеможлиблював би його ескалацію.

Проте, як то кажуть, добрими намірами вимощена дорога в пекло. Мовно-політичний конфлікт уже існує. Тож виокремимо й низку чинників, котрі впливають на його розгортання.

1. З утвердження державної незалежності України істотно змінився статус етнічних росіян в Україні. Із представників доміантного етносу, яким росіяни були в СРСР («найрівніших серед рівних», за іронічним висловом Дж. Оруела), вони формально стали представниками національної меншини. А отже, ані їхня етнічна мова, ані їхня культура, ані їхнє бачення історії України вже не можуть претендувати на роль пріоритетних. Насамперед найпринциповішим чином похиталася їхня історична самосвідомість. Якщо ані у сфері освіти, ані у сфері культури росіяни не зазнали відчутних обмежень (російські школи та театри функціонують як і в добу СРСР, доступ до Інтернет забезпечує можливість безперешкодно отримувати інформацію російською чи будь-якою іншою мовою), то у сфері історичного світогляду відбулися принципові зміни. Критичні оцінки Російської імперії та радянської влади мимоволі змушують росіян критично сприймати власне становище в Україні. Тези, за якими росіяни – «колонізатори», цілком зрозуміло викликають у них негативне ставлення і водночас суперечать попередньому змісту їхньої історичної та політичної самосвідомості. Тож мовний конфлікт в Україні істотним чином пов'язаний і з трактовками історії. Нині в науковій літературі та публіцистиці ще не ставилося питання про відповідальність

росіян за злочини радянської влади (принаймні в тій формі, в якій питання про «німецьку відповідальність» за злочини нацизму поставив філософ Карл Ясперс; йдеться, звісно, про відповідальність моральну, а не юридичну). Однак можливість постановки такого питання є очевидною. Саме тому зрозумілим є й конфлікт довкола трактовок історії України, зокрема тези про «недопустимість переписувань історії». А отже, мовне питання, питання статусу росіян й історичної свідомості – взаємопов'язані.

Вище йшлося, що «росіяни» мають особливий історичний світогляд (йдеться, звісно, не про представників російського етносу, а передусім про осіб, які продовжують мислити категоріями російської історії). Це не означає, що пам'ять росіян якось по-іншому влаштована, аніж пам'ять вірмен чи гагаузів. Суть у тім, що росіяни і досі сприймають історію як «историю Государства Российского». Відповідно оцінюють і сьогодення, відповідно сприймають і майбутнє. Бо ж прийняття історії визначає ідентичність людини, її колективне Ми та ставлення до держави – інструменту цього Ми, чи, як висловився би Фрідріх Гегель, «громадянського суспільства». В «истории Государства Российского» Україна – це нонсенс, це помутніння зору, викривлення чіткої панорами: час – простір – подія – людина. Україна – це, наче нашестя інопланетян «зі своїм новим і праведним законом». Україна – нашестя!.. І, як і з усяким нашестям, із ним потрібно або боротися, або змиритися, визнавши чи неминучим, чи доцільним. Утім росіяни й досі не бачать ані неминучості, ані доцільності існування України. Вони мусять спостерігати і разом із рештою громадян відчувати на власній шкурі всі принади «розбудови держави» – процесу, що зводиться до панування олігархії, вакханалії корупції, правової аномії, катастрофічного падіння соціальних стандартів життя. Натомість, поряд вони бачать Государство Российское – помпезну, ретельно виписану та відредаговану картинку «благоденствия». Безпосереднього досвіду, відчуття російських реалій, звісно, бракує. Але є електронний образ. Однак образ, панове, дуже часто може бути самодостатнім, якщо йдеться про формування емоційного ставлення.

2. Змінилася й оцінка мовної практики російськомовних етнічних українців. Потрапляючи до міст Сходу та Півдня України, етнічні українці, соціалізуючись, засвоювали російську як мову спілкування в соціальному середовищі, а згодом і в побуті. Для етнічних українців засвоєння російської – одна з форм діяльності, що була зумовлена необхідністю соціалізації. Відтак, із проголошенням української державною мовою результат їхньої діяльності втратив попередню цінність. Мовна практика цих осіб не змінилася: вони як спілкувалися, так і спілкуються російською. Але змінилася їхня оцінка цієї практики. Якщо в добу СРСР ця практика була соціально схвальною, то нині вона не має соціальної цінності, і водночас – суперечить етнічній ідентичності цих осіб. Таким чином, російськомовні етнічні українці опинились у ситуації, яка в психології позначається поняттям «когнітивний дисонанс», тобто суперечність між мисленими цінностями. Згідно з теорією когнітивного дисонансу, нерозв'язаність конфлікту призводить до переживання фрустрації, тобто пригнічення, виходом із якого є конфлікт; зокрема: або шляхом заперечення російськомовної практики, або ж – заперечення власної етнічності, насамперед необхідності володіти українською мовою. Безперечно, головною проблемою мовного конфлікту в Україні є не те, чи оволодіють українською мовою етнічні росіяни, які є громадянами України, а те – чи використовуватимуть у соціальній комунікації та побуті українську мову етнічні українці Сходу та Півдня України. Визначаючи засади державної мовної політики, потрібно передусім брати до уваги самосвідомість російськомовних етнічних українців. Бо нині саме ця соціальна група найбільшою мірою втягнена до мовного конфлікту.

3. Соціальні й економічні негаразди, які Україна так і не змогла подолати з моменту проголошення державної незалежності, зумовили відчуття розчарування, а відтак і критичне ставлення до самої державності України. Масова свідомість досить неаналітична. Соціальні, економічні та політичні труднощі постають у масовій свідомості цілісно. Оскільки утвердження державних символів України,

зокрема й державного статусу української мови, співпало з настанням комплексу соціально-економічних труднощів, то й у регіонах, де до того домінувала російська, українська мова почала сприйматися як одна із ознак загальної кризи. Цю ситуацію точно описує теорія фрустрації: суб'єкт, який перебуває в стані фрустрації, проявляє агресію по відношенню до будь-якого об'єкта середовища, незалежно від того, чи становить він для нього загрозу. Тобто критичне ставлення до української мови як єдиної державної, що спостерігається на Сході та Півдні України, є формою вибіркової агресії: не маючи змогу подолати економічні та соціальні труднощі, громадяни проявляють агресію щодо державних символів, бо саме вони асоціюються з життєвими труднощами. Така форма агресії, безперечно, є регресивною, бо жодним чином не уможливує розв'язання комплексу соціально-економічних питань.

Отже, мовно-політичну ситуацію в Україні визначають три основних чинники: 1) криза статусу етнічних росіян; 2) конфлікт між національною ідентичністю та мовною практикою, який переживають російськомовні етнічні українці; 3) заміщення об'єкта агресії (сприйняття української мови як символу соціально-економічних труднощів). Усі ці три чинники інтерпретуються політичними ідеологіями й використовуються з метою масової мобілізації під час виборів. Самі умови передвиборчого змагання зумовлюють використання саме негативних соціальних настроїв, а не наголошення на способах раціонального розв'язання конфліктних питань. Саме тому подальше перебування мовного питання в центрі уваги протиборчих політичних ідеологій не тільки не сприятиме його розв'язанню, а навпаки – лише поглиблюватиме ескалацію конфлікту. Отже, без раціонального й чітко обґрунтованого визначення засад державної мовної політики це питання залишатиметься нерозв'язаним, і надалі справлятиме вплив на протистояння між регіонами України.

У цих умовах слушно конкретизувати наступні тези щодо визначення засад державної мовної політики.

I. Раціональна трактовка мовного питання можлива лише шляхом його прив'язки до чітко визначеного і

зрозумілого для громадськості критерію. І такий критерій може бути лише один – етнічність (національність) громадянина. Спроби ж провадження мовної політики (визначення мови роботи шкіл і ВНЗ, державних і муніципальних органів, мови ЗМІ) відповідно до наявної мовної практики (як це пропонується у згаданих законопроектах) – є посутньо хибним підходом. Бо мовна практика визначається умовами соціалізації. Тими умовами, котрі були цілеспрямовано створені в добу СРСР. Проте автори законопроектів мали би піклуватися не про збереження радянського спадку – справи Леніна-Сталіна-Щербицького, а про запровадження нових об'єктивних норм соціалізації, відповідно до етнічної структури населення.

II. Мовна соціалізація в Україні переважно була пасивною. Тобто мешканці завжди адаптувалися до тієї мовної ситуації, яка панувала в середовищі. Цей фактор зумовив і сьогочасну мовну толерантність. Однак цей таки фактор і унеможлиблює сподівання на те, що мовна ситуація розв'яжеться сама по собі. Утім, із набуттям Україною державної незалежності, наявна ситуація двомовності стала конфліктогенною. А отже, незмінність ситуації зумовлюватиме й збереження конфлікту, який уже набуває активної фази розвитку.

Громадяни України перебувають у ситуації невизначеності (економічної, соціальної, політичної, мовної, релігійної). Державна політика, зокрема й у мовній сфері, має долати невизначеність, а не поглиблювати її. У ситуації невизначеності громадськість схвально сприймає ті вимоги, які, по-перше, раціонально обґрунтовані, по-друге, повідомлені в категоричній формі. Таким чином, саме така раціональна обґрунтованість і категоричність має простежуватися в державній мовній політиці.

Отже, виокремлено три чинники, котрі спричиняють конфліктогенність мовного питання, та два шляхи розв'язання цього конфлікту, в основі яких раціональне (орієнтоване на об'єктивний критерій – етнічність) провадження мовної політики. Утім, чи спроможна політична еліта на таке раціональне сприйняття й опосередковування його в державно-політичній діяльності? У статті йшлося про те,

що існування мовного конфлікту активно використовується політичними партіями в боротьбі за електорат. А отже, мовний конфлікт – вигідний політичним партіям, адже це – торований шлях до сердець виборців, а ступаючи ними, дуже легко зійти на печерський пагорб. І згадані законодавчі ініціативи Партії регіонів та Комуністичної партії – це певний спосіб розіграти мовні пристрасті й довести ситуацію до кипіння. Це законодавчі ініціативи, спрямовані на увічнення мовного протистояння, перетворення цього конфлікту на перманентний. А отже – спроба зробити вічною і «безглузду нескінченність» лінії розмежування між політичними гравцями. Якщо історія не має сенсу, то вона безглузда, – писав Микола Бердяєв. СENS у мовному протистоянні є. Але це SENS меркантильний, корисливий, ситуативний. Тобто це SENS, який сам себе спростовує, переростає у свою протилежність – нонсенс. Чи є вихід із цієї ситуації, ситуації, в якій безглуздя саме себе відтворює, бо є суб'єкти, котрі бачать вигоду в колективному божевіллі?

Утім, задамо запитання: чи розуміють самі учасники та відтворювачі цього божевілля всю ганебність ситуації та власної в ній ролі? Однозначна відповідь на це запитання неможлива. Гадаю, що ідеологам Партії регіонів і Комуністичної партії властива невизначеність сприйняття. З одного боку, вони, звісно, міркуючи відсторонено, розуміють безвихідь ситуації та хибність її збереження, а також можливі наслідки загострення мовного протистояння. А, з другого, оцінюючи умови політичної боротьби, усвідомлюють й очевидні вигоди мовного конфлікту. Таким чином, у їхній свідомості стикаються два SENS, два способи раціонального трактування. І зіткнення цих SENS, цих раціональних трактувань, які одне одного спростовують, і пояснює всю половинчастість, своєрідну рваність політичної діяльності.

Водночас не варто відкидати, що окремі представники Партії регіонів і Комуністичної партії щиро вважають, ніби, захищаючи позиції російської культури в Україні, вони тим самим захищають права людини. Тут варто сказати наступне: така позиція впливає із софістичного

ототожнення поняття «права людини», яке має культурно-аксіологічний і правовий зміст, і поняття «соціальні умови» – котре є політичним за змістом. Одна справа – «умови русифікації» (школи, ВНЗ, ЗМІ), друга – індивідуальне право вивчати ту чи ту мову й послуговуватися нею. Одна справа – незаперечне право етнічних росіян на власні школи та ЗМІ, друга – збереження, створеної тоталітарним режимом, системи русифікації етнічних українців. І наразі потрібно наголосити: попри те, що політики не втомлюються запевняти, ніби вони прагнуть захистити інтереси кожної людини, ці запевнення – не більше, як демагогія. Справа політиків і політики загалом – не захист індивідуальних прав. Для цього є суд. Саме судова влада розв'язує конкретні суперечності. Покликання ж політики інше: створювати систему, конструювати машину, яка оперує великими числами – абстрактними правами й абстрактними обов'язками. Отже, усі ці апелювання до індивідуальних волінь – це по суті неполітичні форми міркувань і висловлювань.

Тож повернімося до ситуації невизначеності сенсів. Чи можливо подолати («зняти», за термінологією діалектики) суперечність між усвідомленням деструктивності ситуації та її вигідності в умовах передвиборчої конкуренції? Так, можливо, але для цього потрібно знайти новий сенс, третій складник у діалектичній суперечності понять. Цей третій сенс і є основа тієї згоди (консенсусу), який так потрібен Україні.

Ситуація в мовній сфері – розкол, ситуація в релігійній сфері – розкол, ситуація з геополітичним баченням України – розкол. Водночас, ситуація в освіті – стагнація, в науці – стагнація, в економіці – стагнація, в медицині, соціальній сфері, сфері екології – стагнація. Розкол і стагнація – це характеристики політичної бездіяльності. І не тому, що політична еліта поринула в бездіяльність. А тому, що політична еліта просто не бачить, як можна розв'язати всі ці проблеми. Бракує чітко визначених цілей і волі, аби їх реалізувати. Бракує ціннісних критеріїв, які й уможливають визначення цілей, а також й етичних обов'язків, котрі змушують реалізовувати цілі.

Що може бути такою ціннісною основою? Нині (наголошу – нині!) ціннісною основою політики може бути лише об'єктивність – орієнтація на об'єктивні, присутньо притаманні об'єкту регулювання риси. Отже, у сфері мовної політики варто брати до уваги не ситуативні уявлення (прагнення, бажання, воління), а об'єктивні характеристики етнічних груп. Усі інші проекти державної мовної політики поринуть у хаосі довільних суджень.

---

1. Кулик В. Регіональна хартія мовного компромісу // Критика. – 2006. – Червень. – С. 2–3.

2. Усі ці питання достатньо повно висвітлені в праці: «Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом». – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 398 с.

3. Шульга М. Динаміка використання української і російської мов у сімейному спілкуванні // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг.

Василь Віднянський

ПРОБЛЕМИ ТА ІМПЕРАТИВИ ЕТНОПОЛІТИЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті автор проаналізував досвід етнополітичного менеджменту країн Центральної та Східної Європи, які є сусідами України та самої України. Ця стаття присвячена дослідженню історіографічних і правових аспектів питання.

Ключові слова: міжетнічні стосунки, зовнішня політика, етнічна політика, етнічні меншини, система міжнародних договорів, правові норми, політичний режим.

Vasiliy Vidnyanskiy. Problems and imperatives of ethno-political management in Central and Eastern Europe. In the article the author has analyzed the ethno-political management experience of Central and Eastern Europe

countries, which are neighbours of Ukraine and Ukraine itself. The present article deals with the research of historiography and legal aspects of issues.

Keywords: *Interethnic relations, foreign affairs, ethnic policy, ethnic minorities, the system of international treaties, legal norms, political regime.*

Міжетнічні стосунки є однією з найбільш складних проблем, що торкаються не лише організації державного й суспільного життя всередині кожної поліетнічної країни, а й міждержавних відносин. Стабільність розвитку багатонаціональних країн може гарантуватися лише ефективною взаємодією міжнародних і внутрішньодержавних механізмів та інструментів, які покликані виконувати властиву їм функцію забезпечення захисту прав меншин і розв'язання міжнаціональних конфліктів мирним шляхом. Відсутність такої умови може призвести не лише до погіршення становища національних груп в окремій країні, загострення міжнаціональних відносин, а й до ускладнення міжнародної ситуації в цілому. Прикладом зазначеного можуть стати події кінця минулого століття на теренах колишніх СРСР і Югославії, а також значне загострення грузино-південноосетинського та грузино-абхазького конфліктів на початку нинішнього століття.

Досліджуючи проблему причин виникнення таких етнічних міждержавних конфліктів, сучасні іноземні та українські дослідники в основному використовують раціоналістичні підходи. Насамперед слід зазначити, що на особливу увагу заслуговують наукові концепції та теоретико-методологічні розробки західних політологів Г. Алфредсона, Г. Брунера, Ф. Гекмана, Е. Гелнера, Ф. Капоторті, Г. Поллінза, Е. Сміта, російського вченого Д. Горовица та інших авторів щодо етнічних процесів та етнонаціональної політики, концептуального визначення етносу, нації, етнічних і національних меншин та їх ідентифікації, захисту прав і свобод осіб, які належать до етнічних меншин тощо. Так, американський дипломат М. Кампельман вважає, що вартий співчуття інтелектуальний прорахунок щодо самовизначення націй, який «сприяв в нинішній час

хаотичному насильству та анархії, які, як бачимо, роздирають на частки Східну Європу і більшу частину колишнього Радянського Союзу. Для інтелектуальної спільноти є ще, однак, час зорієнтувати з цього питання наших політичних лідерів, яким найбільшою мірою потрібні ясні установки, засновані як на принципі, так і на практиці» [1]. А його співвітчизник Дж. Ст. Міл переконаний, що конфлікти існуватимуть доти, доки «кордони держав загалом і в цілому не співпадатимуть із національними кордонами» [2]. Дж. Ротшильд, у свою чергу, попереджає «про зростаючий тиск політизованих етнічних домагань з їхніми можливими легітимаційними і делегітимаційними наслідками для будь-якого суспільства чи політичного режиму» [3], які можуть привести до конфлікту. Т. Гарр теж вважає, що причиною конфліктів є високополітизовані меншини, які воюють за розширення своїх прав [4]. П. Брасс також переконаний, що етнічність і націоналізм, міжетнічні й сепаратистські рухи стали головною силою, яка формує сучасний світ, структуру і стабільність сучасних держав [5]. Все той же Дж. Ротшильд писав, що «політичні причини виникнення конфліктів, подібно до соціально-економічних причин, проявляються тоді й там, коли і де виникає, з одного боку, структурна нерівність між групами та регіонами, а з другого – відчувається невідповідність між обіцяною рівністю і фактичним результатом» [6]. На думку ж вітчизняних авторів видання «Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії», причиною етнічних конфліктів є «нерозв'язання або несправедливе розв'язання національного питання у соціальній, економічній, культурній, мовній, релігійній, правовій або іншій сферах, від яких залежить збереження ідентичності етнічних груп та їхній подальший всебічний розвиток» [7]. А українська дослідниця М. Пірен цілком слушно додає, що «мотивом, який сприяє конфліктові, може бути страх втрати національної самобутності, асиміляція меншого етносу в межах чисельнішого» [8].

Активно досліджуються сучасні етнічні процеси та міжетнічні відносини науковцями країн Центрально-Східної Європи. Пріоритетною, наприклад, є ця проблематика

в науково-дослідницькій роботі Інституту суспільних наук Словацької академії наук, який ще з 1980 р. у рамках Державного плану фундаментальних досліджень працював над темою «Соціальні і соціально-психологічні характеристики міжетнічних процесів та національне питання в Чехословаччині у повоєнний період». У подальшому, особливо після утворення у 1993 р. суверенної Словацької Республіки, у центрі уваги словацьких вчених (Й. Вирост, М. Гайдош, Ст. Конечни, Ш. Шутай та ін.) були питання становища, розвитку національної самосвідомості та взаємин угорської, німецької, циганської (ромської), української та русинської меншин у Словаччині. Зокрема, на початку 1990-х рр. Інститут суспільних наук САН взяв участь у проведенні порівняльного дослідження на тему «Демократизація в Центральній та Східній Європі та її вплив на міжетнічні відносини», до якого були залучені також науковці Австрії, Угорщини, Польщі, Німеччини, Югославії, Словенії, а з початку 2000-х рр. став організатором і головним виконавцем проекту державної програми дослідження під назвою «Нації, народи та етнічні групи в процесі трансформації суспільства», у реалізації якого взяли участь науковці двох університетів та восьми наукових установ Словацької академії наук [9].

В Угорщині плідну науково-дослідницьку роботу в цьому напрямку здійснює Інститут етнонаціональних досліджень Угорської академії наук (З. Папп, Ч. Фединець), в Румунії – Румунський інститут прав людини (І. Дякону, Г. Флора) і т. п. Наприклад, в книзі І. Дякону «Меншини. Статус. Перспективи» розглядаються історична сутність етнічних меншин та їх право на існування, а також форми і методи забезпечення їх прав, зокрема різні форми автономії і проблеми реалізації принципу національного самовизначення [10].

Щодо української етнополітології як науки, то важливе значення для її становлення та розвитку, формування демократичної етнонаціональної політики України в цілому мають дослідження етнонаціональних процесів в Україні провідних вітчизняних вчених В. Ананьїної, В. Андрущенка, Л. Ази, Н. Беліцер, І. Варзаря, В. Євтуха, І. Кресіної,

І. Кураса, В. Котигоренка, С. Макеєва, О. Майбороди, В. Марчука, М. Михальченка, В. Наулка, М. Панчука, М. Поповича, Б. Попова, В. Трощинського, Л. Шкляра та ін. Наприклад, досить велика група українських вчених, зокрема О. Картунов, Ю. Римаренко, Ю. Шемшученко та ін. Вважають вельми продуктивною ідею розробки «Концепції етносоціальної політики в Україні», що стала б основою етнопонаціональної політики в нашій країні [11]. Особливий науковий інтерес у цьому плані становить розкриття сутності етнопонаціонального чинника і механізмів його застосування у міждержавних відносинах. Зокрема, організатор і перший директор Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень НАН України академік НАНУ І. Курас свого часу зазначав, що над безпекою багатьох поліетнічних країн світу, в тому числі й України, «дамоклевим мечем» висить потенційна небезпека етнополітичної нестабільності, яка посилюється спробами деяких сусідніх країн розіграти «етнополітичну карту». Роботи І. Кураса «Етнополітика: Історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років» і «Етнополітологія. Перші кроки становлення» стали вагомим внеском у розвиток української етнополітології як науки [12].

Значним є внесок у вивчення питання міжетнічного конфлікту у контексті розвитку поліетнічних країн, зокрема України, члена-кореспондента НАН України В. Євтуха. У книзі «Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти», наприклад, він розглядає законотворчий процес і законодавче забезпечення функціонування окремих складових етнопонаціональної структури українського суспільства, зокрема у сфері освіти і культури, а також на основі аналізу певних результатів державної етнополітики робить спроби визначити перспективи її розвитку, передусім шляхи удосконалення механізмів етнополітики та можливість реалізації їх у майбутньому [13]. Проблеми вивчення етносу й етнічних процесів в Україні розглядаються в іншій роботі В. Євтуха – «Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій» [14]. А у довіднику за його редакцією «Етносоціальна структура українського суспільства» системно, за структурним

принципом і на основі даних всеукраїнського перепису населення 2001 р. викладені відомості про українську етнонацію, національні меншини та спільноти з невизначеним статусом [15].

Аналіз політологічних й конкретно-історичних праць із проблематики сучасних етнічних процесів і міжетнічних відносин зайвий раз переконує, що етнополітичні аспекти повинні займати суттєве місце у формуванні внутрішньої і зовнішньої політики багатонаціональних держав, у тому числі й України. Справедливо та коректно реалізована державна політика щодо вирішення національного питання формує сприятливе ставлення до держави з боку громадян різної національності і з боку всієї світової спільноти.

Водночас, незважаючи на загальноприйняту в міжнародних відносинах практику, що виконання зобов'язань із забезпечення прав і свобод представників національних меншин є, в першу чергу, відповідальністю конкретних країн та їх урядів, світовим співтовариством розроблено цілу систему відповідних універсальних і регіональних інструментів захисту таких прав на міжнародному рівні. Зокрема, у відповідності до ст. 55 Статуту ООН, положення якого є обов'язковими для виконання усіма країнами-членами цієї універсальної міжнародної організації, остання зобов'язана сприяти забезпеченню належної поваги до прав людини у всьому світі, а усі країни-члени ООН, в свою чергу, повинні запроваджувати індивідуальні та колективні, у співробітництві з ООН, заходи для досягнення зазначеної мети [16]. У цьому контексті, основоположними документами ООН на даний час є «Загальна декларація прав людини», прийнята 10 грудня 1948 р. Резолюцією ГА ООН № 217А(III), та «Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин», прийнята 18 грудня 1992 р. Резолюцією ГА ООН № А/RES/47/135, які, проте, не є багатосторонніми міжнародними угодами, що, в свою чергу, не тягне за собою необхідності обов'язкового виконання країнами-членами ООН їх положень, закріплених у формі закликів і певних рекомендацій. Разом з тим слід зазначити, що вказані міжнародні декларативні документи

стали основою для формування національних нормативно-правових систем у сфері захисту прав національних меншин переважної більшості країн світу, які поступово імплементували їх положення до власного внутрішньодержавного законодавства. Україна, зокрема, імплементувала їх визначальні положення до відповідного розділу Конституції України, Закону України «Про національні меншини» від 25.06.1992 р. № 2494-ХІІ, Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23.12.1997 р. № 776/97-ВР, окремих інших нормативно-правових актів, а також Декларації прав національностей України від 01.11.1991 р. № 1771-ХІІ.

Наразі час функціонує шість основоположних міжнародних універсальних інструментів ООН, пов'язаних з проблемами забезпечення та захисту прав та свобод національних меншин. Для кожного з цих шести інструментів передбачено функціонування відповідних експертних комітетів із питань моніторингу за виконанням їх положень і розгляду скарг фізичних осіб щодо порушень їх прав, до складу яких, в залежності від конкретної угоди (інструменту), входить від 10 до 23 експертів у сфері захисту прав людини. Робочі засідання комітетів зазвичай проходять протягом декількох тижнів один раз на рік у м. Женева (Швейцарія) або ж м. Нью-Йорк (США).

Вказаними основними інструментами є наступні [17]:

- Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16.12.1966 р., учасниками якого станом на початок 2009 р. є 163 країни, включаючи й Україну, яка ратифікувала його положення Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19.10.1973 р. № 2148-VIII;

- Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16.12.1966 р., участь в якому беруть 159 країн, включаючи й Україну, яка ратифікувала його положення Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19.10.1973 р. № 2148-VIII;

- Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 20 грудня 1965 р., учасниками якої є 173 країни, включаючи й Україну, яка ратифікувала її положення Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 21 січня 1969 р.;

- Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р., участь в якій беруть 193 країни, включаючи й Україну, яка ратифікувала її положення Постановою Верховної Ради УРСР від 27 лютого 1991 р. № 789-XII;

- Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок від 18.12.1979 р., участь в якій беруть 163 країни, включаючи й Україну, яка ратифікувала її положення рішенням Президії Верховної Ради СРСР від 19 грудня 1980 р.;

- Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10.12.1984 р., учасниками якої станом на початок 2009 р. є 145 країн, включаючи й Україну, яка ратифікувала її положення Указом Президії Верховної Ради УРСР від 26.01.1987 р. № 3484-XI.

Україна у свій час підписала та ратифікувала усі шість основоположних міжнародних універсальних угод під егідою ООН, спрямованих на захист прав і свобод осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин. Цікаво, що з усіх її прикордонних держав, такими ж досягненнями можуть пишатися Російська Федерація, Республіка Білорусь, Республіка Польща, Угорщина та Словацька Республіка, яка стала спадкоємицею зазначених міжнародних угод, підписаних Чехословаччиною ще до її розпаду. В свою чергу, Румунія підписала та ратифікувала лише чотири з шести вказаних інструментів, приєднавшись ще до двох – Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації та Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Найгірша ж у цьому контексті ситуація з Молдовою, яка приєдналась лише до трьох із шести міжнародних універсальних інструментів захисту прав меншин, а саме: до Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенції про права дитини та Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права [18].

Безпосередня участь у згаданих механізмах ООН у сфері захисту прав національних меншин для країн її членів

означає не лише необхідність належного виконання положень згаданих міжнародних пактів і конвенцій, формуючи тим самим позитивний імідж країни на міжнародній арені у якості надійного та передбачуваного партнера у сфері забезпечення прав людини, а й надає змогу бути обраним до вищезазначених конвенціональних експертних комітетів ООН з питань моніторингу за виконанням їх положень, якими є Комітет з прав людини ООН, Комітет ООН з економічних, соціальних та культурних прав, Комітет ООН з ліквідації расової дискримінації, Комітет ООН з ліквідації дискримінації жінок, Комітет ООН проти катувань, Комітет ООН з прав дитини, а також розгляду скарг представників національних меншин щодо порушень їх прав. Україна, на жаль, наразі не має представництва та не входить до складу жодного із зазначених комітетів ООН.

Що ж стосується регіонального виміру, то тут також, на жаль, слід констатувати таку ж ситуацію. Нині більш ніж 125 країн світу є учасниками одного з трьох головних регіональних інструментів з питань захисту прав людини та національних меншин: Африканської хартії з питань прав людини та народів, Всеамериканської системи прав людини та Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Значні зусилля на вказаному напрямку докладаються й Радою Європи, ОБСЄ, Європейським Союзом та іншими міжнародними регіональними організаціями.

Розглянемо детальніше загальноєвропейську систему регіональних механізмів та інструментів забезпечення прав осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, географічними учасниками якої є Україна та прикордонні з нею держави.

Європейську конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод, або ж як її ще називають Європейську конвенцію з прав людини, було укладено 4 листопада 1950 р. у відповідності до положень ст. 1 Статуту Ради Європи від 5 травня 1949 р. та зареєстровано Радою Європи за № 005. Положення Конвенції ратифікували 47 країн, включаючи й Україну, яка стала повноправним

учасником Конвенції починаючи з 11 вересня 1997 р., ратифікувавши її положення Законом України № 475/ВР від 17.07.1997 р.

Іншим, не менш важливим, регіональним механізмом захисту прав національних меншин є положення Рамкової *конвенції* про захист *національних меншин*, яку було укладено 1 лютого 1995 р. та зареєстровано Радою Європи за № 157. Учасниками згаданої Конвенції є 39 європейських країн, включаючи й Україну, яка стала її повноправною учасницею починаючи з 1 травня 1998 р., ратифікувавши її положення Законом України № 703/97-ВР від 09.12.1997 р.

Також Україна після відповідної ратифікації Законом України від 15.05.2003 р. № 802-IV «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», стала учасницею «Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин», яку було ухвалено Комітетом міністрів Ради Європи 5 листопада 1992 р. з метою захисту і розвитку історичних регіональних мов і мов національних меншин у Європі та зареєстровано за № CETS 148. Окрім нашої держави, вказану Хартію підписали 33 із 47 країн-членів Ради Європи та лише 24 з них ратифікували її, включаючи Республіку Польщу, Угорську Республіку, Румунію та Словаччину. Російська Федерація та Молдова не ратифікували її положення, а Республіка Білорусь не є її учасницею взагалі [19].

Окрім загальноєвропейського, Україна є учасником й регіонального механізму захисту прав національних меншин на пострадянському просторі, зокрема, в рамках функціонування Співдружності Незалежних Держав (СНД). Так, 9 жовтня 1992 р. наша держава наряду з Російською Федерацією, Республікою Білорусь, Азербайджаном, Вірменією, Казахстаном, Киргизією, Молдовою, Таджикистаном, Туркменістаном та Узбекистаном підписала у м. Бішкек (Киргизька Республіка) міжнародну Угоду з питань, пов'язаних з поновленням прав депортованих осіб, національних меншин і народів, яку було ратифіковано Постановою Верховної Ради України від 17.12.1993 р. № 3736-XII. Термін дії Угоди, який закінчився 26 червня

2003 р., було подовжено за згодою сторін на наступні 10 років Протоколом до Угоди від 9 жовтня 1992 р., підписаним 30 травня 2003 р. у м. Санкт-Петербург (Російська Федерація) вищевказаними сторонами та Грузією. Протокол ратифіковано Законом України від 18.02.2004 р. № 1501-IV.

Необхідність реалізації та захисту прав людини, зокрема, осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, підтверджується й положеннями іншого пострадянського регіонального механізму – укладеного 23 травня 2006 р. у м. Києві Статуту Організації за демократію та економічний розвиток – ГУАМ, учасником якого, наряду з Молдовою, Грузією та Азербайджаном, є й Україна (ратифіковано Законом України від 06.03.2008 р. № 136-VI). В преамбулі вказаного Статуту йдеться про необхідність укріплення духу довіри та толерантності між народами, а однією з головних цілей ГУАМ, передбачених ст. 1 Статуту вказаної Організації, задекларовано саме повагу до прав людини. Водночас слід зазначити, що будь-яких спеціалізованих органів чи механізмів у рамках діяльності вказаної регіональної організації, спрямованих на забезпечення та захист прав національних меншин країн-учасниць ГУАМ, наразі не створено.

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що Україна підписала та ратифікувала основоположні декларації ООН в сфері забезпечення та захисту прав національних меншин і вони повинні стати системним чинником українського державотворення та європейського (демократичного) культурно-цивілізаційного вибору.

Водночас слід зазначити, що вказана участь України в міжнародній системі захисту прав національних меншин нині носить пасивний характер, адже вона не має власного представництва в жодному з профільних комітетів ООН, створених з метою проведення моніторингу за станом виконання взятих на себе країнами-членами ООН зобов'язань у якості країн-учасниць вищезгаданих основоположних міжнародних пактів і конвенцій у сфері забезпечення та захисту прав національних меншин. На посади

Верховного комісару ООН з прав людини, Комісару з прав людини Ради Європи або ж Верховного комісару з питань національних меншин ОБСЄ жодного разу за час їх існування не було призначено представника від України, а представництво України в Раді з прав людини ООН, строк якого, до того ж, згідно з положеннями Резолюції ГА ООН № 60/251 від 15.03.2006 р., закінчиться у 2011 р. без права для нашої держави бути втретє поспіль переобраною на наступний термін до вказаного органу, є скоріше приємним винятком, який вкотре вказує на необхідність активізації діяльності України у вказаному напрямку.

У зв'язку з вищевикладеним можливо зробити наступні практичні висновки:

1. Необхідним є розробка та прийняття відповідних нормативно-правових актів, спрямованих на урегулювання єдиної зовнішньополітичної стратегії України в сфері забезпечення прав та свобод національно свідомої української діаспори у прикордонних з Україною державах.

2. Нагальним є забезпечення державного контролю за відповідністю положенням міжнародного права у сфері захисту прав національних меншин результатів діяльності та різноманітних рекомендацій окремих іноземних структур, в першу чергу неурядового характеру, які досить часто фінансуються та використовуються урядами прикордонних з Україною держав та їх політичними силами для «розігрування» карти регіональної своєрідності України: етнополітичної, мовної, культурної, геополітичної, історичної, економічної, ментальної тощо. При цьому, вказаними силами зазвичай не враховується, що Комітет з прав людини ООН у своїх коментарях до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права звертає увагу на те, що такі права, як право народів на самовизначення, право на вільне встановлення свого політичного статусу, право на забезпечення власного економічного, соціального та культурного розвитку ніяким чином не стосується національних меншин «per se» (лат. – само по собі), навіть не зважаючи на той факт, що різниця між поняттями «народ» та «меншина», на думку експертів вказаного комітету, є незначною [20].

3. Необхідним є створення передумов для забезпечення безпосередньої активної участі України в універсальних та регіональних механізмах захисту прав і свобод національних меншин взагалі та української діаспори, особливо в прикордонних з Україною країнах, зокрема. В першу чергу, участь України вкрай необхідна у відповідних структурах ООН, Ради Європи та ОБСЄ, що надасть нашій державі додаткові важелі впливу для захисту прав і свобод українців за кордоном.

---

1. Kampelman M. Secession and the Right of Self – Determination. – The Washington Quarterly. Summer 1999. – P. 11–12.

2. Кіссе А. І. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз : монографія. – К. : Логос, 2006. – С. 3–5.

3. Rothschild Joseph. Ethnopolitics. A conceptual framework. New York : Columbia Univ. Press 1981. – 290 p.

4. Gurr Ted Robert. Minorities at risk: A global view of ethnopolitical conflict. Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press 1993. XII. – 427 p.

5. Brass R. Paul. Ethnic Groups and the State. / London: Croom Helm, 1985. – 341 p.

6. Rothschild Joseph. Ethnopolitics. A conceptual framework. New York : Columbia Univ. Press 1981. – 290 p.

7. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / відп. ред.: Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – К., 1993. – С. 438.

8. Пірен М. І. Етнополітичні процеси в сучасній Україні : навч. посібник. – К. : Вид-во УАДУ, 1999. – С. 204.

9. Див.: Гайдош М. Інститут суспільних наук Словацької академії наук у Кошицях // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 187–192.

10. Diaconu I. Minoritatile. Statut. Perspective. – Bucuresti, 1996. – 216 p.

11. Див.: Рендюк Т. Г. Українці в Румунії та румуни в Україні: проблеми минулого та сучасне становище. – К., 2011. – С. 22.

12. Курас І. Ф. Етнополітика: історія і сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К., 1999; Його ж. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К., 2004.

13. Євтух В. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. – К., 1997.

14. Євтух В. Етносу спільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій. – К., 2004.
15. Етнонаціональна структура українського суспільства : довідник. – К., 2004.
16. Устав Организации Объединенных Наций // Международные акты о правах человека. – М., 1999.
17. Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М., 1999.
18. Офіційні матеріали Офісу Верховного комісара з прав людини ООН [електронний ресурс] // режим доступу до матеріалів : <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/Pages/HumanRightsBodies.aspx>
19. Див.: Офіційна електронна сторінка Ради Європи [електронний ресурс] // режим доступу до матеріалів : <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/v3MenuTraites.asp>
20. General Comment No.: 23: The Rights of Minorities (Art. 27): 08/04/94 /CCPR/C/21/Rev.1/Add.5 [електронний ресурс] // режим доступу до матеріалів : [http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/\(Symbol\)/fb7fb12c2fb8bb21c12563ed004df111?Opendocument](http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/fb7fb12c2fb8bb21c12563ed004df111?Opendocument)

Павло Гай-Нижник

**«ФРОНТ ЗМІН» А. ЯЦЕНЮКА НА СТАРТІ
ДО ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 2012 р.
(ГРУДЕНЬ 2011 р.–ЛЮТИЙ 2012 р.)**

У статті розглядається діяльність політичної партії «Фронт Змін» та її лідера А. Яценюка в умовах старту виборчої кампанії 2012 р. Особлива увага акцентується на труднощах, з якими зіткнулася політична партія. Розглядаються виборчі технології, які застосовувала партія «Фронт Змін» упродовж грудня 2011 р.–лютого 2012 р.

Ключові слова: політична партія, «Фронт Змін», Яценюк, опозиція, виборча кампанія, виборчі технології.

Pavlo Hai-Nyzhnyk. «Front Zmin» of A. Yatsenyuk at the start of the parliamentary election campaign in 2012 (December 2011–February 2012). The article deals with the activities of «Front Zmin» in the start of the campaign in 2012 special attention is accented on the difficulties faced by

political party. Consider voting technologies used «Front Zmin» during Desember 2011 – February 2012.

Keywords: *«Front Zmin», political party, Yatsenyuk, the campaign, election technology.*

Історична довідка: Політична партія «Фронт Змін» (попередня назва – «Народна трудова партія»; «Демократичний фронт») – створена 23 вересня 2009 р. шляхом перейменування партії «Демократичний фронт». Зареєстрована Міністерством юстиції України 26 червня 2007 р. (реєстраційний номер 144-п.п.). Головою партії обрано А. Іванчука. У листопаді того ж року Головою партії обрано А. Яценюка, який раніше очолював громадський рух «Фронт Змін». Керівні органи: з'їзд, Голова партії, Рада партії, Політрада партії. Місце розташування керівних органів – м. Київ.

На позачерговому з'їзді партії, який відбувся 23 вересня 2009 р., назву партії «Демократичний фронт» було змінено на «Політична партія «Фронт Змін», а в жовтні 2009 р. – на «Фронт Змін».

Мета партії: побудова країни динамічного, сталого розвитку, у якій буде втілено європейські цінності свободи, рівності, справедливості, солідарності та толерантності, принципи демократії і суспільного діалогу, а також забезпечено можливість участі всіх громадян України у виробленні нової державної політики.

Основні програмні цілі «Фронту Змін» – проведення нової індустріалізації, прискорений розвиток сільського господарства, здорове й освічене населення, боєздатна сучасна армія, створення східноєвропейського проекту інтеграції.

На початок 2010 р. діяли 707 територіальних і місцевих організацій партії «Фронт Змін». На президентських виборах 2010 р. партія підтримала кандидата в Президенти України А. Яценюка. У першому турі політик отримав підтримку 6,96 % виборців і посів четверте місце. Після президентських виборів 2010 р. А. Яценюк розглядався як один із кандидатів на пост Прем'єр-міністра України. Після створення у Верховній Раді України коаліції «Стабільність

і реформи» (у складі ПР, КПУ, «Блоку Литвина» і ряду депутатів фракцій БЮТ і НУ-НС) А. Яценюк заявив про перехід в опозицію і намір сформувавши опозиційний уряд, не приєднуючись до опозиційного об'єднання, ядром якого став БЮТ. На виборах до місцевих органів влади 2010 р. партія здобула 49 мандатів (0,043 %) сільських, селищних, міських голів.

Після відносного успіху лідера «Фронту Змін» на президентських виборах 2010 р. (6,96 %) А. Яценюк заробив досить потужний політичний капітал, який необхідно було вкласти у подальшу велику політику. Надії очолити уряд за новообраного Президента В. Януковича після інтенсивних, проте нетривалих перемовин досить швидко розбилися об кастову кругову поруку Партії регіонів. Відтак, аби мати реальні шанси опанувати політичний Олімп на наступних президентських виборах 2015 р., А. Яценюк разом із партією «Фронт Змін» оголосив про свій перехід в опозицію. Проте ніша лідера опозиційного фронту належала Ю. Тимошенко та очолюваною нею партією «Батьківщина», а отже, аби поборотися за президентську першість на наступних виборах глави держави, А. Яценюку необхідно було перехопити лаври (які невдовзі виявляться для Ю. Тимошенко терновим вінком) вождя опозиції й, відповідно, очолити своєю партією антивладний фронт як у виборчій кампанії 2012 р., так і в Верховній Раді України.

Натхнення на 2012 р. А. Яценюкові мали додати й підсумки експертного опитування (було опитано 61 експерт), проведеного фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, згідно з якими він та В. Кличко були визнані найуспішнішими політиками 2011 р. Метою опитування було з'ясувати думку експертів щодо основних підсумків 2011 р. для України і прогнозів на 2012 р. [6].

15 грудня 2011 р. в ефірі «5 каналу» А. Яценюк, що в тому випадку, якщо на той час в Україні буде створено газовий консорціум між Україною та Росією, тобто без участі ЄС та США, то він гарантує, що такий консорціум проіснує лише до виборів у Верховну Раду, до того моменту, коли з'явиться демократична парламентська більшість [1].

Таким однозначним твердження (із виголошення «гарантії») політик фактично заявив, що саме він очолить цю більшість у майбутній Верховній Раді й, таким чином, очолить опозицію В. Януковичу замість Ю. Тимошенко. А. Яценюк також недвозначно дав посил Євроспілці та адміністрації США, що саме він буде провідником демократів у законодавчому органі країни й стане головним лобістом їхніх інтересів щодо посідання місця акціонерів українського газогону.

Ще одним кроком до прагнення очолити опозиційний рух в Україні стало повідомлення 22 грудня 2011 р. А. Яценюком, що партія «За Україну!» об'єднується з «Фронтом Змін». Він зазначив, що їхнім завданням буде перемогти на парламентських виборах восени 2012 р.. Партія «За Україну!», своєю чергою, обіцяє об'єднатися після виборів у спільну фракцію «Фронт Змін», і всі члени «За Україну!» вступлять до партії А. Яценюка. Зі свого боку лідер партії «За Україну!» заявив, що кандидати підуть по одномандатних округах, а вже потім буде єдина фракція та об'єднавчий з'їзд. Він також додав, що поступатиметься першим місцем у списку А. Яценюку, «бо він має більший рейтинг, він правильно поводить себе з політичної точки зору», додавши, що «За Україну!» не стала партнером БЮТу через деякі протиріччя [3]. На той час рейтинг «Фронту Змін» складав 13 %, «За Україну!» – лише 1 % [4]. Тоді ж голова фракції «БЮТ-Батьківщина» у Верховній Раді повідомив пресу про консультації з партією «Фронт Змін» й можливе їхнє об'єднання в єдину опозиційну коаліцію [4], проте аж до створення КОДу такий альянс так і не склався.

29 грудня 2011 р. А. Яценюк, коментуючи лист Ю. Тимошенко з СІЗО, в якому вона закликала об'єднатися навколо нейтральної партії та морального авторитета рівня Л. Костенко, заявив: «Чи піде моральний авторитет очолювати список політичних партій? Не піде ніколи, тому що він саме тому і є моральним авторитетом» [10]. Така відповідь має цілком обумовлену логіку, адже об'єднану опозиційну силу має намір очолити він сам. Колишнім же лідерам опозиції, які були ізольовані владою (Ю. Тимошенко

та Ю. Луценку), лідер «Фронту Змін» А. Яценюк відвів лише моральне право на помсту, додаючи: «У політиці помста – не краща річ, але в житті вона є. Для політика важливо не керуватися помстою, але вони (влада) зробили все, щоб вони мали право на помсту» [10]. Що ж до самої Ю. Тимошенко та Ю. Луценка, то в інтерв'ю газеті «День» (надруковане 30 грудня 2011 р.) А. Яценюк зазначив: «Моральний обов'язок опозиції зробити все, щоб Юлія Тимошенко і Юрій Луценко вийшли на волю і брали участь у виборах» [12], хоча наступний 2012 р. показав, що реальних кроків щодо вимог чи механізмів звільнення цих політв'язнів ані лідер «Фронту Змін», ані очолювана ним партія не ініціювали й не здійснили.

Що стосується опозиції, об'єднаної опозиції, то А. Яценюк визначив її мету наступним чином: «Тактична мета – не пересваритися. Це вже багато. Стратегічна мета: 1. Піти єдиним списком мажоритарних кандидатів у депутати. 2. Піти двома-трьома партійними списками на вибори. 3. Спільно захистити результат. 4. До моменту виборів проголосити спільні завдання опозиції в парламенті. 5. Отримати 226 голосів у новій Верховній Раді. 6. Сформувати демократичний проукраїнський уряд. 7. Змінити режим і життя в країні» [12]. Показовим є також вислів А. Яценюка про те, що партії, які не увійдуть в коаліцію, основу якої склали ВО «Батьківщина», «Фронт Змін» і з якими тоді вже почала співпрацювати «Свобода», «значить, ідуть від Януковича» [12]. А відтак до представників режиму (представленого Партією регіонів, партією «Сильна Україна» Тігіпка, «Народною партією» В. Литвина) апріорі було залічено й усіх незалежних кандидатів [12]. А. Яценюк також висловився за те, аби опозиційні партії йшли на вибори окремими колонами (при цьому до опозиційних партій зарахував лише 3 політичні партії). Він, зокрема, сказав: «Я щиро сподіваюся, що Тимошенко вийде з тюрми й очолить список «Батьківщини» – це перша колона. Друга – це «Фронт Змін». Сподіваюся, що «Свобода» також зможе пройти п'ять відсотків» [12]. Що ж до інших партій, то А. Яценюк зазначив, що вони мусять визначитися – з ким вони; і фактично заявив про узурпацію

його партією та її тогочасними партнерами (трьома партіями – «Фронтом Змін», «Батьківщиною» та «Свободою») права називатися опозицією до режиму В. Януковича і виступати у якості опозиції. При цьому, реагуючи на критику, яка звучить «від дрібних народних депутатів» на адресу підтримки «Фронтом Змін» нового виборчого закону й, зокрема, п'ятивідсоткового бар'єру, А. Яценюк багатозначно заявив: «Що це за партія, яка не може набрати 5 %? Це не партія, це клуб» [12].

Втім, невдовзі, лідер «Фронту Змін» змушений був не так різко виступати проти єдиного списку опозиції, що, однак, зовсім не означало його відмову спрямувати свою партію окремою колоною. Словесну еквілібристику було продемонстровано 11 січня 2012 р. на засіданні Комітету опору диктатурі, де вкотре обговорювалося питання створення єдиного списку опозиції на парламентські вибори. Причиною ж, як повідомило «Газеті по-українськи» (Gazeta.ua) джерело з парламенту, стала відповідна заява лідерів опозиції Ю. Тимошенко та Ю. Луценка про необхідність об'єднання. Депутат-співрозмовник, зокрема, розповів: «На КОДі першими виступили «свободівці». Вони вважають, що треба іти трьома колонами – «Батьківщина», «Фронт Змін» та «Свобода». Але вони погодяться на одну, якщо всі домовляться. Потім виступив Арсеній Яценюк і сказав: «Треба думати про перемогу. Сьогодні ми не знаємо, як краще йти на вибори. Треба проводити серйозні соціологічні дослідження. Якщо ми зрозуміємо, що загальний список дасть нам 250 голосів, я перший готовий поступитися амбіціями і виступити за це. Але якщо буде зрозуміло, що трьома колонами ми наберемо більше, треба йти так» [16]. Отже, авторитет Ю. Тимошенко й Ю. Луценка, а також очікування суспільства на реакцію від політиків на їхній заклик про формування єдиного списку, змусили як «Свободу», так і «Фронт Змін», явно нехотячи, завуалювати свої виборчі партійні амбіції обіцянкою опертися на якійсь невідомо коли й невідомо ким проведені соціопитування, які, до речі, так і не відбулися.

За кілька днів, 18 січня, А. Яценюк в ефірі Першого каналу українського радіо заявив, 22 січня опозиційні

сили підпишуть Угоду про спільні дії й підуть на вибори з єдиною платформою. При цьому голова «Фронту Змін» перелічив й першочергові закони, котрі опозиція має прийняти після сформування більшості у Верховній Раді України. Це, зокрема, нові закони: про освіту; про охорону здоров'я; про пенсійну реформу; про персональне голосування в парламенті; про новий Податковий кодекс; пакет законопроектів про боротьбу з корупцією. Крім того, підкреслив А. Яценюк, після перемоги демократичних сил на виборах 2012 р. у Верховній Раді буде створена спеціальна слідча комісія щодо розкрадання державних коштів у 2010–2011 рр. під час підготовки до Євро-2012 [17].

Варто зазначити, що озвучені А. Яценюком від імені КОДу першочергові законодавчі ініціативи, що мали би бути прийняті опозиційною режиму В. Януковича коаліцією у новій Верховній Раді, не були офіційно затверджені рішенням того ж таки КОДу й, наприклад, кардинально різнилися із тими першочерговими законодавчими ініціативами, які, наприклад, від імені ВО «Свободи» у той же час вимагав до прийняття союзниками по опозиції О. Тягнибок (це, зокрема, за винятком хіба що нового Податкового кодексу, закони: про імпічмент Президенту, про вибори (на базі пропорційної системи з відкритими списками), про люстрацію, про відкликання посадовців народом, про заборону комуністичної ідеології, про визнання ОУН–УПА, про історичну справедливість, про заборону продажу землі сільськогосподарського призначення, про стратегічні підприємства, про захист української мови, новий Податковий кодекс, про формування судової та правоохоронної систем на нових засадах, про денонсацію Харківських угод [18; 19; 20; 21]). Дещо пізніше, 1 лютого 2012 р., А. Яценюк додав, що якщо опозиція переможе, то вона має контролювати весь уряд й одразу ж поставити на голосування закон про імпічмент, який саме він внесе в парламент. Як наслідок, В. Янукович втратить контроль над урядом та парламентом і тоді відбудеться відновлення балансу влади в Україні. У виборчому ж списку «Фронту Змін» за всі сфери відповідатиме перша десятка [32].

Отже, настало 22 січня 2012 р. – День соборності і день, коли на Софійській площі в Києві об'єднана опозиція

підписала Угоду про об'єднання. Тоді ж лідер «Фронту Змін» заявив, що вважає, що на парламентські вибори мають бути сформовані три партійні списки – від «Фронту Змін», «Свободи» і «Батьківщини», а по мажоритарних округах має бути єдиний список від усіх опозиційних сил. А. Яценюк пояснив: «Наразі ми бачимо те, що за пропорційною системою мають іти принаймні три партії, а за мажоритарною – виключно один єдиний об'єднаний опозиційний список. І це власне предмет нашої угоди» [26]. При цьому він зазначив, що партійних списків може бути і 25, «але в суспільній свідомості виборча кампанія 2012 р. буде наступною – об'єднана опозиція і влада» [26]. При цьому, як було видно з телетрансляції події, А. Яценюк усіляко намагався продемонструвати своє де-факто лідерство в КОДі, що в моральному плані заперечувало де-юре номінальну рівноправність усіх підписантів угоди як на персональному, так і на партійному рівнях.

Згодом А. Яценюк в інтерв'ю «Українському тижню» так прокоментував кілька важливих пунктів підписаної угоди: «Перше – це те, що підпис під текстом документа поставили всі члени КОДу, і що до угоди приєднався «УДАР». І це результат того, що є розуміння необхідності спільно діяти.

Основне, чого ми намагались досягнути – це формування єдиного списку мажоритарних кандидатів. Це стало частиною угоди. І ми дійдемо до того, як це має робитись. Друге, предметом угоди також є підготовка членів комісій і спостерігачів та захист результатів голосування. І третє – це формування більшості у новій Верховній Раді. Це базові принципи угоди.

Є багато речей, прописаних в угоді, які ще не розкриті. Наприклад, формування єдиних принципів і підходів опозиції, підходи щодо підбору кандидатів-мажоритарників, формування пакета законів, які підтримуватиме опозиція у Верховній Раді наступного скликання. Все це наступний раунд переговорів. Але найважливіше, що перемовини перейшли в практичну фазу підписання документів і спільних дій» [32].

Лідер «Фронту Змін» зазначив також і на складнощах, що гальмували на той час переговорний процес всередині

КОДу, зокрема: «Перше, що стосується так званих ідеологічних засад, принципів і підходів. Ми сповідуємо різну ідеологію, і саме тому, на жаль, не можемо об'єднатись в єдиний партійний список. Наприклад, «Свобода» каже: найвища цінність – це нація. А ми вважаємо: найвища цінність – це людина. Ведеться також дискусія щодо предметних речей: системи оподаткування, формування бюджету, місцевих органів влади, системи медицини (повністю безкоштовна, повністю страхова, чи на половину і те й інше), система освіти тощо. Якщо певні принципи і підходи будуть наближуватись у процесі виборчої кампанії, це може стати запорукою того, що до виборів (що набагато складніше) або після них зможе сформуватись єдина партія. Тому над принципами і підходами працюють» [32]. А. Яценюк також пояснив, що не підтримував систему праймеріз тому, що вона не виправдала себе на практиці, застосованій свого часу «Сильною Україною».

«Фронт Змін», за словами свого голови, пропонував застосувати одночасно три підходи до формування єдиного списку від опозиції. Перший – всі мали висунути по одному кандидату, заміряти базовий рейтинг кожного, ще один замір мав робитися в травні. Підтримку діставав найсильніший. Другий варіант – поділити кількість округів згідно з сьогоdnішнім рейтингом партій і зафіксувати пропорції по округах. Третій варіант – сісти і домовитися по кожному округу, виходячи с пропозицій обласних партійних організацій. Таким чином, планувалося отримати рейтинги, пропорції та предмет домовленості по кожній області. Іншою проблемою КОДу, на думку А. Яценюка, була «якість людей», коли окрім «Фронту Змін», БЮТу (очевидно, політик мав на увазі «Батьківщину») та «Свободи», інші партії не можуть назвати хоча б десяти прізвищ кандидатів на виборчий округ. А. Яценюк також зауважив, що «змінити ставлення опозиціонерів один до одного змусило ув'язнення Юлії Тимошенко. У багатьох з'явилось чітке розуміння, що завтра пересаджають всіх інших. Тобто це інстинкт самозбереження, і про нього треба говорити чесно» [32]. Крім того, лідер «Фронту Змін» наголосив, що в угоді про спільні дії об'єднаної опозиції було чітко прописано,

що звільнення Тимошенко і Луценко – це предмет політичної частини угоди, а отже, відтоді це завдання стало не тільки моральним обов'язком, а й політичним, бо всі поставили під цим пунктом свої підписи.

Одночасно А. Яценюк не лише почав приміряти на себе роль лідера об'єднаної опозиції, а й активно грати її. Так, 22 січня він перед журналістами та тисячами людей майстерно обставив думку про те, що лідер «УДАРУ» В. Кличко має усі шанси перемогти на виборах міського голови Києва так, що справлялося враження, що саме А. Яценюк висуває його кандидату на цю посаду («від опозиції має йти Кличко»; він «повинен заявитися, а ми повинні його підтримати»; «іншої кандидатури від опозиції, як Кличко, немає і не може бути», – владно і пафосно говорив А. Яценюк [28]). І це при тому, що «УДАР» В. Кличка ще не був навіть членом КОДу. Таким чином, йому прямою мовою було вказано на небажаність виходу на велику всеукраїнську політичну арену й обмежитись боротьбою за місце київського голови, а в разі перемоги – В. Кличко також змушений буде обмежитися в політичній діяльності, скутий господарськими та соціальними проблемами столиці, а відтак – не зможе зазіхати на провідну роль в опозиції. А ще голова «Фронту Змін» спрогнозував, що вибори столичного голови пройдуть «десь влітку, за тиждень до Євро-2012» [28], а Першість Європи з футболу 2012 р., як відомо, має розпочатися 8 червня.

Що ж до долі Ю. Тимошенко, то в інтерв'ю агенції «Інтерфакс-Україна», що було опубліковане 29 січня, А. Яценюк заявив, що вважає за найкращий шлях до звільнення лідерки БЮТ – це у перший же тиждень засідання нового складу Верховної Ради внести зміни до законодавства, що регулює діяльність судової гілки влади, наділити відповідними повноваженнями Верховний Суд України [27]. При цьому немає сумнівів, що він знав, що ВО «Батьківщина» неодноразово заявляло про своє прагнення поставити Ю. Тимошенко саме на чолі партійного виборчого списку, аби та могла взяти участь у виборах. Крім того, з юридичної точки зору проголошені А. Яценюком

плани зміни законодавства не так вже й просто було би прийняти навіть в умовах оновленого парламенту (до того ж, вимоги подібної законодавчої ініціативи він не називав у своєму переліку першочергових дій новосформованої демократичної більшості у Верховній Раді після виборів 2012 р.). Очільник «Фронту Змін» також додав, що не варто приймати окремий закон по Тимошенко, бо в її кримінальній справі немає складу злочину й, мовляв, якщо відбудеться чесний суд, то Ю. Тимошенко буде виправдана [27]. Цим було вказано, що доля Ю. Тимошенко фактично залежатиме від перемоги опозиції на виборах (тобто й від А. Яценюка як нового лідера парламентської опозиції, в якій «Юля» не могла б вже опинитися, навіть за умов звільнення після виборів), або ж – від В. Януковича. Таким чином, А. Яценюк побічно засвідчив, що до завершення виборів він не шукатиме практичних та юридичних шляхів щодо звільнення лідерки «Батьківщини» (хіба що, окрім словесних заяв для виборців перед пресою). Вона затьмарила б його, й знівелювала би плани представляти себе у якості нового лідера протестного руху, а тому й участь Ю. Тимошенко у виборчому процесі була елементарно політично невігідна А. Яценюку і навіть певною мірою небезпечна.

У цьому контексті бонуси А. Яценюку надає й пасивна (політично беззуба) позиція ще донедавна другої людини у ВО «Батьківщина» О. Турчинова, який після ув'язнення Ю. Тимошенко, розпочав фактично перерозподіл посад у партії колишнього прем'єр-міністра, в тіні якої перебував довгі роки політичної кар'єри, і негласно самоусунувся від претензій на лідерство в КОДі на користь лідера «Фронту Змін».

Про практичне намагання представити себе очільником КОДу свідчить й те, що з кінця січня 2012 р. саме А. Яценюк виступав від імені всієї опозиції, оприлюднював її рішення та наміри на майбутнє, які часто-густо були суто його особистими міркуваннями. Так, наприклад, саме А. Яценюк 31 січня 2012 р. заявив, що опозиційні партії, що входять до складу КОДу, не будуть брати участь

у Конституційній асамблеї, ініційованій В. Януковичем, яка є лише «ширмою», аби гарантувати тому другий президентський термін через вибори у Верховній Раді [29]. При цьому робилася ставка й на психологічне сприйняття його таким не лише у вітчизняному суспільстві та політикумі, а й поза межами України, провідним членам КОДу пропонувалося морально змиритися з цим фактом під соусом (і, навіть, звинуваченням) у розколі єдиної опозиції (як це було із прихованим примушенням В. Кличка без істотних попередніх переговорів прилюдно підписати КОДівську угоду прямо на Софіївському майдані 22 січня). Іноді шляхи такого самопіару не відповідали етичним нормам, як то було навколо відомого світового економічного форуму в Давосі, коли на офіційному сайті А. Яценюка 26 січня з'явилася інформація, що саме він буде там представляти об'єднану опозицію. Проте, як відмітив інформаційно-аналітичний ресурс «Цензор.НЕТ» із посиланням на блог журналіста «Української правди» С. Лещенка, А. Яценюк навіть не брав участі у Всесвітньому економічному форумі, а повідомлення його прес-служби було брехнею. Так, як вказувало інтернет-видання «Багнет» у офіційному спискові громадян України, що брали участь у роботі форуму, лідер «Фронту Змін» навіть не був зазначений. Не було його прізвища й в офіційному спискові учасників форуму в Давосі (WEF), що був виданий окремою книгою Всесвітнім економічним форумом. Як виявилось, А. Яценюк лише виступив на українському ланчі В. Пінчука, що був винятково приватним заходом цього бізнесмена й не мав жодного стосунку до Форуму, а також здійснив кілька приватних зустрічей (в рамках WEF) [30]. 31 січня 2012 р., викритий журналістами, А. Яценюк на своїй сторінці у Facebook змушений був визнати, що не брав участі у Форумі в Давосі, вказавши, що його прес-служба подала помилкове і некоректне повідомлення.

Зауважу, що такі неприховані амбіції та поведінка А. Яценюка свого часу вже звели нанівець спроби реального об'єднання опозиційних сил. Так сталося, приміром, у січні 2011 р., коли провідники чотирьох опозиційних політичних партій А. Яценюк («Фронт Змін»), А. Гриценко

(«Громадянська позиція»), М. Катеринчук («Європейська партія України») та А. Матвієнко (УРП «Собор») заявили про своє прагнення об'єднатися в одну міцну політичну силу, яке так і не було втілено у життя. Нагадаю, що коли в серпні 2012 р. створювався Комітет опору диктатурі, то невдовзі вищезгадуваний А. Гриценко вийшов з КОДу на знак протесту, а впливи кількох з партій-співзасновників КОДу (як от НРУ, «Реформи і порядок» та ін.) було знівельовано.

Ще на початку року, 4 січня 2012 р., А. Яценюк висловив переконання, що на парламентських виборах 2012 р. опозиція зможе здобути більшість і у Верховній Раді ця більшість буде мати перевагу у два–три голоси (можливо, 227 на 223). 1 лютого 2012 р. А. Яценюк заявив, що опозиція виставить кандидатів на всіх 225 округах. Основний ресурс опозиція планує концентрувати на 175 округах [32].

Що стосується позицій «Фронту Змін» у регіональному вимірі, то в зимовий період 2011–2012 рр. активність партії та її лідера не були якимось чином помітними. Таким чином, можна зробити висновок, що партія «Фронт Змін» не вважала за доцільне як з тактичного, так і з стратегічного боку політичної боротьби посилювати свою діяльність у провінції взимку 2012 р., активізація якої вочевидь запланована на пізніший період, а натомість головну свою увагу звертала на об'єднання / очолення опозиційнийного руху в рамках КОДу.

Ще більш вражаючою щодо політичного обличчя А. Яценюка виявилось журналістське розслідування І. Ведернікової («Дзеркало тижня») [24], базоване на співставленні дій і промов лідера «Фронту Змін» часів 2008–2010 рр. у якості голови Верховної Ради й кандидата в Президенти України (і, зокрема, конкурента лідера опозиції Ю. Тимошенко) та часів 2010–2011 рр. у якості опозиціонера перед виборами до Верховної Ради України 2012 р. (і, зокрема, претендента на роль нового лідера опозиції, коли її визнані провідники Ю. Тимошенко та Ю. Луценко були ізольовані режимом В. Януковича від політичного життя й утримувалися у СІЗО) (див. табл.1).

Таблиця 1

*Порівняльна таблиця окремих висловлювань
і пропозицій лідера «Фронта Змін»
А. Яценюка з подібних проблем*

Дата	Дії А. Яценюка	Дії А. Яценюка	Дата
01.2008	Без згоди і доручення Верховної Ради підписав відомий «лист трьох» (Ющенко, Тимошенко, Яценюк) про приєднання до ПДЧ і подальший вступ до НАТО.	Подає до Верховної Ради законопроект про всенародний референдум щодо НАТО.	04.2008
2008	Як голова Верховної Ради з трибуни викрив «змову ПР і БЮТ, які вирішили законами про ТСК перепідпорядкування СБУ та Кабмін обмежити повноваження Ющенка». Не голосує ані «за», ані «проти». Не бере участі в голосуваннях щодо Грузії, а підтримує лише постанову фракції ігнорувати голосування (втім, депутати фракції висловили свою позицію по кожній з 12 винесених постанов) [24].		

Продовження таблиці 1

2008	Назвав повернення до мажоритарної системи виборів «трьома кроками назад» [25].	Проголосував за новий закон про вибори, назвавши його «перемогою опозиції» [25].	17.11.2011
23.07.2009	«Газовий контракт, підписаний НАК «Нафтогаз України» за директивою Прем'єр-міністра Ю. Тимошенко, веде країну до банкрутства. Це злочин, і винні в ньому мають бути покарані. За роки незалежності в нас у країні у сфері газу нагромадилося злочинів на багатотомну справу. Окремі томи цієї справи мають бути присвячені й газовим посередникам. «Ітера», ЄЕСУ, РУЕ, «Республіка», «Газпромзбут» 40].	У численних виступах не вважає контракт кабальним, протестує проти проведення СБУ розслідування щодо корпорації ЄЕСУ, засудження 13 жовтня 2011 р. до 7 років ув'язнення Ю. Тимошенко визначає як вибіркове правосуддя.	2011

Продовження таблиці 1

15.12.2009	Проект Закону № 9746 «Про Національне антикорупційне бюро (НАК)»: - НАК необхідно напряду підпорядкувати Президенту України; - надання НАКові правового статусу військового формування; - повноваження НАК: складання адміністративних протоколів; здійснення оперативно-розшукової діяльності та досудового слідства щодо діянь, пов'язаних із корупцією та посадовими злочинами; - кадровий склад: 1500 осіб (1200 з яких – військовослужбовці). Висновки науково-експертного управління Верховної Ради: проект неконституційний щодо розширення повноважень Президента; НАК не може бути військовим формуванням, та ще й таким, який проводить розвідувальну діяльність; законопроект може сприяти посиленню корупції [24].	Проект Закону № 9746 «Про Національне антикорупційне бюро»: - НАК необхідно безпосередньо підпорядкувати Верховній Раді України.	24.01.2011

28.12.2009	Проект закону № 5494 «Про внесення змін до Кримінального кодексу України». Пропонованими змінами до ККУ (зокрема, до ст. 191, 209, 255, 257, 364, 368, 375) передбачалося запровадити санкції, які передбачають покарання у вигляді довічного позбавлення волі, в т. ч. й по ст. 364 – зловживання владою або службовим становищем, а ст. 365 – перевищення влади або службових повноважень – передбачалося зжорсточити [24].	Проект закону «Про внесення змін до деяких законів України (щодо впровадження європейських стандартів у кримінальній юстиції)»: «Слід зазначити, що в більшості країн англосаксонської (у Великобританії, США) та континентальної (в Італії, Німеччині, Франції) систем права не передбачено окремого складу злочину «перевищення влади або службових повноважень». При цьому склад злочину «перевищення влади або службових повноважень», що передбачений чинною редакцією ст. 365 КК, в основних своїх визначеннях і поняттях повторює положення ст. 98 Кримінального кодексу Української РСР 1927 р., а також ст. 166 Кримінального кодексу Української РСР 1960 р. Така практика є пережитком радянського репресивного правозастосовного механізму» (А. Яценюк) [24]. Вважає, що засудження 13 жовтня 2011 р. Ю. Тимошенко, зокрема за ст. ст. 364–365 ККУ, до 7 років ув'язнення є надто великим і політичним переслідуванням; висловлювався за пом'якшення цих стетей ККУ.	16.09.2011 2011–2012

Продовження таблиці 1

2010	Програмні за- сади «Фронту Змін» перед місцевими виборами 2010 р. наголошують на потребі відкритих списків на виборах до Верховної Ради. Особисто реєструє у Верховній Раді закон із закріплен- ням і на місцевому рівні пропорційної виборчої системи з відкритими списками [25].	Закон про вибори народних депутатів № 4061-VI: змішана виборча система, закриті списки, прохідний бар'єр у 5 %. Опозиційні партії у Верховній Раді (в т. ч. й від «Фронту Змін») закон підтримали. На критику Ю. Тимошенко в листі з ув'язнення щодо голосування за цей закон опозиційних депутатів А. Яценюк ніяк не відреагував.	17.11. 2011
2.03. 2011, 12.2011	Закон №9014 (поданий В. Яворівськи м) про продовження мораторію на продаж землі – А. Яценюк не голосує.	На зустрічі з виборцями в Дніпропетровську перед камерами вимагає продовжити мораторій на продаж землі, обіцяє «завтра ж особисто подати відповідний закон» [24].	15.10. 2011

Як видно з вищевказаної таблиці А. Яценюк не є до-
сить принциповим у своїх переконаннях політиком, або ж,
як зовсім нещодавно висловив свої спостереження Б. Бере-
зовський, він «гутаперчева», «дуже гнучка» людина й
«ніякий» політик [41].

У політичній системі координат питання «Яценюк – діюча влада» й досі немає вичерпної відповіді. К. Бондаренко, досліджуючи специфіку становлення А. Яценюка, зазначає: «Початкам своєї кар'єри Яценюк може завдячувати губернатору області Івану Гнатишину. Син доцента Чернівецького університету, 18-річний Арсеній Яценюк... подружився з сином губернатора (представника Президента) Валентином Гнатишиним. Разом вони створили фірму «ЮрЕк Лтд.», що надавала юридичні консультації. Те, що чернівецькі Гнатишини були родичами 24-го генерал-губернатора Канади Рамона Гнатишина (одного з найбільших лобістів незалежної України у світі), відкривало широкі перспективи і давало серйозний «дах» для розвитку фірми: прямі виходи на вертикаль влади аж до оточення Президента Кравчука включно» [39]. Невдовзі, як стверджує К. Бондаренко, у фірми з'явилися поважні клієнти (серед яких, для прикладу, був і нинішній губернатор Чернівецької області М. Папієв, на той час – голова ВО «Альянс»). У середині 90-х А. Яценюк починає працювати з середовищем заступника міністра внутрішніх справ України та начальника податкової міліції генерала В. Короля – майбутнього народного депутата (1998 р.) і кандидата на пост глави СБУ (в часи В. Ющенка). Паралельно, як знову ж таки зазначає К. Бондаренко, А. Яценюк працював із людьми з групи покійного нині І. Плужнікова, вихідця з Буковини і одного з лідерів СДПУ(о) [39].

У 1998 р., коли В. Король став народним депутатом України, А. Яценюк стає його помічником-консультантом і переїздить до Києва. Він перекваліфіковується з юристів у економісти (консультант кредитного відділу банку «Аваль»), далі стає радником голови правління банку. Банк «Аваль», що належав близькому другу І. Плужнікова і О. Зінченка Ф. Шпигу (у 80-х рр. – керуючий справами ЛКСМУ, у той час як О. Зінченко робив стрімку кар'єру від секретаря комітету комсомолу Чернівецького університету до другого секретаря ЦК ВЛКСМ, а брат І. Плужнікова – від секретаря парткому Чернівецького університету до секретаря ЦК КПУ). «Все пов'язано дуже і дуже тісними нитками» – підсумовує К. Бондаренко [39].

Втім, чи не усі дослідники сходяться в одному – шлях у владу А. Яценюк пройшов аж надто швидко й безтурботно і саме під час корумпованого й авторитарного режиму обуржуазненого «червоного» директора Л. Кучми та вихідця з «гнізда» кучминого «помаранчевого» Президента В. Ющенка. Стисло це сходження виглядає наступним чином: радник голови правління Акціонерного поштово-пенсійного банку «Аваль» (грудень 1998 – серпень 2001 рр., м. Київ); заступник голови правління Акціонерного поштово-пенсійного банку «Аваль» (серпень – вересень 2001 рр., м. Київ); Міністр економіки АР Крим (вересень 2001 – листопад 2003 рр., м. Симферополь) у 27 років; зауважу, що А. Яценюк не мав досвіду роботи на керівних посадах, а диплом економіста за спеціальністю «Облік та аудит» (друга вища освіта) він отримав лише за три місяці до свого призначення на міністерську посаду [39]); перший заступник голови Нацбанку України (січень 2003 – лютий 2005 рр.) у 29 років; там, як з'ясував К. Бондаренко, «його розглядали виключно як креатуру СДПУ(о) і ставлення до нього було відповідним», а сам А. Яценюк на посту в. о. голови Нацбанку відверто лобював інтереси П. Порошенка та його банку «Мрія», документальні підтвердження чому свого часу пред'являв Н. Шуфрич [39]); Міністр економіки України (27 вересня 2005 – 4 серпня 2006 р.) у 31 рік. У грудні 2005 р., до речі, розглядалося питання про включення А. Яценюка до списку Народного Блоку Литвина на виборах до Верховної Ради [39]. Після того, як у серпні 2006 р. було сформовано уряд на чолі з В. Януковичем, А. Яценюк склав свої повноваження міністра економіки і перейшов на роботу до Секретаріату Президента – першим заступником голови (спочатку О. Рибачука, потім – В. Балогі). «Це означало, – зазначає К. Бондаренко, – що Секретаріат перетворюється на орган боротьби і протистояння з урядом. Яценюк мав бути одним із кураторів цієї боротьби. Окрім всього іншого, це призначення означало те, що він потрапив у фавор до Віктора Ющенка [39]. Протягом 2007 р. (у 33 роки) А. Яценюк займає посаду міністра іноземних справ, а потім – голови Верховної Ради України (12 місяців 2008 р.).

Тим часом, з метою партійного будівництва безпосередньо під А. Яценюка, було придбано нікому невідому і безбарвну політичну силу, зареєстровану 3 березня 2007 р., яку у грудні 2008 р. перейменували на «Фронт Змін», а її основними партійними функціонерами стали друзі А. Яценюка – заступник секретаря РНБО України А. Пишний та відомий бізнесмен А. Іванчук.

Невдовзі, Яценюк – кандидат в Президенти України (2009–2010 рр.) розпочав нищівну критику системи влади в Україні, а Яценюк-опозиціонер, після відмови новообраного Президента В. Януковича запросити його на посаду прем'єр-міністра, обрав ще більш войовничий образ борця із існуючим режимом. Природно, що ця критика ще більш загострилася напередодні й протягом 2012 р. виборчого року.

28 грудня 2011 р. А. Яценюк висунув вимогу до Президента В. Януковича накладити вето на Закон «Про державний бюджет на 2012 р.», позаяк той бюджет був антисоціальним, не вирішує жодної економічної проблеми й спрямований виключно на подальше збагачення купки наближених до влади осіб. Крім того, за словами А. Яценюка, уряд отримав можливість маніпулювати державними фінансами і здійснювати виплати одним категоріям пільговиків за рахунок інших. Окрім того, той бюджет не забезпечував усіх соціальних виплат, що передбачені законодавством, а натомість передбачав скорочення фонду оплати праці на 15,6 млрд грн. При цьому витрати на владу, порівняно з 2011 р., збільшувалися на 6 млрд грн поряд із зменшенням на 2,3 млрд грн фінансування охорони здоров'я.

За словами А. Яценюка, такий бюджет давав можливість грабувати державні кошти. «У держбюджеті задекларовано дефіцит у 25,1 млрд грн. Однак ще 31,7 млрд грн складе прихований дефіцит бюджету. За цим бюджетом країна продовжує жити у борг і набирати нових кредитів – об'єм державних запозичень прогнозується на рівні 98,5 млрд грн, а в цілому державний борг зросте до 415,3 млрд грн», – відмітив політик. А. Яценюк вимагав також скорочення витрат на Президента, Верховну Раду та силові структури до рівня 2009 р. [5].

Дещо згодом, 30 грудня 2011 р. А. Яценюк дав коротку характеристику владі: «Влада Януковича та оточення перестала бути владою, а стала класичним режимом – диктатурою з елементами пострадянського капіталізму» [12]. Лідер «Фронту Змін» поклав відповідальність за несприятливу ціну на російський газ на В. Януковича, «який у квітні 2010 р. разом із Президентом Росії Д. Медведевим заявив про те, що вони отримали нову справедливу ціну в обмін на 25 років додаткового перебування російської армії на українській території» [12].

10 січня 2012 р. лідер «Фронту Змін» А. Яценюк зареєстрував законопроект (№ 9670) щодо впорядкування діяльності Конституційного Суду України з метою гарантування верховенства Конституції України та захисту прав і свобод громадян. Ним, зокрема, передбачається обмеження привілеїв суддям Конституційного Суду. Лідер «Фронту Змін», зокрема, хотів надати парламенту право звільнювати суддів КС. Відповідно до чинного законодавства, народні депутати України мають право вносити пропозиції щодо кандидатур на посади суддів КС, але не мають можливості порушувати питання про звільнення суддів. А. Яценюк же запропонував законодавчо закріпити, що питання про звільнення з посад суддів КС може ініціювати голова Верховної Ради України або не менш як 45 народних депутатів. Згідно з законопроектом № 9670, видатки на КС у 2012 р. пропонувалося скоротити втричі (майже на 45 млн грн), а зекономлені кошти направити на соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи [13; 14]. «Передбачені чинним Законом України «Про Державний бюджет України на 2012 р.» видатки на фінансування Конституційного Суду є невиправдано завищеними та не відображають реальних потреб цього органу», – йшлося у пояснювальній записці до законопроекту [13].

Із загострення газової кризи в грудні–січні 2012 р. А. Яценюк торкнувся й цієї проблеми. Варто пригадати, що Україна вже майже півтора роки добивалася зниження ціни на російський газ, називаючи діючі контракти кабальними, а наприкінці грудня 2011 р. голова «Газпрому»

повідомив, що Україна оцінила свою ГТС у 20 млрд дол. і запитала знижку на газ у 9 млрд дол. щорічно у разі створення газотранспортного консорціуму. Росія в обмін на перегляд ціни домогалася доступу до управління української ГТС. В свою чергу Парламент України 10 січня 2012 р. ухвалив рішення відкласти розгляд законопроекту про реформування нафтогазового комплексу, що передбачає передачу газотранспортної системи країни в оренду, до завершення газових переговорів із РФ. Врешті і Київ, і Москва не виключали, що в результаті переговорів міг бути створений консорціум з управління української ГТС, проте формат такого консорціуму на той час ще не був визначений. Реагуючи на подібні тенденції, А. Яценюк зазначив: «Нашим російським партнерам і українській владі я вже чітко заявив – ми прийдемо до влади, і всьому, що ви зробили, буде дана оцінка. Українська влада відповідатиме і політично, і кримінально. Що стосується наших російських партнерів, ми готові лише до взаємних рівноцінних і рівнозначних партнерських відносин. Якщо йтиметься про те, що у нас відбирають національний капітал і актив, новий парламент все поверне на місце. Де взяли, туди і покладіть – на те саме місце» [15]. При цьому слід нагадати, що чинне законодавство України забороняє реорганізацію і приватизацію державних підприємств трубопровідного транспорту.

31 січня 2012 р. прес-служба «Фронту Змін» поширила заяву А. Яценюка, що опозиційні партії-члени КОДу, не братимуть участь у Конституційній асамблеї, яка є лише «ширмою» аби гарантувати другий президентський термін В. Януковичу через вибори у Верховній Раді. Водночас А. Яценюк не заперечував саму потребу у започаткуванні Конституційної асамблеї, хоча й така державна інституція і не передбачена жодними законодавчо-правовими нормами України, а висловив упевнення, що така асамблея «може бути створена тільки Верховною Радою України – тим органом, який приймає Конституцію, а не Президентом» [29; 36].

7 лютого 2012 р. А. Яценюк із парламентської трибуни від імені опозиції виголосив вимогу негайно припинити

політичні переслідування в країні – як лідерів опозиції, так і представників опозиційних сил на місцях. «Опозиція вимагає розгляду і прийняття всіх законопроектів, які стосуються зупинки політичних переслідувань у країні. Ми вимагаємо звільнити Юлію Тимошенко і Юрія Луценка. Ми вимагаємо дати їм можливість брати участь у виборчій кампанії», – наголосив лідер «Фронту Змін» [37]. А. Яценюк повідомив також, що в Одесі розпочалися арешти, пов'язані зі справою одеського заводу «Стальканат-Сілур», який, зауважу, є спонсором «Фронту Змін». Лідер «Фронту Змін» наголосив також, що об'єднана опозиція прийняла рішення внести до порядку денного парламентської сесії питання про розгляд закону України про порядок імпичменту Президента України. «Якщо президент Янукович не боїться парламенту і не боїться власного народу, то він повинен сам визначити цей законопроект як невідкладний і внести його до парламенту», – додав він [37]. Критикуючи і вкотре називаючи владу «зłodійською», А. Яценюк також заявив: «Погляньте, до чого ви довели країну. За останні два роки державний борг країни зріс до \$ 60 млрд. Ви додатково за два роки набрали \$ 15 млрд. Значна частина цих коштів пішли на ваші рахунки, але за це треба буде відповідати. І цей час настане» [37].

Попри досить войовничий тон А. Яценюка та критику діючого режиму, його самого і партію часто звинувачують у співпраці з владою. Так, 17 липня 2011 р. заступник голови партії «Сильна Україна» О. Кужель на прес-конференції в Інформаційній агенції «МОСТ-ДНЕПР» заявила, що член Партії регіонів і близький до Президента В. Януковича олігарх Р. Ахметов «купив проект Арсенія Яценюка «Фронт Змін», про що, як зазначила політик, мільярдер сам про це їй розповів [1].

3 грудня 2011 р. в політоглядчів і журналістів виникли питання, чому досить потужний антивладний мітинг «Фронту Змін» на Михайлівській площі в Києві, на відміну від протестних акцій інших опозиційних партій, влада не заборонила й не розігнала спецзагонами «Беркута». На закиди мовляв у «Фронта Змін» є домовленості із владою, А. Яценюк зазначив, що «Беркут» там був, проте

перебував в автобусах на вулицях, а мітинг не розігнали тому, що протест відбувався напередодні саміту Україна–ЄС. На зауваження ж журналіста, що попри саміт, відбулося судове засідання над Ю. Тимошенко безпосередньо в камері СІЗО і вона була вдруге заарештована, А. Яценюк запропонував дізнатися, чому акцію не заборонили у самої влади, але зметував: «Мітинг проходив навпроти «Інтерконтиненталю» та «Хаята», де зібралось повністю усе УЄФА. Гадаю, вони не заборонили мітинг, аби ви задали мені це питання» [9]. Й додав: «Чому так сталося? Тому що так стали зірки, тому що так ми спрацювали» [9]. Отже, фактично чіткого пояснення такому факту А. Яценюк так і не дав.

В свою чергу про близькість/зацікавленість до режиму В. Януковича лідера «Фронту Змін» заявив 23 січня 2012 р. й близький до влади голова Київського інституту конфліктології і політичних досліджень М. Погребинський, який в інтерв'ю «ЛІГАБізнесІнформ» заявив, що у опозиції немає шансів отримати більшість у наступному парламенті, навіть за наявності мінімальної переваги у чисельності обраних до Верховної Ради народних депутатів. Причиною тому стане те, що в стінах Верховної Ради «неминуче виникне традиційна для українського парламентаризму тема – зрада» [22]. Найбільш же підходящою кандидатурою на роль такого «зрадника», на думку політолога, є саме А. Яценюк. «Якщо йому запропонують посаду прем'єра, то він перейде на бік Президента. Звичайно, це буде супроводжуватися тисячею розумних промов на тему «краще я, ніж хтось інший». Правда, після цього він перестане говорити про те, який поганий Янукович», – пояснив М. Погребинський [22]. У цьому контексті на пам'ять приходить доконаний факт початку 2010 р., коли посісти посаду голови уряду, одразу ж після перемоги на президентських виборах В. Януковича, наполегливо намагався ще нещодавно войовничий його опонент і безкомпромісний критик – кандидат у Президенти України А. Яценюк. Коли ж вищезгаданому М. Погребинському зауважили на те, що А. Яценюк не раз декларував намір стати Президентом, а значить, не захоче собі долі

О. Мороза, який погодився на коаліцію з регіоналами в обмін на посаду спікера в минулому скликанні Верховної Ради, експерт зазначив: «Не можна робити таких висновків з одного випадку з Морозом. Є, звичайно, і такий шанс, що він провалить своє прем'єрство, як, наприклад, провалився Тігіпка. Це не виключено, але й не обов'язково – є безліч чинників» [22].

В унісон М. Погребинському про майбутню зраду опозиційного блоку А. Яценюком вкотре повторила й близька в недалекому минулому до С. Тігіпка по партії «Сильна Україна» О. Кужель. Перебуваючи в Дніпропетровську у липні 2011 р., вона на прес-конференції в інформаційній агенції «МОСТ-ДНЕПР», зокрема, заявила, що мільярдер і член Партії регіонів «Ринат Ахметов купив проект Арсенія Яценюка «Фронт Змін» [42]. За інформацією ж, яку інтернет-ресурс «Полеміка» отримав від інформованого джерела і оприлюднив 28 січня 2012 р., О. Кужель налаштовувала О. Турчинова (ВО «Батьківщина») проти співробітництва з А. Яценюком, запевняючи, що він після виборів обов'язково зрадить опозицію й, зокрема, піде на співробітництво з В. Януковичем, котрий запропонує йому високу посаду у виконавчій владі. За інформацією «Полеміки», хоча О. Турчинов й погодився з думкою О. Кужель, проте заборонив їй відкрито викрити такі можливі наміри А. Яценюка, посилаючись на відомий лист із-за ґрат Ю. Тимошенко, в якому вона закликає опозицію до об'єднання, а відтак, міркував О. Турчинов, слід офіційно показувати виборцям саме таку лінію поведінки [23].

Про те, що А. Яценюку після виборів В. Янукович запропонує крісло голови уряду – в обмін на коаліцію у Верховній Раді, неодноразово передбачав і керівник Центру прикладних політичних досліджень «Пента» В. Фесенко. В. Небоженко, директор соціологічної служби «Український барометр», щодо провладної заангажованості голови «Фронту Змін» також висловив свої міркування: «В наявний момент Яценюк має виключне право на «єресь», може критикувати владу, коли усім іншим – не можна. Ну, тому що де ви бачили опозиціонера, якому ця влада пробачила б акцію «Україна без Януковича»? Тепер зрозуміло, що це був договірний матч» [35].

Дайджест інтернет-видань «Народный Кореспондент» пригадав, що якимось про те, що А. Яценюк бував в Адміністрації Президента В. Януковича, обмовилася його радник з гуманітарних питань Г. Герман, але вчасно отямилася й вибачилася, а М. Чечетов, відомий парламентський «диригент» з Партії регіонів, відверто розповідав про А. Яценюка, який він цікавий, симпатичний й освічений політик – «молода поросль» [35].

Своєю чергою політолог К. Бондаренко, змальовуючи специфіку політичного і кар'єрного сходження А. Яценюка, зазначає, що він належить до специфічного покоління. А специфіка ця полягає в наступному: «По-перше, ці люди не брали активної участі в революційних процесах 1989–1991-го рр. Вони прийшли в доросле життя після розпаду СРСР і не мають глибоких рудиментів комуністичної ідеологічно-пропагандистської системи. Більшість із них навіть не встигли вступити до Комсомолу. Тому це – представники «покоління піонерів», яке не те що на екс-комуністів – на колишніх комсомольців дивиться як на мамонтів чи динозаврів. По-друге, це покоління, позбавлене ідеалістичного підходу до життя, орієнтирів і розуміння віддаленої перспективи. Серед політиків цього вікового проміжку дуже багато тих, хто формувався в умовах економічної кризи початку 90-х і вийшов нагору завдяки фактору «природного відбору»: у когось були впливові батьки, у когось – зв'язки, у когось – голова на плечах. По-третє, це було перше покоління, в якому служба в армії (як і взагалі служба) не вважалася священним обов'язком – навпаки, це було покоління, яке всім своїм видом протиставлялося будь-яким зобов'язанням перед державою, суспільством тощо. Патріотизм перестав бути елементом *modus vivendi*. Бути патріотом для цього покоління було не комільфо. Розрахунок, «мета виправдовує засоби», всеїдність, сліпа орієнтація на західний спосіб життя без розуміння основ цього самого способу, гроші та влада як заміник ідеології – ось ті основні моменти, які в 90-х багатьох лякали, а сьогодні окреслюються словом «прагматизм» [39].

Відтак, аналітик робить висновок, що А. Яценюк конформіст. Астенічна домінанта у психофізіологічній суті

Яценюка диктує саме таку поведінку. Його задовольнить проміжний результат – пост прем'єр-міністра чи першого віце-прем'єра, обіцянка спікерства у Верховній Раді тощо. Він навряд чи буде ризикувати і ставити на кін все – життя, кар'єру, статки. Він обережно вичекає і домовиться [39]. А. Яценюк, на небезпідставну думку багатьох політ-аналітиків, зрозумілий і вигідний лідер опозиції, до того ж доволі зручний і найменш революціонізований для виборів 2015 р.

Перед настанням нового 2012 р., який для нього та його партії мав стати роком передвиборних перегонів і виборів до Верховної Ради України, А. Яценюк в ефірі телеканалу ТВі оприлюднив фінансові ресурси «Фронту Змін». Він повідомив, що партію фінансують близько 28 бізнесменів з 14 областей України та багато представників середнього і малого бізнесу, які є її членами, й зокрема в Одесі «дуже великий завод «Стальканат», де члени нашої партії допомагають і безпосередньо її фінансують» [7; 8]. На його думку, диверсифікація джерел фінансування дозволить «Фронту Змін» відбутися як партії. «Це єдиний правильний шлях, щоб партія відбулася як політична партія, а не як закрита бізнес-установа. Кожен долар, що ти візьмеш у олігархів, потім потрібно віддавати у стократному розмірі», – підкреслив політик [7].

Що ж до опікування передвиборними технологіями, то «Фронт Змін» розірвав стосунки з російськими політтехнологами І. Валітовим, В. Грановським, Д. Куліковим та Т. Сергєйцевим, які 2009 р. створили А. Яценюку мілітарі-образ на президентських виборах, який не був сприйнятий українцями. У 2011–2012 рр. «Фронт Змін» співробітничав у рамках проекту «Консорціум із зміцнення виборчого і політичного процесу» з NDI, IRI, IFES, а також з іншими міжнародними інститутами, зокрема, Фондом Фрідріха Науманна за Свободу та фондом Конрада Аденауера. Зазначу також, що співробітники NDI організували кілька семінарів для депутатів місцевих рад від «Фронта Змін» з метою підвищення їх навичок роботи в органах місцевого самоврядування. До виборів 2012 р. і створення нового іміджу своєї партії лідер «Фронту Змін»

запросив нового політтехнолога – сербського американця Марко Івковича, який є співробітником вже згаданого NDI [33; 34]. М. Івкович – громадянин Сербії, який є співробітником Національного демократичного інституту США (NDI), який спонсорується Демократичною партією США. Свого часу він став відомий як організатор сербської організації «Отпор», що була серцевиною «бульдозерної революції» 2000 р. Згодом М. Івкович працював із грузинською «Кмарою» та українською «Порою», а кілька років тому, коли намагався створити щось подібне в Росії, був висланий із країни й отримав статус нев'їзного. У 2010 р. він доклав руку до процесів у Киргизії, коли там було повалено Президента Бакієва [33; 34]. Отже, вочевидь, новітні виборчі політтехнології будуть задіяні, а відповідні кошти – залучені.

При цьому сьогодні (на початок весни 2012 р.) політична кон'юнктура в лавах опозиції й відсутність авторитетних провідників антивладної коаліції, які б були здатні замінити ув'язнених визнаних харизматичних лідерів опозиції Ю. Тимошенко та Ю. Луценка, цілком сприяють тому, аби голова «Фронту Змін» посів це вакантне місце. Такому сходженню потужно допомагатиме й позалаштункове оточення А. Яценюка, а також досвідчені фахівці з політичних передвиборчих технологій, що активно використовуються керівництвом партії. До того ж, схоже, що у цій ролі А. Яценюк задовольняє і діючу владу... як до виборів, так і після них.

---

1. Яценюк пытається обогнать Тимошенко // Столичные новости. – 2011. – 16 грудня [Електронний ресурс] Код доступу : <http://sn.com.ua/ru/article/9220>

2. Захарова Т. «Ахметов купил проект Яценюка», – Александра Кужель // МОСТ-ДНЕПР.info. – 2011. – 17 липня [Електронний ресурс] Код доступу : <http://most-dnopr.info/news/society/41532.htm>

3. Кириленко: «Приєднання до «Фронту Змін» поглинанням партії назвати не можна» // Газета по-українськи. – 2011. – 22 грудня [Електронний ресурс] Код доступу : http://gazeta.ua/articles/politics/_kirilenko-priednannya-do-frontu-zmin-poglinanniam-partiji-nazvati-ne-mozhna/415509

4. News.zn.ua [Електронний ресурс] Код доступу : http://news.zn.ua/POLITICS/byut_planiruet_prisoedinitnya_k_partii_yatsenyuka-94329.html

5. Яценюк требует от Януковича ветировать госбюджет-2012 // Обозреватель. – 2011. – 28 грудня [Електронний ресурс] Код доступу : <http://obozrevatel.com/politics/yatsenyuk-potreboval-ot-yanukovicha-vetirovat-gosbyudzheta-2012.htm>

6. Политиками года признаны Яценюк и Кличко // www.from-ua.com. – 2011. – 28 грудня [Електронний ресурс] Код доступу : <http://www.from-ua.com/news/08dcff4ad5d6a.html>

7. «Фронт Змін» фінансують близько тридцяти підприємців // 24 канал. Офіційний сайт. [Електронний ресурс] Код доступу : http://24tv.ua/home/showSingleNews.do?front_zmin_finansuyut_bлизko_tridtsyati_pidpriyemtsiv&objectId=172726

8. Яценюк рассказал, кто финансирует его партию // ПАРЛАМЕНТ: Украинская политика онлайн. – 2011. – 29 грудня [Електронний ресурс] Код доступу : <http://www.parlamentua.com/ru/full/27135>

9. Яценюк объяснил, почему его митинги не разгоняют // Фокус.УА. [Електронний ресурс] Код доступу : <http://focus.ua/politics/213516>

10. Тимошенко и Луценко имеют моральное право на месть, – Яценюк // Цензор.Нет. – 2011. – 29 грудня [Електронний ресурс] Код доступу : http://censor.net.ua/news/192834/timoshenko_i_lutsenko_imeyut_moralnoe_pravo_na_mest_yatsenyuk

11. Яценюк назвал Донецкую область «логовом» // Proxima-информ. – 2012. – 4 січня [Електронний ресурс] Код доступу : <http://www.proximainform.net/content/news/5/14304>

12. Капсамун І. Як не інфікувати «свіжу кров»? Арсеній Яценюк: «Угоду з ЄС підпишемо, коли буде новий парламент» // День. – 2011. – № 240–241. – 30 грудня [Електронний ресурс] Код доступу : <http://www.day.kiev.ua/221622>

13. Яценюк пропонує зекономити на суддях КСУ 45 млн грн // ZAXID.NET. [Електронний ресурс] Код доступу : http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?yatsenyuk_proponuye_zeekonomiti_na_suddyah_ksu_45 mln_grn&objectId=1245064

14. Яценюк залез в карман к судьям Конституционного Суда // Polemika. – 2012. – 11 січня [Електронний ресурс] Код доступу : <http://polemika.com.ua/news-80189.html#title>

15. Яценюк обіцяє владі, що вона відповідь «і політично, і кримінально» // УНІАН. – 2012. – 12 січня [Електронний ресурс] Код доступу : <http://www.unian.net/ukr/news/news-479240.html>

16. Яценюк не хоче йти на вибори одним списком? // Газета по-українськи. – 2012. – 11 січня [Електронний ресурс] Код доступу :

http://gazeta.ua/articles/politics/_yacenyuk-ne-hoche-jdi-na-vibori-odnim-spiskom/417873

17. Яценюк: «После победы на выборах оппозиция пересмотрит все законы» // Флот 2017. – 2012. – 18 січня [Електронний ресурс] Код доступу : <http://flot2017.com/item/news/46901>

18. Тягнибок: «Єдиного партійного списку не буде» // Українська правда. – 2011. – 25 грудня [Електронний ресурс] Код доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2011/12/25/6864712>

19. Тягнибок выдвинул оппозиции свои условия // Обозреватель. – 2012. – 1 лютого [Електронний ресурс] Код доступу : <http://obozrevatel.com/politics/96042-tyagnibok-vyidvinul-oppozitsii-svoi-usloviya.htm>

20. Олег Тягнибок у Дніпропетровську // Корреспондент.net [Електронний ресурс] Код доступу : <http://blogs.korrespondent.net/users/blog/andrey23k/a57341>

21. Олег Тягнибок: «Прийшов час зробити докорінні зміни в політичній, соціальній та економічній системі» // «Свобода». Офіційний сайт ВО «Свобода». – 2012. – 22 січня [Електронний ресурс] Код доступу : <http://www.svoboda.org.ua/diyalnist/novyny/027215>

22. Яценюк зрадить опозицію – експерт // Газета по-українськи. – 2012. – 23 січня [Електронний ресурс] Код доступу : http://gazeta.ua/articles/politics/_yacenyuk-zradit-opoziciyu-ekspert/419402

23. Кужель: «Нельзя сотрудничать с Яценюком. Он станет предателем» // Полемика. – 2012. – 28 січня [Електронний ресурс] Код доступу : <http://polemika.com.ua/news-81446.html#title>

24. Ведернікова І. Неймовірні пригоди слуги народу в парламенті // Дзеркало тижня. – 2012. – № 3. [Електронний ресурс] Код доступу : http://dt.ua/POLITICS/neymovirni_prigodi_slugi_narodu_v_parlamenti_-96393.html

25. Яценюк-2008: «Мажоритарка – це три кроки назад». Яценюк-2011: «Це – перемога опозиції» // Дзеркало тижня. [Електронний ресурс] Код доступу : http://news.dt.ua/POLITICS/yatsenyuk-2008_mazhoritarka_-_tse_tri_kroki_nazad_yatsenyuk-2011_tse_-_peremoga_opozitsiyi-96365.html

26. Яценюк поділив опозицію на трьох // Дзеркало тижня. – 2012. – 22 січня [Електронний ресурс] Код доступу : http://news.dt.ua/POLITICS/yatsenyuk_podiliv_opozitsiyu_na_troh-96038.html

27. Яценюк: «Тимошенко оправдают после выборов» // Главком. – 2012. – 29 січня [Електронний ресурс] Код доступу : <http://glavcom.ua/news/68869.html>

28. Яценюк висунув на мера Києва Кличка // Газета по-українськи. – 2012. – 30 січня [Електронний ресурс] Код доступу : http://gazeta.ua/articles/politics/_yacenyuk-visunuv-na-mera-kieva-klichka/420427

29. Яценюк понял, что Конституционная ассамблея создается, чтобы выбирать Президента в ВР // Багнет. – 2012. – 31 січня

[Електронний ресурс] Код доступу : <http://www.bagnet.org/news/politics/173451>

30. Яценюк використав Давос для розколу опозиції // Бagnet. – 2012. – 31 січня [Електронний ресурс] Код доступу : <http://www.bagnet.org/news/politics/173465>

31. На Львівщині «Батьківщина», «Свобода» та «Фронт Змін» скинули політичний баласт? // Гал-інфо. – 2012. – 1 лютого [Електронний ресурс] Код доступу : <http://galinfo.com.ua/news/103628.html>

32. Арсеній Яценюк: «Ми поставимо на голосування закон про імпичмент» // Український тиждень. – 2012. – 1 лютого [Електронний ресурс] Код доступу : <http://tyzhden.ua/Politics/41073>

33. Яценюк кардинально сменит імідж перед виборами // Полеміка. – 2012. – 2 лютого [Електронний ресурс] Код доступу : <http://polemika.com.ua/news-81724.html#title>

34. Яценюк найняв нового політтехнолога // Український тиждень. – 2012. – 2 лютого [Електронний ресурс] Код доступу : <http://tyzhden.ua/News/41150>

35. Кличко и Яценюк – дружба или война? // Народный Кореспондент. Дайджест інтернет-видань. – 2012. – 3 лютого [Електронний ресурс] Код доступу : <http://nk.org.ua/news/view/10602>

36. Опозиція вирішила не брати участі у розробці нової Конституції // Український тиждень. – 2012. – 30 січня [Електронний ресурс] Код доступу : <http://tyzhden.ua/News/40873>

37. Яценюк: «Президент має визначити закон про імпичмент як невідкладний» // RegioNews. Інформаційне агенство. – 2012. – 7 лютого [Електронний ресурс] Код доступу : <http://regionews.com.ua/node/31366>

38. На Поліссі об'єднана опозиція продемонструвала, як уміє розгромно бити регіоналів // Expres.ua. – 2012. – 14 лютого [Електронний ресурс] Код доступу : <http://www.expres.ua/news/2012/02/14/60283>

39. Бондаренко К. Арсеній Яценюк: політичний портрет // Comments.ua. – 2012. – 14 лютого [Електронний ресурс] Код доступу : <http://politics.comments.ua/2012/02/14/321616/arseniy-yatsenyuk-politichniy.html>

40. Аргументы и факты. – 2009. – 24 липня.

41. Березовский назвал Яценюка «слабеньким» политиком // FaceNews. – 2012. – 1 лютого [Електронний ресурс] Код доступу : <http://facenews.ua/29297/berezovskij-nazval-jatsenuka-slabenkim-politikom.html>

42. Захарова Т. «Ахметов купил проект Яценюка», – Александра Кужель // МОСТ. Первый интернет-ресурс Днепропетровска. Проект Института Горшенина. – 2011. – 19 липня [Електронний ресурс] Код доступу : <http://most-dnepr.info/news/society/41532.htm>

НАЦІОНАЛЬНО-ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ:
СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ
(НА ПРИКЛАДІ ЕТНІЧНИХ ГРУП
ДОНБАСЬКОГО РЕГІОНУ)

Досліджується етнічний аспект освітнього потенціалу населення Донбасу за рівнями освіти: повної вищої, базової вищої, неповної вищої, повної загальної середньої, базової загальної середньої, початкової. З'ясовується забезпеченість етнічних груп регіону правом на здобуття освіти рідною мовою, умовами розвитку їхньої національної самобутності та культури.

Ключові слова: Донбас, національна політика України, освіта, етнічні групи.

Lesia Kovach. National educational policy of Ukraine: state problems and ways of perfections (on examples of ethnic groups of Donbas region). The ethnic aspect of educational potential of population of Donbas region is probed after the levels of education: complete more high, base more high, incomplete more high, complete general middle, base general middle, initial. Material well-being of ethnic groups of region turns out by a right on the receipt of education by the mother tongue, terms of development of their national originality and culture.

Keywords: Donbas, national policy of Ukraine, education, ethnic groups.

З проголошенням державної незалежності утвердження і забезпечення прав національних меншин стало одним з найважливіших обов'язків Української держави. Права громадян – представників різних національностей, а також гарантії цих прав, у тому числі і в культурно-освітній сфері, зафіксовані в Конституції України (1996 р.); *законах України: «Про національні меншини в Україні» (1992 р.), «Про мови в Українській РСР» (1989 р.), «Про освіту» (1991 р.), «Про професійно-технічну освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», «Про дошкільну*

освіту», «Про вищу освіту» (2002 р.), «Про охорону дитинства»; Концепції розвитку культур національних меншин України (1995 р.); *міжнародно-правових актах*: «Загальній декларації прав людини» (1948 р.), «Рамковій конвенції про захист національних меншин» (ратифіковано Верховною Радою України у 1997 р.), «Європейській хартії регіональних мов або мов меншин» (ратифіковано у 2003 р.). Також національним законодавством беруться до уваги такі документи, як Конвенція з прав дитини, Гаазькі рекомендації з прав національних меншин на освіту (1996 р.), Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин (1998 р.). Крім цього, чинне законодавство України передбачає захист прав національних меншин шляхом укладення міждержавних договорів та угод. За роки незалежності Україною укладено близько 72 міжурядових і 37 міжвідомчих угод про співпрацю в галузі освіти і науки із 53-ма країнами світу. Серед них 13 міжурядових угод про визнання й еквівалентність документів про освіту та вчені звання.

За оцінками таких авторитетних міжнародних організацій як ООН, РЄ, ОБСЄ, українське законодавство щодо забезпечення мовно-освітніх прав національних меншин відповідає принципам і основним вимогам міжнародно-правових стандартів у цій сфері [1].

Водночас демократичний вибір України та бажання нашої країни якнайшвидше інтегруватись у європейське та світове співтовариство викликають потребу в подальшому вдосконаленні системи національної освіти, яка б не лише відповідала стандартам Європейського Союзу, а й співвідносила із потребами й особливостям соціально-економічного, національно-культурного та територіального розвитку України. Для цього потрібна комплексна і неупереджена наукова оцінка реального стану справ у цій сфері, на підставі якої можна було б запропонувати оптимальні варіанти та сценарії прискорення даного процесу.

На жаль, проведений аналіз наукової літератури засвідчив, що питання освіти національних меншин України періоду незалежності хоча і були предметом розгляду науковців (І. Попеску, М. Шульги, В. Кулика, Я. Лазар, О. Калакури, Л. Ковач, С. Кота, І. Лопушинського) [2],

проте висвітлювалися лише частково, що не дає можливості комплексно оцінити існуючу ситуацію та виробити відповідні для цього рекомендації.

Обрання в якості об'єкта дослідження освітнього рівня населення Донбаського регіону (включає Донецьку і Луганську області) обумовлено рядом чинників:

Етнополітичні: поліетнічний склад населення, наявність компактних поселень етнічних груп, порівняно висока частка останніх серед мешканців окремих адміністративно-територіальних одиниць – від сіл і селищ до районів і міст.

Економічні: Донбас – найпотужніший за обсягами виробництва і найчисельніший за населенням старопромисловий регіон України, який має значний науково-технічний і виробничий потенціал, що надає йому вирішальної переваги у процесі ринкової трансформації економіки країни та є суттєвим фактором у виробленні та реалізації її державної соціально-економічної політики.

Етнокультурні: характерним для регіону є українсько-російський культурний синтез, що склався на рівні повсякденності. Його виникнення обумовлено взаємодією переселенських потоків у процесі заселення краю, що у результаті призвело до наявності домінуючої коаліції українців та росіян по відношенню до представників інших етносів.

Проведений на основі результатів першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р. аналіз варіації рівнів освіти найбільш чисельніших етнічних груп Донбаського регіону, об'єднаних нині поняттями «повна вища освіта», «базова вища освіта», «неповна вища освіта», «повна загальна середня освіта», «базова загальна середня освіта», «початкова загальна освіта», виявив існування між ними певних відмінностей.

Зокрема, частка осіб з повною вищою освітою (віднесені ті особи, які закінчили вищий навчальний заклад – академію, інститут, консерваторію, університет та інші, прирівняні до них вищі навчальні заклади, які надають освітньо-кваліфікаційний рівень: «спеціаліст», «магістр») серед росіян *Донецької області* становила: 13,1 %, серед

греків – 12,8 %, українців – 11,1 %, білорусів – 10,63 %, татар – 9,2 %. Серед росіян *Луганської області* – 11,52 %, серед білорусів – 10,62 %, українців – 10,07 %, татар – 8,26 %.

Не спостерігалось особливих відмінностей у частці осіб із базовою вищою освітою (особи, що закінчили коледж та інші, прирівняні до нього вищі навчальні заклади, які надають освітньо-кваліфікаційний рівень «бакалавр»). В українців *Донецької області* вона становила – 0,54 %, росіян – 0,51 %, греків – 0,50 %, білорусів – 0,33 %, татар – 0,44 %. В українців *Луганської області* – 0,25 %, росіян – 0,22 %, білорусів – 0,17 %, татар – 0,07 %.

Серед осіб, які мали неповну вищу освіту (ті, хто закінчив технікум, училище або інші, прирівняні до них вищі навчальні заклади, які дають освітньо-кваліфікаційний рівень: «молодший спеціаліст») в *Донецькій області* росіяни трохи переважали українців, греків та білорусів (частка осіб названих національностей становила: 21,79 %, 20,55 %, 20,80 %, 20,85 %, відповідно). Меншою ця частка була у татар – 18,50 %.

У *Луганській області* частка осіб з неповною вищою освітою серед українців становила 17,65 %, серед росіян – 18,94 %, білорусів – 19,29 %, татар – 17,08 %.

Модальним для усієї сукупності населення України є рівень повної загальної середньої освіти (віднесено осіб, які закінчили старшу школу: 10 і 11 років навчання). За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. у *Донецькій області* цей рівень освіти мали: 36,40 % татар, 34,55 % росіян, 34,54 % українців, 33,17 % греків, 33,22 % білорусів.

У *Луганській області* серед українців він становив 38,13 %, росіян – 37,32 %, білорусів – 37,48 %, татар – 37,74 %.

Водночас помітною серед населення регіону лишається й частка малоосвічених осіб. Базову загальну середню освіту (ті, хто закінчив основну школу: восьмирічну в 1963–1989 рр., семирічну до 1961 р. і раніше, 10 класів школи– (див. табл. 1) в *Донецькій області* мали: 17,91 % білорусів, 17,46 % татар, 17,06 % українців, 15,81 % греків, 15,63 % росіян. Початкову загальну – 14,08 % татар, 13,99 % греків, 13,87 % білорусів, 13,64 % українців, 12,2 % росіян.

У Луганській області базову загальну освіту мали: 16,79 % українців, 15,70 % росіян, 17,58 % білорусів, 19,30 % татар.

Початкову загальну (ті, хто закінчив початкову школу або 3 класи в 1972 р. і пізніше; 4–6 класів; 7 класів у 1960 р. і пізніше; 8 класів у 1990 р. і пізніше; навчався в 5–9-му класах станом на 5 грудня 2001 р.) – 13,94 % українців, 12,67 % росіян, 11,58 % білорусів, 13,52 % татар.

Отже, найвища частка осіб із повною вищою освітою, яка знижує ризики бідності, підвищує імовірність отримання вищих доходів і впливає на спосіб життя, була серед росіян Донецької (13,1 %) і Луганської областей (11,52 %). Найменша – серед татар. У Донецькій області вона становила 9,2 %, у Луганській області – 8,26 % (див. табл. 1.) [3, с. 312–313, 315–316].

Причини, що на це вплинули, різноманітні і складні. Вони полягають у відмінностях історичного шляху розвитку етносів, специфіці їхнього менталітету, у різних рівнях урбанізації, та дії цілого ряду інших чинників. Росіяни є переважно урбанізованим етносом. Рівень їхньої урбанізації у Донецькій області у 2001 р. був вищий за середній (90 %) і становив 95 %. У трьох містах – Донецьку, Макіївці та Єнакієві вони залишалися найчисельнішою етнічною групою, складаючи 48,2 %, 50,8 % та 51,4 % населення, відповідно.

Лише трохи поступалися росіяни українцям у Маріуполі (44,4 % росіян і 48,7 % українців) та Горлівці (44,8 % росіяни, і 51,4 % українців).

Українці ж, навпаки, здебільшого проживають у селах, що значно ускладнює їхні шанси отримати вищу освіту: на відміну від міських жителів, у них, як правило, виникають проблеми з житлом, умовами навчання, витратами на переїзд. До того ж загальний рівень підготовки випускників міських шкіл був і залишається значно вищим, ніж сільських. Серед найбільш значимих причин: їх недоукомплектованість спеціалістами з базових дисциплін, велика зайнятість вчителів і батьків домашнім господарством, перевантаження учнів самостійною роботою, обмеженість використання різноманітних форм навчально-виховної роботи.

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7	8
<i>Греки</i>							
все населення	71931	12,81	0,5	20,80	33,17	15,81	13,99
міське населення	48109	15,53	0,53	22,75	32,76	14,62	11,80
сільське населення	23822	7,33	0,43	16,86	34,0	18,21	18,41
<i>Білоруси</i>							
все населення	43556	10,63	0,33	20,85	33,22	17,91	13,87
міське населення	40523	10,94	0,34	21,34	33,10	17,65	13,58
сільське населення	3033	7,33	0,26	14,31	34,85	21,33	17,80
<i>Татари</i>							
все населення	18299	9,25	0,44	18,50	36,40	17,46	14,08
міське населення	17174	9,57	0,41	18,85	36,14	17,55	13,70
сільське населення	1125	4,17	0,88	13,15	40,44	16,08	19,91

Продовження таблиці 1

Луганська область							
1	2	3	4	5	6	7	8
<i>Україні</i>							
все населення	1345771	10,06	0,25	17,65	38,13	16,79	13,94
міське населення	1112715	11,0	0,25	18,60	38,39	15,98	12,99
сільське населення	233056	5,56	0,20	13,13	36,86	20,66	18,45
<i>Росіяни</i>							
все населення	924083	12,39	0,22	18,94	37,32	15,70	12,67
міське населення	839051	12,99	0,22	19,45	37,36	15,22	12,21
сільське населення	85032	6,55	0,17	13,85	36,98	20,43	17,2
<i>Білоруси</i>							
все населення	20183	10,62	0,17	19,29	37,48	17,56	11,58
міське населення	18538	11,1	0,7	19,79	37,51	17,19	11,21
сільське населення	1645	5,34	0,12	13,67	37,20	21,88	15,80
<i>Татари</i>							
все населення	8201	8,26	0,17	17,08	37,74	19,30	13,52
міське населення	7866	8,44	0,16	17,12	37,63	19,19	13,47
сільське населення	335	4,18	0,29	16,1	40,29	21,79	14,62

Актуальною є й проблема надання послуг освіти у селах з малою кількістю дітей. Сьогодні більше половини (51,4 %) сільських населених пунктів із дітьми 7–17 років не мають шкіл. Кожне друге сільське поселення (46 %), де є діти у віці 7–17 років, але не має школи, знаходиться від найближчої школи на відстані, що перевищує 5 км, а кожне десяте – взагалі на відстані більше 10 км.

Рівень підключення до мережі Інтернет у сільській місцевості у 2010/2011 навчальному році становив 45 %; у міських поселеннях – 81,6 %, тобто різниця становила 36,6 відсоткові пункти [4].

У цілому результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р. засвідчують відсутність будь-якої дискримінації за національною ознакою та достатньо високий рівень освіти найбільш чисельних етнічних груп Донбаського регіону.

Про, в основному, ефективну роботу державних органів влади в національно-освітній сфері свідчить мережа загальноосвітніх навчальних закладів, яка загалом відповідає етнічному складу населення регіону.

Так, відповідно до інформації управління освіти і науки Донецької облдержадміністрації, мови національних меншин як предмет станом на 2010/2011 навчальний рік вивчало 5868 учнів у 73 освітніх установах області, у тому числі:

– новогрецьку мову – в 30 навчальних закладах (2946 учнів);

– іврит – в 2 навчальних закладах (215 учнів);

– китайську мову – в 1 навчальному закладі (15 учнів);

– німецьку мову – в 38 навчальних закладах (2839 учнів);

– польську мову – в 3 навчальних закладах (212 учнів).

Факультативно мови національних меншин мало можливість вивчати 2446 учнів у 59 навчальних закладах області, у тому числі:

– новогрецьку мову – в 50 навчальних закладах (2102 учнів);

– німецьку мову – в 1 навчальному закладі (19 учнів);

– польську мову – в 8 навчальних закладах (325 учнів).

Невід'ємною складовою навчально виховного процесу є недільні школи. У них не лише вивчають рідну мову, але й відбувається важливий процес усвідомлення дітьми своєї належності до етнонаціональної спільноти. Учні знайомляться з особливостями традицій і культурним надбанням свого народу, беруть участь у роботі фольклорних гуртків, стають учасниками аматорських колективів. Відкриваються недільні школи при загальноосвітніх школах, гімназіях, ліцеях, вищих навчальних закладах, професійно-технічних училищах за наявності двох і більше різновікових класів та не менше 8 осіб для міської місцевості; у сільській місцевості – незалежно від їхньої кількості, але не більше 15–20 осіб у класі. Рішення про відкриття недільних шкіл приймають виконавчі комітети місцевих рад народних депутатів. Їх фінансування здійснюється за рахунок коштів засновників (громадських організацій, громадських фондів, культурно-освітніх товариств), а також державного і місцевого бюджетів. Підпорядковуються такі школи органам державного управління освітою.

Станом на 2010/2011 навчальний рік у Донецькій області функціонувало 17 недільних шкіл (595 слухачів). З них:

- 1 вірменська (15 слухачів);
- 1 єврейська (60 слухачів);
- 2 німецькі (90 слухачів);
- 7 новогрецьких (268 слухачів);
- 4 польські (102 слухачі);
- 2 татарські (60 слухачів).

У 2002 р. у Маріупольському державному університеті відкрито єдиний в Україні факультет грецької філології, де готують фахівців із новогрецької мови і літератури.

При Донецькому національному університеті діє лабораторія з вивчення єврейської культури, філософії, історії та івриту. Деякі молоді викладачі готуються до захисту кандидатських дисертацій з названих дисциплін.

Поширеною в регіоні є підтримка зарубіжними країнами (етнічною батьківщиною) національних меншин, які мешкають на території Донбасу. Постійну підтримку своїм співвітчизникам на Донеччині надають Всесвітня Рада греків зарубіжжя (УАЕ), уряд Греції, громадські організації,

приватні особи. Зокрема, в Маріуполі у 2000 р. побудований Культурний центр, у 2003 р. – Грецький діагностичний медичний центр.

Міністерство освіти Ізраїлю здійснює постійну допомогу єврейській школі м. Донецька у стажуванні викладачів та школярів. За сприяння організації «Колель Хабар» відбулася реконструкція синагоги й будівництво Благодійної їдальні. За підтримки організації «Відергебурт» у 7 містах Донецької області функціонує 12 груп з вивчення німецької мови.

Проблемним питанням для органів державної влади Донбаського регіону залишається стан україномовної освіти. Так, за статистичними даними управління освіти і науки Донецької облдержадміністрації станом на 2010/2011 навчальний рік в області функціонувало 1147 закладів дошкільного виховання. Статус україномовних мали 1044 заклади, або 91 % від їх загальної кількості. У них виховувалося 92318 дітей, або 74,9 % від їхньої загальної кількості (123317).

У 2010/2011 навчальному році в області функціонувало 1080 загальноосвітніх шкіл. У 750 школах навчання провадилося українською мовою. Кількість учнів становила 323404 особи, або 46,7 % від їхньої загальної кількості.

У 103 професійно-технічних навчальних закладах (ПТНЗ) українською мовою навчалося 25871 учень, або 67,8 % від їхньої загальної кількості.

Мережа вищих навчальних закладів області у 2010/2011 навчальному році включала 18 установ освіти III–IV рівнів акредитації державної форми власності та 14 недержавної; 81 заклад I–II рівнів акредитації (в т. ч. 1 недержавної форми власності). У вищих навчальних закладах (ВНЗ) III–IV рівнів акредитації українською мовою навчалося 82034 студенти, або 57,7 % від їхньої загальної кількості; у ВНЗ I–II рівнів акредитації – 17986 студентів, або 46 % від загальної кількості студентів цієї категорії [5].

У 2010 р. лише 5988 осіб, або 22,48 % учасників Зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників загальноосвітніх навчальних закладів – ЗНТ (його проходження є обов'язковою умовою вступу у вищі

навчальні заклади України) з Донецької області виявили бажання скласти тест з історії України українською мовою, натомість російською – 20649 осіб, або 77,52 %. Усього для проходження ЗНТ у Донецькій області зареєструвалося 36220 осіб. З них тест з історії України складало 26637 осіб, або 73,54 % від усієї кількості зареєстрованих учасників зовнішнього незалежного оцінювання. Тест з математики складало 24834 особи (68,56 %). З них українською мовою – 5220 осіб, або 21,02 %, російською – 19614 осіб, або 78,98 %.

Схожою була ситуація і на Луганщині. Тест з історії України у 2010 р. у Луганській області виявило бажання скласти 15229 осіб, або 73,43 % від усієї кількості зареєстрованих учасників зовнішнього незалежного оцінювання (20738 осіб). З них українську мову для виконання своїх тестових завдань обрали – 3288 осіб, або 21,59%, російську – 11941 особа, або 78,4 % [6]. Тест з математики складало 13008 осіб (62,73 %). З них українською мовою – 2490 осіб, або 19,14 %, російською – 10518, або 80,86 % [7]. Якщо порівняти ці показники з аналогічними у 2008 р., то ситуація майже не змінилася. Тоді скласти тести українською мовою виявили бажання 18 % учасників зовнішнього незалежного оцінювання, у той час як російською – 81,0 % [8]. Однією з причин існуючої ситуації є те, що навіть учні україномовних шкіл Донецької і Луганської областей насправді навчаються російською мовою, а українською значаться лише на папері. Загальновідомим є і той факт, що у багатьох «українізованих» школах як учні, так і вчителі на перервах, в учительській, під час різних позаурочних заходів як правило спілкуються російською мовою.

Ситуація, яка склалася на Донбасі з впровадженням української мови в навчальний процес, значно шкодить формуванню дійсно української національної еліти, консолідації та розвитку українського суспільства. Адже оволодіння державною мовою створює громадянам України більше можливостей для участі в суспільному, політичному й економічному житті країни, реалізації власних запитів і потреб. У Гаазьких рекомендаціях щодо прав

національних меншин на освіту чітко зазначено: «Міжнародно-правові акти, що стосуються освіти мовою меншин, проголошують, що меншини не тільки мають право на підтримку своєї національної самобутності шляхом спілкування рідною мовою, а й мають право інтегруватися в більш широке суспільство держави і брати участь у житті цього суспільства, вивчаючи державну мову». Конституція України, закон України «Про мови в Українській СРСР», постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Комплексних заходів щодо всебічного розвитку і функціонування української мови» та Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр. визначають, що держава гарантує всі необхідні умови для того, щоб представники національних меншин змогли оволодіти державною мовою.

Отже, проведене дослідження засвідчило існування, хоча і незначних, але певних відмінностей в освітньому рівні найбільш чисельних етносів Донбаського регіону. Це вимагає розроблення і реалізації відповідної державної політики щодо їх подолання. Ігнорування ж існуючих диспропорцій не тільки негативно відіб'ється на соціальних позиціях певної особи чи етнічної групи, але й може спровокувати міжетнічне невдоволення та напругу. В підсумку це негативно позначиться на загальній конкурентоспроможності всієї країни. Адже інтелектуальний потенціал кожної з етнічних груп є багатим і неповторним. Забезпечення ж рівних можливостей у доступі до якісної освіти створює більше шансів для переходу суспільства із стадії перехідних процесів до етапу стійкого розвитку.

Публікація найближчим часом статистичних матеріалів перепису населення 2012 р. дозволить продовжити дослідження етнічних процесів шляхом проведення аналізу етнічних відмінностей освітнього рівня як в Україні та її регіонах, так і окремо серед міського та сільського населення. Це дасть можливість більш адекватно оцінити ситуацію та запропонувати відповідні рекомендації щодо вдосконалення національної та освітньої політики держави.

1. Табачник Д., Попов Г., Пилипенко Т. Національні меншини України: етнокультурний вимір. – К. : Етнос, 2007. – С. 4.

2. Лазар Я. Культурне та громадське життя польської етнічної меншини Прикарпаття // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – 2003. – С. 170–174; Ковач Л., Войналович В. Специфіка етнокультурних та етноконфесійних процесів // Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 592–635.

3. Розраховано за джерелом: Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. / за ред. О. Г. Осауленка. – К. : Державний комітет статистики України, 2004. – С. 312–313, С. 315–316.

4. Нерівні можливості дітей в Україні: аналіз та рекомендації для політики (на основі моніторингу щодо економічної нерівності домогосподарств та доступу дітей до послуг соціальної сфери). Режим доступу :

5. Інформаційно-аналітична доводка про стан мовної ситуації та забезпечення прав національних меншин у Донецькій області. Режим доступу : <http://www.donoda.gov.ua/main/ua/publication/content/10984.htm>

6. Український Центр Оцінювання якості освіти. Офіційний звіт про проведення зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників загальноосвітніх навчальних закладів України в 2010 р. – К., 2010. – 352 с.

7. Розраховано за джерелом: Український центр оцінювання якості освіти. Офіційний звіт про проведення зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників загальноосвітніх навчальних закладів України в 2010 році. – К., 2010. – 352 с.

8. Освіта та наука в Україні. Режим доступу : <http://www.news/43992.html>

Грина Кучеренко

ПОЛІТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА: МІЖ ПОЛІТИЧНИМИ КОНСТРУКТАМИ ТА УКРАЇНСЬКИМИ РЕАЛІЯМИ

У статті розглядається питання ціннісного аспекту політичної організації українського суспільства, його сутність, що, в свою чергу, характеризує наявний політичний режим у країні. Увага акцентується на стратегії модернізації країни як мети формування громадянського суспільства.

Ключові слова: *політична організація, політична система, модернізація, громадянське суспільство.*

Kucherenko Iryna. Political organization of society: between political constructs and Ukrainian's realities. Abstract: *The author is research political organization and some aspects and problems modernization of civil society.*

Keywords: *political organization, political system, modernization, civil society.*

Актуальність дослідження питання політичної організації українського суспільства зумовлена, з одного боку, нагальною потребою сучасного політичного процесу в Україні, а з другого боку, це питання є складовою ключових теоретичних моделей пояснення власне самої суті політики. Оскільки виступаючи безпосереднім суб'єктом суспільних відносин, людина або організовані самостійні групи людей, взаємодіючи, вже тим самим визначають характер таких відносин. У людських взаєминах (між громадянами), у взаєминах влади й народу (між державою і громадянським суспільством), у взаєминах між різними носіями влади (між суверенами).

Наведений перелік у політичному житті сучасного українського суспільства пов'язаний із вибором українського народу на користь ліберальної демократії, а отже, й відповідної їй системи політичних цінностей, що, в свою чергу, базуються на цінностях лібералізму — свободі та права людини, народовладді, конкуренції, верховенстві закону,

приватній власності. Тут принагідно згадаємо, що спадщина тоталітарної системи, яка панувала в Україні, виключала такий характер людських взаємин, оскільки повністю контролювала усі форми життєдіяльності суспільства і життя кожної людини зокрема. Саме тому сучасний досвід політичного розвитку будь-якого суспільства переконливо свідчить, що єдиним засобом запобігання переростання демократії в ту чи іншу форму диктатури є підпорядкування діяльності її інститутів влади цінностям, які утворюють пріоритет права і свободи індивіда. Однак особливості сучасної демократії є такими, що не особа чи народ є головною рушійною силою політики в сучасній демократичній державі. Головною рушійною силою політики є група. Зацікавлена група – це центральний елемент демократичної політичної системи, яка гарантує реалізацію інтересів, прав і свобод особи. І лише в групі й міжгрупових стосунках особистість формується, визначаються її інтереси, ціннісні орієнтації, мотиви поведінки і політичної діяльності. У складі груп особа набуває можливості виявлення й захисту власних інтересів. Саме групи, з яких складається народ, конкурують між собою в боротьбі за владу. У такій політичній боротьбі присутність етичних факторів дає змогу віднаходити шляхи і створювати технології «пом'якшення» перебігу демократизації, зробити його водночас стабільнішим і гуманнішим. Якраз на цьому питанні актуалізує і свої дослідження відомий вітчизняний політолог О. Дергачов, слушно обґрунтовуючи важливість проблеми підтримання певних демократичних стандартів з огляду на те, що демократії доводиться проходити суворі випробування під тиском процесів глобалізації та конкретних геополітичних обставин. Про це він зазначає так: «Норми демократії в їх сучасному вигляді є продуктом багатовікової історичної практики багатьох народів. Вони ввібрали в себе як гуманістичні ідеали, настанови етики та моралі, так і технології організації людських спільнот. Вони дали поштовх розвитку права та переважно на ньому ж базуються» [1, с. 95]. Таким чином, політична організація суспільства – це, перш за все, стійка форма людських взаємин, яким притаманна принциповість, дотримання

норм, відстоювання цінностей і поставленої мети в єдиній політичній практиці. В структурі ж політичної системи держави – це один із основних важелів впливу на державну владу. Досягається така організація завдяки відповідній лінії поведінки держави, політичною елітою та участю суспільних груп, громадян суспільства в політичному житті: створення політичних партій, членство в масових політичних чи неполітичних, але впливових організаціях, участь у масових політичних акціях підтримки влади чи протестуючи проти неї, в соціальному контролі політики, у відповідальних процесах її демократичної організації, формування громадської думки тощо.

Політична активність людей, їх дії, поведінка пов'язані з контролем над владою чи тиском на неї, є однією з головних ознак сучасного політичного демократичного процесу в сучасній Україні. Хоча, як свідчить останній моніторинг новин, питання висвітлення перебігу масової активності людей у суспільних процесах має дещо дискусійний характер, а відповідно, малодосліджений. Зокрема, останнім часом в Інтернет-повідомленнях пройшла інформація про те, що, за даними МВС, в Україні у 2011 р. відбулося близько 160 тисяч різного роду маніфестацій, акцій, пікетувань. Про це заявив голова Верховної Ради Володимир Литвин [2]. У порівнянні, за вимірами громадських організацій у попередні роки, зокрема за період з жовтня 2009 по грудень 2010 рр. в Україні було зафіксовано понад 3600 протестних дій, або у середньому близько восьми акцій протесту щодня. Про це йдеться в повідомленні від 11 січня 2012 р., з відповідними Інтернет-посиланнями на авторитетні джерела, керівника програм розвитку громадянського суспільства УНЦПД Юлії Тищенко [3]. Для порівняння наведемо приклад ще одного Інтернет-повідомлення від 10 квітня 2012 р., автори якого досить переконливо доводять, що дані МВС про те, що в Україні у 2011 р. відбулося 160 тисяч акцій протесту є перебільшенням з огляду на те, як з'ясували самі дописувачі наведеного повідомлення (отримавши офіційного листа від Департаменту громадської безпеки МВС України), МВС ніякої окремої статистики мирних зібрань не веде, а в свої

160 тисяч включають масові заходи будь-якого характеру, в тому числі культурні, релігійні, спортивні, святкування пам'ятних дат, професійних свят. А насправді це максимум 16 тисяч подій на рік, або 43 на день, що з урахуванням того, що в країні 414 райцентрів і 27 обласних центрів і прирівняних до них, складає в середньому одні мирні збори на 10 міст на день. З яких 20 % насправді відбувається в Києві [4]. Тому, як доводять автори свого повідомлення, є всі підстави вважати, що всього було проведено близько 16000 мирних зібрань за 2011 р., що в десять разів менше, про що повідомив у своїй заяві Володимир Литвин.

Наведена репрезентація фактів є промовистим прикладом актуалізації власне самого питання ціннісної складової політичної організації суспільства, його сутність, що, в свою чергу, характеризує наявний політичний режим у країні. Адже падіння тоталітарного режиму й наступні політичні перетворення, як свідчать пострадянські трансформації, не обов'язково швидко призводять до становлення тих чи інших форм ліберальної демократії. Саме тому критерієм істинності політичної активності людей є політична практика та її наслідки, що з плином навіть незначного проміжку часу унаочнить, чи є і будуть надалі факти політичної активності лише символічним залученням мас у політичні видовища для імітації демократичності політичного процесу в країні, чи політична активність є і буде надалі проявом свободи мирних зібрань і взагалі демократичного розвитку України.

Хоча, як свідчить текст Щорічного Послання Президента України В. Януковича до Верховної Ради України, керівництво Української держави активно вибудовує подаліше втілення стратегії модернізації країни та створює умови для незворотності модернізаційних змін, проявом і гарантією яких слугуватимуть позитивні соціальні наслідки реформ [5, с. 25]. Стосовно питання політичної організації суспільства сам Президент говорить про це наступне: «Однією з основних проблем здійснення суспільних реформ на даний момент є низький ступінь участі громадян у процесах їх розроблення, реалізації та коригування.

Відповідно, розширення соціальної бази реформ, перетворення громадськості на дієвого суб'єкта суспільних перетворень є одним із перших етапів суспільних реформ... Настав час запровадження суспільної моделі, відповідно до якої питання життєдіяльності суспільства вирішується самими громадянами та добровільно створеними ними об'єднаннями на основі узгодження індивідуальних і групових інтересів» [6, с. 28–29]. Успішний результат функціонування такої моделі, на думку В. Януковича, передбачає набуття громадянами ціннісно-нормативної бази в якості патріотичного налаштування, політичної та соціальної активності, вимогливості до влади у поєднанні з особистою відповідальністю. Звісно, таку модель суспільства може запропонувати основний суспільний інститут – громадянське суспільство.

У контексті сказаного зазначимо, що успіх модернізаційних змін, соціальних реформ у напрямку їх демократичності значною мірою залежить, з одного боку, від рівня розвитку громадянського суспільства, від ступеня участі громадян у різних формах самоорганізованої суспільної активності, а з іншого боку, від ступеня рівня довіри в суспільстві, зокрема довіри до органів та інститутів влади.

Разом з тим варто пам'ятати, що українське суспільство, як і будь-яке інше, далеко неоднорідне з його різноманітними груповими інтересами, національними та регіональними. А в таких умовах особливо загострюється питання зрозумілого відкритого діалогу між владою і суспільством. Громадські організації своїм впливом на владу повинні примусити її слухати їхні вимоги, а влада, відповідно до своєї ролі, зобов'язана почути та узгодити ці вимоги. Поки що ж, як свідчать самі реалії, та, відповідно, численні дослідження науковців [7], зокрема Л. Нагорної [7, с. 197], паростки громадянського суспільства залишаються слабкими, а влада досі не розуміє життєвої потреби в механізмах зворотного зв'язку. Тому успішність проголошеного Президентом України курсу на подальше втілення стратегії модернізації країни залежатиме від запровадження в суспільно-політичну практику переконливих об'єднавчих стратегій. Адже, як слушно відзначає

Л. Нагорна, лише політичні нації покликані певною мірою згладити неспівмірність різних ідентичностей і забезпечити в такий спосіб фундамент громадянської солідарності та водночас наполегливо вчити громадян відрізняти реальні групові настрої від фантомів і політичних конструктів, створюваних елітами у власних вузькогрупових цілях.

Власне роль політичних еліт у політичній організації суспільства є одним із визначників характеру політичного режиму в країні. Що ж до оцінки перспектив його демократизації, то, за твердженням О. Дергачова, вона «досить жорстко пов'язана з наявністю відповідного потенціалу в політичній еліті та можливими якісними змінами у владі» [8, с. 107].

Безумовно, контролюючи значну частину суспільних ресурсів і серйозно впливаючи на вироблення та здійснення політики у всіх сферах суспільного життя, саме на політичній еліті зосереджена і значна доля відповідальності у здійсненні реформ та процесів модернізації країни. Однак, на превеликий жаль, наведена характеристика політичних еліт є радше винятком, ніж правилом для її українських представників. Сучасна політична еліта, як це переконливо аргументують дослідження авторитетних вітчизняних політологів, є суспільно неефективна. І «причина цієї неефективності не лише у відсутності умінь і знань, у тому, що вона не має внутрішньої потреби враховувати інтереси суспільства. ...Певною мірою це пояснюється і тим, що переважна більшість політичної еліти походить із сільської місцевості або невеликих міст і є носіями традиційної культури, одним із визначальних компонентів якої є трайбалізм – схильність до культурної та суспільно-політичної племінної відокремленості, простіше містечковості, клановості та кумівства. ...У результаті політична еліта змогла запропонувати лише ту систему цінностей, що є близькою для неї самої. Виразними рисами цього устрою є нехтування суспільними інтересами, безконтрольність, безвідповідальність, непрозорість. Близкістю до центрів прийняття державних рішень, демонстративним надвиглядом особистим споживанням почали вимірювати публічну репутацію певного представника еліти. Головним

для сучасної політичної еліти є орієнтація на цінності власного споживання. Звідси пріоритет егоїстичних (корпоративних, групових) інтересів над національними, надвисокий рівень корумпованості влади. ...До того ж, правляча еліта розбещує суспільство, що призводить до корозії моральних цінностей. ...Молоді люди починають думати, що досягти «елітарних позицій у суспільстві можна лише нехтуючи нормами моралі» [9, с. 53–54].

До речі, деякі науковці [10, с. 81] в українській політичній еліті вбачають певну інфантильність, спричинену не в останню чергу тривалим домінуванням залишків радянського різновиду державного патерналізму, що й зумовлює мляве реагування на вимоги та виклики часу.

Таким чином, у періоди, коли в українському суспільстві спостерігається тенденція до збільшення протестних настроїв [11], коли увага всієї країни прикута до кризових явищ, спричинених судовими процесами навколо лідерів опозиційних сил, наведений огляд діяльності політичних еліт є суттєвим викликом на шляху побудови стабільної системи державної влади в Україні. Тому що збільшення розриву між широкими верствами населення та політичною елітою стимулюється і провокується самою елітою, яка засобами своєї діяльності створила принципову непрозорість влади, що може призвести до подальшого розколу в суспільстві, підбурюючи його на радикальні дії.

---

1. Дергачов О. П. Становлення державності за умов інтернаціоналізації //Наука. Влада. Політика / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України ; ред. кол.: М. І. Михальченко (голова) та ін. – К. : Знання України, 2008.

2. Литвин В. За рік пройшло 160 тис. акцій протесту. Режим доступу : http://news.dt.ua/POLITICS/litvin_za_rik_proyshlo_160_aktsiy_protestu_pri_povniyu_zgurtovanosti_vladi_z_vr-94809.html

3. Юлія Тищенко. Від протестів до виборів. Нариси щодо 2011-го політичного. Режим доступу <http://www.pravda.com.ua/columns/2012/01/11/6901954/>

4. Наталка Зубар, Олександр Северин. Скільки ж все-таки в Україні відбувається мирних зібрань? А «акцій протесту»? Режим

доступу : <http://maidan.org.ua/2012/04/skilky-zh-vse-taky-v-ukrajini-vidbuvajetsya-myrnyh-zibran-a-aktsij-protestu/>

5. Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2011.

6. Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2011.

7. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність як фактор впливу на вітчизняний політичний процес // Наука. Влада. Політика / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України ; ред. кол.: М. І. Михальченко (голова) та ін. – К. : Знання України, 2008; Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії : монографія / за заг. ред. д. і. н., проф. А. І. Кудряченка. – К. : НІСД, 2007; Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – К., ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011; Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні : навч. посібник / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін. – К. : Либідь, 2008.

8. Дергачов О. П. Становлення державності за умов інтернаціоналізації // Наука. Влада. Політика / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України ; ред. кол. : М. І. Михальченко (голова) та ін. – К. : Знання України, 2008.

9. Див. у : Рудич Ф. М. Політична система сучасної України: спроба політологічного аналізу // Наука. Влада. Політика / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України ; ред. кол.: М. І. Михальченко (голова) та ін. – К. : Знання України, 2008.

10. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – К., ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011.

11. Дорош С. Радикальне обличчя протестів в Україні. Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/inozmi/bbc/2011/11/2/6724422/>; Для протестів в Україні потрібна остання крапля. Режим доступу : <http://www.newsmarket.com.ua/2012/02/dlya-protestiv-v-ukrajini-potribna-ostanna-kraplya/>

Олесь Лісничук

НАЦІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ В ПРАВІХ ПОЛІТИЧНИХ ДИСКУРСАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Означення категорії «нація» є однією із визначальних артикуляцій для дискурсу національних інтересів України. В даній статті розглядаються практики інтерпретації цього поняття в контексті національних інтересів у дискурсах правого крила політичного спектра України.

Ключові слова: нація, дискурс, національні інтереси.

Oles Lisnychuk. Nation and National Interest in the Right Political Discourse of Modern Ukraine. Definition of category «nation» is one of the crucial articulation in discourse of the national interests of Ukraine. The practices interpretation this concept in the context of national interests in the discourses of right wing political spectrum are considered in this article.

Keywords: nation, discourse, national interests.

Нація – найбільш очевидний претендент на роль суб'єкта національних інтересів України (далі використовуватимемо для спрощення абревіатуру НІУ), що впливає із самої їх етимології. Однак при перших же спробах творення синонімічного ряду стає помітною значна дистанція між конотаціями, які викликають вживання НІУ, та тими, що виникають при використанні мовниками формул «інтереси нації» чи, тим більш, «інтереси української нації».

Саме навколо категорії «нація» відбувається одна із найбільш гострих й безкомпромісних дискусій в українській політичній комунікації. При цьому складно говорити про особливу її результативність у сенсі творення загальних конвенцій для політикуму та соціуму. Навпаки, якщо мати на увазі процес закріплення значень, то більш доречно говорити про фрагментацію комунікаційного простру, його кластеризацію – вироблення в окремих його сегментах відносно стабільних і відтворюваних структур інтерпретації, які, втім, або ігноруються, або оскаржуються в інших.

Відповідно, в політичній мові «нація» наразі не тільки не отримала більш чи менш усталену фіксацію значень, які б поділялися більшістю учасників комунікації, але й підтримує, а часто й каталізує наростання розбіжностей між ними.

1. Хоча є багато специфічних вітчизняних особливостей, які як спричиняють, так і супроводжують цю інтенсивну, експресивну та контроверсійну полеміку, варто нагадати, що в спеціальній науковій літературі поняття «нація» загальноновизнано вважається одним із найбільш суперечливих та розмитих, «одним із найзаплутаніших і найупередженіших слів політичного лексикону» (Ч. Тілі) [1; с. 17.]. Намагаючись підкреслити множинність спроб дефініювати «націю» та споріднених із нею категорій, швейцарський дослідник У. Альтерматт використовує метафору «Вавілон понять» [2; с. 30]. Мова в даному випадку про дискурс науковий, що передбачає достатньо високий рівень солідарності щодо застосовуваного понятійного апарату. Натомість, в дискурсі політичному, якому властиві висока динамічність, конфліктність, смислова невизначеність, фантомність і фідеїстичність [3; с. 49–58], різнотлумачення «нації» знаходять широкий діапазон застосування: «як інструмент зміцнення суспільної солідарності, як інструмент виключення «чужих» і згуртування «своїх», як спосіб легітимізації влади та власності» [4; с. 6] та ще для цілої низки завдань і цілей. В українських реаліях масштаби подібної інструменталізації поняття «нація» в політичних практиках зростає за рахунок високої диференціації українського соціуму за етнічними, лінгвістичними, регіональними, релігійними, культурними, соціальними, історичними, геополітичними індикаторами – за тими критеріями, які традиційно застосовуються в практиках означення «нації».

Отже, визначальною причиною складнощів із фіксацією загальноновизнаних значень для категорії «нація» і, відповідно, для її претензій на роль головного суб'єкта НІУ стає те, що вона виступає об'єктом прискіпливої уваги, а також боротьби з боку найвпливовіших дискурсів сучасної України.

Можна визначити кілька конкуруючих підходів щодо смислового наповнення «нації» в українській політичній практиці. В контексті теми, що розглядається в цьому розділі, спробуємо прокласифікувати їх з огляду на ставлення до нації як до цінності та з огляду ставлення до її політичної та історичної суб'єктності, а також з огляду на важливість концепту «нація» для їхньої внутрішньої логіки аргументації. Таким чином, виокремлюються наступні дискурси:

- дискурс українського націоналізму, який схиляється до етнонаціонального «пуризму» в тлумаченні «нації»;

- дискурс т. зв. «націонал-демократів», який шукає більш м'які, ніж в попередньому випадку, формули означення, прагне віднайти формат інтеграції українських етнонаціональних ідентитетів з іншими наявними в соціумі в рамках синтетичних «проектів нації»;

- дискурс «антинаціоналізму», який прагне опонувати із двома вищеназваними;

- ціла група дискурсів, для яких «нація» є не особливо актуальним компонентом, але які при цьому активно оперують поняттям «національних інтересів».

Далі ми розглянемо інтерпретації нації в контексті суб'єктності НІУ в двох перших дискусійних просторах, зважаючи на те, що саме в них ця проблематика не просто займає чільні позиції, але й може розглядатися як конституююча.

Для дискурсу українського націоналізму «нація» є поняттям священним, а НІУ часто синонімізуються як «українські інтереси». Власне ця конструкція не є ексклюзивним «винаходом» тільки названого дискурсу. Її доволі активно використовують і в межах інших згаданих дискусійних структур. Однак саме для дискурсу українського націоналізму характерне наповнення його значеннями майже модульними з тими, які надаються НІУ, «інтересами української нації» та «інтересами України». Для цього дискурсу вузловою точкою є саме «українська нація» як атомарна, нероз'єднана конструкція.

Цей дискурс робить акцент на темі «інших», «неукраїнців», яких здебільшого ідентифікує як «ворогів», що

загрожують Україні, українцям, українській нації, українській справі тощо.

«Партія вважає націю найвищою цінністю. Нація – це кровно-духовна спільнота і мертвих, і живих, і ненарождених, за визначенням Тараса Шевченка. Основоположними принципами діяльності організації є національна, соціальна та історична справедливість. Основним принципом вступу до партії стала належність до української нації» [5], – так наділяє смислами поняття «нація» лідер партії «Всеукраїнське об'єднання «Свобода» О. Тягнибок, який зайняв на політичній сцені післямайданної України роль провідного репрезентанта цього дискурсу. На основі згаданого тлумачення нації вибудовується своєрідний політичний ідеал: «Українцям потрібна не космополітична ліберальна демократія, а національне народовладдя, що є демократією по-українськи та для українців. Справжня демократія є там, де нація сама визначає свою долю. Тому сьогодні утвердження справжнього українського народовладдя передбачає безкомпромісне відстоювання українцями своїх природних прав – проти диктатури насильства влади та грошей олігархів, задля творення українського порядку. Українцям потрібно знайти в собі сили, щоби жити, як протиставлення антиукраїнському режиму, який шляхом постійних навмисно запрограмованих політичних і соціально-економічних криз веде націю до катастрофи і повторного геноциду» [5].

Націю тут представлено як основу організації світу – саме вона визначає існування на політичному, на соціальному, на особистістному рівнях. Не просто українці як нація, а нація як принцип, як єдиний формат і позаконкурентна структура життєздатності протиставляються «іншому», «неукраїнському» світу. При тому визначається не дуже значна дистанція між «іншими» та «ворогами», оскільки перші актуалізуються цим дискурсом здебільшого як останні.

У медіа за О. Тягнибоком закріпився образ адепта категоричного (і вразливого) націоналістичного гасла «Україна для українців», сформульованого більше 100 років тому М. Міхновським і навколо якого з того часу точиться

гостра полеміка, в рамках якої воно опинилося на межі табування. Власне, сформований на сьогодні мейнстрім інтерпретації цієї формули наголошує на небезпеках іншування за її допомогою не стільки по відношенню до зовнішніх для сучасного українського суспільства ідентифікаційних просторів, скільки на застосування її для виокремлення «справжніх» українців від «несправжніх», використання одного із способів інтерпретації внутрішніх конфліктів і розколів в українському соціумі та, зрештою, переведення «неукраїнців»-«інших» у статус «ворогів». Втім, О. Тягнибок-2009 намагається оминати «гострі кути» згаданої максими та свою роль як її пропагандиста. Так, в ефірі радіо «ЕРА FM» на твердження журналіста «ви сповідуєте програму «Україна для українців» лідер «Свободи» заперечив: «Ні, почекайте, ми сповідуємо іншу програму...», але далі зробив обмовку: «...хоча з другого боку, якщо ви говорите «Україна для українців», то я вам можу задати риторичне запитання: якщо Україні не для українців, тоді для кого?» [6]. Можна помітити, що політик цілком усвідомлює об'ємну семантику гасла «Україна для українців» і застосовує цю властивість у межах своїх риторичних стратегій. Регульована мовником розмитість смислів у даному випадку дозволяє маневрувати, утримуючись в приблизних межах того, що визнається пануючим дискурсом як припустиме.

В останній період О. Тягнибок особисто демонструє також і значно обережніше використання технології позначення «ворогів української нації». Наразі замість етнопатрістичних маркерів застосовуються здебільшого політичні та соціально-економічні – «псевдоеліта», «олігархічна система», «комуно-олігархічні клани», «антиукраїнський режим» [5].

Разом з тим, «іншими», загрозливими для «української нації», в риторичі «Свободи» та її лідера постають не лише конкретні етноси та нації, «антиукраїнськість» вбачається з боку міжнародної спільноти і з боку Європи як простору наднаціональної інтеграції. Показовим у цьому сенсі була реакція на рішення Міжнародного суду в Гаазі суперечки Румунії та України стосовно делімітації континентального

шельфу і виняткової економічної зони навколо острова Зміїний. Це рішення подається як однозначно шкідливе для НІУ, оскільки, на думку О. Тягнибока, внаслідок нього Україна втратила частину свого морського кордону [7]. При цьому, до тих, хто завдав втрат Україні та її інтересам він відносить не лише Румунію, яка, власне, і стала ініціатором судового процесу і якій відійшла частина розмежованих територій. У цьому контексті також йдеться і про «жорстокий світ, в якому панує «закон джунглів» [7], і НАТО, як «новий «дах», що забезпечив Румунії підтримку [8], і про сам Міжнародний суд, рішення якого О. Тягнибок пропонував просто ігнорувати. Власне це ігнорування (поєднане з радикальними заходами – «ремілітаризувати острів Зміїний та ввести у морські води, які складають українську економічну зону, кораблі ВМС України та прикрити їх повітряними силами»), з посиланням на прецедент із справою про риболовецькі угіддя Ісландії, і означається як «відстоювання національних інтересів» [8].

Скептицизм щодо європейських структур і міжнародних інституцій, до ЄС, до НАТО, до проголошених євроінтеграційних орієнтирів України, до ролі співробітництва України з НАТО, а також очікування загроз, «антиукраїнських» дій, виявів «ворожості» практично по всьому периметру державних кордонів України є однією із найбільш суттєвих відмінностей дискурсу українського націоналізму від дискурсу націонал-демократії, в межах якого продукуються протележні названим образи значення та смисли.

Отже, для дискурсу українського націоналізму немає, власне, іншого суб'єкта НІУ, співставного з нацією. Навіть «українська держава», за якою теж визнається право на реалізацію НІУ є прямо залежною від реалізації своєї суб'єктності «українською нацією».

Звісно, О. Тягнибок та його політична сила далеко не єдині агенти дискурсу українського націоналізму, однак саме вони могли б претендувати на роль найбільш інтегрованих у загальноукраїнську політичну полеміку і, що важливо, виявляють помітну політичну конкурентоздатність.

У той же час, деякі компоненти дискурсу українського націоналізму (і зокрема ті, які стосуються інтерпретацій

НІУ) почасти використовуються за його рамками мовниками, які не належать до нього. Проілюструємо це на прикладі залучення ними конструкції «українські інтереси». Тодішній президент В. Ющенко, анонсуючи свою участь у наступних виборах глави держави, проголосив: «Мене купити можна лише одним – національними інтересами, українськими інтересами» [9]. В свою чергу, 20 серпня 2009 р., звертаючись до учасників Річних загальних зборів Світового конгресу українців (СКУ) у Львові, тодішня глава уряду Ю. Тимошенко сказала наступне: «Ми ніколи не забудемо, що у значній мірі завдяки вам, завдяки вашій боротьбі, яка не припинялася ні на мить, по всьому світі, у жодному куточку планети, звучало українське слово і дотримувалися *справжні українські інтереси*» [10] (виокремлення автора).

У згаданих випадках акцент робиться на ексклюзивній «українськості» і на її виключності. В першому – «українські інтереси» уточнюють «національні інтереси», проставляється наголос на тому, що НІУ мають містити обов'язкову «українськість». У другому – деякі «українські інтереси» ідентифікуються як справжні, тобто як такі, що відрізняються від якихось ймовірних «несправжніх». З контексту (аудиторія, до якої виголошувався виступ; поєднання із образом «українське слово») можна зрозуміти, що акцентувалося саме на ознаках етнонаціонального характеру.

Подібні «блукання» в дискусійних просторах українського націоналізму агентів інших дискурсів є здебільшого спорадичними, але вони відіграють свою функцію. Завдяки їм ціла низка образів і знаків, на які дискурс націоналізму претендує як на свою виключну власність, «демократизується», вивільняється із-під його опіки, розширює ареал значень і може претендувати на статус усталеного моменту політичного дискурсу в цілому. З певною мірою умовності, але можна говорити, що подібний процес почався зокрема і з поняттям «інтереси української нації», де значення «нації» значно ширші за етнічну спільноту.

Найбільш активно функціонує в цьому напрямі дискурс, що конституціюється навколо політичної платформи, яка ідентифікує себе як націонал-демократична. Для націонал-демократичного дискурсу «нація» теж є беззаперечною

цінністю, а НІУ «категоричним імперативом» політичної діяльності. Так само в цьому дискурсі є розрізнення «українського» та «неукраїнського» в політиці, в суспільстві, в культурі. Дуже важливим (але все ж не визначальним) маркером «українськості» виступає україномовність.

У той же час спостерігається набагато вища толерантність щодо «неукраїнського», яке далеко не завжди тлумачиться як апріорі загрозливе, як це є в дискурсі українського націоналізму. Націонал-демократи можуть використовувати формули на кшталт «антиукраїнська діяльність», але при цьому це не буде аналог «неукраїнської діяльності». «Антиукраїнський» статус надається тут тим явищам, процесам, діям чи рішенням, які здатні загрожувати бажаному (взагалі чи тільки в конкретних умовах) образу «українського», який утверджений в координатах цього дискурсу. НІУ є якраз одним із стовпів цього образу і саме «українська нація» ідентифікується тут як суб'єкт НІУ. Саме цей тип дискурсу репрезентував (і в останній період його президенства, не без старань опонентів, уособлював) В. Ющенко. Концентровано це виявилось в його риторичі часів Майдану і розвинулося в період президентства. Зокрема, в останньому своєму Щорічному президентському зверненні В. Ющенко промовисто відтворив цей підхід: «...Вам добре відомо: я чесно і твердо стою на головній позиції мого життя – на позиції національних українських інтересів. Нація і людина – їхнє вільне життя, життя у єдності і демократії є найважливішим мірилом діяльності української влади» [11].

Мабуть, ключовою відмінністю дискурсу націонал-демократії від дискурсу українського націоналізму є саме тлумачення поняття «нація». Перший намагається всіляко відсторонитися від виразного етноцентризму другого, від ототожнення «нації» безпосередньо з українським етносом. При цьому він не визнає ніякого іншої релевантної категорії для позначення мешканців України як спільноти, крім «нації». Національна ідентичність розглядається як провідна, через яку особа чи їх організовані групи беруть участь у політичному, соціальному, економічному, культурному житті суспільства, а нація як чи не єдиний

оптимальний, легітимний спосіб організації суспільства в незалежній Україні. Без «нації» ця спільнота мислиться як якась неоформлена, хаотизована соціальна субстанція, яка вже, напевно, не може виконувати ролі, характерні для громадянства сучасних незалежних держав.

Для українського націоналізму проблема існування «української нації» не викликає особливих питань. Базований на строгій примордіальній логіці націоналістичний погляд не тільки чітко бачить «українську націю» сьогодні, але й у минулому і в досить віддаленому. Для націонал-демократичного дискурсу впевненість в існуванні нації в Україні на сучасному історичному етапі далека від абсолютної. Часто націонал-демократи схильні висловлювати жаль, що «українська нація» поки ще не сформувалась остаточно і свою місію бачать у тому, щоб пришвидшувати цей процес. Так В. Ющенко, в останні місяці свого президентства резюмував: «...За 18 років ми не стали нацією. Ми дискутуємо щодо постулатів, які не повинні підніматися. Може бути і 10 мільйонів чоловік, які стануть нацією. А у нас стільки питань: мови, кордонів, культури, історії, що нацією ми поки не стали» [12]. Отже, існування «української нації» в даному випадку не визнається доконаним фактом, що, проте, не обмежує апелювання до її інтересів. При цьому не висловлюються якісь сумніви стосовно можливої їхньої «несформованості». НІУ для політиків націонал-демократичної течії і, зокрема, для В. Ющенка – це даність, здатна бути досягнутою тим чи іншим політичним актором, якщо він «стоїть» на «правильних», «проукраїнських» позиціях.

У націонал-демократичному дискурсі дуже обережно оперують поняттям «націоналізм», хоча ідеологічні позиції його учасників цілковито відповідають аналітичній моделі націоналізму. Тобто, якщо оцінювати дискурс націонал-демократів України у відповідності до наукових концепцій, без врахування смислових акцентів, що усталилися в українському політичному дискурсі, то його цілком можна віднести (щонайменше, функціонально) до націоналістичного. Інша річ, що це не націоналізм етноцентричного спрямування як його розуміють ті, хто визнають себе

українськими націоналістами, а також ті, хто вважають себе опонентами націоналізму як «однозначного зла», головної загрози позиціям нетитульних етнічних і національних груп в Україні. Наразі сформувалася така дискусійна ситуація в політичних комунікаціях України, що поняття «націоналізм» конотується значною мірою із негативним забарвленням. Це є одним із пояснень тенденції до «зречення» в націонал-демократичному дискурсі своєї націоналістичності.

Образ нації в націонал-демократичному дискурсі значною мірою залежить від його намагань уникнути потенційних претензій за націоналізм. Крім того, націонал-демократія, крім націоналістичних, також значною мірою абсорбувала ідеологічні позиції з ряду інших ідеологічних доктрин і течій – зокрема, лібералізму, консерватизму.

Отже, націонал-демократія шукає образи та значення і для «нації», і для НІУ, які б якщо не гармонізували, то, щонайменше, суттєво притлумили інтерпретаційні розбіжності, що здатні викликати залучувані нею доктринальні ресурси.

Таким чином, у цьому середовищі превалюючим є бачення нації як політичної, громадянської спільноти. Значна увага в цьому дискурсі відводиться поняттю «політична нація», на яке покладаються великі сподівання щодо інтеграції поліморфного (в т. ч. й поліетнічного, полікультурного) українського соціуму в єдність із домінантою «національного». «...Ми збудували державу, утвердили реальну демократію, підняли економіку, здійснили глибокі соціальні реформи. Формується громадянське суспільство, консолідується українська політична нація» [13], – описав місце «політичної нації» в історії незалежної України її третій президент. Варто відзначити послідовність: спочатку йдеться про вже побудовану державу, а далі визнається, що процес консолідації «української політичної нації» тільки наразі відбувається. Тобто, в українській державі формується «українська нація», а не «українська нація» «виборола» і «розбудувала» незалежну державу. І якщо в межах радикального націоналістичного дискурсу утверджується теза про те, що сучасну українську державу буде не

(справжня) «українська нація», то її роль у «виборенні» незалежності, в збереженні «традицій української державності» тощо не ставиться є беззаперечною.

Саме виголошення політиком прихильного ставлення до «політичної нації» означає його позиціонування опонентом інших тлумачень «нації» і, в першу чергу, радикально націоналістичних – етнічних. До певної міри «політична нація» набуває значень своєрідної антитези етноцентричній, «націоналістичній» «нації». Тому не дивно, що в прикладній електоральній боротьбі представники згаданих дискурсів опонують один одному часто значно завзятіше, ніж з політичними лідерами та силами, в діях яких вони можуть вираховувати «антиукраїнську діяльність».

Підсумовуючи огляд тенденцій конструювання образу «нації» в дискурсі, який ми ідентифікуємо як націонал-демократичний, відзначимо, що саме «політичну націю» в ньому наділяють ознаками базового суб'єкта НІУ. Це, безумовно, позначається і на загальному образі самих НІУ і застосуванні його у конкретних випадках. НІУ тут не можуть бути редуційованими до інтересів «української нації» як етнічної спільноти. В той же час, конструкція НІУ в цьому дискурсі може набувати відносно самостійних, емансипованих від необхідності чіткої кореляції із образом «нації», значень. Саме цей дискурс найактивніше звертається до теми «служіння» НІУ як таким.

Для значної частини учасників дискурсу НІУ «нація» є неприйнятним означуючим для позначення їхнього суб'єкта і для надання їй особливого значення в політичній практиці.

Власне, «нація» як знак міг би претендувати на роль т. зв. «вузлової точки» для дискурсу НІУ. Тобто саме навколо цього міг би конструюватися дискурс НІУ, вибудовуватися фундамент його структури з інших, співвіднесених з ним знаків, відбуватися їх означення та переозначення. Якщо дотримуватися моделі дискурсу, яку розвиває Е. Лаклау, то, для того щоб знак «нація» мав можливість бути ідентифікованим як вузлова точка дискурсу НІУ, він мав би володіти ознаками пуского знака (*empty signifier*) – не мати ясно вираженого референта, бути цілковито

«визволенним» від означуваного із наступним наповненням означуючого певними смислами, щоб активувати автономну систему смислоутворення [14; с. 131–132].

В цьому сенсі «нації» як потенційній вузловій точці дискурсу НІУ суттєво шкодить гіперактивна експлуатація цього поняття в суспільній комунікації. Це породжує цілі хвилі артикуляцій, означень, інтерпретацій, їхніх взаємних конфліктів. Все це створює контекст для дискурсу НІУ, в якому знак «нація» є одночасно і переважаним та заплутаним у конотаціях від результатів активності агентів дискурсу, і вихолощеним, з дефіцитом визначених фіксацій з огляду на логіку дискурсійності НІУ. При цьому варто відзначити, що в деяких дискурсах «нація» є категорією, яка пережила об'єктивізацію – там її значення є міцно (але все ж не остаточно) зафіксованими, вони не оскаржуються, а сприймаються «на віру» головними учасниками цих дискурсів, перетворюються на традицію притаманного їм політичного і соціального світобачення. Зразковим представником дискурсу, який зафіксував на сьогодні «націю» як вищу цінність, визначальну ідентичність, виключне джерело влади, підставову форму державної самостійності та реалізації суверенітету України є дискурс українського націоналізму. І в цьому сенсі він нічим не відрізняється від типових дискурсів інших націоналізмів.

Проте для інших важливих учасників вітчизняного політичного дискурсу, які відчутно впливають на визначення його базових конфігурацій і від яких також значною мірою залежить дискурс НІУ, «нація» не розглядається як релевантний суб'єкт НІУ. Завдяки їхнім зусиллям і впливам у дискурсі НІУ має місце ситуація, коли «**національні інтереси**» означуються значною мірою автономно і відірвано від практик означення категорії «нація».

---

1. Цит. за: Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / пер. з англ. – К. : «К.І.С.», 2004.

2. Альтерматт У. Етнонаціоналізм в Європе. – М. : Російський державний гуманітарний університет, 2000.

3. Шейгал Е. Семиотика политического дискурса. – М. : «Гнозис», 2004.

4. Миллер А. Нация как рамка политической жизни //Pro et contra. – 2007. – № 3.

5. Виступ Олега Тягнибока на ХХІ З'їзді ВО «Свобода»// [http:// www.svoboda.org.ua/dokumenty/vystupy/012466](http://www.svoboda.org.ua/dokumenty/vystupy/012466)

6. Виступ Олега Тягнибока у програмі «Від першої особи» // http://www.tiahnybok.info/inshi_zmi/dokument007380.html

7. Тягнибок предлагает не признавать решение суда ООН по о. Змеиный // <http://news.liga.net/news/N0905028.html>

8. Тягнибок О. Зміїна підступність // <http://blogs.pravda.com.ua/authors/tiahnybok/498ae8ff49630>

9. Ющенко розповів про свою участь у президентських перегонах // <http://www.pravda.com.ua/news/2009/4/3/92617.htm>

10. Марченко М. Прем'єр презентувала книжку про Симона Петлюру та фільм про Степана Бандеру // «Газета по-українськи». – 28 серпня. – 2009.

11. Щорічне послання Президента України Віктора Ющенка про внутрішнє і зовнішнє становище України // «Урядовий кур'єр». – 2009. – 1 квітня.

12. Ющенко: «При мені українці прожили найкращі роки свого життя» // http://tsn.ua/bin/article.php?article_id=76337&page=11&p_all_items=175

13. Ющенко В. Звернення з нагоди 18-ї річниці Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року // <http://www.president.gov.ua/news/15900.html>

14. Гололобов И. Теория политического дискурса Эрнесто Лаклау: введение // Bulletin: Anthropology, Minorities, Multiculturalism. Center for Pontic and Caucasian Studies. – 2003. – № 3.

Наталія Макаренко

СУЧАСНІ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ НА ДОНБАСІ

Досліджено динаміку змін етнічного складу Донецької та Луганської областей у період між переписами населення 1989 і 2010 рр. Розглянуто особливості соціально-демографічних тенденцій у регіоні: динаміку статевої і вікової структури населення, особливості шлюбного стану, динаміку природного приросту населення і народжуваності

серед найчисельніших етнічних груп регіону – українців, росіян, греків, білорусів і татар.

Ключові слова: етнічна структура, природний приріст, народжуваність.

Nataliia Makarenko. Modern transformation process in ethnic structure of Ukraine (on Donbas example). Investigational dynamics of changes of ethnic composition of the Donetsk and Lugansk areas in a period between the censuses of population 1989 and 2001, the specific of self-identification and territorial placing of the most numeral ethnic groups of region – Ukrainians, Russians, Greeks, Byelorussians and Tatars is considered.

Keywords: ethnic structure, ethnic self-identification, biennori.

Поява потреби наукового осмислення механізму здійснення активної демополітики, спрямованої якщо не на подолання, то хоча б на гальмування депопуляційних процесів, які з 1991 р. розгорнулися в Україні, стала дієвим стимулом розширення та поглиблення демографічних та етнодемографічних розробок. Одним з основних напрямів сучасної етнодемографії став аналіз регіональних тенденцій демографічних процесів, синтез причин змін етнічної конструкції регіонів України у ХХІ ст.

Відразу зауважимо, що розробка етнодемографічної тематики поки що не набула такої наукової та практичної актуальності, яка б привернула до себе сталу увагу досить великої спільноти професійних демографів, істориків, етнологів. Тому бібліографія відповідних публікацій порівняно невелика. На сучасному етапі у царині етнодемографії переважають праці економістів, демографів, географів, соціологів: Е. Лібанової, В. Стешенко, С. Піскунова, Т. Рудницької, І. Пирожкова, І. Прибиткової [1]. Розвиток української етнодемографії розпочинається працями В. І. Наулка [2]. Ґрунтовний історико-етнодемографічний аналіз змін чисельності українців на початку ХХ ст. був одним із напрямків наукового доробку І. Кураса, В. Євтуха, В. Котигоренка, О. Майбороди, В. Зінича, В. Крисаченка, О. Чиркова [3].

В останнє десятиріччя з'явилася ще один напрям етнодемографічних досліджень: ідеться про етногеодемографічні

дослідження [4, 5, 6, 7]. На думку російських та українських вчених, етногеографічний погляд є надто продуктивним для вивчення етнічної будови людності у тому разі, коли досліджувана людність має дво- чи багатоетнічну структуру або хоч і незначні кількісно, проте нерівномірно розташовані домішки меншин [7]. Російським дослідником А. Орловим був розроблений і запропонований алгоритм етногеодемографічного дослідження [6]. Автор визначає сутність етногеодемографічних досліджень «як дослідження з географічних позицій демографічних процесів і структур, диференційованих згідно з етнічною ознакою».

Порівняно з даними перепису 1989 р., у 2001 р. кількість українців у Донецькій області зросла на 1,7 %, а питома вага – на 6,2 % [8, с. 199–210]. Зауважимо, що збільшення кількості українців спостерігалось на фоні скорочення загальної кількості населення (за 1989–2001 рр. вона скоротилась на 486,2 тис. осіб, або на 9,2 %). Протягом 1989–2001 рр. спостерігалось також скорочення кількості етнічних меншин: з 261834 особи (49,3 %) до 208141 особи (43,1 %) [8, с. 62, 9, с. 246]. У Луганській області за роки, що минули від перепису населення 1989 р., кількість українців зменшилася (згідно з даними 2001 р. – на 316840 тис. або 0,7 %). Проте питома вага українців серед жителів області зросла на 6,1 відсоткових пунктів (з 51,9 % до 58 %). Протягом 1989–2001 рр. спостерігалось скорочення питомої ваги етнічних меншин: з 47,6 % до 41,3 %.

Донецька область стала регіоном, де відбувся один з найбільших кількісних спадів росіян, які є другою за кількістю етнічною групою як в Україні загалом, так і на Донбасі зокрема. Їхня кількість у Донецькій області за міжпереписний період зменшилася на 471,7 тис. осіб, або на 20,4 % (для порівняння – АРК – 512,1 тис., Харківська область – 312,2 тис., Дніпропетровська – 308,2 тис., Луганська – 287,2 тис.). Внаслідок інтенсивного зменшення кількості росіян зазнала скорочення і їхня частка серед загальної чисельності населення Донецької області: з 43,6 % – до 38, 2 % [8, с. 193–230].

Внаслідок того, що сукупна кількість етнічних меншин у Донецькій і Луганській областях також скорочувалася

дуже інтенсивно, частка росіян у сукупній чисельності етнічних меншин Донбасу залишилася протягом досліджуваного періоду майже незмінною і становила 88,4 % в 1989 р. і 88,6 % в 2001 р. Тобто майже дев'ять із десяти представників етнічних меншин Донбасу були росіянами.

Зростання питомої ваги українців і зменшення росіян протягом 1989–2001 рр. можна пояснити декількома, тісно пов'язаними між собою чинниками. По-перше, набуття Україною незалежності сприяло зростанню етнічної самосвідомості, що зумовило вибір на користь української ідентичності серед людей із різними етнічними коренями (як правило, українськими та російськими). Особи зі змішаним корінням, що за радянських часів в умовах неофіційного панування російської ідентичності записувалися росіянами, тепер визначають себе як українці. По-друге, за останні 20 років виросло нове молоде покоління, яке формувалося в умовах української державності та нової ідеології, що зумовило українську самоідентифікацію. По-третє, збільшення питомої ваги українців викликано між-етнічними відмінностями у демографічному русі українців та росіян. Збільшення питомої ваги українців серед населення шлюбного віку (найбільше – серед молоді) відбулося у зростанні частки етнічних українців серед молодят. У Донецькій області частка етнічних українців серед молодят зросла за період 1991–1995 рр. на 3,8 %, а росіян навпаки – зменшилася на 2,5 % [10, с. 122–125; 11, с. 131–137]. Як наслідок, від кінця 1980-х рр. спостерігалось неухильне зростання частки дітей, народжених матерями-українками.

По-четверте, розширення етнічної основи української нації кінця 1980-х – початку 2000-х рр. пояснюється особливостями у міграційному русі українського та російського населення. Протягом 1991–2002 рр. загальна кількість українців, які іммігрували в Україну, становила 979,3 тис. осіб (емігрувало за відповідний період 825,7 тис українців). Таким чином, у зазначений період сальдо міграції українців було позитивним для України і становило 153,6 тис. осіб [12, с. 604]. Щодо росіян, то в цілому, за даними наприклад Ю. Арутюняна, протягом 1990–2000 рр. у міграційному

обміні між Росією та Україною остання втратила 350 тис. росіян.

Донецька область – регіон компактного проживання греків України. Вони становлять найбільший масив грецької етнічності в Україні (84,7 % всіх греків України мешкає на Донеччині). Незважаючи на активні процеси відродження, грецька меншина скоротила свою чисельність як у загальноукраїнському масштабі, так і у масштабі Донецької області (на 7,4 %) [11, с. 7–8].

За міжпереписний період кількість білорусів в Україні зменшилася на 37,33 % (164282 осіб) [8, с. 161–164]. Темпи зменшення кількості білорусів у загальній кількості населення Донбасу випереджають загальноукраїнські. Білоруси у 2001 р. продовжували посідати в Донецькій області четверте місце за чисельністю (44525 осіб або 0,9 % населення), однак їхня частка в етнічній структурі Донецької області протягом 1989–2001 рр. зменшилася на 41,1 %.

Для характеристики соціально-демографічних процесів, які відбувались протягом 1989–2011 рр., на Донбасі важливим є аналіз статевої і вікової структури населення. Дані перепису 1989 р. свідчать, що за часткою населення працездатного віку росіяни та українці майже не відрізнялися. Баланс українців-росіян у віці молодшому за працездатний склався на користь росіян, а у віці старшому за працездатний – на користь українців. Протягом 1989–2001 рр. відбулися зміни у віковій структурі російського та українського населення на Донбасі, а саме: українське населення помолодшало, а російське – постарішало. Крім того, за міжпереписний період серед українців збільшилася частка осіб у віці молодшому за працездатний і за цим параметром українці випереджали усі інші етнічні групи (зазначимо, що в сільській місцевості, де відмінності вікової структури українців та росіян менш істотні, ніж в міських поселеннях, зміни співвідношення кількості представників цих етносів протягом 1989–2001 рр. були не такі різкі).

Збільшилась питома вага українців серед населення фертильного віку, що вплинуло на динаміку чисельності українців. Серед росіян частка осіб у віці «старшому за

працездатний», навпаки, стала вищою (за винятком сільського населення, де аналогічні показники були вищими серед українців). За питомою вагою працездатного населення росіяни і татари мали перевагу серед інших етнічних груп. Найвищу питому вагу в загальній чисельності населення осіб у віці «старшому за працездатний» мали за переписом 2001 р., як і за переписом 1989 р., білоруси і греки.

Зазначимо, що в досліджуваний період однією з особливостей демографічної ситуації в Україні стало посилення процесів старіння населення «зверху» і «знизу». До 90-х рр. ХХ ст. Донбас мав найнижчу по Україні питому вагу осіб-представників старших вікових груп. Потужна концентрація виробництва призвела до значного притоку працездатного населення, що, у свою чергу, вплинуло на формування вікової структури регіону. В 1959 р. частка осіб віком 60 років і старше на Донбасі становила 8,5 %, що було найнижчим показником в Україні. Однак у 90-ті рр. ХХ ст. економічна та політична ситуація змінилася. Швидкі темпи старіння населення призвели до збільшення питомої ваги осіб похилого віку. За період 1959–2001 рр. питома вага представників вказаної групи (понад 60 років) зростає більше ніж у 2,5 рази і склала 23 %.

Питома вага осіб похилого віку в загальній кількості населення найчисельніших етносів Донецької та Луганської областей відносно диференційована. Найбільш «старими» етносами є білоруси (39,9 %, за Е. Россетом, або 26,7 %, за шкалою ООН, – у Донецькій; 36,5 % або 26,5 % – у Луганській), греки (30,9 % або 21,3 % – у Донецькій), татари (27,3 % або 18,4 % – у Донецькій; 28,2 % або 18,2 % – у Луганській), українці (22,9 % або 14,9 % – у Донецькій; 22,8 % або 14,7 % – у Луганській) і росіяни (22,7 % або 15,2 % – у Донецькій; 22,9 % або 15,3 % – у Луганській). Таким чином, українці та росіяни – найменш «старі» етноси Донецької області [13, с. 62–71, 114–121]. В цілому же вікова структура населення Донбасу є регресивною (*за класифікацією ООН, населення вважається старим, якщо частка осіб віком старше 65 років становить 7 %*) і вона забезпечує лише звужене відтворення населення.

Шлюбний стан став фактором, який вплинув на співвідношення кількості росіян та українців в Україні протягом

останніх 20 років. За даними Л. Колесник, серед росіян Південно-Східного регіону лише 42 % були у однонаціональному шлюбі. На думку Л. Колесник, низький рівень ендогамності російського населення регіону зумовлений як культурною близькістю росіян та українців і тривалим досвідом міжетнічних контактів, так і високим рівнем урбанізації і дисперсним характером розселення росіян серед українців [14, с. 66]. Протягом 90-х рр. ХХ ст. спостерігалось зменшення частини ендогамних родин на Донбасі. Так, у 1991 р. до шлюбу з нареченими своєї національності вступало 48,1 % чоловіків і 46,1 % жінок – у Донецькій області; 50,9 % і 49,1 % – у Луганській, а у 1994 р. вже 46,1 % і 45,6 % – у Донецькій; 48,0 % і 48,2 % – у Луганській [12, с. 122–125; 11, с. 131–137]. Так, якщо у 1/5 опитаних росіян у 1999 р. матері були українками, а у 1/10 – українцями були батьки, то вже половина (45 %) самих опитуваних мали шлюб з українцями [15, с. 89]. Про значну роль асиміляційних процесів у формуванні шлюбних пар свідчить і досить високий загальний коефіцієнт народжуваності у росіян та українців навіть у період несприятливої статеві пропорції (особливо після 1995 р.).

Як наслідок, від початку 1990-х рр. відбувалося неухильне зростання частки дітей, народжених матерями-українками. Частка немовлят, народжених у Донецькій області матерями-українками збільшилася за період 1989–1994 рр. на 4,5 %; в Луганській – на 4 %, а її щорічний приріст становив, пересічно, 0,8 % [15, с. 173–175; 11, с. 200–202]. При цьому частка немовлят, народжених у Донецькій області матерями-росіянками, зменшилась за відповідний період на 3,3 %; в Луганській – на 4,1 %, тобто щорічне зменшення становило 1,2 %. Народжені в таких шлюбах діти переважно визначають власне етнічне походження на користь домінантної більшості. Отже, частина росіян, які мали змішане етнічне походження, тобто були народжені в українсько-російських родин, у 2001 р. визнали свою належність до українців, чим також пояснюється збільшення кількості і питомої ваги українців.

Подібно процесу народжуваності шлюбність також відчуває на собі вплив демографічних хвиль і коливань. За

переписом 2001 р., серед всіх етносів Донбасу зменшилась частка осіб, яка перебувала у шлюбі, та збільшилась тих, хто ніколи не перебував у шлюбі. Збільшення числа розлучень мало місце протягом 1989–1992 рр. З 1993 р. кількість зареєстрованих розлучень і в абсолютному, і у відносному вимірі стала скорочуватись. Скоріше за все, як зазначає І. Прибиткова, пік розірвання шлюбів відмічений на початку 1990-х рр., був безпосередньою реакцією на різке погіршення умов життя в Україні. У 2000-х рр. в Україні число зареєстрованих розлучень в абсолютних числах зменшується (з 181,3 тис. в 2001 г. до 166,8 тис. у 2008 р.), а в розрахунку на 1000 осіб населення залишається практично незмінним на рівні показників розлучень другої половини 1990-х рр., тобто в межах 3,6–3,8 %. Протягом 2000-х рр. як абсолютні, так і відносні показники зареєстрованих шлюбів в Україні незначно зросли, хоча виразний тренд в їхній динаміці відсутній. З 2000 р. по 2003 р. їхні значення зросли, потім у 2004 р. відбулось помітне падіння, після якого протягом декількох років знов спостерігався нерівномірний ріст кількості шлюбів, який закінчився новим падінням у 2008 р.

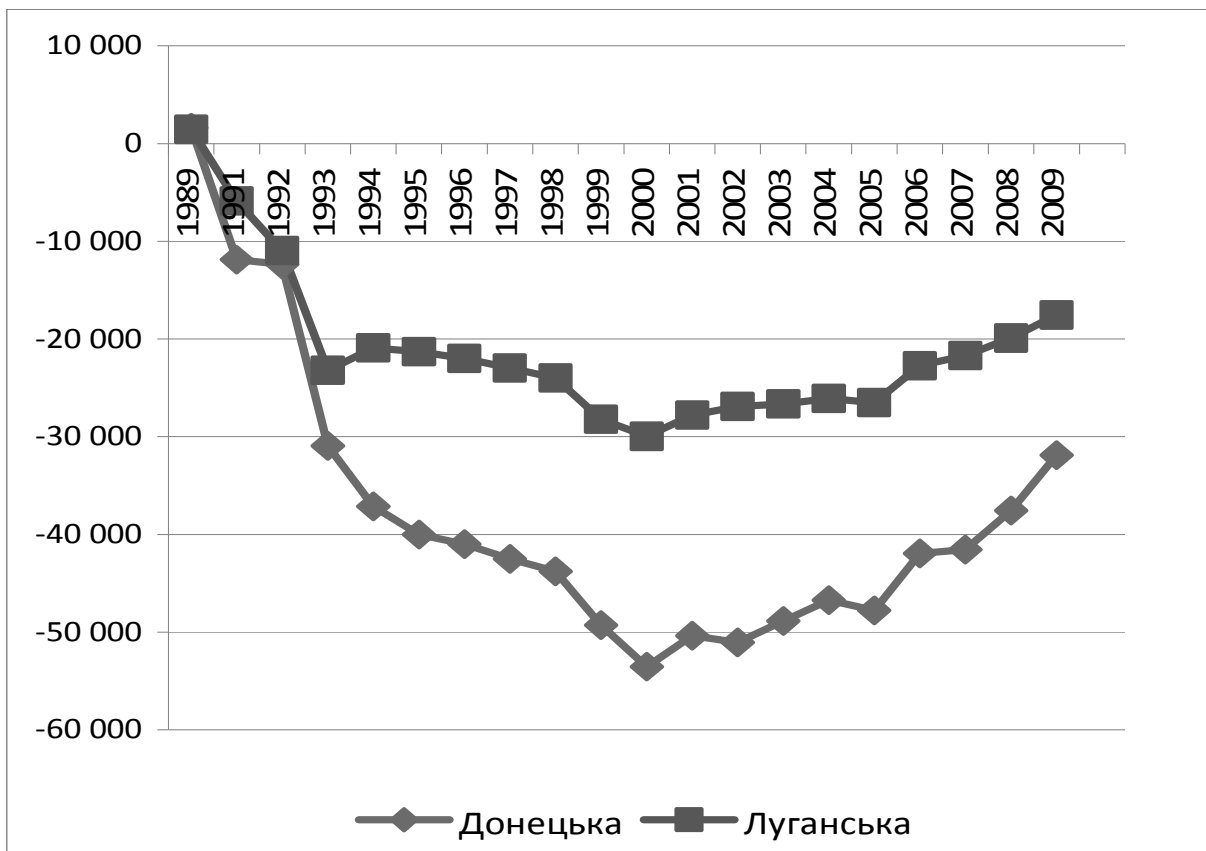
Динаміка природного приросту населення України у 1990-х–2000-х рр. мала від'ємний характер (див. графік 1). Депопуляція (тобто абсолютне зменшення населення внаслідок перевищення кількості померлих над кількістю народжених) почалася, як зазначив С. Піскунов, у 1979 р. на рівні сільських місцевостей України, за рахунок депопуляції в українському та єврейському етносах. З 1991 р. відбувся перехід депопуляції на всеукраїнський рівень.

Навіть з огляду на скорочення демографічних втрат, протягом 2000–2009 рр. середньорічний темп зниження показника загального зменшення населення на Донбасі склав 8,45 %, а зниження середньорічного темпу від'ємного значення природного приросту становило 4,60 %.

Народжуваність виступала в ролі дестимулятора процесу відтворення населення протягом одинадцяти років (1991–2001 рр.) і паралельно з і зростаючою смертністю поглибила процес депопуляції українського населення. Як свідчать статистичні дані, протягом 1988–1989 рр. порівняно

з 1978–1979 рр. відбулось підвищення загального коефіцієнта народжуваності у всіх національностей, і в межах України, і на Донбасі зокрема. Загальний коефіцієнт народжуваності в українців і росіян на Донбасі у 1988–1989 рр. становив 12 % (для порівняння, по Україні в цілому: 14,1 % – в українців, 13,3 % – у росіян). Проте у подальші роки загальний коефіцієнт народжуваності на Донбасі мав низхідну тенденцію, притому у всіх етносів. Особливо інтенсивним було падіння показників народжуваності, починаючи з 1993–1994 рр. Крім того, високим темпом зниження рівня народжуваності відзначився і 1999 р.; у наступні ж два роки зниження народжуваності в цілому тривало, але було значно менш відчутним. Статистичні дані за 1989–1994 рр. дають нам можливість простежити динаміку змін загального коефіцієнта народжуваності в найбільш численних національностей Донбасу (див. табл. 1).

Графік 1
Природний приріст (+/-) населення Донбасу, осіб [16]

Джерело: дані Держкомстату України. Розрахунки автора.

Таблиця 1

*Загальний коефіцієнт народжуваності
основних етнічних груп у 1988–1994 рр., відсотки (%)
[12, с. 122–125, 11, с. 131–137].*

Роки	Міські поселення та сільська місцевість							
	українці		росіяни		білоруси		татари	
	Донецька обл.	Луганська обл.	Донецька обл.	Луганська обл.	Донецька обл.	Луганська обл.	Донецька обл.	Луганська обл.
1988–1989	11,8	12,3	11,8	12,2	12,0	13,1	14,7	14,9
1990–1991	10,3	11,2	10,1	10,9	9,9	12,0	10,6	12,4
1991–1992	9,7	11,3	9,1	11,0	8,4	10,3	10	9,6
1992–1993	9,1	10,0	8,4	8,6	7,7	8,5	8,4	9,3
1993–1994	8,8	9,3	7,5	7,7	6,5	7,4	7,5	6,8

Джелело: дані Держкомстату України. Розрахунки автора.

На жаль, наявні нині статистичні дані не дають змогу отримати скільки-небудь повне уявлення про сучасну етнічну диференціацію дітородної активності населення України, адже перегляд Міністерством юстиції України у 1993 р. змісту записів актів громадянського стану позбавив нас інформаційних можливостей для етнічно стратифікованого статистичного аналізу. Тому ми можемо робити лише загальні висновки.

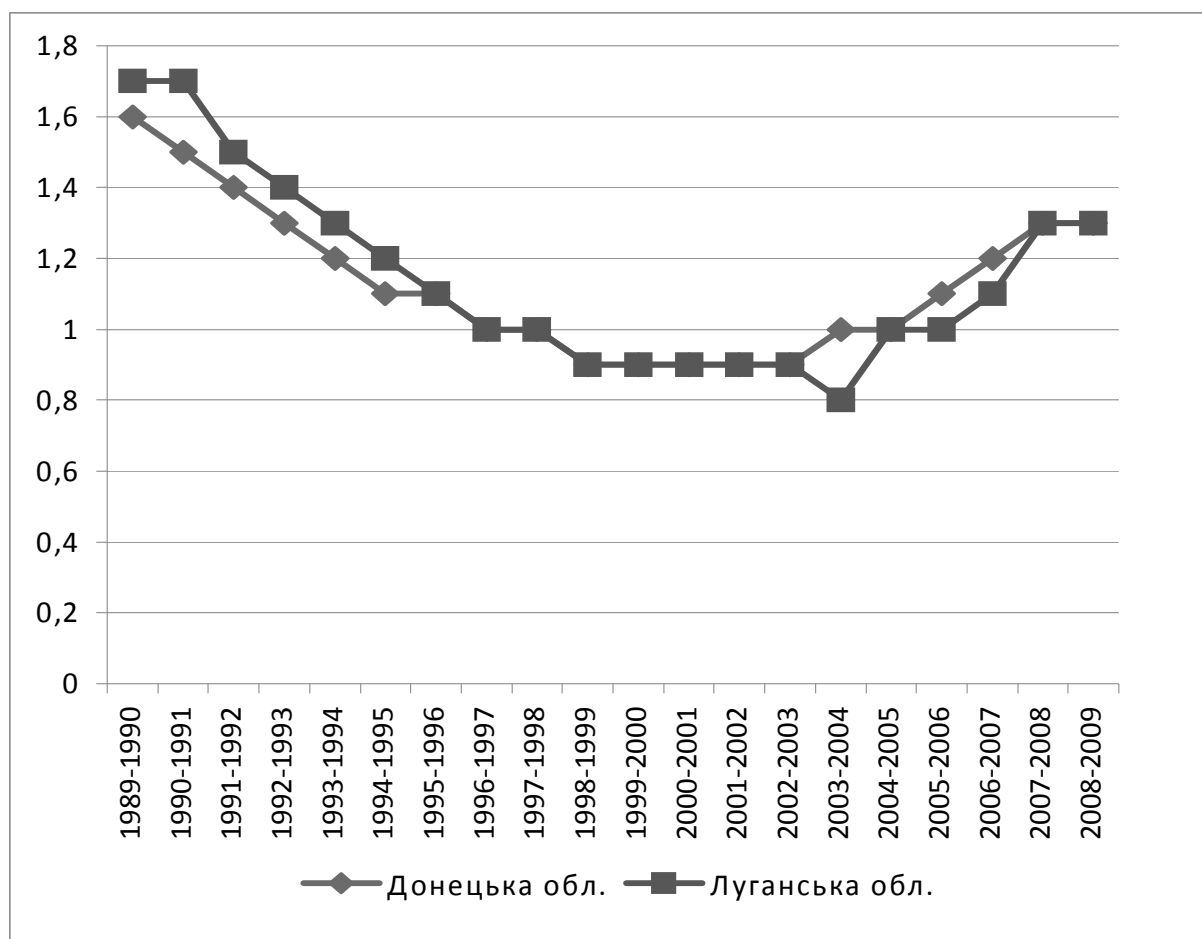
Останні роки свідчать про підвищення темпів народжуваності. У 2003 р. сумарний коефіцієнт народжуваності (характеризує середню кількість дітей, народжених жінкою за все її життя, за умови збереження в кожній віковій групі існуючого рівня народжуваності) зрушив із критичної позначки 2001 р. За період 2003–2009 рр. сумарний

коефіцієнт народжуваності щорічно зростав у середньому на 3,6 % і становив у 2009 р. – 1,45 дитини. Це означає, що кожна українська жінка в середньому за все повністю прожите дітородне життя може народити більше однієї дитини. Але, навіть за таких умов, навіть просте відтворення може відбуватися лише наполовину.

Динаміка коефіцієнта народжуваності у Донецькій та Луганській областях протягом 1989–2009 рр. зображена на графіку 2.

Графік 2

Сумарний коефіцієнт народжуваності на Донбасі у 1989–2009 рр. (на 1 жінку) [16]

Джелело: дані Держкомстату України. Розрахунки автора.

Донбас є регіоном із найнижчими показниками по Україні сумарного коефіцієнта народжуваності. Народжуваність у Луганській та Донецькій областях в 1990 р. була нижчою від середнього рівня по Україні на 10–15 %, у

2001 р. – на 18 %. Порівняно з середньоукраїнським рівнем в 2009 р. (1,45 дитини на одну жінку) сумарний коефіцієнт народжуваності на Донбасі в 2008 р. був нижчим від середнього рівня по Україні на 13 % (у міських жінок Донецької області сумарний коефіцієнт народжуваності є нижчим середнього рівня на 8 %, у міських жінок Луганської – на 10 %) [16].

Важливим показником відтворення населення є *нетто-коефіцієнт*, який дає узагальнену характеристику сучасних рівнів народжуваності і смертності, вказує на ступінь заміщення поколінь, показує середню кількість дочок, що їх може народити одна жінка за умов реальних рівнів смертності жінок на відрізок усього дітородного періоду (15–49 років). Якщо нетто-коефіцієнт менший за 1, тоді сучасні умови народжуваності та смертності не можуть забезпечити в майбутньому заміну материнського покоління дочірнім.

На жаль, статистичні дані не дають нам можливості показати етнічні особливості нетто-коефіцієнта населення Донбасу, лише населення України в цілому, але враховуючи, що населення однієї національної приналежності у відносно подібних умовах має приблизно один і той же рівень народжуваності, де б воно не мешкало, ми можемо зарахувати ці показники і щодо етнічних груп Донбасу (див. табл. 2).

Таблиця 2

Нетто-коефіцієнт відтворення міського населення за найбільш численними національностями в Україні 1988–1989 рр., % [9, с. 280, 284].

Всі національності	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення та сільська місцевість
Українці	0,887	1,125	0,960
Росіяни	0,829	1,130	0,860
Євреї	0,722		0,723
Білоруси	0,924	1,420	1,016
Молдавани	1,102	1,426	1,304
Поляки	0,942	1,256	1,020

Як свідчать статистичні дані, нетто-коефіцієнт відтворення українців, росіян, євреїв у період, що аналізується, був вкрай недостатнім (нижче 1, з тенденцією до подальшого зниження), і не тільки не забезпечував простого відтворення населення, але був значно нижче межі, що відділяє просте відтворення від звуженого. Щодо білорусів, молдаван, поляків то їхній нетто-коефіцієнт відтворення забезпечував просте відтворення населення. Гостре зниження відтворення материнського покоління (на 32,95 %) відбулося протягом 1993–2001 рр. і у 2001 р. досягло найнижчого за всю історію України рівня, коли кожна жінка умовного покоління могла забезпечити собі заміну лише «наполовину» (нетто-коефіцієнт становив 0,51 дівчинки).

За вісім років (2002–2009) нетто-коефіцієнт відтворення зріс на 35,6 %. У 2009 р. він досяг рівня 0,689, у т. ч. кожна жінка умовного репродуктивного покоління за своє дітородне життя могла народити в середньому менше однієї дочки, що в цілому типово для більшості розвинутих країн. Зокрема, заслуговує на увагу дітородна активність жінок групи 35–39 років, у якій народжуються діти, як правило, другої черговості. В цій групі лише за три роки (2005–2008 рр.) дітородна активність зросла на 22,5 %. У цьому випадку, справджується припущення науковців про процес «компенсації» раніше відтермінованих народжень. Можна говорити про так звану адаптацію до реальних умов життя, покращання репродуктивного здоров'я населення, а також позитивний вплив новітньої програми матеріальної підтримки батьків новонароджених.

Для вияву регіональних особливостей народжуваності в Україні Н. Савка пропонує провести типологізацію регіонів методом кластерного аналізу. Після дослідження показників: спеціальний коефіцієнт народжуваності, сумарний коефіцієнт плідності, брутто-коефіцієнт відтворення, нетто-коефіцієнт відтворення, питома вага народжених у матерів, які не перебували у зареєстрованому шлюбі у загальній кількості народжених, середній вік матері при народженні дитини, було обрано п'ять кластерів.

До першого увійшли: Вінницька, Івано-Франківська, Житомирська, Львівська, Тернопільська, Хмельницька та

Чернівецька області. До другого – Автономна республіка Крим, а також Дніпропетровська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Херсонська області. Третій кластер включив Волинську, Закарпатську, Рівненську області. Четвертий кластер об'єднав Полтавську, Черкаську, Чернігівську області та місто Київ.

В останньому п'ятому кластері розташувалися Донецька, Луганська, Сумська та Харківська області. Результати демонструють значні регіональні розбіжності у показниках народжуваності, плідності та відтворення материнського покоління (див. табл. 3)

Таблиця 3

Показники відтворення населення України у розрізі кластерних груп [17, с. 390]

Кластери	Число народжених на 100 жінок фертильного віку	Сумарний коефіцієнт народжуваності	Загальний (брутто) коефіцієнт відтворення	Чистий (нетто) коефіцієнт відтворення	Питома вага народжених у матерів, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, в загальній кількості народжених
1	38,657	1,351	0,656	0,643	14,100
2	34,013	1,218	0,590	0,576	28,213
3	47,333	1,599	0,777	0,763	10,900
4	31,475	1,113	0,542	0,513	22,600
5	28,625	1,016	0,490	0,480	25,525

Джерело: Статистичний щорічник населення, 2005 р.

Очевидно, що регіональні значення показників плідності і відтворення істотно різняться. Як видно з таблиці 3, ситуація у першому та третьому кластерах, які відповідають за Північні та Західні області, є найпривабливішою, бо тут преважують традиції дводітності з культурним та релігійним підґрунтям.

Особливо вирізняється з-поміж інших третій кластер, де усі показники-стимулятори домінують у порівнянні з іншими кластерами. Насамперед, на Заході країни, – а це Рівненська, Волинська, Тернопільська, Львівська, Чернівецька та Закарпатська області маємо відносно сприятливу демографічну ситуацію. Така репродуктивна поведінка, з одного боку, обумовлена впорядкованими шлюбно-сімейними стосунками (частка позашлюбних народжень варіює від 7 % у Тернопільській області до 31,4 % – у Кіровоградській, а в середньому по Україні складає 21,4 %). Найвищі рівні позашлюбної народжуваності фіксують другий і п'ятий кластери, що пов'язано не так з кількісними змінами, як з якісними характеристиками. Для прикладу це може бути ігнорування шлюбно-сімейних стосунків, відсутність потреби у плануванні сім'ї. Найбільш гострою є демографічна ситуація у Донецькій та Луганській областях, а у Дніпропетровській, Херсонській та Чернігівській вона може бути визначена як досить складна. Парадоксально, що у всіх цих регіонах несприятлива демографічна ситуація поєднується з достатньо високим рівнем економічного розвитку [17, с. 391].

Наявну сучасну структуру населення України в цілому та Донбасу, зокрема, можна вважати несприятливою з точки зору тенденцій шлюбності та природного відтворення населення. В Україні на сучасному етапі її соціально-економічного розвитку склався звужений тип відтворення населення. Причому сільське населення, судячи з його вікової структури, має менші можливості порівняно з міським щодо відтворення нових поколінь. Позитивною особливістю сучасної вікової структури населення України є стабілізація частки дітей і підлітків у загальній чисельності населення.

Застосування кластерного аналізу дає можливість на обласних і місцевих рівнях України ініціювати власні стратегії демографічного розвитку з огляду на регіональні особливості демовідтворювальних процесів. Вагомим чинником відтворення при цьому, як зазначалося вище, виступає дітородна активність населення. Аналіз дітородної активності в межах типологічних груп дозволяє не лише

з'ясувати спільні ознаки репродуктивної поведінки населення, а й визначити комплексну стратегію її підтримки та демографічного розвитку регіонів України.

1. Див. напр. Рудницька Т. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. – К., 1998; Стешенко В., Рудницький О., Хомра О., Стефановський А. Демографічні перспективи України до 2026 року. – К., 1999; Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / за наук. ред. В. Стешенко. – К., 2001; Піскунов С. Динаміка найчисельніших етносів України (1959–2001 рр.) // Демографічні дослідження. – Вип. 25. – К., 2003. – С. 84–93.

2. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998; Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / за ред. В. Наулка. – К., 2001.

3. Див. напр. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти (офіційне видання) / Н. Власенко, Е. Лібанова, О. Осауленко та ін.; наук. ред.: акад. І. Кураса, акад. С. Пирожкова. – К., 2004; Курас І. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К., 2004; Євтух В. Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій. – К., 2004; Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2004; Зінич В. Т. Сучасні етнотемографічні процеси в Україні. – К., 2004; Крисаченко В. С. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри. – К., 2005.

4. Федоров Г. М. Научные основы концепции геодемографической обстановки. – Л., 1991.

5. Лобжанидзе А. А., Горохов С. А., Заяц Д. В. Этногеография и география религий. – М., 2005.

6. Орлов А. Ю. Методика этногеодемографических исследований (yorlov@mts-nn.ru) 2009.

7. Чирков О. Населення (Людність, Народонаселення) // Україна–Етнос. Науковий понятійно-термінологічний словник-довідник з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006.

8. Демографічна криза в Україні: причини і наслідки. – К., 2003.

9. Національний склад населення України. – Ч. 2. – За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. Міністерство статистики України. – К., 1992.

10. Населення України 1992. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – К., 1993.

11. Населення України 1994. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – К., 1995.

12. Шульга Н. А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – К., 2002.

13. Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю, віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Державний комітет статистики України. – К., 2004.

14. Колісник Л. Соціально-етнічний статус росіян в сучасній Україні (на прикладі Південно-Східного регіону / Харківський національний ун-т. – Х., 2004.

15. Населення України 1993. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – К., 1994.

16. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

17. Савка Н. Актуальні і перспективні статистичні дослідження народжуваності та дітородної активності населення України // Вісник Львівського ун-ту. – 2008. – Вип. 4. – С. 385–394 (Серія екон).

Ігор Рафальський

ЄВРОПЕЙСЬКА КОЛЕКТИВНА СУБ'ЄКТНІСТЬ ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ

Розглядаються питання формування і трансформації європейської колективної суб'єктності та ідентичності. Аналізуються принципи та особливості самовизначення, а також формування наднаціональних структур ЄС.

Ключові слова: ідентичність, самовизначення, ЄС, колективна суб'єктність.

Ihor Rafalsky. European Collective Subjectivity and Identity. The problems of formation and transformation of European collective subjectivity and identity. Analyzes principles and features of self-determination and the formation of supranational EU structures.

Keywords: identity, self-determination, EU collective subjectivity.

Інтеграція, як процес національного самовизначення, в своєму розвитку передбачає формування самої нації, її

інститутів і культурних особливостей. ЄС задумувався як політичний суб'єкт інтегрованих країн-членів, однак більшість країн Західної Європи виявились неготовими до політичної інтеграції. Зрештою, самовизначення через політичну інтеграцію не могло відбутись в умовах, коли населення країн не уявляло себе єдиною спільнотою.

Проект Європа, на момент висування ідей її створення, не мав ані своєї історії, ані публічної підтримки. Зрозуміло, що за таких обставин не було жодних перспектив інтеграції зверху, а інтеграція розвивалась секторальним шляхом. Однак роки співіснування в рамках наднаціонального утворення не могли не створити обіцяної Р. Шуманом «солідарності між країнами Європи». Нині ЄС має всі передумови для здійснення національного самовизначення, що, власне, і відбувається через посилення влади наднаціональних інститутів. Таким чином, ми можемо говорити про існування певної політичної структури, певної ідентичності та спільного уявлення про себе серед європейців, які і формують основу Європейського проекту.

Формування спільних уявлень було наслідком не стільки економічної інтеграції, скільки політичної. Союз проходив постійну правову еволюцію. У перші роки існування ЄС діяльність його інститутів була похідною від результатів узгодження національних інтересів країн-членів. Низький рівень довіри між державами та брак спільної ідентичності породжували складні процедури прийняття рішень. Попередньо передбачений принцип прийняття рішень через кваліфіковану більшість від розподілених голосів виявився неефективним, оскільки країни, чиї позиції не враховувались, не виконували прийняті рішення.

Після політичної кризи, викликаної вето Ш. де Голля на вступ Великої Британії, у Люксембурзі країни-члени досягли компромісу. За ним країни зобов'язувались шукати компромісу щодо всіх важливих політичних рішень, що, фактично, наділяло їх правом вето [1; с. 166]. Однак зростання ролі держав зменшувало ефективність інтеграції і на початку 70-х рр. більшість процедур прийняття рішення було переглянуто на користь наднаціональних інститутів. У 1973 р. Ж. Монне ініціював створення ще одного

інституту Європейської ради, яка інституціоналізувала політичну практику самітів голів країн-членів. Нова ініціатива мала розблокувати функціонування більш оперативного органу Ради міністрів і винести проблему компромісу на інший рівень. Підхід Ж. Монне полягав у тому, що новий орган приймає стратегічні рішення щодо розвитку інтеграції, тоді як інші працюють в заданих напрямках.

У 1974 р. на саміті в Парижі країни-члени ухвалили низку рішень, які переводили інтеграцію на новий рівень. Була підтримана ініціатива щодо створення Європейської ради і реформування Ради міністрів. В останній відновлювався принцип голосування більшістю і створювався Комітет постійних представників, який розглядав більшість другорядних рішень. Окрім цього, на саміті було вирішено провести прямі вибори до Європейського парламенту. Це був крок у напрямку легітимізації Союзу як політичного утворення в очах громадян країн-членів. Прямі вибори формували політичний дискурс серед національних партій, які намагались конкурувати на основі європейських питань. Водночас, легітимація Європейського Парламенту через проведення виборів створювали передумови для отримання ним законодавчих повноважень у майбутньому. Перші прямі вибори відбулись у 1979 р. [2; с. 175].

Зростання ролі європейських інституцій відбувалось поступово через реформи існуючих договорів. Так, новий Бюджетний договір 1975 р. наділяв Європейський Парламент правом здійснювати рекомендації щодо рішень Ради міністрів. Наступна реформа європейських інститутів відбулась у 1985 р. із прийняттям Єдиного європейського акта. Ним збільшувалась кількість сфер, рішення в яких Рада міністрів ухвалювала простою більшістю. Додаткові повноваження отримував і Парламент. Зокрема, акт передбачав, що в перспективі до 80 % економічних рішень будуть прийматися Парламентом. Із нових повноважень – можливість змінити або скасувати рішення Ради через систему подвійного голосування.

Подальша еволюція наднаціональних повноважень відбулась у Маастрихтському договорі, який ознаменував початок політичної інтеграції. Європейський Парламент

отримував право співприйняття рішення з Радою міністрів. Комісія була зобов'язана подавати проекти рішень для ухвалення у Раду та Парламент одночасно. Також зріс вплив Парламенту на формування Комісії, яка попередньо мала отримати від нього вотум довіри. Через запровадження додаткових сфер функціонування Союзу – спільної зовнішньої політики безпеки та спільної політики у сфері юстиції, додаткові функції з розробки та впровадження рішень отримала Європейська Комісія.

Після Маастрихтського договору значно зростає швидкість делегування додаткових повноважень європейським інститутам. [3] Так, всього через 5 років був ухвалений Амстердамський договір, за яким Європарламент отримав право затверджувати склад Комісії та збільшив кількість сфер співприйняття рішень з Радою. Збільшувались можливості голови Комісії, який отримав право впливати на вибір кандидатур комісарів. [4] Наступний договір було укладений у Ніцці у 2000 р., він реформував Раду та Комісію. Зокрема, у Раді міністрів розширили кількість сфер для голосування кваліфікованою більшістю та перерахували голоси у відповідності до населення країн. У Комісії було обмежено кількісний склад до 27 комісарів і застосовувався принцип «одна країна – один комісар». Також голова Комісії отримав право призначати своїх заступників і можливість звільняти комісарів [5].

Після саміту у Ніцці політична інтеграція в Союзі могла вийти на заключний етап національного самовизначення нової спільноти. За результатами саміту було прийнято рішення про скликання Конвенту для розробки Конституції ЄС. Фактично підготовлений проект Договору про Конституцію більшою мірою систематизував існуюче європейське право. Серед інституційних нововведень було запроваджено посаду Президента Європейської Ради, який обирався членами Ради на 2,5 роки. Повноваження Парламенту зростали у сферах внутрішньої безпеки, але в решті залишались незмінними [6]. В Європейській Комісії запроваджувалась посада міністра закордонних справ.

Однак Конституція не набула чинності у зв'язку з провалом її ратифікації на референдумах у Франції та

Нідерландах. Тим не менше, більшість інституційних змін, передбачених у Договорі про Конституцію, були втілені у Лісабонському договорі, ухваленому у 2007 р., і ратифікованому у 2009 р. всіма країнами-членами. Договір залишив посаду Президента в Європейській Раді, а також розширив повноваження Європарламенту. Щодо Європейської Комісії, то було передбачено зменшення кількості комісарів до необхідної функціональної кількості без прив'язки до країн. Новий договір фактично зменшував залежність виконавчої влади Союзу від представництва країн-членів.

Як бачимо, процес інтеграції супроводжувався перманентним зростанням політичної влади наднаціональних інститутів. Національне самовизначення у випадку ЄС, по суті, відбулось до формування «уявленої спільноти європейців». Зростанні ролі європейських інститутів, на нашу думку, відбулось внаслідок кількох причин. По-перше, на них була покладена функція розробки рішень у сфері інтеграції. За тривалі роки успішного розвитку інтеграційних процесів держави навчилися довіряти європейським інститутам, де були найкращі фахівці з цих питань, і, таким чином, останні отримували можливість впливати на прийняття рішень. По-друге, позиція Комісії чи Парламенту часто була найбільш компромісною ще до того, як компроміс досягався у Раді міністрів. Делегування повноважень європейським інститутам ставало єдиним можливим виходом із кризи прийняття рішень. По-третє, незалежний принцип формування наднаціональних інститутів наділяв їх суб'єктністю. Вони могли діяти автономно у сфері відведених їм політик і утверджувати власну роль у європейському суспільстві.

Важливою складовою будь-якого національного «проекту» є спільна ідентичність. Логіка національного самовизначення більшості країн передбачає первинність ідентичності по відношенню до політичних інститутів, тоді як у випадку ЄС ситуація була протилежною. Союз виникав як наслідок національного самовизначення країн-членів, і відповідно, саме національні ідентичності продовжували домінувати серед населення ЄС. Взаємодія європейських інститутів із громадянами країн-членів опосередковувалась

національними інститутами, що перешкоджало виникненню спільної ідентичності на наднаціональному рівні. Разом з цим, чимало інших факторів ускладнювали формування європейської національної ідентичності. Спільна ідентичність, «уявлення себе спільнотою», формується в рамках певної публічної сфери, де здійснюється комунікація та поширюється певний дискурс [7]. Таким чином, формування публічної сфери та здійснення інформаційної політики було пріоритетним завданням європейських інститутів.

Спроби сформувати європейську публічну сферу відбувались у кількох напрямках. Перший напрям – це формування іміджу та позитивного сприйняття європейських інститутів. З цією метою була створена робоча група на чолі з депутатом В. де Клерком, яка підготувала доповідь затверджену Комісією у 1993 р. У доповіді пропонувалось створити бренд і рекламувати Європу під гаслом «Разом за Європу для більшої вигоди всім нам». Автори пропонували сформувати образ Союзу як «доброго продукту». Подібним чином мали рекламуватись і європейські інститути, наприклад, Комісія мала презентувати «...людське обличчя: приємне, тепле, турботливе» [8; с. 13]. Група В. де Клерка запропонувала також: «видавати спеціальні сертифікати громадянина ЄС новонародженим, створити європейський музей і бібліотеку, включити «європейський вимір» у підручники, організувати прямі телевізійні включення зі зверненнями до молоді та жінок. Насамкінець пропонувалося створити офіс комунікацій, такий як у США та Японії, і з його допомогою впливати на погляди журналістів» [9; с. 56]. Більшість із цих ініціатив у подальшому застосовувались Комісією.

Другий напрям – це формування інформаційної та комунікаційної політики. Проблема спільного інформаційного простору в ЄС ускладнена великою кількістю мов країн-членів, які, водночас, є офіційними мовами Союзу. Реалізація комплексної інформаційної політики наднаціонального рівня була дуже затратною і не відповідала національним інтересам членів. Однак, європейські інститути, володіючи достатнім ступенем автономності, впливали на інформаційний простір різними інструментами. Так,

наприклад, були створені європейські медіа: телебачення «Euronews» та газета «European», які дозволяють безпосередньо комунікувати з громадянами Союзу.

Наступний важливий інструмент впливу – це міжнародні договори. ЄС запроваджував нові стандарти інформаційних політик, які реалізовувались на національних рівнях. Зокрема, були прийняті Європейська хартія засобів інформації (1982), Європейська конвенція про універсальну інформаційну послугу (2000 р.), рекомендації Комісії щодо формування інформаційного суспільства тощо. На наднаціональному рівні були запроваджені спеціальні програми, як, наприклад, EURECA – програма взаємодії виробників аудіовізуальної продукції, та програма «Громадяни-передусім», яка передбачає інформування відповідних категорій населення щодо нових правил та стандартів, прийнятих в ЄС [10; с. 8].

Третій напрям формування європейської публічної сфери – це європеїзація національних публічних сфер, коли «...однакові теми обговорюються в один час і за однакових критеріїв відповідності» [11]. Взаємопов'язаність країн та наднаціональних інститутів створюють перспективи для виникнення спільних тем для публічних дискусій. Дослідники Р. Купсман і Дж. Едер виділяють три можливі стратегії європеїзації публічної сфери. Перша – це формування наднаціональної публічної сфери через взаємодію між європейськими інститутами та колективними акторами щодо загальноєвропейських тем, із загальноєвропейською медіа підтримкою. Друга стратегія передбачає вертикальну європеїзацію, яка складається з комунікативних зв'язків між національним та європейським рівнем. І третя – горизонтальна європеїзація, яка складається з комунікативних зв'язків між країнами-членами [12; с. 5]. Прикладом європеїзації національних публічних сфер є жваве обговорення загальноєвропейських проблем, як, наприклад, прихід до влади праворадикальної партії Гайдера у Австрії.

Незважаючи на значні зусилля європейських інститутів, формування спільної публічної сфери все ще залишається питанням віддаленого майбутнього. Як показують

прикладні дослідження, більшість громадян у вирішенні своїх проблем у першу чергу апелюють до національних органів влади. [13] Тим не менш, вплив Союзу зростає в міру розширення його політичних повноважень, і тому можна очікувати, що в перспективі європейська публічна сфера буде сформована.

Ще одним важливим елементом формування європейської ідентичності є затвердження європейських символів. З метою створити передумови для політичної інтеграції Європейська Комісія ще всередині 80-х рр. намагалась збільшити свої можливості у культурній сфері Союзу. Аргументуючи зростання впливу сфери культурної індустрії на економіку, президент Комісії Ж. Делор у 1985 р. ініціював створення Комітету «За народну Європу», основним завданням якого було «зміцнити та поширити ідентичність Спільноти для її громадян та зовнішнього світу» [14; с. 46].

Комітет під керівництвом євродепутата П. Адоніно підготував дві доповіді щодо зміцнення європейської ідентичності. У першій, зокрема, пропонувався набір кроків щодо європейської культурної сфери. Зокрема, передбачалось створити багатомовне телебачення, Європейську академію наук, європейську лотерею, європейські спортивні команди, запровадження шкільних програм обміну тощо [15; с. 21–24]. У другій доповіді Комітет наголошував на необхідності затвердження загальноєвропейських символів: «...символи відіграють ключову роль у зростанні свідомості. Вони потрібні, щоб європейський громадянин усвідомив різні аспекти своєї європейської ідентичності» [16; с. 47]. Комітет запропонував затвердити прапор і символ ЄС, а також гімн. Прапор та символ були взяті у Ради Європи: синє тло та 12 зірок по колу, а гімном затвердили «Оду радості Бетховена». Ці символи були легко впізнавані й асоціювались з ідеєю Європи.

Доповіді також містили практичні кроки з поширення нової символіки. Наприклад, пропонувалось уніфікувати паспорти, водійські права, номери машин, грати гімн на всіх європейських конференціях, повісити прапор Союзу у закордонних представництвах країн-членів поруч із національними прапорами. Разом з цим, ЄС намагався наділити

ідентичність історичними символами, як визнання видатних політиків батьками-засновниками: К. Аденауер, Ж. Моне, Р. Шуман, А. де Гаспарі, Й. Бех, Дж. Бейен, П.-Г. Спаак. Пізніше на їхню честь називали вулиці та райони розміщення будівель європейських інститутів.

Наявність політичної структури та символіки все ще не дають відповіді на питання, що лежить в основі європейської ідентичності. Оскільки європейська ідентичність не виникла «знизу», її наповнення було результатом спроб європейських інститутів знайти найбільш інтегруючі змісти, які могли б об'єднати населення різних країн-членів. Європейські політики бачили два змісти наповнення спільної ідентичності: цивілізаційний і громадянський. У першому випадку мова йшла про створення ідентифікації на основі цивілізаційних надбань європейських народів. Комісія замовила ряд досліджень, які мали виділити спільні історичні цінності європейської цивілізації [17]. Однак науковці розкритикували спроби переписати історію Європи як послідовний розвиток окремої цивілізації. Вони наголошували на тому, що не можна забувати «...про роль рабовласництва, інквізиції та Другої Світової у становленні ЄС» [18; с. 181].

Ще однією спільною підставою цивілізаційного об'єднання населення країн-членів було християнство. Під час обговорення Договору про Конституцію європейські політики наполягали на включенні в преамбулу параграфу про роль християнства у становленні Європи, навколо чого розгорнулись бурхливі дискусії та протести. В підсумку від цієї ініціативи відмовились, оскільки в ЄС проживає велика кількість іммігрантів з мусульманських країн.

В основі громадянської ідентичності ЄС лежить європейське громадянство, тобто наявність прав та обов'язків у мешканців країн Союзу на наднаціональному рівні. Розвиток європейського громадянства розпочався задовго до його офіційного запровадження. Перші наднаціональні права були надані робітникам вугільної та сталеливарної промисловості під час заснування ЄОВС і вони передбачали можливість вільно вибирати місце роботи. У 60-ті рр. робітники отримали також право вільно вибирати місце проживання.

Із запровадженням прямих виборів до Європарламенту були надані наднаціональні виборчі права.

Незважаючи на наявність наднаціональних прав впродовж тривалого періоду інтеграції, вперше європейське громадянство було запроваджено саме у Маастрихтському договорі. Ст. 17 Договору визначає, що європейське громадянство є додатковим до національного, не заступаючи його. Договір також кодифікував перелік основних прав європейського громадянина. Зокрема, це права: на вільне пересування та проживання, право брати участь у виборах та бути обраним на місцевих виборах у країні перебування, право користуватись дипломатичним захистом будь-якої країни члена ЄС на території третіх країн, право звертатись із петиціями до Європарламенту та європейського омбудсмена [19]. Встановлення цих прав фактично означає існування певної спільноти європейських громадян, щодо яких існують наднаціональні європейські інститути.

Зміцнення саме громадянської основи для європейської ідентичності стало пріоритетним у сфері формування спільної ідентичності. Європейські інститути ініціювали та затвердили ряд програм, які мають посилити відчуття європейського громадянства. Однією із таких програм є «Європа для громадян», розрахована на 2007–2013 рр. У рамках програми передбачені ряд ініціатив, зокрема, «Активні громадяни за Європу» – пряме залучення громадян, або через активність, пов'язану з містами-близнюками, або через інші проекти громадян; «Активне громадянське суспільство за Європу» – розвиток громадянського суспільства через структурну підтримку на основі робочих програм або через транснаціональні проекти; «Разом за Європу» – підтримка значних подій, навчань та інформаційних інструментів, які мають найбільшу популярність і роблять Європу більш відчутною для громадян; «Активна європейська пам'ять» – підтримка та збереження головних місць та архівів, пов'язаних із депортацією та вшанування жертв нацизму і сталінізму [20].

Сприйняття європейської ідентичності на рівні країн-членів показують соціологічні дослідження громадської думки. У 1973 р. з метою вивчення суспільних настроїв

було створено центр Євробарометр, який проводить соціологічні опитування щодо питань європейської політики. Євробарометр впродовж тривалого часу вимірює ключові елементи громадянської ідентичності, як довіра до європейських інститутів і спільні цінності для громадян.

За даними 2009 р., рівень довіри до Європейського Парламенту складає 47 %, тоді як недовіряють 35 % громадян. Загалом, середня довіра до Парламенту за останні 10 років складає 53 %. Прикметно, що рівень довіри до Європарламенту значно вищий, ніж рівень довіри до національних парламентів, який складає 36 % проти 55 %. Нижчий ступінь довіри і до Європейської Комісії, який у 2009 р. склав 42 %. Середній рівень довіри протягом 10 років складає 46 %. Водночас цей рівень також є вищим, ніж рівень довіри до національних урядів – 38 % [21]. Дослідження доводить, що підтримка європейських інститутів переважає над підтримкою національних. Важливими також є дані про ті цінності, які поділяють європейські громадяни.

Спеціальне дослідження Євробарометру, проведене у 2007 р., показує, що найважливішою спільною цінністю для громадян є мир – 60 %. Таку позицію підтримали 66 % німців та 64 % італійців, найменшим цей показник був у Франції 53 % та Нідерландах 51 %. На другому місці повага до людського життя – 46 %. Третю позицію посідають права людини – 37 %. Ступінь підтримки тих чи інших цінностей коливається у різних країнах. Так, наприклад, права людини підтримують 57 % шведів і тільки 27 % данців. Інші важливі цінності отримали наступну підтримку: індивідуальна свобода – 30 %, демократія – 25 %, толерантність – 19 %, рівність – 16 %, верховенство права – 15 %, самореалізація – 14 %, солідарність – 13 %, повага до інших культур – 8 %, релігія – 7 % (при цьому 30 % в Греції, та 3 % у Франції) [22].

Соціологічні дослідження дозволяють виділити наступні важливі риси громадянської ідентичності у ЄС. Одну з найголовніших рис цієї ідентичності можна вважати інклюзивність. Ідентифікація через права та обов'язки у політичному вимірі та мирне співіснування у культурному

дозволяють об'єднати різноманітні соціальні групи в одну «уявну спільноту». Друга важлива риса – це позанаціональність європейської ідентичності. Відсутність ключових елементів національної ідентичності (мова, культура, походження) у європейській робить її надбудовою до існуючих європейських націй і держав. Громадяни країн-членів можуть уявити себе спільнотою на основі наднаціональних цінностей, таким чином, зменшуючи актуальність національних ідентичностей. Третя риса – це забезпечення підтримки європейських інститутів. Дослідження показують, що довіра до наднаціональних інститутів завжди переважає рівень довіри до національних.

Розвиток європейської політичної структури та громадянської ідентичності доводять, що «Європейський проект» прямує до свого національного самовизначення. Європейська інтеграція, заснована на національних інтересах, привела до формування цілісного політичного утворення. З позиції сьогодення важко спрогнозувати, коли процес національного самовизначення завершиться формування суверенної політичної спільноти європейців. Однак наше дослідження основних процесів національного самовизначення в контексті європейської інтеграції дає підстави стверджувати, що в перспективі ЄС перетвориться на суверенну політичну спільноту.

---

1. Копійка В. В., Шинкаренко Т. І. Європейський Союз: історія та засади функціонування / В. В. Копійка, Т. І. Шинкаренко. – К. : Знання, 2009. – 751 с.

2. Newman M. Democracy, sovereignty and the European Union. – London : C.Husrt, 2007. – 176 p.

3. The Treaty of Maastricht. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ena.lu/>

4. Treaty of Amsterdam. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ena.lu/>

5. The Treaty of Nice. : [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ena.lu/>

6. Конституційні акти Європейського Союзу. [Ч. I / упор. Г. Друзенко ; за заг. ред. Т. Качки] – К. : Видавництво «Юстиніан», 2005. – 512 с.

7. Habermas, J. The Structural Transformation of the Public Sphere. – Cambridge MA : MIT Press, 1989. – 301 p.

8. De Clerq W. Reflection on Information and Communication Policy of the European Community. – Brussels : Commission of the European Communities, 1993. – 68 p.

9. Shore C. Building Europe: the cultural politics of European integration. – London and New York : Routledge, 2000. – 258 p.

10. Пеллагеша Н. Є. Європейська ідентичність: зміст, функції, механізми формування // Мультиверсум. Філософський альманах: зб. наук. праць / гол. ред. В. В. Лях. – Вип. № 60. – К. : Український центр духовної культури, 2007. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_60/Pelagesha.pdf

11. Koopmans R., Erbe J. Towards a European public sphere? Vertical and horizontal dimensions of Europeanised political communication. – Paper presented at the International Conference «Europeanisation of public spheres? Political mobilisation, public communication, and the European Union», Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB), 20–22 June 2003. – 30 p.

12. Ibid/

13. Ibid

14. Shore C. Building Europe: the cultural politics of European integration. – London and New York : Routledge, 2000. – 258 p.

15. Adonnino P. A People's Europe. Report from ad hoc committee/ Bulletin of the European Communities. – 1985 – Supplement 7–54 p. De Leeuw L., Noel M. The origins of European Identity. – Brussels : European University Press, 1993. – 322 p.

16. Shore C. Building Europe: the cultural politics of European integration. – London and New York : Routledge, 2000. – 258 p.

17. Волес В. Творення політики в Європейському Союзі. / за заг. ред. : Волес В., Волес Г. ; пер. з англ. Р. Ткачук. – К. : Видавництво Основи, 2004. – 871 с.

18. Smith R. Culture, Identity and European Integration // Culture and European Union Law. Ed. By Rachel Smith. – Oxford : Oxford University Press, 2004. – 414 p.

19. The Treaty of Maastricht. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ena.lu/>

20. Citizenship and sense of belonging. / Special Eurobarometer Wave 60.1. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : [http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_199.pdf]

21. The Europeans in 2009. Special Eurobarometer 308. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : [http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_308_en.pdf]

Ігор Черінько

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ ПОЛІТИКИ УРЯДІВ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ЩОДО РОЗШИРЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ (1997–2010 рр.)

У статті аналізуються деякі аспекти концептуально-теоретичного виміру політики Великої Британії щодо розширення Європейського Союзу за правління лейбористів.

Ключові слова: Велика Британія, лейбористи, Європейський Союз, розширення, кандидати.

Cherinko I. P. The conceptual context of the policy of Great Britain towards the EU enlargement (1997–2010). The present article deals with the analysis of some aspects of conceptual and theoretical dimension of the policy of Great Britain towards the EU enlargement within the frameworks of the Labor governing.

Keywords: Great Britain, Labor, European Union, enlargement, candidates.

Концептуальний контекст політики урядів Великої Британії щодо розширення Європейського Союзу (1997–2010 рр.) являє собою вельми актуальну, однак і не менш складну наукову проблематику. Оскільки в даному дослідженні автор виходить з ідеї про тісний взаємозв'язок лідерських амбіцій урядів Великої Британії 1997–2010 рр. на європейському просторі та їх політикою щодо держав, які претендували на членство в ЄС, а також формулюванням національних інтересів, які використовувалися в прийнятті політичних рішень керівництвом Великої Британії щодо напрямів, форм та глибини участі в процесах розширення Європейського Союзу, доволі важливою є інструментальна функція проблеми розширення ЄС в забезпеченні стабільності співвідношення національного та наднаціонального в цьому контексті. На думку більшості дослідників, європейські інтеграційні структури виступають фактором, що формує сучасну європейську регіональну систему,

відтак визначаючи пріоритети британської європейської політики. Таким чином, основні категорії, необхідні для здійснення дослідження, є такі, що визначають природу та характер співробітництва Європейського Союзу з європейськими державами, які поділяють його ключові цінності: «розширення», «федералізм», «ідентичність», «субсидіарність», «критерії членства».

Необхідно зауважити, що в українській політологічній науці присутні доволі ґрунтовні праці, присвячені проблематиці розширення Європейського Союзу, головною з яких, безсумнівно, є змістовна монографія директора Інституту міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка, професора Валерія Копійки [1]. Двоє інших професорів з указанного навчального закладу присвятили свої докторські дисертації проблематиці участі Великої Британії у європейських інтеграційних процесах. Так, політологічна робота Вадима Крушинського охоплює тридцятилітній період від вступу Великої Британії до Європейського Співтовариства до фактично 2003 р. [2–3]. Змістовне історичне дослідження Наталії Яковенко охоплює більш широкий період, беручи свій початок від післявоєнних років [4–5].

Вітчизняна політологічна наука багата і на розвідки, присвячені українсько-британським відносинам та особливостям дипломатії України на британських теренах, головними з яких є праці А. Грубінка, Г. Гончарова, М. Білоусова та В. Майка [6–9]. Присутні в українській історіографії і роботи, присвячені окремим аспектам європейської політики Великої Британії після її вступу до Європейської Спільноти, свідченням чого є наукові розвідки О. Неприцького та Л. Ямпольської [10–13].

Водночас такий аспект, як політика конкретних країн у напрямку розширення Європейського Союзу, зовсім не був висвітлений у вигляді ґрунтовних наукових праць вітчизняних науковців. У працях автора, опублікованих ним за період 2008–2011 рр. висвітлено головні аспекти політики лейбористських урядів Великої Британії щодо розширення Європейського Союзу, звісно ж, без претензії показати загальне й особливе політичного курсу всіх держав-членів

ЄС на цій ниві [14–17]. Метою даної роботи є виокремлення концептуального контексту досліджуваної теми, зокрема деяких теоретичних аспектів британського підходу до розширення Європейського Союзу.

Концептуальні засади даного дослідження висувають на передній план системний підхід, який дозволяє представити комплексне бачення природи та політики урядів Великої Британії 1997–2010 рр. щодо розширення ЄС, та визначити сукупність факторів, які чинили вплив на її вироблення. Дослідження системного рівня політики урядів Великої Британії 1997–2010 рр. щодо розширення ЄС дозволяє визначити загальні закономірності її розвитку. Використання принципу історизму дозволяє показати в динаміці процес формування і розвитку політики урядів Великої Британії 1997–2010 рр. щодо розширення Європейського Союзу. Автор також використовує структурно-функціональний аналіз; елементи теорії прийняття рішень для дослідження принципів прийняття рішень урядами Великої Британії 1997–2010 рр. при виробленні ними політики стосовно розширення Європейського Союзу. При аналізі джерел автор використав логічний, емпірико-аналітичний, історичний та інституційно-порівняльний методи дослідження.

Для початку звернімося до концептуальних витоків феномену розширення ЄС як поглиблення багатосторонніх форм міждержавного співробітництва. Для представників політичного реалізму є притаманним розглядати міждержавне співробітництво як взаємодію між незалежними державами на основі взаємоповаги до суверенітету одна одної та невтручання у внутрішні справи.

Прибічники політичного ідеалізму виходять з природності і навіть невідворотності міждержавного співробітництва як форми кооперації, що є природним для кожного суспільства. Політичний ідеалізм розглядає інтеграцію як найбільш ефективну форму міждержавного співробітництва, оскільки вона базується на спільних інституціях узгодження рішень, що набувають вигляду політики комунітарних інституцій, і, таким чином, може забезпечувати найвищий ступінь узгодження інтересів партнерів.

Серед британських науковців є поширеним соціологічний підхід до вивчення міждержавного співробітництва та його інституалізації. Головна роль в аналізі міждержавного співробітництва відводиться соціальним нормам та інститутам, груповим цінностям, проблематиці національної та групової ідентичності. Вчені французької школи міжнародних відносин звертають увагу на необхідність вивчення особливостей розбудови відносин держав з іншими акторами світової арени у міжнародній кооперації. З розвитком інтеграційних процесів у Західній Європі та поступовим поширенням їх на Схід стала набувати ваги і концепція західноєвропейського регіоналізму, яка покликана розглядати розвиток європейських інтеграційних процесів у ретроспективі розвитку комунітарних інститутів.

Необхідно зауважити, що розширення Європейського Союзу 2004 та 2007 рр. в цілому виправдали очікування урядів Великої Британії 1997–2010 рр. та сприяли здійсненню її власних завдань в європейському інтеграційному процесі. Уряди Великої Британії зазначеного періоду змогли віднайти ефективний інструментарій у забезпеченні співвідношення національного і наднаціонального, узгодити розвиток європейської інтеграції зі своїми власними національними інтересами. Натомість позиція Великої Британії щодо розуміння розширення Європейського Союзу зазнала своєї суттєвої еволюції при урядах 1997–2010 рр., адже саме ці уряди чітко окреслили концептуальні засади сприйняття Великою Британією розширення ЄС. Так, якщо, наприклад, у 1980-ті рр. Велика Британія хоч і чинила активний спротив федералістським тенденціям у Європейському Співтоваристві, вона і не підтримувала його розширення, зокрема ставилася з певним скептицизмом до перспектив вступу Іспанії та Португалії до ЄС, побоюючись того, що це спричинить додаткові бюджетні витрати.

В той час як континентальні держави ЄС прагнули реалізації поглиблення європейських інтеграційних процесів, для урядів Великої Британії 1997–2010 рр. залишалося характерним бачення поступового або ж навіть повільного бачення розбудови ЄС, при чому, однак, спостерігалася

відсутність притаманного франко-німецькому альянсові побоювання стосовно того, що кількісне збільшення членів Європейського Союзу може підірвати його структуру. Збільшення кількості членів ЄС може нести в собі загрозу щодо координування спільної зовнішньої політики цієї організації та її політиці у сфері безпеки, натомість уряди Великої Британії часів 1997–2010 рр. однозначно продовжували сприймати НАТО як головну опору стабільності та безпеки і на європейському, і на євроатлантичному просторі і тому радше вважали наслідки розширення ЄС у цьому відношенні відповідними національним інтересам Великої Британії.

Необхідно зауважити, що в контексті політики урядів Великої Британії 1997–2010 рр. на теренах Європи та в рамках їхнього бачення багатоярусної Європи концентричних кіл, у рамках різношвидкісної інтеграції, простежувалася фактична легітимізація концепції другорядності певних держав, які мали намір вступити до ЄС, що особливо видно на східноєвропейських теренах. Натомість уряди Великої Британії 1997–2010 рр. вдавалися до широкого трактування ідеї розширення Європейського Союзу, одним з ключових пунктів у якому є важливість розбудови відносин з третіми державами, що цілком відповідає логіці концепції нормативної сили Європейського Союзу.

Прихід лейбористів до влади у Великій Британії у 1997 р. співпав з активізацією євроінтеграційних устремлень країн Центральної та Східної Європи, що стимулювало британське керівництво до формування свого цілісного бачення подальшого розширення ЄС та надання цьому аспекту своєї зовнішньої політики виважених чітких рис. Лейбористи, безсумнівно, мали своє бачення розширення ЄС і до приходу до влади, однак посівши кабінети на Даунінг стріт після парламентських виборів 1997 р., їм довелося реалізовувати на практиці ті аспекти, про які вони до цього могли лише теоретизувати, й зіткнутися з тими умовами, за яких вироблення теоретичних засад щодо реалізації практичного курсу щодо розширення ЄС мало відбуватися у доволі стислі терміни.

Оскільки за рахунок такого важливого зовнішнього аспекту політичної комунікації ЄС у глобалізованому світі,

як розширення Європейського Союзу, уряди Великої Британії 1997–2010 рр. прагнули вирішити свої власні завдання щодо європейських інтеграційних процесів, необхідно виділити наступні аспекти, які постали особливо важливими в контексті розширення ЄС для лейбористів:

- посилення своїх позицій у ЄС за рахунок тісної співпраці з країнами «Нової Європи»;

- закріплення за собою статусу єднальної ланки між країнами «Нової Європи» та Сполученими Штатами Америки, і прагнення до зміцнення таких позицій у тих випадках, коли певні держави мають наявними тісні прямі зв'язки з США;

- недопущення перетворення Європейського Союзу у франко-німецьку федерацію;

- неприпустимість єдиної політики перетину кордону у ЄС, адже на глибоке переконання лейбористських урядовців, перетворення ЄС на єдину Шенгенську зону не тільки створюватиме загрозу британським робітникам і може призвести до засилля нелегалів на британських теренах, а й ставитиме під загрозу національну безпеку Великої Британії в цілому;

- неприпустимість імперативного прийняття євро як обов'язкової єдиної валюти країн Європейського Союзу.

Однак не можна забувати й про те, що особлива позиція Великої Британії на теренах Європейського Союзу завжди була помітною завдяки жорсткому фінансовому прагматизму Великої Британії стосовно бюджету європейської спільноти. Не маючи наміру надто занурюватися до європейських інтеграційних процесів, Велика Британія доволі скептично ставиться до покладених на неї фінансових видатків у межах Європейського Союзу. Така політика була завжди притаманною для Великої Британії, адже питання бюджетних витрат щодо участі Великої Британії в європейських інтеграційних структурах багато в чому визначало вироблення британської політики на європейських теренах.

У той же час уряди Великої Британії 1997–2010 рр. Проводили гнучку політичну лінію щодо балансу між Сполученими Штатами та Європейським Союзом, керуючись виключно власними національними інтересами у цій

тонкій політичній грі. Адже керівництво Великої Британії усвідомлювало, що Сполучені Штати сприймають Велику Британію як фактор уповільнення централізації ЄС, що, у свою чергу, унеможлиблює політичний аспект глобальної конкуренції між США та ЄС. А це, у свою чергу, дозволяє підтримувати на належному рівні формат особливих відносин між Великою Британією та США. Натомість уряди Великої Британії не мали за мету бути провідником американських політичних інтересів в ЄС, прагнучи навпаки вивести Велику Британію на лідерські позиції у Європейському Союзі у його достатньо централізованому вигляді, адже інакше ЄС не матиме шансів на глобальне лідерство, порівняно з США, нехай навіть і у доволі стратегічній перспективі.

Натомість абсолютна другорядність Сполучених Штатів Америки з-поміж зовнішньополітичних пріоритетів урядів Великої Британії 1997–2010 рр. не є доведеним фактом і таким твердженням, яке є вельми дискусійним. Адже система цінностей політичного класу Великої Британії, причому не тільки у досліджуваній автором нами період, а й в цілому у другій половині ХХ ст. та у добу глобалізації, може вважатися такою, що більше відповідає американській аніж континентально-європейській шкалі цінностей.

Натомість політична лінія урядів Великої Британії 1997–2010 рр. щодо розширення Європейського Союзу мала і свої прорахунки. Їхні наслідки були вираженими як у тактичних, так і стратегічних проявах. Основні прорахунки зовнішньополітичного бачення урядів Великої Британії 1997–2010 рр. (в контексті їхньої політики щодо розширення ЄС) полягали в наступному:

- не всі держави «Нової Європи» повною мірою розділили бачення Великої Британії щодо майбутнього ЄС, особливо в аспекті ступеня його централізованості, адже сама Велика Британія не спромоглася надати чітку концепцію цілісного її бачення, виглядаючи в очах її східноєвропейських союзників такою, що стоїть на засадах своєрідного «зовнішньополітичного бонапартизму», та не має однозначної позиції щодо того, чи бути Європейському

Союзіві конфедеративним утворенням або міжнародною міжурядовою організацією наднаціонального характеру;

- сприйняття єдиної валюти країнами «Нової Європи» виявилось більш неоднозначним за позицію урядів Великої Британії 1997–2010 рр., і не всі держави «Нової Європи», наприклад, Словенія та Словаччина, виявили схильність до несприйняття євро. Крім того, під завершення урядування лейбористів у політичному класі все більшої кількості держав «нової Європи» намітилася тенденція до переходу до зони євро. Адже вказані країни, вступивши до ЄС, мусили прийняти своєрідні «правила гри» цієї організації та гіпотетично мали бути готовими до вступу у зону євро, що розглядалося країнами «старої Європи» як логічне завершення вступу держав до ЄС. А хотіли цього в офіційному Лондоні чи ні, але усі, без виключення, країни приєдналися до ЄС якщо і завдяки великій підтримці Великої Британії, натомість не виключно завдяки її зусиллям, тож мали рахуватися з позиціями своїх колег по Європейському Союзі;

- не всі країни «Нової Європи» сприйняли задумані урядами Великої Британії 1997–2010 рр. «правила гри» щодо Сполучених Штатів Америки. Збагнувши, що окрім самої Великої Британії вони користуються підтримкою й інших держав ЄС, у першу чергу країн «нової Європи», які разом із ними поповнили склад Європейського Союзу, деякі держави «Нової Європи» показували політичну орієнтацію на Сполучені Штати у низці стратегічних питань, в той же час кардинально не відходячи від ключових цінностей єдиної Європи. Крім того, за умов так званої «Варшавської формули», за якої фактично наприкінці 1990-х – початку 2000-х рр. членство в НАТО розглядалося у неофіційному порядку як необхідна передумова членства у ЄС, держави «Нової Європи», в першу чергу Чехія та країни Прибалтики, просто не могли не враховувати свої політичні зобов'язання перед США, як їхнього головного адвоката щодо членства у Північноатлантичному альянсі, вступ до якого відбувався радше за другорядності ролі Великої Британії, натомість першорядності в цьому процесі США;

- не всі держави «Нової Європи» сприйняли цілком чи принаймні у головних її рисах позицію офіційного Лондона щодо візового режиму у ЄС, що створило загрозу для Великої Британії залишитися в стратегічній перспективі один на один із Шенгенською зоною, в межах єдиної Європи, що, безсумнівно, у свою чергу, великою мірою перешкоджало урядам Великої Британії 1997–2010 рр. та їхнім наступникам їхньому лідерству на європейських теренах.

Можна припускати, що уряди Великої Британії 1997–2010 рр. неодмінно пов'язували кількісне збільшення членів ЄС з якісним зростанням Європейського Союзу як інтеграційного об'єднання. А посилення Європейського Союзу у всіх його аспектах уряди Великої Британії доби 1997–2010 рр. однозначно сприймали як посилення своєї держави. Зробивши ставку на Європейський Союз – саме на цей напрямок з-поміж трьох пріоритетних, поряд з США та Співдружністю – уряди Великої Британії 1997–2010 рр. були свідомі того, що їм належить працювати в напрямку посилення цієї організації з метою всебічної допомоги у виведенні її в ключові актори міжнародної арени. Крім того, сукупність різнопланової роботи у цьому напрямку сприятиме й реалізації лідерських амбіцій Великої Британії на теренах ЄС. Тому однією з причин схвалення Великою Британією Лісабонського процесу стало й те, що після прийняття Лісабонського договору Європейський Союз офіційно став суб'єктом міжнародного права, що дозволяє ще більш впевнено міркувати про його монолітність на міжнародній арені.

Уряди Великої Британії 1997–2010 рр. усвідомлювали й потенційні ризики від розширення ЄС. Але при цьому уряди Великої Британії 1997–2010 рр. виходили з загальної політичної кон'юнктури, яка мала місце на той час серед найближчого оточення Європейського Союзу. Держави, які заявили себе у якості потенційних претендентів на членство у ЄС, не виявляли ознак до прагнення приєднатися до ЄС з перспективою увійти до майбутньої централізованої федерації під егідою Франції та Німеччини, натомість сприймали ЄС як міжнародну міжурядову організацію,

якій необхідно делегувати частину свого державного суверенітету заради покращання свого економічного становища, посилення соціальних гарантій для своїх громадян, посилити забезпечення їм верховенства права та примножити гарантії безпеки як для особистості, так і для держави в цілому.

Загальний шлях розвитку Балканських країн і держав Центральної та Східної Європи заперечує набуття ними статусу суб'єкта федерації, адже не так давно вони вже були у такій якості, і їхні народи та еліта цінують державну незалежність понад усе. Натомість єднання з іншими європейськими державами під куполом потужної наднаціональної організації, всі члени якої однаково мають право розраховувати представити свої думки та бути почутими, є зовсім іншою справою. На таких же засадах, фактично, стояли і уряди Великої Британії 1997–2010 рр.

Уряди Великої Британії 1997–2010 рр. неоднозначно сприймали євроінтеграційні аспірації названих країн, і лейбористський уряд Сполученого Королівства був свідомий того, що ці держави є різновіддаленими від членства у Європейському Союзі. Однак Велика Британія ніколи не заперечувала європейського майбутнього ані Туреччини, ані Балканських країн, всіляко сприяючи їхньому просуванню до Європейського Союзу.

У контексті євроінтеграційних устремлінь уряди Великої Британії вибудовували свої політичні відносини з країнами, які прямували до Європейського Союзу, на основі концепції концентричних кіл. У випадку з країнами Європи простежувалася тенденція до політики Великої Британії стосовно цих держав на засадах бачення багатоярусної Європи. Уряди Великої Британії розглядали у цьому випадку ідею різношвидкісної інтеграції на теренах Європейського Союзу як фактичну легітимізацію другорядних держав, які мали намір приєднатися до Європейського Союзу, і хоча на рівні політичних заяв всі, без винятку, держави, які задекларували на офіційному рівні європейську інтеграцію своєю стратегічною метою, декларувалися британськими урядами позначеної доби фактично однаково

важливими для Європи, на практиці уряди Великої Британії 1997–2010 рр. бачили Хорватію та Туреччину, наприклад, більш близькими до вступу в ЄС, ніж Молдову чи Україну.

Можна припускати, що керівництво Великої Британії періоду 1997–2010 рр. поділяло держави, що прагнули вступити до ЄС, на три категорії, залежно від тих термінів, у які держава може гіпотетично розраховувати бути прийнятою до ЄС та її загальної спроможності досягнути відповідності критеріям членства. Причому офіційний статус кандидата на членство у ЄС не мав вирішального значення при розгляді лейбористами перспектив членства у ЄС для певних держав. Так, Балканські країни розглядалися урядами Великої Британії 1997–2010 рр. як найбільш пріоритетні та вірогідні кандидати на вступ у ЄС принаймні у часовому вимірі. Незважаючи на той великий масив проблем, що був наявним у державах Балкан (за винятком Хорватії, яка, безсумнівно, сприймалася урядами Великої Британії 1997–2010 рр. як така держава, для якої питання вступу до ЄС є лише питанням часу, а сама процедура вступу буде радше простою формальністю), ці країни в силу своїх невеликих розмірів і відносно малої чисельності населення мали всі шанси швидко пристосуватися до критеріїв членства.

Туреччину ж можна взагалі поставити осторонь у контексті поглядів британського керівництва щодо розширення ЄС. Адже незважаючи на ті великі симпатії, котрі лейбористи виявляли на політичному рівні до Туреччини та той великий масив модернізаційних процесів і багатогранних явищ демократизації, які мали місце в Туреччині в світлі її прямування до ЄС, уряди Великої Британії 1997–2010 рр. усвідомлювали, що ісламський фактор і сам факт того, що переважна частина території Туреччини знаходиться не в Європі (навіть попри те, що географічне положення Туреччини є просто унікальним з точки зору енергетичної безпеки та геостратегії в цілому), свідчив про те, що переконати своїх західноєвропейських партнерів по європейській арені у необхідності прийняття Туреччини до лав ЄС буде не так просто, і несприйняття

переважною більшістю населення Європейського Союзу перспективи бачити Туреччину в ЄС підкріплювало осторогу урядів Великої Британії 1997–2010 рр. щодо можливості набуття Туреччиною членства в ЄС у коротко-строковій перспективі.

До іншої групи можна віднести такі держави як Молдова та Україна, про яку йтиметься докладніше і нижче. Для Молдови ж наріжним каменем спотикання на шляху до євроінтеграції, безсумнівно, завжди був придністровський конфлікт. Лише за умови його вдалого вирішення була б можливою реальна перспектива вступу держави у ЄС. З усіх інших сторін Молдова могла вважатися перспективним претендентом на членство в Євросоюзі, адже за ключовими ознаками забезпечення демократії і прав людини ця держава, на думку урядових кіл самого Європейського Союзу, завжди випереджала інші пострадянські країни, можливо навіть і Україну «помаранчевої доби». Натомість уряди Великої Британії не відкидали і другого варіанту європейської інтеграції Молдови, який полягав у її об'єднанні з Румунією, причому незалежно від того, залишиться Придністров'я у молдавському складі, чи не належатиме до молдавської юрисдикції. Подібно до об'єднання двох Німеччин, за умов якого НДР та її населення автоматично набули членства в європейській спільноті, такий же варіант міг би цілком бути прийнятним. Можна виділити ще одну групу країн, які могли гіпотетично мати європейські аспірації, однак розраховувати на членство у ЄС могли лише гіпотетично, і в доволі довгостроковій перспективі. Такими державами можна вважати Грузію, якій безумовно належало на шляху до ЄС вирішити свої територіальні проблеми та довести свою вірність саме європейській, а не американській системі цінностей, та – вельми гіпотетично – Азербайджан, у разі з яким навіть мова про саму перспективу його членства у ЄС могла бути розпочатою на високому політичному рівні лише після набуття Туреччиною членства у ЄС.

Щодо ролі і місця України в контексті європейської політики лейбористських урядів Великої Британії висновки напрошуються не втішні. Незважаючи на те, що в

контексті описаного бачення багатоярусної Європи урядами Великої Британії 1997–2010 рр., з якого напряду впливала фактична легітимація другорядності певних держав, що мали намір вступити до ЄС, Україна ніколи не перебувала для лейбористів у так званій «першій лізі» претендентів на членство в ЄС, все ж євроінтеграційний аспект ніколи не стояв поза сумнівом в українсько-британських відносинах у період 1997–2010 рр.

1. Копійка В. Європейський Союз: досвід розширення і Україна / В. В. Копійка – К. : Юрид. думка, 2006. – 445 с.

2. Крушинський В. Ю. Великобританія в європейських інтеграційних процесах : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра політ. наук : спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем і глобального розвитку» / В. Ю. Крушинський. – К., 2004. — 32 с.

3. Крушинський В. Ю. Британська Європа чи європейська Британія : Великобританія в європ. інтеграц. процесах / В. Ю. Крушинський. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2003. – 214 с.

4. Яковенко Н. Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство / Н. Л. Яковенко – К. : Наук.світ, 2003. – 227 с.

5. Яковенко Н. Л. Європейська інтеграційна політика Великої Британії та міжнародні чинники її формування (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Н. Л. Яковенко – Донецьк, 2005. – 38 с.

6. Гончаров Г. Розвиток міждержавних відносин між Україною і Великою Британією у 1991–2005 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Г. Гончаров. – Харків, 2006. – 20 с.

7. Грубінко А. В. Українсько-британські відносини у 1991–2004 рр. (політичне та військове співробітництво) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / А. В. Грубінко. – К., 2007. – 20 с.

8. Білоусов М. М. Дипломатичне представництво України у Великій Британії: перші кроки (1992–1994 рр.) / М. М. Білоусов // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2000. – № 4. – С. 32–36.

9. Майко В. А. Без істотних проривів. Українсько-британські торговельно-економічні відносини за сучасних умов / В. А. Майко // Політика і час. – 1998. – № 11–12. – С. 14–24.

10. Неприцький О. А. Велика Британія та європейська інтеграція (90-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02. «Всесвітня історія» / О. А. Неприцький. – Харків, 2003. – 20 с.

11. Неприцький О. А. Великобританія: шлях до сепаратизму регіонів чи побудова «європейського дому» / О. А. Неприцький // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія : Історія : збірник наукових праць. – Вінниця, 2000. – Вип. II. – С. 226–232.

12. Неприцький О. А. Впровадження в країнах-членах ЄС єдиної грошової одиниці та реакція Великобританії / О. А. Неприцький // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія : Історія : зб. наук. праць. – Вінниця, 2001. – Вип. III. – С. 176–187.

13. Ямпольська Л. М. Інтеграційні процеси в Європі та Велика Британія (1973–1997 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02. «Всесвітня історія» / Л. М. Ямпольська. – Харків, 2004. – 20 с.

14. Черінько І. П. Політика лейбористського уряду Великої Британії щодо розширення Європейського Союзу 2004 р. / І. П. Черінько // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., Миколаїв : Вид-во «Український центр політичного менеджменту». – 2009. – Вип. 17. – С. 304–312.

15. Черінько Ігор. Європейський Союз у зовнішній політиці лейбористського уряду Великої Британії: уроки для України / І. П. Черінько // Віче. – 2009. – № 12 (249). – С. 27–29.

16. Черінько І. П. У конструктивному діалозі. Євроінтеграційний аспект українсько-британських відносин / І. П. Черінько // Трибуна. – 2009. – № 3–4. – С. 14–17.

17. Черінько І. П. Політика лейбористського уряду Великої Британії щодо розширення Європейського Союзу (на прикладі розширення ЄС-2007) / І. П. Черінько // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. – Науки: економіка, політологія, історія. – Одеса. – 2009. – № 16 (94). – С. 80–90.

Леонід Чупрій

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК ЧИННИК КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

У статті розглядаються проблеми формування національної ідеї як одного з головних чинників консолідації української політичної нації. Аналізуються ціннісні засади української національної ідеї.

Ключові слова: *національна ідея, українська політична нація, національна культура, цінності, моральність.*

Chupriy L. The national idea as a factor of consolidation of the Ukrainian political nation. *The paper addresses the problem of formation of the national idea as one of the major factors of consolidation of the Ukrainian political nation. Analyzes the value basis of Ukrainian national idea.*

Keywords: *national idea, the Ukrainian political nation, national culture, values, morality.*

На сучасному етапі розвитку українського суспільства актуалізується питання створення і практичної реалізації національної ідеї. Відсутність національної ідеї, яка б об'єднувала суспільство – це один із викликів цілісності та єдності держави, її національній безпеці.

Це підтверджують соціологічні дослідження, проведені компанією Research & Branding Group у травні 2011 р. Згідно з опитуваннями, більшість населення країни (77 %) вважає актуальною на сьогоднішній день для України розробку національної ідеї. Найбільша кількість таких респондентів у віці від 55 років і старше. Чверть мешканців України не змогли відповісти, серед них найбільша кількість респондентів у віці від 18–29 років.

Всього 12 % українців розуміють національну ідею як єдність усіх регіонів України. У два рази менше (6 %) респондентів визначають національну ідею як подолання бідності, зростання національної самоідентифікації і збереження незалежності та територіальної цілісності.

Культурно-історичне і мовне визначення національної ідеї підтримує 3 % українців. Майже кожен п'ятий (18 %) опитаний респондент заявив, що національної ідеї в Україні немає.

Існує кілька підходів щодо визначення національної ідеї, котрі в деякій мірі навіть заперечують один одного. Прибічники першого підходу вважають, що її неможливо зрозуміти раціонально й осмислити за допомогою науково-теоретичних понять і вважають її скоріше трансцендентною категорією, що виражає прагнення українців до власного самовираження, наявності власної держави [1, 34]. Прихильники іншого підходу ототожнюють її з національним ідеалом, національною ідеологією чи доктриною. В їх розумінні національна ідея це духовна концепція національної свідомості, розуміння народом сенсу свого існування, це концентрований вираз стратегічної мети, національних інтересів і почуттів, форма духовного самоусвідомлення, показник того, як народ усвідомлює себе, свою роль і місце у світі.

Зокрема, дослідниця І. Кресіна вважає, що національну ідею можна розглядати як концентрований вираз національно-патріотичного чинника. З цього погляду національна ідея є соціально-політичним, морально-етичним і психологічним феноменом народного буття, менталітетом народу, який згуртовує його в єдине ціле [2, 68].

Інша дослідниця В. Піскун зазначає, що українська національна ідея має два виміри: філософсько-концептуальний як узагальнення досвіду українського народу та буттєвий вимір української національної ідейності. Дослідниця переконана, що сучасна українська ідея базується на двох протилежних типах культури, що ґрунтуються на двох типах власності – на притаманному українцям землеробському типу культури та на торговельно-накопичувальному, не властивому українському світогляду, застосування якого призводить до катастрофічних наслідків. На думку В. Піскун, важливим аспектом формування і реалізації національної ідеї є модернізація і як необхідну умову «української перспективи» [3] визначає три напрями модернізації (економічний, політичний і структурно-управлінський). Цю думку підтримує і відома дослідниця Л. Івшина, яка

зазначає, що національна ідея – це ідентичність і модернізація. Саме національна ідея повинна дати відповідь на основоположне для кожного запитання: хто я, громадянин України XXI ст.: українець, слов'янин, православний, європеєць. І самоідентифікація дає можливість усвідомити себе частинкою єдиної спільноти – української політичної нації.

У цьому контексті національна ідея пов'язана з національною культурою як сферою її практичного втілення. Тому змістовне наповнення національної ідеї має відбуватися з урахуванням національних культурних традицій українців. Обов'язковим, на нашу думку, є наповнення її змістом, який сприятиме виконанню громадянами свого соціокультурного й політичного обов'язку: поважаючи свободу вибору, виражати основні прагнення народу, що формувалися впродовж останніх десятиліть.

Дослідники ще одного підходу, зокрема О. Костенко, вважають, що національна ідея це соціальна – тобто політична, економічна, правова, моральна – культура громадян [4, 121]. Вони зазначають, що суспільне життя людей є проявом їхньої волі й свідомості. І якими є уявлення та культура людей, такими є й прагнення та сподівання, що й лежать в основі національної ідеї. С. Барматова, в першу чергу, пов'язує національну ідею з політичною культурою, яка, на її думку формується на державному рівні. Вона вважає, що політична культура, а точніше джерела її виникнення, не можуть знаходитися в громадянському суспільстві, а отже, це приводить до певної дилеми, так як побудова громадянського суспільства автоматично нівелює національну ідею як механізм консолідації суспільства. Не можна погодитися з цією точкою зору, оскільки у формуванні політичної культури беруть участь не тільки органи влади, а й громадські об'єднання, зокрема для цього створені Громадські ради при органах влади, тому у формуванні національної ідеї повинна брати участь і держава, і громадянське суспільство.

Ряд дослідників пов'язують розуміння національної ідеї з соціально-економічними чинниками. Зокрема, О. Кузьміль зазначає, що добробут українського народу і кожного

його громадянина, незалежно від етнічного походження, – це саме та універсальна й функціонально-спроможна національна ідея, яка кристалічно правильно об'єднує в собі всі необхідні ідейні грані [4, 40]. В. Лисицький також підтримує даний напрям, вважаючи, що ключовою складовою національної ідеї України має стати забезпечення високої конкурентоспроможності національного продукту [4, 94]. Ю. Полунєєв, розкриваючи дану ідею, зазначає, що конкурентоспроможність як мета, забезпечується взаємодією низки чинників, одним з яких є культура. Ще на початку минулого століття М. Вебер досліджував взаємодію культури й економічного розвитку. Загалом, нації конкурують не лише товарами й послугами – вони конкурують системами суспільних цінностей і системою освіти.

Але яким би не було б визначення даного духовного феномену, і за формою, і за змістом – суть одна: в першу чергу, це прагнення до єдності, до консолідації політичної нації задля досягнення певних здобутків.

В. Брюховецький зазначає «Вирізняючи та формуючи національну ідею для України, необхідно шукати не тільки ті «больові точки», що роз'єднують нас, а й «точки дотику», що об'єднують. Адже найважливіше завдання національної ідеї саме для України — це не лише забезпечення достойного життя людей (це само собою зрозуміло для будь-якого народу), а насамперед — згуртування нації, яка упродовж досить тривалого часу була розірвана» [4, 5].

Завідувач відділу гуманітарної політики Національного інституту стратегічних досліджень С. Здіорук також підтримує дану ідею і зазначає, що одним із вагомих і безумовних чинників національної безпеки нинішньої України є консолідація суспільства. Він виокремлює три фундаментальних аспекти української національної ідентичності: віросповідний, етнічний та політичний.

Інший дослідник А. Гуцал акцентує увагу на тому, що українська національна ідея може та має постати в ролі консолідованого начала і в цьому контексті потрібно присвятити зусилля формуванню політичної толерантності як

імперативу сучасної української національної ідеї. Підтримуючи його ідеї, відома дослідниця Т. Розова вважає, що основною перепорою на шляху розвитку толерантності як необхідної умови формування громадянського суспільства та співіснування цінностей і цілей різних соціальних груп, культур та конфесій є посилення в масовій свідомості різних фобій. Цю тезу Т. Розова проілюструвала на прикладах ксенофобії, етнофобії, мігрантофобії, націоналізму, різних форм дискримінації та нетерпимості.

Але сам процес вироблення національної ідеї є досить складним і суперечливим. Відомий дослідник М. Розумний, проаналізувавши можливі напрями теоретичного осмислення концепту національної ідеї, зазначає, що нині варто відмовитися від спроб «вгадати» чи «вигадати» українську ідею, оскільки відповідні смисли можуть бути сформовані лише природним шляхом. Науковець висунув тезу, що основою національної ідеї може бути унікальний ідейний синтез, який не може бути виведений з попереднього досвіду спільноти. Прикладом може бути ідея «Третього Риму», що виникла в середовищі православного чернецтва Московського царства, перебуваючи при цьому на периферії загальноєвропейських процесів і відповідних смислів.

М. Розумний також обґрунтовує ідею про те, що національна ідея не може бути простою сумою «бажаних» характеристик національного майбутнього, оскільки цей перелік ніколи не буває повним, а зміст кожної з пропозицій неминуче викликатиме різнотлумачення і суперечки. У цьому контексті саме наукове та гуманітарне середовище покликане створити належне культурне підґрунтя для появи мобілізуючої ідеї, а також організувати необхідне комунікативне «напруження» референтного поля навколо можливих персональних ініціатив і пропозицій [3].

Національна ідея як консолідуюче начало є важливим чинником забезпечення національної безпеки держави як на внутрішньому, так і на зовнішньому рівні. Формування національної ідеї є особливо важливим в умовах глобалізації, коли країна стикається з рядом зовнішніх викликів. Дослідник Ф. Медвідь зазначає, що національні держави у світі повинні враховувати вплив транснаціональних систем

і корпорацій і, певним чином втрачаючи у суверенітеті, делегувати їм частину своїх повноважень з метою збереження власної системи національної безпеки. Часто держави гуртуються, створюючи міждержавні системи національної безпеки. Аналізуючи українські спроби згуртування, Ф. Медвідь дійшов висновку, що етнічна основа нації має залишатися, але в сучасних умовах слід приділити значну увагу і громадянській основі. У цьому плані набувають неабиякого значення правові складові, що мали б стати підґрунтям для консолідації українського суспільства. Він зазначає, що базові національні пріоритети визначено, але до цього часу немає консолідованої системи цінностей в українському суспільстві.

Таким чином, визначення національних цінностей та інтересів допоможе сформулювати національну ідею. І тільки визначивши це, ми зможемо запропонувати нашій виконавчій владі сформулювати всі похідні: економічна політика, зовнішня політика, соціальна політика, молодіжна політика, система освіти, оборонна доктрина тощо і т. п. А суспільство, у свою чергу, отримає систему критеріїв для оцінки ефективності діяльності всіх гілок державної влади з точки зору захисту національних інтересів, примноження національних цінностей і відданості національній ідеї.

Якою ж повинна бути національна ідея?

Національна ідея стане об'єднавчою і творчою, якщо буде:

- транснаціональною, транссоціальною і транстериторіальною, тобто однаково привабливою для абсолютної більшості населення країни, незважаючи на національність, соціальний статус і місце проживання;

- базуватися на системі національних цінностей і пріоритетів, історичному досвіді перемог і звершень, а не поразок та національного приниження;

- відповідати духовним і матеріальним інтересам сучасного суспільства;

- в її центрі буде знаходитися людина, її інтереси, дотримання прав і свобод. Зараз Україна займає четверте місце за кількістю звернень громадян до Європейського Суду

з прав людини. Фактично кожна десята скарга до Страсбурга надходить саме від громадянина України: на розгляді знаходяться 8 тисяч заяв від українців;

- вона переміститься з політично-філософської категорії у категорію практичну і буде реально втілюватися в життя.

Дослідники А. Ротовский, Ю. Штепа виділяють дві основні конструкції побудови загальноукраїнської національної ідеї і способи їх вияву в житті.

1. Стрижнева конструкція. Національна ідея являє собою потужну мету, навколо якої концентруються ресурси. Це свого роду осереддя для штурвала корабля – держави адміністративного типу. Вона дозволяє триматися фіксованого курсу незалежно від обставин, проте в критичних штормових ситуаціях, при перевищенні рівня стійкості вона може зламатися. Тоді кораблю загрожує загибель.

2. Осьова конструкція. В цьому випадку загальнонаціональна ідея нагадує вісь годинникового механізму (держави демократичного типу), навколо якої обертаються цінності й інтереси різних етнічних груп, що живуть на території країни. Ця система дозволяє знаходити власний інтерес і можливості для розвитку і реалізації усім – від індивіда до групи і, зрештою, до національної спільноти. Така система не статична, вона здатна розростатися, а при виникненні внутрішньої напруги – легко перебудовуватися.

Для українців більше підходить друга модель, так як Україна багатонаціональна держава й українці по своїй суті індивідуалісти, які орієнтуються на свої інтереси, але підтримують державу, яка буде забезпечувати їх можливості по самореалізації. Таким чином, розкриття потенціалу людей, що живуть тут, має бути першочерговим завданням. Не розуміти і не враховувати ці відмінності – пропонувати нашому народові вочевидь неприйнятні моделі державного устрою й управління. Товариство самодостатніх, заможних, успішних людей – основа щасливої нації, до неї тягнуться інші народи, її охоче запрошують вступити до елітного клубу найуспішніших держав.

Отже, загальноукраїнський інтерес – це сукупність інтересів окремих громадян, сімей, організацій, а не абстрактного

поняття «Україна». Цим ми докорінно відрізняємося від наших близькосхідних сусідів, для яких абсолютною цінністю було і залишається відчуття себе частиною «єдиної, великої і сильної держави».

Національна ідея повинна створити єдину систему цінностей для народу, єдину систему політичних координат. Слід відмітити, що гармонійно поєднати світ ціннісної самоідентифікації людини та державно-владного режиму, в якому вона існує, здатна єдина система політичних координат. Це досить влучно підмітив А. Ейнштейн, який майже 100 років тому у своїй промові «Мотиви наукового дослідження» зазначав, що «людина намагається в будь-який адекватний спосіб створити в себе просту і ясну картину світу... На цю картину та її оформлення людина переносить центр тяжіння свого духовного життя, щоб у ньому отримати спокій і впевненість, котрі вона не може знайти в дуже тісній запамороченій круговерті власного життя» [5, 40]. Якщо ж «проста і ясна картина світу» персонального світогляду пересічного громадянина не збігається з офіційним світоглядом держави, всі державотворчі намагання уряду будуть марними, оскільки, за Н. Смелзем, не знайдуть широкої громадської підтримки або й взагалі сприйматимуться вороже, бо цінності є «переконання відносно цілей, які поділяють у суспільстві, до яких людина повинна прагнути, і основних засобів їх досягнення» [6, 333].

Слід зазначити, що проблема ціннісних підвалин політичної культури не залишається поза увагою науковців. Зокрема, ще М. Вебер розглядав вплив цінностей протестантської етики на дух капіталізму. Потрібно назвати також дослідження таких учених: Л. Даймонд, Р. Даль, Р. Інглехарт, К. Пейтман, А. Пшеворський, Н. Смелзер, С. Хантингтон, Д. Хелд, С. Шульман. Серед вітчизняних науковців цією тематикою займалися Е. Афоніна, О. Катгоренко, В. Климончук, А. Колодій, О. Куценко, Л. Лясота, І. Лубківський, Н. Матвієнко, М. Михальченко, О. Рудакевич, Ю. Руденко, С. Рябова, М. Попова, М. Степико, Ю. Шайгородський та ін. М. Попов точно окреслив значення ціннісних досліджень для демократичної розбудови

української держави «аксіологія має стати головним методологічним підмурком переорієнтації всієї державотворчої, громадської, культурологічної діяльності українського суспільства» [7, 272].

На думку Ю. Шайгородського, суспільні цінності є своєрідним «культурним кодом», коли в межах певної соціальної спільноти створюються притаманні їй специфічні ціннісні системи і кодекси, що виражають їх домінуючі інтереси і цілі.

Якщо такі цінності співпадають із цінностями існуючого політичного режиму, вони стають мотивами державотворчої діяльності – «людина буде шукати і обов'язково знайде засоби (інструменти) їх досягнення. Якщо ж цінності, що декларуються в суспільстві, суперечать цінностям-мотивам, вони будуть лише інструментом для досягнення іншої, можливо, діаметрально протилежної мети» [8, 1–2].

У сучасному глобальному світі на зміну класичним ідеологіям приходять цивілізаційні світогляди – ціннісні системи, притаманні найбільшим із можливих соціальних спільнот – цивілізаціям як найвищим культурним спільностям людей і найширшому рівню культурної ідентифікації. Таким чином, самоідентифікація громадян відбувається вже не за ознаками підтримки тієї чи іншої політичної доктрини (всі відомі політичні ідеології є продуктом виключно західноєвропейської цивілізації), а за ознаками більш високого ціннісного порядку.

Як ми знаємо, українська територія була під владою різних держав. Зокрема, дослідник Б. Цимбалістий виділяє три головні тенденції в історичному розвитку українських земель: а) українці багато віків були бездержавною нацією і не мали досвіду державної влади; б) постійно денаціоналізувалася правляча верства (еліта) українського народу; в) і головне, територія України була розділена на різні частини, які протягом віків опинялися під впливом іноді ворогуючих країн, що зумовило «розірвану» фрагментарну політичну свідомість українського народу та його розкол на велику кількість політико-культурних блоків [9, 78].

Відомий зарубіжний мислитель С. Хантінгтон визначає сучасну Україну як державу, по якій пролягає розлом

цивілізацій. Отже, понад 400 років Правобережна Україна існувала у складі європейських держав, всотувала в себе державно-управлінські традиції, засновані на цінностях католицизму й протестантизму. Стільки ж часу жителі Лівобережної частини не знали нічого іншого, як суміш колективістського етатизму з азійським деспотизмом московських самодержців. Ця цивілізаційна різниця між двома українськими етносами не могла проявитися в тоталітарній сталінській державі, але цілком закономірно виявилася в сучасній Україні.

Цивілізаційні протистояння, за С. Хантінгтоном, обумовлені низкою факторів, серед яких найважливішими є фундаментальні розбіжності в усталених цінностях; посилення взаємодії між регіонами світу на фоні їх зростаючої цивілізаційної самосвідомості; досить агресивне нав'язування Заходом своїх цінностей (насамперед, цінностей індивідуалізму та збагачення) як «загальнолюдських», що автоматично ставить цінності інших цивілізацій у розряд «другорядних» або й навіть «шкідливих», якщо вони якоюсь мірою «недемократичні» [10, 324]. Говорячи про цивілізаційні протистояння в межах нашої країни, С. Хантінгтон зазначає, що вони вже проявляються в нашій державі: «У міру наростання напруженості поставлені на карту первинні проблеми зазвичай піддаються переоцінці виключно в термінах «ми» проти «них», група об'єднується все сильніше і переконання міцнішають. Політичні лідери активізують заклики до етнічної і релігійної лояльності, і цивілізаційна самосвідомість зміцнюється по відношенню до інших ідентичностей. Виникає «динаміка ненависті». Кожна сторона, згущуючи фарби, драматизує і перебільшує відмінність між силами добра і зла і кінець кінцем намагається перетворити цю відмінність на основоположну... Для них також властива запеклість, оскільки на кону – фундаментальні питання ідентичності. При цьому вирішальна перемога одного з учасників збільшує вірогідність геноциду по відношенню до іншого» [10, 431–432].

Якщо використовувати цивілізаційний підхід, то слід констатувати, що сучасна Україна складається з представників різних цивілізацій – західної та християнської православної (крім того, динамічно розвивається й третя

цивілізація – ісламська, представлена, зокрема, кримсько-татарським народом). І тому потрібно враховувати цінності даних цивілізацій, не протиставляючи їх і не нав'язуючи одні цінності іншим.

Останнє десятиліття життя українського суспільства характеризується рядом політичних криз, причиною яких і була відсутність тих ціннісних засад, які б були сприйняті і Сходом, і Заходом. Позитивом цього може бути хіба що розуміння, що «система цінностей змінюється лише в кризові періоди життя, до того ж ці зміни стосуються переважно структури цінностей і відображують зміни пріоритетів» [8, 59]. Отже, зміна ціннісної системи для нас є неминучою, і мова має йти тільки про її характер: або стихійний (як це поки що й відбувається в Україні), або цілеспрямований як свідомо державна політика на формування об'єднаної національної ідеї, що всотує в собі найголовніші спільні для всіх регіонів і субкультур країни цінності.

На сучасному етапі для України стратегічним національним інтересом стає розкриття природи цивілізаційних протистоянь і запровадження механізмів «національного примирення» – такої національної системи цінностей, яка не була б ворожою ані для галичан, ані для представників Півдня чи Сходу країни.

За цих умов ми повинні визначити подальшу стратегію державотворення враховуючи два основні варіанти: або зіткнення цивілізацій, ворожнеча, намагання однієї частини України асимілювати іншу, або ж відкритий діалог сестринських (за визначенням А. Тойнбі) цивілізацій, згуртування навколо спільних цінностей, формування такої національної ідеї для України, яка була б одночасно наближеною (адаптованою) до ціннісної самоідентифікації громадян як Заходу, так і Сходу та Півдня нашої країни і до ціннісної системи демократичних країн, пошук нових політичних ідеологій інтеграційного характеру, здатних об'єднати український народ у цілісну державу та проведення модернізації із збереженням культурно-цивілізаційної самобутності всіх її регіонів.

Тому одним із головних завдань державної політики в гуманітарній сфері є зменшення цивілізаційних розбіжностей

та об'єднання громадян країни у політичну націю (якщо за основу державної політики взяти відмову від нав'язування цінностей, вивчення та виокремлення як базових для державної політики спільних для всіх субетносів цінностей, припинення спекуляцій на темах, що розколюють суспільство, наприклад, питання російської мови, ОУН-УПА та Помісної церкви).

Серед таких об'єднавчих цінностей слід назвати релігійні та моральні цінності, що стануть основою духовного державотворення України. Як відзначає О. Радченко: «Духовне державотворення України – це перехід до домінування духовних, громадянських і політичних цінностей, інтересів людини і суспільства, принципів моральної, відкритої та відповідальної політики, високого професіоналізму й відданості, всього того, що можна назвати служінням народу і Батьківщині. Духовне відродження як державна ідеологія, як національна ідея на практиці має означати послідовну виважену й відкриту політику, чесні, стабільні й прозорі правила в бізнесі, повну свободу слова і гарантований судовий захист конституційних прав людини і громадянина, соціальну справедливість і захищеність особи, всі необхідні умови для саморозвитку та самореалізації людини» [12].

Саме людина, громадянин має стати в центрі державної політики. Отой самий «пересічний українець» має бути усвідомленим як головна цінність, найбільше багатство країни. Максимально повне розкриття та використання потенціалу кожної людини, досягнення нею гармонії та любові, сили, досконалості та щастя.

Серед найголовніших суспільних цінностей духовного відродження України можна назвати повне очищення від корупції, створення таких «правил гри» у вигляді стабільної законодавчої бази, що сприяє детінізації та швидкому розвитку виробництва. Серед таких цінностей – підкріплене дієвими механізмами право простої людини на захист від адміністративної сваволі та маніпулювання, практична реалізація гасла «Закон один для всіх!», що лежить в основі правової держави, яку ми й повинні побудувати.

Україна прагне до інтеграції у Європейську спільноту, але для цього, в першу чергу, слід дотримуватися європейських цінностей, насамперед у правовому полі, адже висока правосвідомість індивідів та уособлення себе як відповідального громадянина є наріжним каменем демократичної теорії та практики. Цинічний правовий нігілізм, що панує зараз в українській політиці по обидва боки протистояння, ще більше віддаляє нас від євроінтеграційної перспективи. Недостатня імплементація демократичних цінностей у суспільній свідомості українського суспільства є загрозою розбудови конституційно проголошеної демократії європейського ґатунку. За таких умов потрібно сформулювати державну програму впровадження світоглядно-ідеологічних цінностей демократії в суспільну свідомість як необхідну передумову політичної трансформації нашої країни. Нам потрібно змінити нашу ментальність, сформулювати високий рівень політичної та правової культури, який передбачає не пусті розмови чи заклики політичних сил до дотримання прав людини чи демократичних цінностей, які насправді часто не виконуються, а реальну зміну в свідомості населення та влади, коли слідування моральним та правовим нормам стане категоричним імперативом. А допоки ми будемо говорити про боротьбу з корупцією, показуючи поодинокі випадки покарання корупціонерів, а влада та населення буде і в подальшому вважати хабарі одним із основних механізмів вирішення тих чи інших проблем, корінних змін не відбудеться.

У контексті цього ми повинні розуміти, що реальна євроінтеграційна перспектива для Української держави є віддаленою й цілком пов'язаною з «розбудовою Європи в собі» – успішністю послідовного закріплення в політичній культурі українського суспільства моральних та демократичних цінностей. Крім того, слід також враховувати значні проблеми, які існують у самому Європейському союзі: криза мультикультуралізму, економічні проблеми ряду країн Європи (Греція, Португалія), демографічна криза.

З метою демократизації політичних процесів в Україні в ціннісному аспекті ми повинні здійснити імплементацію в суспільну свідомість основних моральних і громадянсько-політичних цінностей шляхом формування та реалізації

національної програми формування нової ціннісної системи суспільного світогляду та демократичної політичної культури як базисних засад національної ідеї України.

Україна повинна прагнути до розробки нової системи цінностей, формування нової політичної еліти держави на засадах моральності, патріотизму та служіння Україні. Відомий дослідник Л. Кудрявцев зазначає, що «міцна і благополучна в соціальному відношенні держава не може існувати без досить високого рівня її громадян, при якому цінуються моральні вчинки, а аморальні і навіть просто не порядні – засуджуються. Стабільність й життєздатність держави визначається насамперед моральним і духовним рівнями її населення» [13].

Сучасним політикам слід відмовитись від використання соціальних політичних технологій маніпулювання масовою свідомістю, побудованих на «пошуку ворога», й перейти до модернізаційних інтегративних політичних технологій об'єднавчого характеру, культивуваці справжнього патріотизму, національної гордості, єдиних цілей подальшого розвитку українського суспільства. Цілком слушно відмічає український дослідник Г. Косуха, що «в основі духовно-національного відродження мають бути цінності, які зрозумілі й близькі кожній людині, незалежно від її політичних, релігійних та інших поглядів і переконань, становища в суспільстві» [14]. Саме такими можуть і повинні стати загальнолюдські цінності, вироблені протягом всієї історії світової цивілізації, і які, зокрема, були освячені християнською релігією. Любов до Бога, до ближнього, милосердя, терпимість, доброзичливість, «кордоцентризм» (філософія серця) – завжди були притаманні українському народові й давали йому можливість виживати в найскладніших і найтрагічніших умовах. Тому популяризація та практична реалізація морально-релігійних цінностей і становлять головні завдання сучасної української культури, яка лежить в основі національної ідеї.

До розробки національної ідеї необхідно підходити стратегічно. Реалізація національної ідеї буде успішною лише при забезпеченні їй активної підтримки абсолютною більшістю населення і лояльного ставлення з боку всіх

основних національних груп, соціальних верств і регіонів країни.

1. Ліпкан В. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України : монографія. — К. : Текст, 2003. — 600 с.

2. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітичний аналіз. — К.: Вища шк., 1998. — 392 с.

3. Круглий стіл на тему «Українська національна ідея в контексті сучасних політичних процесів». [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.niisp.gov.ua/articles/155/>

4. Україна в пошуках себе: національна ідея, проблеми розвитку. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — 328 с.

5. Эйнштейн А. Мотивы научного исследования / А. Эйнштейн // Собр. научн. трудов: в 4 т. – М. : Наука, 1967. – Т. IV. Статьи, рецензии, письма. Эволюция физики. – С. 37–52.

6. Смелзер Н. Социализация: основные проблемы и направления исследований // Социальная психология : хрестоматия / [сост.: Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая]. – М. : Аспект Пресс, 2003. – С. 327–349.

7. Попов М. Аксиологія і медицина (Проблема цінностей і медицини) / М. В. Попов. – К. : ПАРАПАН, 2003. – 284 с.

8. Шайгородський Ю. Проблема цінностей у контексті сучасності [Електронний ресурс] // Український центр політичного менеджменту, 2006. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/publcontent.php3?y=1&p=26>

9. Цимбалістий Б. Політична культура українців / Б. Цимбалістий // Сучасність. – 1994. – № 4. – С. 77–90.

10. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : ООО Изд-во АСТ, 2003. – 605 с.

11. Злобіна О. Модернізація ціннісної системи та засобів до життя / О. Злобіна, В. Тихонович // Суспільна криза і життєві стратегії особистості. – К. : Стилос, 2001. – С. 56–72.

12. Радченко О. Національна ідея України – ціннісний підхід. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2009-1/doc/1/07.pdf>

13. Падение нравственности в российском обществе. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://rpczmoskva.org.ru/sejchas-v-rossii/leonid-chuprij-padenie-nravstvennosti-v-rossijskom-obshhestve-obshhestvennaya-moral.html>

14. Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози. – К., 1994. – Ч. 1. – 319 с.

Едуард Щербенко

ОПОЗИЦІЯ «ВІДКРИТЕ/ЗАКРИТЕ» І МОМЕНТ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У МОДЕЛІ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

У статті до аналізу засновків поширених моделей політичного дискурсу застосовується опозиція «відкрите/закрите». Показується, що момент відповідальності виступає необхідним структурним елементом цієї моделі, без якого політична комунікація не може бути описана.

Ключові слова: відповідальність, опозиція «відкрите/закрите», політичний дискурс.

Eduard Scherbenko. The opposition «open/closed» and the point of responsibility in the model of political discourse. In the article the opposition «open/closed» is applied to the analysis of bases of widely used models of political discourse. That the element of responsibility is the necessary element of such model is demonstrated.

Keywords: opposition «open/closed», political discourse, responsibility.

Актуальність дослідження. У наших студіях політичного дискурсу в Україні ми прийшли до поділу наявних теоретичних підходів на дві групи, що відрізняються залежно від того, включений чи не включений у модель політичного дискурсу момент відповідальності мовця (до перших із них належать концепції таких авторів, як Габермас, Даль, Ролз та ін.; до других – зокрема, теорія метафори, яку запропонували Лакофф і Джонсон та численні напрями критичного дискурс-аналізу – далі КДА). Наріжний характер цього пункту зумовлений тим, що елемент відповідальності виступає конститутивним щодо самої сфери політики, і з його елімінацією вся сфера політичної комунікації підважується, стаючи імітацією самої себе: замість відповідальних громадян і відповідальних політиків у публічному просторі постають безвідповідальні політикани

і маніпульоване населення. Разом з тим, незважаючи на важливість цього пункту, він залишається не артикульованим у сучасному політологічному знанні. Ми спробуємо розкрити його теоретичне значення, показавши зв'язок моменту відповідальності з відомою опозицією «відкриті/закриті».

Стан дослідження проблеми. Названа опозиція залишається працюючою моделлю в гуманітаристиці (можна послатися як на нещодавній приклад на збірник відомих французьких істориків «Відкритість. Суспільство. Влада» [3]). Протиставлення відкритого і закритого типів суспільства, яке зажило популярності з виходом праці К. Р. Поппера «Відкрите суспільство та його вороги», зберегло свій евристичний потенціал. Ми виявляємо це, наприклад, у пізніших роботах таких авторів, як І. Берлін, у якого дві концепції свободи (позитивна і негативна) розглядаються як такі, що не зводяться одна до одної; у працях В. Лефевра, де описуються дві протилежні за принципами етичні системи та ін. Проте всі ці роботи, попри їх впливовість, не розглядаються у політичній науці як складові певної традиції, що обмежує використання їх евристичного потенціалу. У зв'язку з цим ми й хотіли б у пропонованій статті здійснити спробу його експлікації.

Мета і завдання дослідження. У статті робиться спроба на основі розгляду ряду праць, у яких при аналізі засновок суспільної комунікації продуктивно використана опозиція «відкриті/закриті», виявити засновки цієї парадигми і показати їх укоріненість у моделі політичної мови через момент відповідальності мовця.

Основні результати дослідження. Хоча саме праці К. Р. Поппера «Відкрите суспільство та його вороги», опозиція «відкриті/закриті» великою мірою завдячує своєю популярністю, за визнанням автора, сама ця опозиція була ним запозичена з праці А. Бергсона «Два джерела моралі та релігії» [1]. Відзначимо, що у ній французький мислитель виділяє два різних за принципами впливи, які чинять на індивіда ці два типи моралі й релігії: один, характерний для закритого суспільства, постає як тиск маси на індивіда; тоді як другий являє собою потяг до високого

зразка реалізованого генієм і святим способу існування людини. Таким чином, ці два впливи виявляються різними за природою (що, між іншим, по-новому повертає проблему особистості в історію, пояснюючи ефективність її впливу на суспільний процес).

У праці Поппера, до якої тепер перейдемо, автор звертається до аналізу засновків європейської суспільної думки, намагаючись у ньому знайти джерела успіху тоталітарних режимів (книга писалася під час Другої світової війни). У першому томі в центрі дослідницької уваги виявляється Платон; точніше, ті складові його спадщини, які зробили можливим його трактування як предтечі пізніших творців тоталітарних моделей суспільства.

Поппер звертає увагу на те, що як в античні часи, так і в сучасну добу тоталітарні рухи відповідають на справді наявну проблему: збереження стабільності суспільства. Головним завданням Платона, на думку Поппера, було намагання в межах уявлення про світ нерухомих вічних зразкових моделей усунути можливість змін (які можуть відбуватися лише на гірше), що привело його до ідеалізації родоплемінного минулого грецького суспільства.

Характеризуючи особливість закритого суспільства, Поппер звертає увагу, що для людей у ньому характерна практична відсутність розрізнення природних законів і соціальних норм. «Однією з суттєвих рис магічної свідомості древнього – племінного або «закритого» суспільства – є пануюче в такому суспільстві переконання, ніби воно існує в зачарованому колі незмінних табу, законів та звичаїв, які вважалися настільки ж неминучими, як схід сонця, зміна пір року та інші цілком очевидні закономірності природи. І лише після падіння магічного «закритого суспільства» стало можливим теоретичне осмислення відмінності «природи» від «суспільства» [5, 73].

Коли ж ми усвідомлюємо, що норми і нормативні закони можуть вводитися й змінюватися людиною, з'являється момент нашої відповідальності [5, 76]. Поппер відзначає, що, наприклад, рішення боротися з рабством не залежить від факту, що всі люди народжуються рівними й вільними й ніхто не народжується в кайданах. «Справді,

адже навіть якщо всі ми народжуємося вільними, скоріше за все, знайдуться люди, що намагаються закути інших у кайдани і навіть вірять у те, що вони повинні це зробити. Точніше кажучи, якщо ми помітимо, що певний факт можна змінити – наприклад, факт, що багато людей страждає від хвороб, то щодо цього факту ми можемо зайняти цілком різні позиції: прийняти рішення зробити все можливе, щоб змінити цей факт, вирішити боротися з будь-якою спробою його зміни або вирішити взагалі не вдаватися щодо нього до жодних дій. Усі моральні рішення, таким чином, пов'язані з тим або іншим фактом (найчастіше фактом суспільного життя) і всі підвладні змінам факти суспільного життя можуть послужити основою для різних рішень. Це доводить, що рішення ніколи не можуть бути виведені з фактів або описів фактів» [5, 77], – завважимо цей момент дистанції між фактом і нашою позицією.

Відповідно, – продовжує автор, – будь-які норми, що пропонуються тими чи іншими їх ініціаторами, набувають реальності лише через нас: «Я стверджую, що ми, і тільки ми, несемо відповідальність за прийняття або відкидання запропонованих нам законів і що відрізняти пророків від лжепророків маємо ми самі. Властивість богоданості може бути приписана будь-яким нормам. Якщо ви приймаєте «християнську» етику рівності, терпимості і свободи совісті тільки тому, що її освячує божественний авторитет, то ви будете свій дім на піску: справді, адже скільки разів ми чули вигуки, ніби нерівність заповідана Господом і що не можна терпіти невіри. Проте якщо ви приймаєте християнську етику не тому, що так було наказано, а тому, що ви переконані, що це правильно, то відповідальність за це цілком ляже на ваші плечі» [5, 80].

Одним з інституційних проявів наслідків цієї відповідальності стає необхідність контролю за правителями і розуміння, що неможливо створити інститути, які б працювали незалежно від того, які люди їх обслуговують [5, 494].

Нарешті, Поппер визнає, що між «закритим» і «відкритим» суспільством немає абсолютної прірви, певні табу

(харчові, ввічливості тощо) існують там і там; але для відкритого суспільства характерна досить широка сфера особистих рішень: «І все ж між нашим і племінним суспільством є суттєві відмінності. У нашому способі життя між законами держави, з одного боку, і табу, яких ми звично дотримуємося, – з іншого, існує постійно розширювана сфера особистих рішень з її проблемами і відповідальністю. І ми знаємо важливість цієї сфери. Особисті рішення можуть привести до змін табу і навіть політичних законів, які вже не являють собою табу. Можливість раціональної рефлексії з приводу проблем, що постають перед людиною – ось що складає корінь різниці цих двох типів суспільства» [5, 173].

Схожим чином автор висновує наявність неусувного зазору між нормою, виведеною у межах певного історичного пророцтва, коли у другому томі роботи звертається до творів Гегеля, Маркса та ін. авторів ХІХ ст., які запропонували подібні пророцтва – й нашою позицією щодо цієї норми. Припустимо, пише Поппер, що хтось зазирнув на сто або кілька сотень років у майбутнє і побачив прийдешнє. Чи впливає з цього його прийняття тодішніх принципів?

«Отже, давайте насамперед обговоримо вимогу історичистської етики, згідно з якою основоположне рішення за або проти однієї з систем моралі само по собі не є моральним рішенням і базується не на тих або інших моральних міркуваннях або почуттях, а на науково-історичному пророкуванні. Ця вимога, думається мені, є неспроможною. Щоб переконатися в цьому, досить виявити імператив (або принцип) поведінки, що впливає з нашого основоположного рішення. Цей принцип такий: «Живи згідно з мораллю майбутнього!» або «Засвой моральні принципи тих, чиї дії найбільш корисні для творення майбутнього!» Так ось, як мені видається, навіть якщо нам достеменно відомо, якими будуть наступні 500 років, у нас немає жодної необхідності керуватися таким принципом. Справді, можна, наприклад, уявити, що якомусь гуманісту-волтер'янцю, який передбачив у 1764 р. розвиток Франції, скажімо, до 1864 р., могла б не сподобатися картина, що відкривається.

Цілком можна уявити, що він міг би вважати її відразливою і вирішити, що для нього неприйнятні моральні норми Наполеона III. Я буду вірний своєму гуманістичному кредо, скаже він у цій ситуації, і в його дусі я виховаю своїх учнів. Можливо, вони переживуть ці важкі часи і, хто знає, одного прекрасного дня, зможуть одержати перемогу. Так само можна уявити (я не наполягаю на більшому), що людина, яка сьогодні впевнено передбачає, що насувається епоха рабства, що нам знов доведеться підпасти під ярмо затриманого, або зупиненого, суспільства або навіть повернутися до тваринного стану, тим не менше приймає рішення не засвоювати норм цієї епохи, що насувається, а мірою сил намагається сприяти збереженню своїх гуманістичних ідеалів, в глибині душі сподіваючись на відродження своєї моралі у якомусь туманному майбутньому.

Звичайно, такі ситуації цілком можна собі уявити. Навряд чи правильно при цьому сказати, що персонажі цих ситуацій приймали «наймудріші» рішення. Проте оскільки ані передбачення, ані який завгодно соціологічний або психологічний закон не виключають можливості прийняття таких рішень, то перша вимога історицистської моралі виявляється неспроможною. Чи повинні ми прийняти мораль майбутнього лише тому, що це мораль майбутнього, – саме ця проблема є моральною. Основоположне рішення не можна вивести з якого б то не було знання майбутнього» [5, 383–384].

Зафіксувавши підсумки виконаної мислителем роботи, внаслідок якої через проведене розрізнення між пропонованими соціальними нормами і нашою позицією щодо них окреслюється зона нашої вільної дії, особистого рішення, яке нічим не можна заступити, – перейдемо до праці Ісаї Берліна «Дві концепції свободи», де автор виконує подібну процедуру щодо однієї з ключових ідей суспільної думки.

Берлін починає з розрізнення між двома питаннями, які торкаються різних аспектів свободи: одне з них – «до якої міри можна втручатися в мої дії?» Інше: «Хто має мною керувати?» Хоча до певної міри вони перехреснюються, все ж таки це різні питання: «Джеферсон, Берк,

Пейн, Мілль склали різні переліки особистих свобод, але аргументація на користь утримання влади на певній відстані, по суті, завжди була тою самою. Ми мусимо зберегти мінімальний простір особистої свободи, якщо не хочемо «принизити чи заперечити свою природу». Ми не можемо лишатися абсолютно вільними, й мусимо відмовитися від якоїсь частини своєї свободи, аби зберегти решту її. Але цілковите самозречення рівнозначне зведенню самого себе нанівець. Яким же, в такому разі, має бути цей мінімум? Той, від якого людина може відмовитися, лише пішовши супроти сутності своєї людської природи. У чому ж полягає ця сутність? Які норми впливають з неї? Це було і, мабуть, завжди буде предметом нескінченних дебатів. Та хоч би який був принцип, у термінах якого окреслять сферу невтручання: принцип природного закону, природних прав, користі, висловлення категоричного імперативу, святості соціального контракту чи будь-які інші поняття, за допомогою яких люди прагнуть пояснити й виправдати свої переконання, свобода в цьому розумінні означає свободу від; що не можна переступати межі, яка весь час зсувається, але яку завжди можна розпізнати. «Єдина свобода, що заслуговує на це ім'я, полягає в гонитві за власним інтересом у свій спосіб», – сказав найушлавніший з її поборників. Якщо так, то чи виправданий примус? Мілль не сумнівався в тому, що він виправданий. Оскільки справедливість вимагає, щоб усі індивіди мали право на мінімум свободи, то всіх інших індивідів, з необхідності, слід стримувати, якщо треба силоміць, від того, щоб вони позбавляли свободи будь-кого. Справді, функція закону полягала в перешкоджанні саме таким зіткненням: держава була зведена до того, що Лассаль зневажливо характеризував як функції нічного сторожа чи дорожнього поліція» [2, 185–186].

Натомість «позитивне» значення слова свобода виростає з бажання індивіда бути самому собі паном. «Я хочу, щоб мої життя та ухвали залежали від мене, а не від будь-яких зовнішніх сил. Я хочу бути знаряддям у своїх власних руках, а не в руках інших людей. Я хочу бути суб'єктом, а не об'єктом; хочу, щоб мною рухали міркування,

усвідомлювана мета, що є тільки моїми, а не причини, що впливають на мене, так би мовити, ззовні. Я хочу бути кимось, а не ніким; хочу бути діячем – ухвалювати, а не виконувати постанови, ухвалені за мене, самокеруватися, а не бути керованим зовнішньою природою або іншими людьми, так, наче я річ, тварина чи раб, неспроможний виконувати роль людини, тобто скласти собі власні мету та лінію поведінки і дотримуватися їх. Це принаймні та роль, яку я мав на увазі, кажучи, що я розумний і що саме мій розум вирізняє мене як людину з решти світу. Я хочу, насамперед, усвідомлювати себе як мислячу, активну істоту, наділену бажаннями, відповідальну за зроблені мною вибори і спроможну пояснити ці вибори через посилення на мої власні ідеї та міркування. Я почуваюсь вільним настільки, наскільки вважаю це правильним, і невільним настільки, наскільки мене примушують усвідомлювати, що це не так» [2, 190].

Свобода, що полягає в пануванні над самим собою і свобода, що полягає в неперешкоджанні мені з боку інших людей робити вибір, який мені хочеться, можуть на перший погляд видаватися достатньо близькими концепціями, подібно до позитивного і негативного способу висловити майже те саме, – проводить далі автор; але при цьому «позитивне» і «негативне» поняття свободи історично розвивалися в різних напрямках, поки не зайшли у прямий конфлікт між собою.

Отже, продовжує Берлін, починаючи з метафори самокерування, «я сам собі пан», «я нікому не раб»: «Хіба в людей немає досвіду звільнення з морального рабства, чи з рабства природи, і хіба в ході цього звільнення вони не усвідомлювали, з одного боку, того «я», що панує, а з другого – чогось у собі, що змушене підкорятися?» [2, 191].

У подальшому це панівне «я» по-різному ототожнюється з розумом, моєю «вищою натурою», «справжнім», «ідеальним» або з моїм «я» у найкращому розумінні, що протиставляється ірраціональному імпульсові, моїй «нижчій» натурі і т. д. «Тепер ці дві сутності можна подати як розділені ще глибшою прірвою: справжнє «я» можна уявити собі як щось ширше, ніж індивід (як звичайно розуміють

цей термін), як соціальне «ціле», якого індивід є лише елементом чи аспектом: плем'я, раса, церква, держава, велике суспільство мертвих, живих і ще ненароджених. Ця сутність далі ототожнюється зі «справжнім» «я», що, накидаючи колективну чи «органічну», єдину волю своїм непокірливим «членам», досягає своєї, а отже і їхньої, «вищої» свободи» [2, 191].

Справді, зауважує Берлін, адже ми вважаємо можливим, а іноді гідним виправдання, примушувати людей в ім'я певної мети (наприклад, справедливості або громадського здоров'я), яку вони самі переслідували б, якби були просвіченішими, але не роблять цього через свою сліпоту, нетямущість чи зіпсутість. «Ось чому мені легко уявити, як я примушую інших заради їхнього ж добра, в їхніх, а не моїх інтересах» [2, 191–192]. З цього найбільше впливає, що вони не опиралися б мені, якби були такими розумними, як я, і розуміли свої інтереси, як я. «Проте я можу претендувати на куди більше. Я можу проголошувати, що вони насправді прагнуть того, чому вони у своєму темному стані свідомо опираються, оскільки всередині їх існує окультна сутність – їхня прихована раціональна воля, чи їхня «справжня» мета – і що ця сутність, хоча вона спростовується усім тим, що вони явно відчують, роблять і кажуть, є їхнім справжнім «я», про яке бідне емпіричне «я» у просторі й часі може нічого не знати або знати мало, і що цей внутрішній дух є єдиною сутністю, що заслуговує на те, щоби брати його бажання до уваги» [2, 192]. Щойно я приймаю такий погляд, то нехтую справжні бажання людей чи суспільств, вдаюся до залякування, утисків і катування їх в ім'я та від імені їхніх «дійсних» сутностей, твердо знаючи, що, хоч би якою була справжня мета людини (щастя, виконання обов'язку, мудрість, справедливе суспільство, самореалізація), вона має бути тотожною її свободі – вільному вибору її істинної, хай часто притлумленої і невираженої сутності [2, 192].

У наступних частинах роботи автор торкається ідеї визволення через розуміння (представниками якої, зокрема, виступають Гердер, Гегель, Маркс). Так само, як для людини, що пізнала закони математики або музики, ці

закони припиняють бути обтяжливими, стаючи, навпаки, засобом самореалізації, – для тих, хто пізнав історичні закономірності, вони перетворюються з тягаря на засновки раціональної поведінки.

Але тут постає наступна проблема: ті, хто вірять у свободу як раціональне самокерування, рано чи пізно приходять до необхідності вирішити, як це самокерування має застосовуватися не лише до внутрішнього життя людини, а й до її взаємин з іншими членами суспільства.

Розв'язується це питання через ідею, що оскільки є певна істинна модель, де сходяться всі різноманітні погляди; то якщо вона пізнана, ті, хто її пізнав, можуть підпорядковувати решту людства цій моделі, оскільки кожен, досягнувши мудрості, погодиться з цією моделлю, тож чинити спротив її реалізації можна лише через перебування в ірраціональному стані (до схожих неліберальних висновків, за Берлінім, веде ще один підхід; коли представник певної групи – етнічної, конфесійної тощо прагне визнання себе саме у цій якості. «Бажання бути визнаним – це бажання чогось іншого (ніж свободи – Е. Щ.): спілки, ближчого розуміння, збігу інтересів, життя, де є спільна залежність і спільне жертвування. Це всього-навсього сплутування бажання свободи з тим глибоким універсальним прагненням статусу й розуміння, що далі поглиблюється ототожненням з поняттям соціального самокерування, де сутність, яка має звільнитися, вже не індивідуальне, а «соціальне ціле», а отже, люди можуть, підкоряючись владі олігархів чи диктаторів, водночас заявляти, що це в певному розумінні визволяє їх» [2, 218]).

І далі автор звертає увагу на те, що щойно ми беззастережно віддалилися цьому бажанню самокерування групи, ми утискаємо сферу «негативної» свободи. Він покликається на одного з перших мислителів, який приділив увагу цьому моменту – Бенжаміна Констана. В його есеї, де порівнюється свобода людей нової ери й стародавніх, зауважується, що рівне право утискувати – чи втручатися – не тотожне свободі; так само не слід думати, що загальна згода втратити свободу зберігає її якимось дивом лише тому, що вона загальна, чи тому, що є згодою. «Якщо я

згоден, щоб мене утискали, або мовчки мирюся у своєму становищі з відчуженням чи іронією, хіба мене менше утискують? Якщо я продав себе в рабство, хіба я менше раб? Якщо я наклав на себе руки, хіба я менше мертвий через те, що добровільно позбавив себе життя? ...Констан бачив у Руссо найнебезпечнішого ворога особистої свободи, бо той проголосив, що «віддаючи себе всім, я не віддаю себе нікому». Констан не міг збагнути, чому, навіть якщо суверен є «будь-ким», не можна утискувати одного з «членів» своєї неподільної сутності, коли ухвалено таке рішення. Я можу, звісно, віддати перевагу тому, аби мене позбавили моїх свобод збори, родина чи клас, де я в меншості. ...Але бути позбавленим свободи руками своєї родини, друзів чи співвітчизників означає бути позбавленим її так само ефективно [2, 223].

Підсумовує свій виклад Берлін думкою про те, що перед ситуацією, коли дві кардинальні вимоги («негативної» і «позитивної» свободи – де одні прагнуть обмежити владу як таку, інші – запопасти її в свої руки) не зводяться, ми маємо відмовитися від – ніби самоочевидної – презумпції, що всі ідеали й цінності людей можна звести в одній певній моделі: «віра, згідно з якою у принципі можна знайти якусь одну формулу й гармонійно здійснити всі розмаїті цілі людей, є явно хибною. Якщо, як я вважаю, в людини багато цілей і не всі вони у принципі сумісні між собою, тоді ймовірність конфлікту – і трагедії – годі цілковито вилучити з людського життя як особистого, так і суспільного. Необхідність вибору між абсолютними заявами є в такому разі доконечною характеристикою людських обставин. Це створює вартість свободи, як Ектон уявляв її собі – як мету саму по собі, а не як тимчасову потребу, що постає з наших сплутаних понять й ірраціональних та безладних життів, зі скрутного становища, яке одного дня можна виправити за допомогою панацеї» [2, 228].

Отже, Берлін приходять до того самого пункту, що й Поппер, виявляючи ділянку, де відбувається вибір людини, яку не можна заступити чимось іншим. І тепер у контексті нашого дослідження (опозиція «відкрите/закрите» і політична мова) ми можемо змодельювати різницю між

двома підходами до політичного дискурсу, про яку говорили на початку, у такий спосіб: моделі, в яких цей вимір, у якому відбувається акт вибору, зберігається – виступають як відкриті; ті ж, у яких він усувається – закритими.

Важлива репліка щодо обговорюваного предмета належить В. Лефевру, який показав наслідки (і то кардинальні), які тягне за собою реалізація того або іншого варіанту. У підсумку утворюються два принципово різні типи етики, які продукують протилежні орієнтації членів відповідного суспільства.

Лефевр пропонує скористатися простою моделлю. Уявімо, що до іграшкового замку, в якому живуть паперові люди, наближається дракон з людським обличчям. Паперовий чоловічок відкриває ворота, сміливо йде назустріч дракону, простягає йому руку дружби і намагається пробудити в ньому людські почуття. Але дракон видихає полум'я, і паперовий чоловічок перетворюється на купку попелу.

Далі уявімо другий іграшковий замок з іншим паперовим чоловічком, який живе із своїми друзями. Інший дракон з людським обличчям наближається до замку. Паперовий чоловічок теж відкриває ворота і сміливо йде з крихітним мечем у руках назустріч дракону, щоб вступити з ним у боротьбу; але і цей паперовий чоловічок згорає в полум'ї.

Хай обидва дракони втратили цікавість до замків після того, як паперові чоловічки згоріли; таким чином, решта мешканців лишилися живі. Кожного з чоловічків канонізують у його замку, проте жителі іншого замку дотримуються іншої думки. «В першому замку паперовий чоловічок, який простягнув руку дружби, вважався героєм, а в другому – слабкою людиною, яка не знайшла в собі мужності взятися за меч. Другий паперовий чоловічок, який намагався боротися проти дракона, в другому замку вважався героєм, а в першому – слабкою людиною, що не знайшла в собі мужності вийти без меча» [7, 37].

Як зазначає дослідник, розгляд показує, що не існує раціонального обґрунтування для обрання тієї чи іншої точки зору; але й обидві точки зору одночасно не можна прийняти.

Переходячи до характеристики двох описуваних етичних систем, він виділяє як їх принципові наступні ознаки: в першій системі позитивно оцінюється поєднання позитивного і негативного (використання «поганих» засобів для досягнення «благих» результатів), у другій – позитивно оцінюється їх роз'єднання. Разом з тим, представники спільнот, де переважає перший тип етики, були орієнтовані на компроміс, у той час, як представники других – на безкомпромісну поведінку (автор дослідження з колегами як приклади панування першої та другої етичної систем розглядав тодішні американське та радянське суспільства). Причому порядна людина в кожному з типів суспільства прагне підвищити статус власного образу себе, тобто того, як він веде себе у власному уявленні.

Хоча системи видаються симетричними, але при переході до практичних наслідків реалізації виявляється їх докорінна різниця: домінування другої етичної системи призводить до того, що система починає нищити своїх героїв, і в результаті в ній пануючими виявляються люди аморальні з т. з. цієї системи: оскільки «в тих культурах, де домінує друга етична система, не існує процедури розв'язання конфлікту, що зберігала б гідність обох сторін». «Таким чином, конфлікт не може бути розв'язаний: він закінчується перемогою однієї зі сторін, або порядок наводить влада. У 1920-х–1930-х рр. все життя Радянського Союзу складалося з постійних конфліктів усіх з усіма. Потяги не приходили вчасно, тому що їх машиністи не могли визнати пріоритет розкладу. Розмова двох чиновників, які іноді мали при собі револьвери, нагадувала воєнну конфронтацію. В 1930-х рр. система починає реагувати на дану ситуацію: «горді люди», герої другої етичної системи, які не йшли на компроміс, винищуються. Головною метою було не фізичне винищення, а скоріше трансформація особистості: перетворення героя на конформіста. Проте в рамках другої етичної системи цього можна досягти лише ціною зниження особистісної самооцінки, ціною деградації особистості. Величезні табори, призначені для перевиховання, генерували «негорду», готову до співробітництва особистість другої етичної системи. Був розроблений і

спеціальний «технічний метод» особистісної модифікації. У 1930-х рр. у численних в'язницях Радянського Союзу було все: і брехливі звинувачення, і навмисні порушення закону, і брехливі свідчення. Єдина річ, яка ніколи не підроблялася, був підпис звинуваченого під зізнанням. Слідчі застосовували страшні тортури лише для того, щоб отримати цей підпис. Схоже, цей підпис був справжньою метою всього процесу. Під час підписання особистість переходила в іншу категорію: герой перетворювався в обивателя, готового до принизливого співробітництва. Тих, хто не підписував, фізично винищували. Схожі процеси мали місце у В'єтнамі, Камбоджі, Ірані, де відбувалися й відбуваються масові вбивства» [7, 40].

Таким чином, і тут, залежно від відкритої або закритої моделі суспільної комунікації, ми отримуємо радикально відмінні наслідки: адже про політику як таку можна говорити лише за умов першої моделі; у другій феномен політики зникає (опоненти тут трактуються не як опозиція, а як «шкідливі комахи», «будяки» тощо – яких слід винищувати, але з якими неможливо вступити в комунікацію).

Нарешті, останнім прикладом, до якого ми звернемося в межах даної статті, буде праця відомих мислителів Мамардашвілі та П'ятигорського «Символ і свідомість». Звертаючись до символів як діючих структур, які організують наше розуміння, вони пишуть: «Символ позначає умови свідомості (або – умови знання як с в і д о м о с т і, а не як об'єктивного знання) не як структури, які можуть бути проаналізовані логічно або які можуть бути розгорнуті як логічні структури. І підходячи до символу з цього боку, ми опиняємося перед проблемою множинної інтерпретації символу, пов'язаною з проблемою «розуміння – знання», де множинність інтерпретацій є способом б у т т я (а не в и р а ж е н н я!) того змісту, який символізується.

Коли ми говоримо, що множинність інтерпретацій є спосіб існування символів, то цим фактично стверджуємо, що щось, що точиться буттям (в ориг.: бытийствующее. – Е. Щ.), тією мірою, якою воно символізовано, н е з а в е р ш е н о. Не завершено саме як таке, що точиться буттям, і способом завершення цього буття, яке символізовано, є

одночасна, паралельна наявність у просторі й часі множини «зрізів-інтерпретацій» даного символу, які саме своєю множинністю завершують те буття, яке в самому символі не завершено. З іншого ж боку, якщо ми не розуміємо символу, то причиною цього є не стільки недостатність нашої здатності розшифрувати символ (вірніше – відтворювати ту змістовність свідомості, яка цим символом зафіксована), скільки с а м о с т і й н і с т ь, принципова незалежність від нас буття того змісту, яке символізується» [4, 148].

Децо спрощено, скажемо так: граничні предмети людського досвіду, що часто пишуться з великої літери – такі, як Любов, Свобода, Справедливість та ін. – не можуть бути «вичерпані» розумінням будь-якого індивіда (анекдотичним прикладом подібного вичерпання могло б стати висловлювання одного з авторів: «Написав чотирнадцять віршів про любов. Закрив тему»). Буття людства (як людського роду) і розкриття все нових сенсів цих граничних предметів певною мірою виступає тавтологією. Оскільки ж кожне таке розкриття виступає унікальним, ти не можеш своїм унікальним досвідом заступити досвід іншого. Отже, у сфері цих предметів, за висловом Бахтіна, неможливе «останнє слово»: ми всі є співучасниками нескінченного Діалогу. І ця загальна модель суспільної комунікації поширюється й на комунікацію політичну (Арістотель же визначав поліс як спільноту громадян, поєднану комунікацією щодо спільного блага).

Тож коли у сучасній праці з політичного дискурсу ми зустрічаємо такий, приміром, пасаж (Габермас тут коментує Ролза): «Публічною» називається спільна перспектива, в якій громадяни силою кращих аргументів *взаємно* переконують одне одного в тому, що справедливо, а що – ні. Тільки така поділена всіма перспектива публічного застосування розуму і надає моральним переконанням їх об'єктивності. «Об'єктивними» Ролз називає дієві нормативні висловлювання; і їх об'єктивність він обґрунтовує процедурним способом, тобто посилаючись на публічне застосування розуму, яке задовольняє певним контрафактичним умовам: «Політичні переконання (які також є і моральними)

об'єктивні – справді засновані на певному порядку причин, – якщо розумні й раціональні особистості, достатньо обізнані та добросовісні у застосуванні своїх здібностей практичного розуму... врешті-решт, схвалюють ці переконання... при тому, що ці особи знайомі з релевантними фактами і достатньою мірою вивчили стосовні до діла основи в умовах, сприятливих для належної рефлексії» [6, 143–144] – то перед нами з очевидністю постає не випадковість опису політичної комунікації через момент відповідальності: це той самий зазор, в якому здійснюється акт людського вибору, про який йшлося у Поппера і Берліна (як реалізація «негативної» концепції свободи), він точно відповідає ситуації першої етичної системи за описом Лефевра, де учасники орієнтовані на компроміс; і тут реалізується множинність інтерпретацій символу, про яку йшлося у Мамардашвілі й П'ятигорського.

Йдеться, зрозуміло, про структурні зв'язки моделі: оскільки політична комунікація передбачає відкритий горизонт взаємодії вільних і рівних, вона необхідним чином включає елемент відповідальності мовців і не може бути описана поза ним.

Висновки. У нашій роботі, звернувшись до аналізу праць авторів, які застосовували до розгляду різних аспектів суспільної комунікації опозицію «відкрите/закрите», ми виявили, що спільним пунктом для них виступає окреслення ділянки особистого вибору (розрізнення соціальної норми і нашої позиції щодо неї у Поппера, «негативна» і «позитивна» свобода у Берліна і т. д.). Таким чином, оскільки політична комунікація передбачає відкритий горизонт спілкування вільних і рівних щодо спільного блага, вона необхідним чином включає момент відповідальності і не може бути описана поза ним.

---

1. Бергсон А. Два источника морали и религии. – М. : «Канон», 1994. – 384 с.

2. Берлін І. Чотири есе про свободу. – К. : Основи, 1994. – 272 с.

3. Відкритість. Суспільство. Влада. Від нантського едикту до падіння комунізму. – К. : Ніка-Центр, 2008 р. – 264 с.

4. Мамардашвили М. К., Пятигорский А. М. Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символическом и языке. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 224 с.

5. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. – Т. 1: Чары Платона; Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. – К. : Ника-Центр, 2005. – 800 с.

6. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории. – СПб. : Наука, 2008. – 424 с.

7. Шрейдер Ю. А. Человеческая рефлексия и две системы этического сознания // Вопросы философии. – 1990. – № 7. – С. 32–41.

Світлана Набок

ПИТАННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В НАУКОВІЙ ПОЛІТИЦІ Й АКАДЕМІЧНІЙ ПРАКТИЦІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

У статті розглянуто основні етапи запровадження засад гендерної рівності у системах академічної науки України, Франції, Польщі та Росії.

Ключові слова: гендерна рівність, наукова політика.

Svitlana Nabok. The question of gender equality in science: history and modernity. The article reviews the principles of gender equality in science and practical implementation of gender equality in the system of academic science Ukraine, France, Poland and Russia.

Keywords: gender equality, science policy.

Питання гендерної рівноваги в Україні традиційно знаходиться на периферії як наукових досліджень, так і уваги громадськості. Про гендерну рівність у науці згадують й того рідше. Лише окремі коментарі високопосадовців, що часто-густо дозволяють собі висловлювання дискримінаційного характеру (в тому числі за ознакою статі та зовнішнього вигляду) здатні на нетривалий час привернути увагу до цього питання [1].

Натомість вивчення гендерного фактора вже тривалий час перебуває в епіцентрі уваги європейських дослідників: істориків і соціологів науки. Зокрема, все більшого усталення здобуває думка, що на тлі скорочення чисельності та старіння населення у багатьох розвинених країнах практично є лише дві можливості мобілізації людського ресурсу на розвиток науки – ширше залучення до наукової діяльності молоді та сприяння участі і просуванню наукової кар'єри жінок.

Про необхідність ширшого залучення до наукових колективів молодих дослідників в Україні не говорить лише лінивий. НАН України кількість молоді серед загалу академічних працівників старанно відстежує та відображає у звітах. Щоправда, цей показник чомусь не доповнюється показником загальної вікової динаміки, що було б логічним.

Інша справа з питанням гендерної рівноваги, якою дуже переймаються в Європі, але не в Україні. Про гендерний склад сучасної академічної науки зі звітів НАН України не довідаєшся. Натомість, на переконання багатьох європейських дослідників, представництво жінок у науці продовжує лишатися недостатнім, суттєво обмежуючи науковий потенціал Європи. Зокрема, узагальнюючи результати досліджень різних аналітичних центрів, виконаних наприкінці ХХ ст., Директорат Європейської Комісії дійшов висновку, що досягнення гендерної рівності в науці повинно стати одним із пріоритетних напрямків наукової політики Європейського Союзу у ХХІ ст. [2].

Причини низького відсотку жінок у загальному складі кадрового потенціалу стали предметом дослідження багатьох соціологів науки. Кореляцію між рівнем оцінювання результатів наукової праці та гендерною приналежністю зауважили Крістіна Венерас (С. Wenneras) і Ангела Волд (А. Wold) [3]. Вони проаналізували причини, з яких гранти на наукові дослідження вдвічі частіше отримують заявники-чоловіки. Виявилось, що успіх не залежав від базової освіти, національної приналежності та галузі науки. Натомість, дослідницями було виявлено чітку кореляцію результатів з гендерним фактором: при рівній науковій продуктивності (що вираховувалася в залежності від кількості

публікацій і престижності часопису, де були оприлюднені результати досліджень) чоловіки отримували вищу оцінку. Порівняно із претендентом-чоловіком, жінка-вчена повинна була мати в 2,6 рази більшу продуктивність, щоб бути оціненою як «рівнокомпетентна». Публікація цих результатів у журналі Натюре (анг. Nature) в 1997 р. викликала інтенсивне обговорення у науковій і популярній пресі.

Залежність успішності в науці від статі була згодом неодноразово верифікована іншими методами – зокрема співставленням результатів рецензування, яке відбувалося «сліпим» (рецензенту не були відомими ані ім'я, ані стаття автора) та «відкритим» способами. При «сліпому способі» рецензування кількість текстів жінок, що отримали схвальну рецензію значно зростала порівняно з результатами оцінювання при «відкритому» способі.

Попри певне поширення гендерних досліджень в останні роки в Україні – заснування щорічної конференції «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє», проведення серії семінарів за участі німецької дослідниці Хелени Гьотшель на тему «Гендерні студії як засіб нового розуміння природничих наук» у ряді провідних вишів країни, цей напрямок лишається на периферії вітчизняного наукознавства, а біолог за фахом Віра Троян чи не єдиною дослідницею, яка систематично переймається цим питанням [5].

Сучасні щорічні звіти АН, що вміщують статистику розвитку наукової установи, гендерний показник ігнорують повністю [6]. Тож аналіз наявної історичної статистики може суттєво прислужитися, якщо не сказати – стати відправною точкою, у дослідженні гендерного аспекту розвитку кадрового потенціалу вітчизняної академічної науки.

Загалом, тенденція до збільшення кількості жінок у науці спостерігається від початку ХХ ст. Нині серед випускників вузів як в Україні, так і в інших країнах Європи кількість жінок наближається, або й перевищує 50 % загальної кількості студентів [7]. Натомість, відповідно до даних Держкомстату України, кількість жінок серед докторів наук все ще не досягла й чверті від кількості чоловіків, що мають аналогічне звання [8]. Ця ситуація має давню історію.

Питання гендерного розподілу наукових кадрів було одним із традиційних аспектів видань, присвячених розвитку радянської науки. З них довідуємося, що на 1973 р. загальний склад наукових кадрів України становив 154,100 осіб. У тому числі жінок було 55,472 особи (близько 36 %) [9]. Серед них лише 549 осіб мали ступінь доктора наук, тобто відносний показник не сягав навіть одного відсотка від загальної кількості жінок-вчених, тоді як у чоловіків цей показник знаходився на рівні близькому до 3,5 %.

Серед загалу докторів наук в Україні у 1973 р. жінки склали 14 %. Цей відсоток тривалий час не зазнавав змін, лишаючись на тому ж рівні як на початку 1970-х, так і наприкінці 1990-х рр. [10], і лише у 2000–2010 рр. дещо зріс, досягши 18 % загального складу [8].

Натомість відомості про гендерний розподіл у межах особового складу вітчизняної АН (на противагу подібним відомостям про АН СРСР) було нівельовано ще в радянський період. Тому довідатися, як виглядало уявлення про гендерну рівність серед співробітників АН УРСР у період побудови соціалізму, практично неможливо.

Питання гендерної рівноваги щодо української академічної науки лишається на периферії вітчизняних досліджень і донині. Що, загалом, не є дивним, враховуючи той факт, що, згідно з даними офіційного сайту Національної академії наук України, за всю її майже столітню історію серед більш ніж 600 дійсних членів віднайшлося місце лише 10 жінкам. Серед новообраних у квітні 2012 р. академіків (21 особа) жінок також немає. Відсоткова вага жінок у загальному складі дійсних членів Академії за весь період її існування на травень 2012 р. становить 1,65 % (до останніх виборів була 1,67 %) [11].

Вперше до складу академіків вітчизняної АН було кооптовано жінку-вченого ще у 1920-х рр. Нею стала палеонтолог Марія Павлова, яку було обрано академіком 1924 р. (у багатьох джерелах помилково зазначено роком обрання 1921). Серед членів-кореспондентів Академії у 1920-х рр. було представлено двох жінок. Першою стала письменниця Ольга Косач (Олена Пчілка), яку було обрано

у 1925 р. Вже за рік склад членів-кореспондентів АН поповнився ще однією жінкою – літературознавцем Варварою Адріановою-Перетц. Отже, протягом 1920-х рр. відсоткова вага жінок становила 1,2 % серед академіків та 11,7 % серед членів-кореспондентів.

Кількість жінок у складі дійсних членів української Академії наук тривалий час лишалася незмінною – загальний склад академіків-чоловіків доповнювала одна жінка. В 1924–1938 рр. нею була вже згадана Марія Павлова. Після її смерті в 1938 р. склад дійсних членів більш ніж десять років був виключно чоловічим. Лише у 1951 р. його було поповнено патологоанатомом Олександрою Смирновою-Замковою. Через два роки після її смерті, у 1964 р., склад академіків поповнився фізиком Антоніною Прихотько. Найвищою питома вага жінок у складі Академії була у 1990-х рр., після поповнення у 1990–1992 рр. особового складу дійсних членів одразу п'ятьма жінками-академіками. Пік припадає на 1992–1995 рр., коли у складі дійсних членів Академії наук України працювало одразу 6 жінок.

Нині у складі академіків НАН України працює чотири жінки, що на 3 особи більше, ніж це було майже 100 років тому. Відсоткова вага жінок у складі дійсних членів Академії на початок 2012 р. становила 2,15 %. На момент обрання першої жінки академіка це співвідношення було 1,75 %, що дає приріст відсоткової ваги жінок у складі академіків за 88 років у 0,4 %.

Зміни рівня представництва жінок у лавах членів-кореспондентів мали ще цікавішу іншу динаміку. Після смерті О. Пчілки у 1930-му р. серед членів-кореспондентів В. Адріанова-Перетц лишалася єдиною жінкою майже десятиріччя, проте у 1939 р. склад членів-кореспондентів АН таки було доповнено: другою жінкою стала патофізіолог Ніна Медведєва. Наприкінці 1940-х у 1950-х рр. склад жінок серед членів-кореспондентів АН УРСР дещо зріс – його було поповнено ще 4 жінками. Динаміка зростання цього показника була законсервована у 1961 р., після обрання до складу Академії ще двох жінок. У 1960–1980-х рр. представництво жінок у складі членів-кореспондентів не перевищувало 7 осіб.

Значні зміни відбулися у 1990–2000 рр., протягом яких склад членів-кореспондентів НАН України поповнився 19 жінками. За всю історію існування склад членів-кореспондентів було репрезентовано 30 жінками. На початок 2012 р. у складі членів-кореспондентів НАН України 22 жінки. Відсотково нині цей показник становить 6,2 %. Від 1926 р., коли до складу Академії було обрано другу жінку (на той момент відсоткова вага досягла 13,3 %) відсоткове представлення жінок у складі членів-кореспондентів вітчизняної АН зменшилося більш ніж удвічі.

Дещо інакше виглядає динаміка (та репрезентація) гендерного співвідношення в інших європейських Академіях.

Так, у заснованій 1872 р. Польській академії станом на 1998 р. у складі кадрів найвищої кваліфікації відсотково було репрезентовано 6 % жінок серед академіків та більш як 19 % серед членів-кореспондентів [12]. Вже у першій половині 2000-х рр. відсоток жінок-академіків у складі цієї наукової установи ще дещо збільшився. Першу жінку до складу дійсних членів PAU було обрано у 1931 р. Нею стала нейрофізіолог Михайлина Стефановська (Michalina Stefanowska, 1855–1942). Проте вже на кінець 1940-х рр. у складі PAU було 5 жінок – на одну більше, ніж у складі НАН України на 2012 р.

У складі Французького інституту (Institut de France) серед дійсних його членів відсоток жінок на початок 2012 р. становив у середньому 7,34 % [13].

Вперше спробу кооптувати жінку до складу академіків цієї поважної та давньої (Французький інститут засновано у 1795 р.) наукової установи було зроблено у 1910 р. На обрання до складу дійсних членів Академії наук – найбільшої серед наукових установ Французького інституту – було висунуто кандидатуру Нобелівської лауреатки Марії Соломеї Склодовської-Кюрі (пол. Maria Salomea Skłodowska-Curie). Висунення кандидатури Марії Кюрі призвело до жорсткої сутички між прихильниками і супротивниками цього кроку. Після кількох місяців полеміки в січні 1911 р. кандидатуру Марії Кюрі було відхилено на виборах більшістю в один голос. Причиною стала її стаття. Того ж року Марію Кюрі вдруге проголосили Нобелівською лауреаткою.

Конфлікт залишив по собі шлейф звинувачень у ксенофобії та сприяв формуванню упередженого ставлення до цього питання. Минуло ще півстоліття, допоки Академія наук наважилася обрати до свого складу першу жінку. Це сталося 1962 р., коли до складу членів-кореспондентів було обрано Маргариту Катаріну Перей (фр. Marguerite Catherine Perey), яка, за іронією долі, як і Марія К'юрі, спеціалізувалася на радіохімічних дослідженнях. Склад дійсних членів Академії наук поповнився першою жінкою лише у 1979 р. Відтоді кількість жінок серед членів Академії наук зросла до 22 осіб, що становить 8,8 % від загалу.

У складі однієї з найстарших із п'яти академій, що входять до складу Французького інституту – Академії Франції (Académie Française) кількість дійсних членів є постійною. Це так звані «40 безсмертних». Серед представлених на сайті Академії Франції можливостей пошуку наявна опція «Жінки в історії Академії» [14]. Відповідно до даних сайту у складі «40 безсмертних» у різний час перебувало 7 жінок. З них 5 (12,5 % від загальної кількості «безсмертних») є нині діючими дійсними членами. Першу жінку складу «безсмертних» було обрано у 1980 р. Нею стала письменниця Маргаріт Юрсенар (фр. Marguerite Yourcenar).

В Академії надписів і красною письменства (Académie des Inscriptions et Belles-Lettres) Французького інституту нині 52 дійсних члени, серед яких дві жінки. Відсотково цей показник становить 3,8 %. Першою жінкою, яка поповнила її склад у 1987 р. стала Колет Кайлат (фр. Colette Caillat) (1921–2007), яка спеціалізувалася на вивченні санскриту та індійської культури.

У складі Академії образотворчого мистецтва (Académie des Beaux-Arts) нині 57 дійсних членів. Серед них 3 жінки – 5,6 %. Ця установа серед академій Французького інституту у гендерному питанні виявилася найбільш консервативною – лише у 2000 р. до її складу було обрано першу жінку-академіка – нею стала акторка та режисер Жанна Моро (фр. Jeanne Moreau).

У складі Академії моральних і політичних наук (Académie des Sciences Morales et Politiques) 50 дійсних членів,

серед яких 3 жінки, що відсотково становить 6 %. Вперше до складу академіків було обрано жінку у 1971 р., нею стала правник Сюзанна Басдевант-Бастід (фр. Suzanne Basdevant-Bastid) – перша жінка-академік у складі всього Французького інституту.

Представництво жінок у складі дійсних членів РАУ та Французького інституту в обох випадках відсотково нині як мінімум утричі перевищує аналогічні дані сучасної Національної академії наук України. Натомість від початку процесу «фемінізації» науки ситуація виглядала діаметрально протилежною. Так, до Польської академії знання першу жінку до складу дійсних членів було обрано на 7 років пізніше, а до складу Французького інституту – на 47 років пізніше, ніж до української Академії наук.

Що ж до російської академічної науки, то у складі 528 діючих на початок 2012 р. академіків РАН представлено 10 жінок, що відсотково становить 1,9 % [15]. Першу серед них – фізіолога Ліну Соломонівну Штерн до складу російської АН було обрано лише тоді, коли ця Академія вже стала Всесоюзною [16], а загальний склад академіків сягнув 131 особи [17].

Викладене вище дозволяє окреслити ряд тенденцій у процесі творення гендерної рівноваги в європейській академічній науці. Так, у наведених даних простежується певний взаємозв'язок між часом становлення академічної науки та швидкістю подолання стереотипів щодо представництва жінок у складі наукових кадрів найвищої кваліфікації. Більш молоді академічні установи легше і раніше долали цей бар'єр ніж більш давні та консервативні Академії.

Водночас, у Франції та Польщі один раз прийняте рішення про «допуск» жінок до академічної науки призвело до досить швидкого розгортання цієї практики. Натомість в українській АН ми цього не спостерігаємо – вже в 1940-х рр. склад академіків знову стає «чоловічим клубом», доповненим жінкою-академіком лише у 1950-х. Та сама тенденція до «консервації», згортання розпочатого процесу унормування гендерного складу спостерігається і в розвитку російської науки – можливо, єдиної з давніх академічних

наукових традицій, де нині відсоткове представництво жінок у складі дійсних членів АН навіть нижче, ніж у вітчизняній Академії. Попри те, що час обрання першої жінки-академіка в російській АН є пізнішим, ніж у вітчизняній Академії та РАУ, тенденція, що сформувалася у 1940–1950-х рр. для російської та української науки стає однаковою – Академія воліє дотримуватися принципів «чоловічого клубу», допускаючи присутність у складі дійсних членів жінок лише номінально – однією-двома представницями.

Ігнорування гендерного аспекту розвитку кадрового складу вітчизняної АН мало цілком закономірні наслідки. Кількість жінок у складі академіків НАН України за останні 88 років (від 1924 р., коли було обрано першу жінку-академіка) зросла в абсолютному вимірі на 3 особи, у відносному – на 0,4 %. Навіть у випадку Російської АН, процес творення гендерної рівноваги в якій теж розвивався не надто динамічно, за минулі від обрання першої жінки-академіка більш як 70 років приріст відсоткової ваги жінок у складі дійсних членів все ж склав трохи більше як 1,0 %.

Питання про причини виникнення тенденції до «консервації» вже розпочатого процесу творення гендерної рівноваги в українській академічній традиції та існування безпосереднього чи опосередкованого взаємозв'язку з такою ж тенденцією у науці російській потребує додаткових досліджень.

Проте зафіксований вище високий рівень демократичності у гендерному питанні вітчизняної АН у період її становлення та окреслена тенденція залежності часу обрання першої жінки-академіка від часу творення національних академічних традицій дозволяють також висловити одну гіпотезу. Цілком можливо, що саме Марія Павлова стала першою у новітній історії жінкою-академіком в європейській академічній науці. Звісно, це припущення має право на існування лише за умови ігнорування романтичних історій Емілі дю Шатле (фр. *Émilie du Châtelet*) та Катерини Дашкової (рос. *Екатерина Романовна Дашкова*). Хоч у обох випадках сучасні наукові традиції Франції та Росії

(відповідно) намагаються якось позначити академічну причетність цих двох непересічних жінок. Російська академія наук навіть включила Катерину Дашкову до списку академіків, вміщеному на сайті РАН (щоправда, завбачливо не позначаючи дати обрання до складу дійсних членів). Проте жодна з цих, поза сумнівом неординарних, жінок не була академіком у сучасному сенсі слова і не обиралася до складу дійсних членів ані Французького інституту, ані російської Імператорської академії.

Те, що саме в Україні було обрано першу в світовій історії жінку-академіка, ще потребує додаткової верифікації. Проте сумнівів у тому, що Україна мала на початку ХХ ст. одну з найбільш демократичних наукових систем у світі (принаймні в гендерному аспекті) сумнівів не викликає.

Другою цікавою тенденцією є превалювання серед жінок-академіків представниць природничих спеціальностей, натомість гумантарії виявилися дещо консервативнішими за своїх колег. Ця тенденція цілком очевидно відстежується при аналізі складу академіків і членів-кореспондентів всіх Академій.

Цікавим аспектом, із врахуванням окресленої тенденції, загальної для всіх проаналізованих академічних традицій, стає «французький виняток»: обрання правниці Сюзанни Басдевант-Бастід до складу дійсних членів Академії моральних і політичних наук. Саме правниця стала першою жінкою-академіком в усьому Французькому інституті, тоді як у всіх інших випадках серед перших ми бачимо переважно дослідниць природничих чи медичних спеціальностей. Імовірно, цей аспект розвитку гендерної структури має певний взаємозв'язок із творенням у період останньої третини ХХ ст. (коли і було обрано Сюзанну Басдевант-Бастід) сучасного уявлення про соціогуманістику. Так, нині й у складі академіків НАН України також присутні жінки, що репрезентують соціальні науки. Попри це, тенденція до превалювання жінок, які спеціалізуються на вивченні природничих наук, принаймні останні півстоліття, лишається незмінною.

Загалом, питання гендерного аспекту розвитку кадрового потенціалу різних напрямів науки потребує окремого,

більш детального аналізу. Від того, чи буде здійснено цей аналіз та чи будуть враховані його результати у подальшій розробці наукової політики країни, залежать шанси української науки лишитися в контексті розвитку науки загальноєвропейської.

---

1. «Не дуже красиві» дівчата приходили на побачення до Табачника. Він не вийшов: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2012/05/21/6964949/>

2. Science policies in the European Union: promoting excellence through mainstreaming gender equality. European Commission Research Directorate-General. – Luxembourg, 2000. – 156 p.

3. Wenneres C. Wold A. Nepotism and sexism in peer-review/ Christine Wenneres, Agnes Wold// Nature. – 1997. – № 387. – P. 341–343.

4. Clarke M. Double-blind peer review reveals gender bias free/ Maxine Clarke// Peer-to-Peer. – 21.01.2008: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу :

5. Троян В., Таран Н. Гендерна освіта у підготовці наукової молоді (з досвіду роботи ГО «Жінки в науці») / Віра Троян, Наталія Таран // Українознавчий альманах. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2010. – Вип. 4. – С. 188–189.

6. Статистичні показники // Національна академія наук України. Короткий річний звіт 2010. – К. : Март, 2011. – С. 26–31.

7. Троян В., Таран Н. Гендерна освіта у підготовці наукової молоді (з досвіду роботи ГО «Жінки в науці») / Віра Троян, Наталія Таран // Українознавчий альманах. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2010. – Вип. 4. – С. 188–191.

8. Доктори наук України у 2010 році: Експрес-випуск Державного комітету статистики України від 15.12.2010. – 3 с.

9. Обрахунки здійснено за виданням: Статистические материалы [Текст]: К 250-летию АН СССР / Академия наук СССР, ЦСУ при Совете Министров СССР. – М. : Наука, 1974. – 19 с.

10. Наука України. Статистичний збірник / Державний комітет статистики України. – К., 1997. – С. 36.

11. Обрахунки здійснено за даними, вміщеними на офіційному сайті НАН України станом на 9 травня 2012 року.

12. Обрахунки здійснено на основі видання: *Poczet członkow Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Umiejętności w latach 1872 – 2000.* – Polska Akademia Umiejętności, Krakow, 2006. – 231 s.

13. Обрахунки здійснено на основі даних офіційних сайтів Академій, що входять до складу Institut de France.

14. Les 7 femmes de l'Académie française: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.academie-francaise.fr/immortels/base/academiciens/femmes.asp>

15. Еникеева А. Женское лицо российской науки / Альфия Еникеева // Электронное издание «Наука и технологии в России – STRF.ru». – Режим доступу : http://www.strf.ru/material.aspx?CatalogId=221&d_no=45603

16. Григорьян Н. Первая женщина-академик. К 125-летию со дня рождения Л. С. Штерн / Н. А. Григорьян. – Вестник Российской Академии наук, 2003. – № 8. – С. 735–743.

17. Хромов Г. Российская Академия наук: история, мифы и реальность / Гавриил Хромов // Отечественные записки, 2002. – № 7. – С. 206–218.

Анастасія Безверха

У БОРОТЬБІ ЗА НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕНТИЧНІСТЬ: МЕДІЙНЕ ПРЕДСТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

Статтю присвячено аналізу дискурсивної практики представлення Української греко-католицької церкви в українських медіа на основі вибірки медіа-матеріалів центральних телеканалів, друкованих та інтернет-видань за період із січня по червень 2011 р. Дослідження виявило несистематичність медійного представлення УГКЦ, а також наявність ідеологічного протистояння між різними групами видань за легітимацію УГКЦ як традиційної української релігійної громади.

Ключові слова: медійний дискурс, національна ідентичність, критичний дискурс-аналіз, конфлікт ідеологій.

Anastasia Bezverkha. In the struggle for the national identity: media representation of the Ukrainian Greek-Catholic Church.

The article examines discursive practice of representation of the Ukrainian Greek-Catholic Church in the Ukrainian media discourse. The study is based on the analysis of the media texts of the national TV channels, printed and online media during the period of January – June 2011. the analysis

shows the unsystematic character of the media representation of the UGCC, as well as reveals the ongoing ideological struggle between different groups of media over the legitimization of the UGCC as a traditional Ukrainian religious community.

Keywords: *Media discourse, national identity, critical discourse analysis, ideological struggle.*

Вступ. Дослідницькі питання та структура дослідження

Діяльність церков як соціальних інститутів є однією із багатьох об'єктів медійного представлення. Суспільні уявлення про вірян тієї чи іншої релігійної громади, їхній світогляд і цінності великою мірою формуються під впливом інформації, отриманої з мас-медіа. Окрім цього, через засоби масової комунікації самі члени релігійної громади дізнаються про діяльність і політичні пріоритети своєї церкви, про заяви її лідерів та конструюють уявлення про місце своєї релігійної громади в суспільстві та стосунки з іншими соціальними групами.

Об'єктом цього дослідження є представлення медійному дискурсові однієї з найбільших релігійних організацій України – Української греко-католицької церкви. Дослідження мало на меті, по-перше, проаналізувати представлення УГКЦ в основних друкованих, електронних та інтернет-медіа України, а по-друге, з'ясувати ключові засоби медійного конструювання ідентичностей вірян греко-католицької церкви.

Теоретичні засади дослідження

Дослідження базується на засадах соціального конструктивізму, розглядаючи соціальну категорію ідентичності як диманічний феномен, що твориться у кожному акті дискурсивної взаємодії. Зокрема, відбувається постійний взаємовплив між тим, як медіа конструюють певну ідентичність, і тим, як її сприймає аудиторія [4].

Дослідження ґрунтується на критичному аналізі медійного дискурсу та має на меті дослідити механізми впливу ідеологічних настанов, що їх поділяють різні медіа, на творені ідентичності УГКЦ та її прихильників. Методологія критичного дискурс-аналізу розглядає дискурсивну взаємодію як невідокремну частину взаємодії соціальної,

особливо в контексті владних стосунків [5]. У медійному дискурсі відбувається змагання між різними ідеологіями за натуралізацію своїх ідей і нормативних настанов. Під ідеологією я розумію широке коло ідей, які формують певний світогляд, пропонують ті чи інші значення та базуються на певних уявленнях про здоровий глузд. Адже ідеології дають відповіді на питання «про суть соціальних акторів і процесів та взаємодію між ними» [6, р. 87].

Окрім того, медіа, на думку Гнатюк, є потужним інструментом для конструювання національної ідентичності, наголошуючи на двох основних механізмах її творення: наявності певної (національної) культури та певних ознак, з якими група може себе асоціювати, та «іншуванню», тобто протиставленню себе іншим культурам чи групам [1]. Як буде показано в дослідженні, саме дискурсивні стратегії залучення й іншування активно використовуються у медіа для творення уявлення про «традиційність» греко-католиків в українській національній культурі, або ж для їхньої делегітимізації та підважування їхньої автентичності. За Бломартом, я розрізнятиму два види групової ідентичності: «приписана» – тобто сукупність тих рис, якими наділяють групу інші, та «обжита» – та, яку представники групи приписують собі самі [3]. Формування обох видів ідентичності відбувається під час безпосередньої та медійно опосередкованої дискурсивної взаємодії.

Медіа також серед іншого формують уявлення аудиторії про нормальне та звичне, проте оскільки уявлення про здоровий глузд завжди ідеологічне, медіа, які стоять на різних ідеологічних позиціях, часто мають дуже відмінні уявлення про «нормальне» й «загальноприйнятне». Кулик розрізняє терміни «нормалізація» та «натуралізація», розуміючи під першим творення уявлення про «нормальне» як поширене й загальноприйнятне, а під другим – укорінення певного уявлення як єдино можливої суспільної норми, здорового глузду [2].

Медіа відтворюють нерівність владних стосунків у суспільстві та сприяють збереженню status-quo, представляючи дії владних інститутів здебільшого некритично [2]. Критичний аналіз медійних текстів дозволяє виявляти й засуджувати таку нерівність.

Вибірка

Для аналізу основних рис представлення УГКЦ в українському медійному дискурсі було обрано масив медійних текстів за період від січня по червень 2011 р. До масиву увійшли усі матеріали національних друкованих та інтернет-видань, що містили згадки про УГКЦ, а також усі сюжети національних телеканалів на цю тему. Загальна кількість матеріалів у вибірці 667, з них 132 сюжети на телеканалах, 287 матеріалів у пресі та 248 матеріалів у рейтингових інтернет-виданнях. Серед телеканалів найбільше матеріалів помістили «П'ятий» (33), ICTV (16), «1+1» і ТВі (по 14), «Сіті» й «Україна» (по 10). Серед друкованих видань безумовним лідером за аналізований період став «День» (64), далі йдуть «Україна молода» (38), «Газета по-українськи» (25), «Сьогодні» (17), «Голос України» (16), «Дзеркало тижня» та «2000» (по 13). Серед інтернет-джерел для аналізу було обрано два рейтингові інтернет-видання «Українська Правда» та «Кореспондент», а також один із підрозділів порталу «Українська правда» – онлайнове видання «Історична правда». За 6 місяців з січня по червень 2011 р. на «Українській Правді» було опубліковано 75 матеріалів, які містили згадки про УГКЦ, на «Історичній Правді» – 112, у виданні «Кореспондент.net» – 61.

Щодо календарного розподілу згадок, то за зазначений період найбільше матеріалів про УГКЦ у березні 2011 р.: 220 публікацій, що пов'язано з потужним інформаційним приводом обрання нового голови УГКЦ, найменше – 51 матеріал – у січні 2011 р. (див. табл. 1).

Таблиця 1

Кількість згадок по місяцях (січень–червень 2011 р.)

Джерело згадок	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень	Загалом
Преса	31	46	69	44	36	61	287
ТБ	2	12	59	29	9	21	132
Інтернет	18	23	92	59	23	33	248
Усього	51	81	220	132	68	115	667

Варто відзначити, що, крім видань, які традиційно пишуть про українську культуру й історію, пропагують українські цінності та поділяють ідеологічні позиції українського патріотизму (до таких я відношу «Український тиждень», «Газету по-українськи», «День», «Україну молоду»), про УГКЦ також регулярно пишуть деякі газети (як от «2000», «Рабочая газета», «Сегодня»), котрі просувають «проросійські» та «панслов'янські» настанови. Інтерес до церкви з боку ідеологічно відмінних медійних «таборів» можна пояснити прагненням пропагувати серед читачів теми, що актуалізують українську національну ідентичність, з одного боку, та бажанням її делегітимізувати, з іншого боку. Очевидно, що для прихильників обох груп УГКЦ складає невідокремну частину цієї ідентичності. Саме тому я вважаю за доцільне аналізувати способи представлення УГКЦ виданнями, які належать до обох груп.

Структура дискурсу: Теми та формати

Найрозповсюдженішим жанром подання пов'язаної з УГКЦ інформації у вказаний період були новини. Хоч жанр новин, за класифікацією Ван Дейка, належить до інформаційного, а не оцінкового типу дискурсу, новини містять не лише факти, але й певну оцінку фактів [7]. Виконуючи, таким чином, інституційну функцію повідомлення про події, медіа ефективно творять уявлення про «об'єктивність» та «правдивість» інформації, а також накидають аудиторії певні ідеологічно-навантажені значення [2]. Серед інших жанрів можна назвати історичні розвідки, аналітичні й публіцистичні статті, репортажі, інтерв'ю, ток-шоу, проте їхня кількість дуже обмежена.

Головні теми медійних текстів зі згадками про УГКЦ були такі (за ступенем популярності):

1. Християнські свята та пости, участь УГКЦ у богослужіннях та молебнях.

2. Зречення з посади голови церкви Любомира Гузара та обрання на цю посаду Святослава Шевчука.

3. Відзначення 10-ї річниці приїзду в Україну Папи Івана Павла II.

4. Соціальні та культурні ініціативи церкви у різних регіонах.

5. Історія церкви (біографічні розвідки про видатних священників, річниці історичних подій тощо).

6. Згадки про УГКЦ та її лідерів у різних контекстах.

7. Релігійна та міжконфесійна ситуація в Україні, становище УПЦ (МП) та утиски представників інших конфесій, перспективи об'єднання українських церков.

8. Конфлікти за участі УГКЦ (наявність невизнаної гілки всередині церкви (Василіани), конфлікт у Львові навколо приміщення книгосховища – колишнього храму УГКЦ тощо).

Конфесійна ідентичність греко-католиків: залучення чи іншування?

Найпоширенішим типом текстів, у яких згадуються греко-католики, є новини про відзначення християнських свят та про початок чи завершення християнських постів. Інформація про свята подається здебільшого у рамці релігійній, а не світській (наприклад, як інформація про вихідний день). Новими про свята, хоч і нейтральні за характером представлення, є важливим чинником для формування групової – і релігійної, і національної – ідентичності. До прикладу, новини про спільне відзначення Різдва православними та греко-католиками формують уявлення про спільність традицій і релігійних обрядів двох конфесій, їх належність до єдиної групи «українців», для яких Різдво є традиційним святом. Проте різні медіа по-різному конструюють календарну спільність свят у греко-католиків та православних. Так, сюжет ICTV чітко об'єднує свята й містить імпліцитне припущення про більшу традиційність православних свят, які святкують також і греко-католики: *«Вчера православные и греко-католики отмечали один из самых главных православных праздников» (ICTV, 20 січня 2011 р.)*. Натомість то 5 канал представляє цю спільність більш нейтрально, не роблячи наголосу на первинності православної ідентичності: *«6-го січня православні та греко-католики відзначають Свят-вечір» (5 канал, 6 січня 2011 р.)*. Уявлення про близькість і українськість реалізується в дискурсі також за допомогою уникання називань, що позначають розрізнення. Телеканали широко використовують узагальнювальні називання «віряни», «християни»,

підкреслюючи належність, у першу чергу, до загалу віруючих, ніж до окремих конфесій: *«Сьогодні віряни відзначають свято Вознесіння» (5 канал, 13 червня 2011 р.)*.

Водночас повідомлення про те, що Президент привітав із Різдом лише православні конфесії, не згадавши греко-католиків і протестантів, лише посилює цю спільність, адже критика «ненормальної» поведінки офіційної особи ґрунтується на невисловленому припущенні, що Президент зобов'язаний був привітати представників усіх християнських конфесій, які святкують Різдво в один день, тобто належать до «наших». Зокрема, в аналітичній статті на «Українській правді» Ірина Лукомська критикує надання Президентом преференції православним і виключення представників інших християнських конфесій та інших релігій за межі «дефолт-ідентичності», що мала б означати «усіх співвітчизників» та «народ України»: *«У виступах Президент наголошує на пріоритетності лише однієї релігії – православ'я. Це засвідчило його привітання з нагоди Різдва, в якому він, вітаючи «усіх співвітчизників, об'єднаних у великий і гідний народ України», згадав лише «православних християн»» (Українська правда, 19 січня 2011 р.)*.

Проте існує також альтернативне представлення УГКЦ, яке ставить під сумнів традиційність цієї церкви і в різний спосіб наголошує на традиційності лише православ'я, виключаючи УГКЦ із релігійної «дефолт-ідентичності». Деякі видання, що поділяють настанову на критику греко-католиків, як-от «2000» та «Рабочая газета», не лише ставлять під сумнів традиційність УГКЦ на території України, а й використовують називання «уніати» для іншування вірних цієї церкви. Ці видання також наголошують, що УГКЦ не лише не є традиційною для усіх українців, а навіть не є нормальною для населення Галичини: *«...доказывали, что униатство в Галичине в последние годы фактически навязано политиками, а множество населения до сих пор остаются православными. «Но жива православная вера на Галичине!» («2000», 20 травня 2011 р.)*.

Історичні наративи

Хоча матеріали на теми історії та історичної пам'яті, в яких є згадки про УГКЦ, складають порівняно невелику частину медійного дискурсу (27 матеріалів у різних друкованих виданнях – це приблизно 6 % вибірки), ця дискурсивна практика є найбільш ідеологічно заангажованою. Через накидання певного бачення історичних подій у медійному дискурсі відбувається змагання уявлень про УГКЦ як регіональну галицьку чи, навпаки, всеукраїнську церкву.

Яскравою ілюстрацією такого змагання є матеріали про відкриття пам'ятної дошки у Харкові на честь очільника УГКЦ Йосипа Сліпого. «Україна молода», «проукраїнське» за ідеологічними орієнтаціями видання, наводить слова мера Львова Андрія Садового, який називає Сліпого «видатним релігійним сподвижником»: *«Вшанувати пам'ять видатного релігійного сподвижника харків'яни намагалися вже не раз. Мета нашого візиту – відкриття пам'ятної дошки патріарху Йосипу Сліпому, особистості планетарного масштабу, – сказав пан Садовий» (Україна молода, 23 лютого 2011 р.)*. Такій характеристиці протистоїть коментар мера Харкова Добкіна, для якого основним проблемним моментом є зв'язок діяльності Сліпого з УПА: *«Ми поставили єдину умову: там не буде ніяких згадок про УПА, нічого такого, що викликатиме роздратування багатьох ветеранів, – наголосив «губернатор»...» (Україна молода, 26 січня 2011 р.)*. Тут репродукується невисловлене припущення, що для мешканців Харкова, й зокрема для радянських ветеранів, публічна згадка про Йосипа Сліпого як про вояка УПА є ненормальною, потенційно конфліктною. Натомість позиція радянських ветеранів подається радше як загальноновизнана нормальність.

Окремо варто зазначити, що серед інтернет-джерел я аналізувала матеріали сайту «Історична правда», який є структурним підрозділом інтернет-видання «Українська правда». «Історична правда» спеціалізується на публікаціях про так звані «невідомі сторінки» української історії та історичну пам'ять і, серед інших тем, багато уваги приділяє також історії УГКЦ. За аналізований період на

сайті було 112 матеріалів зі згадками про УГКЦ, з них 10 матеріалів стосувались конкретно історії церкви та її очільників. Головними темами матеріалів були репресії проти священників УГКЦ у 1939–45 рр. та ліквідація церкви у 1946 р., діяльність УГКЦ у підпіллі, стосунки УГКЦ та її лідерів з ОУН, участь священників УГКЦ в УПА, загальна історія УГКЦ від часів Берестейської Унії 1596 р., а також біографії видатних особистостей – патріархів і священників УГКЦ.

Перелік тем свідчить про підвищений інтерес видання до періоду 1939–46 рр., коли проти церкви та її священників почались репресії. Інші матеріали, опубліковані про цей період, стосуються діяльності ОУН та УПА. Публікації на ці теми мають поєднати історичну пам'ять про греко-католиків, бійців УПА, членів ОУН у єдиний образ українського націоналіста, який боровся з іноземною окупацією рідної землі. Очевидно, що в уявленні авторів сайту саме ці історичні образи й складають українську ідентичність, на противагу наративам, нав'язаним радянською історією: *«Українська Греко-Католицька церква була носієм української національної ідеї та впливала не лише на релігійне, а й суспільно-політичне життя Галичини. Саме тому радянське керівництво розглядало її як суттєву перешкоду на шляху до радянізації західноукраїнських земель»* (Історична Правда, 15 квітня 2011 р.). Таким чином, однією із провідних мотивів у представленні УГКЦ є протиставлення греко-католицької та радянської ідентичності. До прикладу: *«...Патріархом Любомиром Гузаром — людиною, яка уособлює усе «нерадянське»* (Дзеркало тижня, 18 квітня 2011 р.).

Щодо історичних наративів, які втілюються в медійному дискурсі, то вони є достатньо різнорідними за характером і часто протилежними за ідеологічним забарвленням. Скажімо, Володимир Яворівський згадує історію своєї сім'ї та описує переслідування греко-католиків на Західній Україні з боку радянського режиму: *«Мій прадід був греко-католицький священник. ...Церкву спалили в 44-му році, сім'ю вигнали. А насправді наша церква греко-католицька церква пройшла через підпілля, через період так званий*

катакомбний. Коли священників висилали ешелонами на Магадан. Коли священників заставляли добувати вугілля в Воркуті...» (Володимир Яворівський, на шоу Савіка Шустера, 21 січня 2011 р.) А газета «2000» в історичному нарисі «Легалізація уніатів», в свою чергу, подає спогади очевидців про звіряче поводження греко-католиків під час захоплення храмів: *«Очевидцы рассказывают, что захватывая храмы, униаты так избивали попадавшихся им защитников, чтобы нанести неизлечимые увечья: священников намеренно били в алтаре — стремясь обязательно ударить зубами или глазами о престол...» (2000, 23 лютого 2011 р.)* За статусом знання обидві розповіді рівнозначні, оскільки обидві подаються як свідчення очевидців і обидві рясніють подробицями репресій та насильства.

УГКЦ та національна ідентичність: регіональна чи глобальна?

Інше потенційно проблемне й неоднозначне у своїх медійних представленнях уявлення стосується територіальної розповсюдженості греко-католицької церкви в Україні та її златності бути церквою, що об'єднує усіх українців, а не лише мешканців Західної України. Регіональний поділ ідентичностей на «галичан-уніатів» та «наддніпрянців-православних» у різний спосіб відбувається у текстах багатьох ЗМІ. Одні медіа показують цей поділ прямо: *«...послужить убедительной иллюстрацией и к тезису Дмитрия Табачника о существовании на Украине двух разных народов — галичан-униатов и надднепрянцев-православных» (2000, 20 січня 2011 р.)*. Водночас інші видання, які використовують переважно жанр новин, подають такі питання стриманіше й опосередкованіше, зокрема, наводячи й заперечуючи розповсюджені кліше: *«Новый владыка УГКЦ успел заявить, что его церковь не «западноукраинская», как многие уверены, а глобальная» (Сегодня, 29 березня 2011 р.); «... УГКЦ таким чином хотіла продемонструвати, що вона не є «церквою західняків», а простирає свій вплив на всю країну» (Україна молода, 29 березня 2011 р.)*

Теза про відмову від регіонального статусу церкви стала активніше звучати в мас-медіа після обрання нового Патріарха УГКЦ Блаженнішого Святослава, зокрема деякі

медіа подали тезу з його виступу невдовзі після інтронізації, де він говорив про не лише національний, а й «глобальний» статус УГКЦ, маючи на увазі залучення української діаспори: *«Думаю, мнение о том, что мы являемся церковью региональной, уже абсолютно не отвечает Действительности. Мы сегодня церковь глобальная. Мы распространились далеко за пределы Галичины...»* (Бл. Святослав, *Комментарии*, 1 квітня 2011 р.).

Символічним доповненням до слів Бл. Святослава стало проведення церемонії інтронізації у недобудованому Соборі Воскресіння Христового на лівому березі Дніпра в Києві. Багато медіа побачили в цьому символічний «прорив на Схід» та боротьбу за національну ідентичність церкви: *«Интронизация новоизбранного главы УГКЦ состоялась в Киеве в возведенном недавно униатском Патриаршем соборе Воскресения Христова, а не во Львове, как это бывало прежде. Собор на левом берегу Днепра подобно форпосту бросает вызов всему украинскому каноническому православию»* (*Рабочая газета*, 14 квітня 2011 р.).

Висновки

Для переважної більшості засобів масової комунікації України новини про УГКЦ, як і загалом на релігійну тематику, не є пріоритетними. Брак аналітичних матеріалів і розслідувань на соціальну й історичну тему робить медійне представлення діяльності УГКЦ несистематичним і орієнтованим на надзвичайні події (як-от призначення нового голови), «релігійний паркет» (новини про молебні, богослужіння) чи «легкі» новини про відзначення християнських свят населенням України. Можна також відзначити майже повну відсутність політичних коментарів керівників церкви, заяв церкви щодо суспільно-значущих політичних подій, партійних афіліацій керівництва церкви, яке б дало змогу скласти уявлення про стосунки УГКЦ та політичному. Як наслідок, лідери досить чисельної релігійної громади позиціонуються радше в соціально-культурному, а не у громадсько-політичному статусі, на відміну від інших релігійних лідерів (наприклад глави Російської Православної Церкви Патріарха Кирила), які постають у ЗМК як політичні діячі.

Загалом мейнстримові медіа включають УГКЦ до поля «нормального, звичного», новини про УГКЦ та її керівників подаються у нейтральному тоні, майже без проблематизації. Незважаючи на позірно виважений та збалансований характер представлення УГКЦ, упередженість виявляється шляхом замовчування певного роду інформації за рахунок типових форматів висвітлення та шляхом виключення лідерів УГКЦ з певних суспільних обговорень. Водночас група друкованих видань, які можна віднести до «проросійських» чи «панслов'янських», виявляють високий інтерес до тем, пов'язаних з УГКЦ, проте їхнє представлення є гостро критичним, ідеологічно-навантаженим (що виявляється, зокрема, в називанні «уніати» замість конвенційного «греко-католики») та спертим на припущення про «ненормальність», «нетрадиційність» греко-католицької церкви в Україні.

Історичні наративи й елементи історичної пам'яті, пов'язаної з УГКЦ, використовуються як потужний засіб легітимації чи, навпаки, делегітимації ролі цієї церкви в історії України та залишаються однією з найгостріших тем, щодо яких відбувається протистояння двох ідеологічно-навантажених способів представлення минулого. Як бачимо, історія створення, заборони та подальшої реабілітації УГКЦ належить до тих сторінок історії, щодо яких в українському суспільстві немає спільного уявлення та триває конфлікт, який тією чи іншою мірою провокують і підтримують медіа, що мають різні погляди на ці події.

---

1. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. – К., 2005.

2. Кулик В. Дискурс українських медіа: ідентичності, ідеології, владні стосунки. – К., 2010.

3. Blommaert J. Discourse: A critical introduction. Cambridge, 2005.

4. Fairclough N. Media Discourse. – London, 1995.

5. Fairclough N. Language and Power. – London, 2001.

6. Sykes M. Discrimination in Discourse // Handbook of discourse analysis. Ed. by T. A. van Dijk. – Vol 4. – London, 1985. – P. 83–100.

7. Van Dijk T. News as discourse. – Hillsdale, 1988.

II. ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

Сергій Римаренко

СУБ'ЄКТНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

У статті здійснено порівняльний аналіз європейського законодавства стосовно статусу та прав національних меншин.

Ключові слова: національні меншини, ЄС, міжнародне право.

Sergiy Rymarenko. Subjectivity of National Minorities. The focal point of this article is investigation of subjectivity of national minorities, its status and rights in comparative perspective

Keywords: National minorities, national minorities rights, international law.

Національний склад України характеризується існуванням значної частини населення, яке слід віднести до національних меншин. Причому характер абсолютної більшості меншин такий, що вони відрізняються від титульної нації, перш за все, мовою, в меншій мірі традиційним способом життя, і ще менше — релігією. Ця обставина, з одного боку, полегшує спільне проживання на одній території, притаманна умовам недиференційованого суспільства, але й ускладнює диференціацію суспільства з точки зору національної визначеності та надання національним меншинам особливого статусу.

Для ефективної правової регламентації прав національних менших принципово важливо, щоб визначення цього поняття було загально визнаним. Проте спроби знайти таке визначення «національні меншини», яке задовольнило б усі сторони, до цього часу не увінчалось успіхом. Складність проблеми полягає у розмаїтті ситуацій, пов'язаних з

існуванням «меншин». Все це примушує ще раз розглянути існуючі сьогодні підходи до визначення меншин і проблеми, пов'язані з цими визначеннями.

Дискусії по проблемі визначення поняття «меншина» в спеціальній Підкомісії ООН велися понад 40 років без будь-якого задовільного результату. Це пояснювалося неконструктивною позицією урядів кількох країн, які були незацікавлені у визнанні та наділенні особливими правами груп на своїй території, і більше того, ряд держав вбачав у самому факті визнання таких прав загрозу цілісності держави. Робота спеціальної Підкомісії Комітету з прав людини ООН розпочалася в зв'язку з підготовкою Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, і на 24-й сесії Підкомісія прийняла резолюцію, в якій призначила Спеціального доповідача (ним став Ф. Капоторті) для проведення досліджень у цій галузі. У 1972 р. Генеральний Секретар ООН направив ноту країнам-членам із проханням про допомогу Спеціальному доповідачу. В результаті 46 країн надіслали свою інформацію, і з врахуванням роботи спеціалізованих органів ООН і неурядових організацій, було опубліковано понад 76 монографій про стан етнічних, мовних і релігійних груп у 76 країнах світу. На їх основі була розроблена попередня доповідь, а на 30-й сесії Підкомісія розглянула прикінцеву доповідь, яка була опублікована у 1979 р. [1].

У цій доповіді значна увага була приділена теоретичним і понятійно-термінологічним аспектам використання поняття «меншина» в міжнародно-правовій практиці й аналізу самої дефініції «меншина». Спеціальний доповідач підкреслював, що мета визначення поняття обмежена, і воно мало бути використано в вузьких рамках ст. 27 Пакту. Саме визначення було викладено таким чином: «по відношенню до іншої частини населення держави це менша за чисельністю, група, яка не має домінуючого статусу, члени якої – громадяни цієї держави – мають з етнічної, релігійної чи мовної точок зору характеристики, що відрізняються від характеристик іншої частини населення, і виявляють, навіть опосередковано, почуття солідарності у збереженні своєї культури, своїх традицій, релігії чи мови» [2].

Ще одним варіантом визначення поняття «меншина» є варіант, запропонований Підкомісією ООН із попередження дискримінації і захисту меншин. Згідно з ним, термін «меншина» включає в себе тільки ті невідомі групи населення, які мають чи бажають зберегти стійкі етнічні, релігійні чи мовні традиції і характеристики, які явно відрізняються від тих, які мають інше населення. Такі меншини мають включати в себе кількість людей, достатню для збереження таких традицій і характеристик. І нарешті – такі меншини мають бути лояльними по відношенню до держави, громадянами якої вони є [3].

Існує ще один варіант визначення, що був представлений Підкомісією: «група громадян однієї держави, яка складає чисельну меншість і знаходяться в невідомі стані в цій державі, яка наділена етнічними релігійними чи мовними характеристиками, які є від'ємними від тих, які має більшість населення, члени цієї групи мають почуття солідарності одного з іншим, мотивовані, навіть імпліцитно, колективним бажанням зберігатися як група і чиєю метою є досягнення рівності з більшістю фактично і юридично» [4].

Суттєвої різниці між цими визначеннями немає. І перше, і друге обмежує характеристики «меншини», по-перше, громадянами певної країни, а біженці, іноземці, особи без громадянства, трудові мігранти не включаються в це поняття. По-друге, обидва поняття підкреслюють невідомі стан меншини, оскільки для домінуючої меншини характерні інші домагання (африканери в Південній Африці, наприклад). І по-третє, ці визначення водять певний кількісний показник меншини. З точки зору формальної логіки, це 50 % – 1.

У той же час, практично всі документи міжнародного права не містять чіткого, однозначного визначення поняття «меншина», в цих документах не фігурують навіть визначення, що наведені вище. Це вкрай утруднює їх використання в конкретних випадках правового використання. Більше того, існування величезної кількості груп, по відношенню до яких використовується термін «меншина», а також безліч ситуацій, в яких ці групи знаходяться, розробка

універсального визначення навряд чи можливо. До речі, подібна ситуація і з визначенням поняття «нація». Можливим варіантом може бути розробка не єдиного для всіх типів меншин правового поля, Декларацій ООН чи подібних актів, а пакета конвенцій, що мають регулювати права різних типів меншин.

Країни Європейського союзу, як і сам ЄС в цілому, роблять ставку на соціально-політичні аспекти регулювання статусу національних меншин. Можна погодитися з М. Молчановим, який зазначає, що «Східноєвропейські процеси вказують на той факт, що національні меншини – політична, а не статистична група, яка може змінювати свій статус в залежності від політичної ситуації» [5].

Європейські концепти меншин, як і світові, все ж таки не є універсальними, оскільки уряди держав-членів ЄС мають право визначати факт наявності чи відсутності (у правовому сенсі) національних меншин, встановлюючи власні суттєві характеристики. В Німеччині, наприклад, до національних меншин відносяться групи людей, які, крім власної ідентичності, що базується на мовних і культурних диференціаціях у порівнянні з більшістю населення, є традиційними резидентами Німеччини і мешкають у традиційно встановлених областях [6]. Таким чином, Німеччина не визнає існування меншин, крім національних меншин і етнічних груп, що мають німецьке громадянство. Аналогічні положення щодо статусу меншин містяться в національному законодавстві Люксембургу [7], Польщі [8], Хорватії [9], Швейцарії [10] і т. п.

Спроби виробити універсальну формулу «етнічна меншина» робилися неодноразово. Перші спроби були пов'язані ще з Римським договором 1950 р., особливо з ратифікацією Маастрихтського договору 1992 р. [11]. У 1993 р. були розроблені «Копенгагенські критерії» [12], критерії членства в ЄС, які мають виконувати всі країни-кандидати на членство в Євросоюзі. Серед базових критеріїв – захист національних меншин, але знову тут відсутні чіткі критерії. Більше того, на початку 2000-х рр., поняття «національна меншина» взагалі практично не використовувалося в документах ЄС. Оглядач «OSCE Magazine» Л. Држевицький,

коментуючи процес розробки європейської Конституції 2005 р., підкреслював, що Рада Європи уникає конкретного згадування «меншин», намагаючись використати загальні формулювання «повага до людської гідності», «рівність», «права людини» тощо. Після звинувачень європейською громадськістю політики подвійний стандартів, з одного боку, національні уряди створювали враження, що роблять все для інтеграції меншин у суспільство, з другого – продовжують практикувати дискримінацію, і після втручання Верховного Комісара ЄС у справах національних меншин, відповідні положення були включені в Конституцію ЄС у 2004 р. Хоча Конституція і не була прийнята, основні положення щодо національних меншин були включені до Лісабонського договору 2007 р. і інституціолізовані.

Особи, які належать до національних меншин, реалізують свої права в певних організаційно-правових формах, закріплених актах законодавств відповідних країн, на терені яких вони мешкають. Встановлення форм реалізації прав етнонаціональних відносин у конкретній країні залежить від особливостей її правової системи, форми правління, державного й адміністративного устрою, історичних традицій тощо. Порівняльний аналіз практики сучасних держав свідчить про те, що реалізація прав етнонаціональних менш може здійснюватися у формі національно-культурної автономії, регіональної автономії, національного самоврядування, участі в роботі органів державної влади і місцевого самоврядування.

Як вже зазначалося, існує цілий ряд міжнародно-правових актів, які встановлюють основні критерії правового положення національних меншин, які можна використовувати для розвитку національного законодавства. В той же час, ці документи, як відомо, проголошують лише загальні підходи, які не можуть по визначенню привести до кодифікації законодавства, чи принаймні привести до вирішення конкретних проблем у національних державах. Саме тому, кожна національна держава встановлює власні характеристики щодо етнічних груп, і впроваджує власні норми, які регламентують їх статус.

Вагомі демократичні традиції в галузі реалізації прав меншин має Австрія. Хорвати у Бургенланді, словени,

угорці, чехи і словаки мають статус «етнічних меншин» в Австрії. Аналогічний статус незабаром планується надати етнічній групі циган.

Австрійський федеральний закон від 7 липня 1976 р. «Про правовий статус національних меншин» визначає їх як «групи австрійських громадян, рідною мовою яких є не німецька мова, які мають культурну ідентичність та проживають і мають доміцилій на австрійській території» [13]. (Критерій «мати доміцилій» на австрійській території вважається виконаним, якщо на території Австрії проживало близько трьох поколінь (80—100 років) — С. Р.).

Закон Австрії про національні меншини складається з шести розділів, присвячених відповідно загальним положенням, радам етнонаціональних меншин, допомозі меншинам, топографічним означенням, офіційній мові та заключним положенням. Слід звернути увагу на Раду етнонаціональних меншин. Ця Рада спеціально утворюється для консультування федерального уряду і федеральних міністрів у справах етнонаціональних меншин у Відомстві Федерального Канцлера [14].

Досить цікавим є підхід до визначення поняття «меншина» в Угорщині. Серед інших критеріїв виділяється мінімальний термін проживання на території Угорщини, необхідний для визнання національною меншиною. В Угорщині, «національною чи етнічною меншиною вважаються всі етнічні групи, що проживають на території Угорської Республіки не менше одного сторіччя, складає меншість серед населення держави, члени яких мають угорське громадянство і відрізняються від іншої частини населення своєю мовою, культурою і традиціями, одночасно проявляючи усвідомлення своєї єдності, яке направлено на збереження всього цього, на захист інтересів своїх общин, що історично склалися» [15].

Чинне законодавство Угорщини підтримує реалізацію прав етнонаціональних меншин. Законом гарантується вільне користування рідною мовою. Протиправні акти проти національних, етнічних, расових груп, так само як і расова дискримінація, переслідуються за законом. Існує понад 20 підзаконних актів, що регулюють проблеми розв'язання нагальних потреб меншин.

У липні 1993 р. Державні Збори Угорщини прийняли Закон «Про права національних та етнічних меншин», який забезпечує широке коло як колективних, так і індивідуальних прав для 13 етнічних груп Угорщини, а парламент може надати такі права на прохання тисячі осіб будь-якої іншої етнічної групи країни. Закон надає можливість окремим меншинам створювати в районах їх компактного проживання органи місцевого самоврядування, навчальні заклади будь-якого рівня, регулює фінансові питання.

У Чеській Республіці під «національною меншиною» розуміється «спільнота громадян Чеської Республіки, що відрізняється від інших громадян, як правило, іншим етнічним походженням, мовою, традиціями і культурою, які в кількісному відношенні є меншістю і одночасно висловлюють бажання вважатися національною меншиною, щоб мати можливість спільно зберігати і розвивати свою самобутність, мову і культуру, а також з метою представлення і захисту інтересів своєї спільноти, що історично складалася» [16].

Приблизно аналогічним є законодавство Білорусі та Молдови, де однією з основних характеристик є наявність національного громадянства.

У Німеччині існує чітко визначений перелік національних меншин, які проживають, як вже зазначалося, на певних обмежених територіях. Законодавство Німеччини є достатньо суворим і підписуючи Європейську Рамкову Конвенцію по захисту національних меншин, держава декларувала, що оскільки Конвенція не містить чіткого визначення поняття «меншина», положення Конвенції будуть застосовуватися тільки до чітко визначених категорій. Згідно із німецьким законодавством, до національних меншин належать дани, лужичани (серби), фрізи, німецькі цигани. І якщо федеральна Конституція Німеччини не містить норм про захист меншин, то на земельному рівні, там, де проживають національні меншини, такі норми існують [17]. На земельному ж рівні підтримуються й мови меншин – північно-фрізька, затерландсько-фрізька, серболужська. Необхідно підкреслити, що до категорії «меншини»

у Німеччині не входять так звані «нові меншини», тобто групи вихідців з інших країн, які переселилися до Німеччини чи з економічних причин, чи як біженці.

Польща, як і Німеччина, визнає виключно варіант «списків» національних меншин, розділяючи *національні меншини* – німці, вірмени, білоруси, євреї, литовці, словаки, татари, українці, росіяни і чехи й *етнічні групи*, до яких належать русини, цигани, караїми. Як *мовна меншина* окремо виділяються кушуби [18].

Окремо слід зупинитися на досвіді Франції. Конституційна Рада Франції не ратифікувала Європейську Хартію регіональних мов, і є єдиною європейською країною, яка не підписала Рамкову Конвенцію про захист національних меншин. Приєднуючись до Міжнародного Пакту про громадянські і політичні права, Франція чітко визначила, що «в світлі ст. 3 Конституції Французької Республіки, уряд Франції декларує, що ст. 27 не застосовується тією мірою, якою вона стосується Республіки» [19]. Більше того, у Щорічних доповідях про виконання Міжнародного пакту про громадянські та політичні права уряд Франції відзначав: «Франція – країна, де немає національних меншин» [20] і «конституційні міркування не допускають приєднання Франції до міжнародних конвенцій, які визнають меншини, як такі, і як носії колективних прав» [21].

Ряд держав надають національним меншинам гарантії їхньої участі в державних структурах, тобто резервують для них певну частину політичної влади, яку вони можуть використовувати для захисту та сприяння своїм інтересам, включаючи збереження власної культури. Згідно з Конституцією Бельгії, наприклад, кабінет має включати рівне число франкомовних і фламандськомовних міністрів аби підтримувався паритет і між різномовними державними службовцями [22]. Фіджі та Нова Зеландія мають окремі списки для різних етнічних груп і визначають квоту місць у нижній палаті парламенту для етнонаціональних меншин. Англо-американський план для Зімбабве передбачав також «спеціально обраних членів» Асамблеї з метою забезпечити «адекватне представництво меншин» [23].

Цікавий досвід у питаннях захисту прав меншин накопичила Канада. «Канадська Хартія прав і свобод» надає нові форми такого захисту. Хартія створила численні можливості для суттєвого контролю за діями державних органів і посадових осіб, зокрема у сфері, що стосується меншин, а також зафіксувала два головні принципи: «рівності умов» [24].

Аналіз чинних міжнародно-правових актів дозволяє окреслити основні стандарти прав національних меншин, визначивши серед них передусім такі: право на збереження своєї ідентичності, мовні права, освітні права, культурні права. Щодо критеріїв чи визначальних характеристик стосовно національних меншин, то як ми бачимо, національні законодавства в принципі йдуть в руслі визначення, запропонованого ще Ф. Капоторті. Що ж стосується механізмів захисту національних меншин, то вони відрізняються в різних країнах. У той же час існує проблема з підтримкою та захистом національних меншин, які не підпадають під територіальні ознаки.

---

1. Capotorti F. Study on the Rights of Persons belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities. – U.N., New York, 1991.

2. Ibid. PP. 109–110.

3. UN Doc. E/CN, 4/641 Annex 1, Resolution II.

4. UN Doc. E/CN, 4/Sub.2/1985/31, para. 181.

5. Молчанов М. Ю. Национальные меньшинства в странах Восточной Европы. – М., 2001.

6. Frunda G. The concept of «nation». Report Committee on Legal Affairs and Human Rights. Parliamentary Assembly Council of Europe. 13 December 2005.

7. Конституція Великого герцогства Люксембург: http://clin.iatp.by/constitution/zapad_europe/luxbrg-r.htm

8. Конституція Республіки Польща: http://constitution.garant.ru/DOC_3864857.htm

9. Конституція Республіки Хорватія: http://clin.iatp.by/constitution/vost_europe/croati-r.htm

10. Конституція Швейцарської Конфедерації: http://constitution.garant.ru/DOC_3864915.htm

11. Treaty on European Union, 29 July 1992 [Электронный ресурс]. URL: http://europa.eu/eur-lex/en/treaties/dat/EU_treaty.html

12. Умовия для получения членства в ЕС [http:// www.undp.md/border/Download/32.doc](http://www.undp.md/border/Download/32.doc)
13. Федеральний Закон Австрії про правовий статус національних меншин. <http://toodoo.ru/111949/post/2510851>
14. Там само.
15. Закон Угорської республіки LXXVII Про права національних та етнічних меншин. <http://nek.gov.hu/data/files/85.199673.pdf>.
16. Закон Чеської Республіки Про права людей, що належать до національних меншин. <http://www.lexadin.nl/wlg/legis/nofr/eur/lxwecze.htm>
17. <http://vivovoco.rsl.ru/VV/LAW/BRD.HTM>
18. Закон Польщі «Статут про Національні й Етнічні Меншини і Регіональну мову. http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_maly_rocznik_statystyczny_2008.pdf
19. Конституція Французької Республіки : http://vivovoco.rsl.ru/VV/LAW/France_W.HTM
20. Прецедентные дела Комитета по правам человека. Институт прав человека, Университет Або Академи (Турку), 2004.
21. Там само.
22. Конституція Бельгії: http://www.dekamer.be/kvvcr/pdf_sections/publications/constitution/grondwetEN.pdf
23. United Nation, Security Council, S/12393, 1 Sept., 1997.
24. Constitution Act, 1982, as enacted by the Canada Act, 1982. – С. 11 (UK).

Олена Кривицька

НЕБЕЗПЕКИ СИСТЕМНИХ ЗМІН ПОЛІКУЛЬТУРНОГО ТРЕНДУ УКРАЇНИ

Автором розглянуто системні зміни полікультурного тренду, особливості ідентифікаційних практик титульного етносу, як наслідок цього процесу охарактеризовано ключові небезпеки, ризики для українського суспільства.

Ключові слова: *етнополітична структура, поліетнічність, ідентифікаційні практики, конфлікт, етнополітичні ризики, національна безпека.*

Krivizka O. Dangers of system changes for multicultural trend of Ukraine. The article deals with problems of system changes of culture pluralism; the main threats for Ukraine are revealed.

Keywords: culture pluralism, multiethnic, ethnopolitics, identification, conflict, threats.

Наявна в Україні тенденція до формування громадянської нації не заперечує феномену етнічності, що спонукав українців у період занепаду радянської імперії до національно-культурного самовираження та розбудови власної державності. Прагнення етнічного самовідродження і сьогодні залишається потужним генератором процесів етнополітичного ренесансу української етнонації та етнокультурного ренесансу всіх етнічних меншин України. Триває зростання етнічної самосвідомості представників різних етносів, які населяють Україну, сформовано чітке прагнення зберегти свою етнокультурну ідентичність.

Тривалий період бездержавності України, територіальної розірваності між двома потужними імперіями – Російською та Австро-Угорською, протистояння християнського і мусульманського світів, взаємопоборювання між християнськими духовними центрами: православним і католицьким, формування різних культурно-ціннісних пріоритетів, цивілізаційних цінностей: центральноєвропейських та євроазійських, все це спонукало титанічні міграційні процеси на українських етнічних землях, становлення мозаїчної етнонаціональної структури українського суспільства. Водночас, основним чинником, який визначив об'єднання різних історичних регіонів в одному державному утворенні, абстрагуючись від того, яким шляхом це було здійснено, була географія розселення етнічних українців, розуміння їхньої єдності у середовищі культурних і політичних еліт. Це і визначило той факт, що близько 95 % державної території України – це українська етнічна територія, тобто ареал розселення української етнічної нації. Тому із Заходу на Схід (від Львівської до Сумської областей), і з Півночі на Південь (від Чернігівської області до північного Криму) етнонаціональна структура населення є доволі однорідною і характеризується великим перевалюванням етнічних українців. А безперечно поліетнічний характер має лише Крим і порівняно невеликі прикордонні ареали.

Найбільш вірогідні дані стосовно сучасної етнонаціональної структури українства, якими оперує наукова думка, надає дослідникам Перший всеукраїнський перепис населення (5 грудня 2001 р.) та більш свіжі соціологічні заміри етнічних потреб громадян України. Так, згідно з переписом, в Україні проживають представники близько 130 національностей та народностей. Водночас, йдеться про існування в Україні такої чисельності етнічних груп, оскільки більшість етносів репрезентована тут поодинокими представниками. Згідно з переписом, кількість українців становила 37,5 млн осіб (77,8 % всього населення), традиційних етнічних меншин: росіян – 8,3 млн осіб (17,3 %), білорусів – 276 тис. (0,4 %), молдаван – 259 тис. (0,5 %), кримських татар – 248 тис. (0,5 %), болгар – 205 тис. (0,4 %), угорців – 157 тис. (0,3 %), румун – 151 тис. (0,3 %), поляків – 144 тис. (0,3 %), євреїв – 104 тис. (0,2 %), вірмен – 100 тис. (0,2 %), греків – 91 тис. (0,2 %), німців – 33,3 тис. (0,1 %). Інші народи представлені в Україні меншими групами (окрім ромів – 47 тис., азербайджанців – 45 тис. та грузин – 34 тис.) чи поодинокими респондентами [1]. Незважаючи на певні зміни, що відбулися в етнонаціональній структурі населення України у порівнянні з останнім переписом населення СРСР (зростання кількості українців, кримських татар, румун, азербайджанців, вірмен, грузин, зменшення росіян, євреїв, білорусів, поляків, чехів), загальне співвідношення етнічних груп, їх конфігурація виявили тенденцію до стійкості.

Як відомо, основу української поліетнічної нації складає найбільша група європейських народів – слов'яни, об'єднані спільним походженням і мовною близькістю. Більшість населення складають східні слов'яни (етнічні українці, росіяни та білоруси), представлені також західні (поляки, чехи, словаки) і південні (болгари, серби, хорвати). В Україні мешкають лише слов'яни християни: православні, католики, уніати. Загалом слов'яни складають понад 96 % населення України.

Усі представники етнічних груп України прагнуть до збереження власної етнічної специфіки: рідної мови, культури, духовності, традицій і звичаїв. Збереження

населенням етнічних рис у багатьох випадках залежить від характеру їх розселення та місця проживання. Рідною мовою мову своєї етнічної групи називають 85 % жителів країни, серед селян – 96 %. Як бачимо, саме етнічне населення міст в якості рідної мови визнає мову інших етносів. Процеси акультурації призвели до значної русифікації та українізації етнічних меншин. Частка інших етнічних мов, які вказуються у якості рідної, становила 2,9 %, при питомій вазі представників інших національностей (без українців та росіян) 4,9 %. Етнокультурна близькість українців з рештою населення країни сприяє становленню української мови як державної. На кінець 2001 р. 87,8 % всього населення України вільно володіли українською мовою і цей процес має стабільну тенденцію до зростання [2].

Етнокультурна політика стала одним із пріоритетних напрямів державної діяльності, невіддільною складовою офіційної культурної політики, спрямованої на формування національно-державницького патріотизму, відродження й розвиток культур усіх етнокомпонентів українського соціуму – етнічних українців, національних меншин, кримсько-татарського народу та ін. Слід нагадати, що відповідно до правових основ формування державної етнонаціональної політики України – Декларації про державний суверенітет України, Конституції України, Декларації прав національностей України, відповідно до Законів України «Про національні меншини в Україні», «Основ Законодавства України про культуру», з урахуванням Рамкової конвенції про захист національних меншин, Європейської хартії регіональних мов або мов меншин за роки незалежності було розроблено низку програм підтримки діяльності та розвитку культур національних меншин на загальнодержавному та регіональних рівнях, у тому числі й за участі міжнародних організацій. У межах цих програм здійснюється цілий комплекс різноманітних заходів, спрямованих на задоволення духовних і культурно-освітніх потреб, забезпечення вільного етнокультурного розвитку, створення умов для гармонійного співіснування громадян України, незалежно від їх етнічного походження. У той же час в останні роки у контексті виборів Президента України

в 2004, 2009 рр., виборів до Верховної Ради України в 2006 та 2007 рр., реалізація національно-державницької політики стикається з низкою проблем, протиріч, конфліктів і небезпек.

Потенційні протиріччя та небезпеки в становленні національно-державницького патріотизму та консолідації нації пов'язані насамперед з відсутністю етнічної однорідності населення України, незважаючи та його мовну, культурну, історичну спорідненість. Ці протиріччя умовно можна звести до декількох груп, які можуть перерости у протистояння чи навіть конфлікт. Перша група простежується між прагненням української культури зайняти таке місце у житті суспільства, яке гарантовано їй Конституцією країни та культурами національних меншин, зокрема російської, представники якої часто-густо не вважають себе меншістю. Політичні сили, які репрезентують російський рух (ЗУБР, Руський блок, Прогресивна соціалістична партія, Комуністична партія, окремі представники Партії регіонів та ін.) надали процесу етнічної мобілізації росіян в Україні політичного забарвлення, експлуатуючи гасла щодо другої державної мови, спільної і єдиної історичної пам'яті, загрози примусової українізації, більш тісної співпраці України у рамках СНД. Хоча питання мови на етапі формування конфлікту було політично нейтральним, у процесі передвиборних кампаній воно штучно підігрівалося як засіб боротьби за електорат і слугувало чинником збурення частини місцевого населення. Його політизація призвела до поглиблення протиріч, загострення ситуації на міжрегіональному рівні, стала однією з причин наростання відцентрових і сепаратистських рухів.

Важка спадщина українського етносу, розділеного в різні історичні відтинки між різними країнами, зокрема Російською та Австро-Угорською імперіями, знаходить вияв у різних цивілізаційних вимірах, етнокультурних традиціях, звичаях, культурі спілкування з іншими етнічними групами. Збирання українців у межах однієї країни, яке в основному завершилося за часів радянської історії, поглибило недовіру частини західних українців до східних і навпаки. Як відомо, тоталітаризм переслідував одних

українців руками інших, історія радянської України – це історія громадянського протистояння. Негативний досвід минулого, його переосмислення спонукає до вироблення нової за підходами та якістю політики щодо українства, творення української культури європейського зразка.

Друга група небезпек охоплює спроби виокремлення культурно-етнографічних і діалектних груп українства в окремі групи з претензією видати місцевому самобутність за етнічну окремішність. Це стосується, насамперед, русинів Закарпаття, лемків, переселених із Підляшшя, створення нових позаетнічних об'єднань – на Півдні України, в Криму тощо. Зокрема, рух за визнання права русинів на національно-територіальну автономію має в своїй складовій культурний чинник, спираючись на який його провідники паразитують на природних прагненнях частини закарпатців зберегти місцеві культурно-обрядові традиції та звичаї. Поєднання етнокультурного конфлікту з етнополітичним, штучне насадження русинської ідентичності населенню та підштовхування до визнання себе русинами всупереч українству потребує пильної уваги з боку органів центральної та місцевої влади. Ситуація на Закарпатті ускладнюється ще й тим, що тут відкривається кордон чотирьох європейських країн, численні діаспори яких мешкають в краї, насамперед, угорська та румунська. Забезпеченість їхніх культурно-освітніх потреб, врахування поліетнічної складової в соціально-економічній політиці гарантуватиме уникнення етнокультурного, а відтак і політичного конфлікту в регіоні.

Третій зріз стосується регіональної, але й водночас важливої загальнодержавної проблеми відновлення прав і відродження культури кримськотатарського народу. Кримські татари – народ, права якого було тотально порушені і який зіткнувся з усією сукупністю суперечностей, що виникли в результаті повернення на батьківщину: територіальних, соціальних, духовних, культурних. Водночас відзначимо, що кримсько-татарському народу властива етнічна солідарність, його поступ спрямовує етнічна еліта, добиваючись відновлення сукупних прав, включаючи право на розвиток національної культури, збереження духовних

святинь, відбудову культурних пам'яток, а це далеко не завжди адекватно сприймається іншими етнічними громадами регіону, в першу чергу, росіянами. Для етнокультурної ситуації в автономії властиво те, що значна частина етнічних груп регіону не володіє рідною мовою, надаючи перевагу в спілкуванні російській мові. Це характерно для багатьох українців, німців, євреїв, вірмен, караїмів, кримчаків, а також для окремих кримських татар. Всупереч тому, що Конституції АРК на законодавчому рівні гарантувала збереження розмаїття культур, які історично склалися на півострові, зобов'язала органи влади створити умови для їх рівноправного розвитку та взаємозбагачення, російська мова продовжує домінувати в усьому спектрі соціальних функцій, в той же час українська та кримськотатарська мови вживаються дома, в сім'ях, у закладах освіти та на офіційних заходах. Зростання чисельності шкіл з українською та кримськотатарською мовами викладання, засобів масової інформації, національно-культурних товариств – все це лише перші паростки оптимізації етнокультурного життя півострова. Гарантії вільного розвитку національних мов покликане закріпити нове мовне законодавство, про яке народні обранці згадують лише напередодні виборів і забувають під час каденції. Реформування сфери освіти і культури з урахуванням змін в етнічному складі населення півострова, повернення депортованих народів, етнокультурного пробудження українців стикається з нерозумінням, а інколи й з супротивом місцевих органів влади.

Четвертий рівень небезпек мають здебільшого регіональний характер і пов'язаний з культурними запитамі меншин, які мешкають більш-менш компактно в Україні: угорців і румунів Закарпаття та Буковини, поляків Волині, Поділля та Галичини, болгар і гагаузів Одещини, греків Приазов'я тощо. За мирного протікання етнокультурних процесів у цих регіонах не слід забувати, що протиріччя, які не знімаються, не залагоджуються, можуть перерости у конфлікт. Ось чому українська влада посилено сприяла становленню національно-культурних товариств національних меншин, духовному пробудженню етнічних

груп, відродженню національних традицій, збереженню етнічної ідентичності, активізації зв'язків з історичними батьківщинами, створила відповідну правову базу захисту національних меншин.

Окреслені чотири різновиди протиріч та небезпек мають історичне походження, вони були закладені ще в імперські та радянські часи, соціально-економічною, демографічною та міграційною політикою тоталітарних режимів, що призвело до деформації етнічної мапи країни, певного роздвоєння культурного простору. Емпіричний матеріал дає можливість говорити про співіснування в сучасній Україні двох культурних макрорегіонів: з домінуванням українського культурного чинника (Центр та Захід); з консервацією російського (радянського) культурного середовища (Схід і Південь). Такий розподіл підтверджується соціологією, численними виборчими кампаніями, їх протіканням та результатами. Радянська культурна політика «узаконювала» нерівність культур, адже СРСР реалізовував модель внутрішнього колоніалізму, українська культура за показової підтримки влади розвивалася лише у ключі ідеологічного монізму, соціалістичного реалізму та сприяння утвердженню нової інтернаціональної культури. Етнокультурна політика УРСР не сприяла етнокультурному розвитку представників національних меншин в Україні, оскільки не було можливості вивчати рідну мову, отримувати нею інформацію, чим закладалася конфліктна складова в коло соціально-економічних проблем радянської політичної системи. Регіоналізація України відбувалася за пріоритетом геополітичних, економіко-технологічних показників, а етнічному складу населення, культурним традиціям, конфесійній приналежності відводилась друго-рядна роль. Сучасні політичні спекуляції на культурній основі консервують стару регіоналізацію країни, поглиблюють її стосовно певної регіональної етнокультурної ментальності, об'єднання на захист української чи російської мови, євроатлантичного чи євразійського політичного вибору, націонал-демократичної, соціалістичної чи ліберальної ідеології [3]. Існуючі розбіжності підсилюються економічною та політичною кризою, що, поряд з іншими факторами

(етнічною структурою населення, історичними традиціями, конфесійною приналежністю, техногенними розходженнями тощо), відбиваються на процесі національної консолідації. Разом з тим, Україна не є штучним уламком колишніх великодержав, який постійно вимагав би творення різних ідеологічних проектів для підтримки своєї цілісності, а знаходиться за своїми історично-етнополітичними засадами в одному ряду з іншими центрально- і східноєвропейськими національними державами, ядром яких є ареали розселення державотворчої нації. Тобто Україна має всі необхідні об'єктивні етногеографічні підстави бути національно-цілісною державою. Треба визнати, що основним гарантом суспільної єдності України є цілісність самої української етнічної нації, яка за всіма параметрами має державотворчий характер і необхідні історично-географічні передумови для формування ефективної системи взаємозв'язків з етнічними меншинами: тривале, переважно безконфліктне, проживання на одній території, порівняно високий рівень компліментарності та ін.

Цілком природно, що зміна економічної, політичної, духовної ситуації в Україні призвела до значних видозмін внутрішніх відносин українського етносу, які існували в радянський період, а також до його відносин з іноетнічними групами, котрі проживають на терені держави. По-перше, ці міжетнічні відносини стали складними, різноманітними; по-друге, намітилися тенденції, які породжують поляризацію українського суспільства. Головна небезпека – у розколі української нації на ґрунті регіональних, релігійних, політичних протиріч.

З огляду на сказане вище, зауважимо, що наша держава являє собою нетиповий за європейськими мірками зразок держави з неповторними ознаками системи етнічних кордонів:

- етнічна карта України складається як з дисперсних, так і з компактних груп, що може використовуватися підставою вимог як для національно-культурної, так і національно-територіальної автономії;

- кількісно найбільший етнос – українці – мають дискримінований статус рідної мови;

- асиміляційну загрозу являє собою не етнічна більшість, а етнічна меншість – росіяни;

- зосередженість основних продуктових сил України в регіонах, де домінує культура (мова) національної меншини;

- суспільно-політична розчленованість держави має виразний регіональний вимір.

Варто зазначити, що основним змістом внутрішніх процесів, характерних для усіх елементів полікультурного тренду українського суспільства, є більш або менш інтенсивне відродження втрачених чи нерозвинених раніше сутнісних атрибутів етнічності. Найхарактернішими для таких процесів є: прагнення меншин, зазвичай стимульоване лідерами їхніх організацій, зайняти вагоміші ніші у суспільному житті тієї чи іншої країни; невдоволення станом забезпечення етнокультурних прав меншинних груп населення та етнополітикою держави. Отже, на підставі зазначених тенденцій розвитку полікультурного мегатренду України можна зробити кілька попередніх висновків:

- у стадії етнополітичного чи етнічного ренесансу знаходяться всі елементи етнонаціональної структури українського суспільства;

- найінтенсивніше етнічне відродження відбувається у середовищі українського етносу, болгар, греків, кримських татар, німців, поляків, рома, румунів, угорців та деяких інших. Це виявляється передовсім у відродженні занедбаних етнічних мов, традицій, інших ознак етнічності;

- фази етнополітичного ренесансу українців й етнічного ренесансу національних меншин та інших спільнот практично збігаються, вони розпочалися наприкінці 80-х рр. ХХ ст. й інтенсифікувалися після проголошення незалежності у 1991 р.

Вважаємо, що змістом наступного етапу етнополітичного розвитку має стати досягнення поставлених цілей, вдоволення потреб етнокультурного і певною мірою політичного розвитку різних елементів етнонаціональної структури. Втім, не виключено, що на новому етапі розвитку української держави можуть постати нові загрози. Адже процеси глобалізації й стандартизації у ширшому контексті, принаймні європейському, створюватимуть ризики

викликані прагненнями до збереження етнічної самобутності вихідцями з різних етносів, які мешкають в одному багатокультурному організмі.

Таким чином, у процесі системних змін полікультурного поля в умовах суспільної трансформації чітко вимальовуються дві основні тенденції. Перша – прагнення побудувати національну державу. Найбільш концентровано його уособлюють представники українського етносу, переважна частина членів національних меншин. Друга тенденція – відродження етнічної самобутності інших елементів етнонаціональної структури супроводжується зростанням етнічної солідарності, внутрішньої групової згуртованості й активізацією етнічних рухів за реалізацію прав меншин. Останнє за певних обставин може породжувати конфліктогенні ситуації та якщо не сепаратистські, то принаймні ізоляціоністські настрої у середовищі національних меншин, що підтверджують події останніх років в Криму, Східному регіоні.

Аналізуючи взаємодію двох вказаних тенденцій і вплив на неї різних чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, варто зважати на кілька обставин:

- історичну тяглість безконфліктного співіснування представників багатьох етносів на території нинішньої України;

- чинник підлеглості, а до певної міри й національного пригнічення, але, безумовно, обмеження можливостей розвитку як етносоціальної спільноти українців, так і представників інших етносів;

- позиції держав етнічних батьківщин щодо частин своїх етносів, які знаходяться у рамках української етнополітичної матриці;

- зовнішньополітичні пріоритети та орієнтації України. Від початку 90-х рр. минулого століття відбувалися системні зміни у статусі елементів поліетнічної структури українського суспільства: українці перетворюються на домінуючу етнічну спільноту, а представники інших етносів на її усталені компоненти. Взаємодія цих компонентів з домінуючою більшістю, українцями, вийшла на новий рівень. Такий перебіг подій, здавалося, відкривав можливість

для утвердження стандартного і панівного на території колишнього СРСР типу відносин між домінуючою етнічною та підлеглими спільнотами, де превалювала б тенденція до гомогенізації. Отже, один із варіантів розвитку міг би полягати в перетворенні українського етносу не лише на домінуючий, а й на панівний елемент етнонаціональної структури з перспективою на гомогенне в етнічному плані суспільство. Проте цього не сталося, хоча настрої «Україна для українців» час від часу зринають у дискусії про майбутній етнонаціональний розвиток держави. Вважаємо, що вони не є визначальними, а для їх розвитку у сьогоднішній Україні недостатньо ґрунту.

Потрібно зважити на той факт, що кризовий стан української етнонації залежить від ступеня власного відношення до ідентифікації в умовах модерних викликів суспільної трансформації, коли інерція розподілу старої ціннісної системи посилює стан психологічної аномії. На нашу думку, українцям притаманні тяга до наднаціональних стосунків, але й разом з тим національне забарвлене світосприймання. В умовах політизації титульного етносу, системної національно-політичної кризи суспільства, така полярність поведінки створює нові загрози міжетнічним відносинам.

Небезпеки системних змін пов'язані із сегментованістю поліетнічного суспільства. Йдеться про конфронтацію по лінії «Захід–Схід», про напругу, яка виникає на ґрунті різного розуміння національних цінностей. З одного боку, сильна радянська ідентичність, схильність до інтернаціоналізму, відчуття власної неповноцінності, як наслідок імперської ідентичності. З другого – більша консолідованість еліти, потяг до національно-культурного відродження. За таких умов використання маркерів «неукраїнськості» може ризики міжетнічного протистояння. Слід взяти до уваги, що на кризисність ідентифікації та суспільного статусу титульного етносу впливає й сучасна соціальна стратифікація суспільства. Абсолютизація питання: «українці», а всі інші «совки» небезпечний каталізатор націоналістичних міфів, що розхитують човен міжетнічної злагоди. З огляду на сказане, українські радикали мають усвідомити, що риторика щодо відродження громадянського націоналізму

та гасла «Україна для українців» здатні багатократно посилити поляризацію суспільства. Антагонізм полягає ще й в тому, що на фоні політизації титульного етносу, реанімації етнічної ідентичності проходить процес акультурації характерний для поліетнічних суспільств. Ось чому не можна розкривати конфліктність ідентифікації українського етносу тільки як протиставлення українського та російського компонента поліетнічного тренду України. Доктрина комплексного розвитку багатосегментованого суспільства, рівноправність у задоволенні національно-культурних, освітніх, економічних потреб етносів, наполеглива праця держави в напрямку поваги до української мови та її утвердження в громадсько-політичному просторі виключить ризики національного протистояння, а сприятиме самоусвідомленню цілісності українського народу. Щодо етноідентифікаційних аспектів української етнонації їх головною ознакою є створення нового соціокультурного типу української макроідентичності. Ступінь активності, темпи цього процесу залежатимуть від темпів подолання етносоціокультурної біполярності та подолання комплексу етнічної меншовартості. Загалом етнічні спільноти інтегровані в українське суспільство й ототожнюють себе з ним. Справа в тому, щоб креативний потенціал українців не обмежував інтереси інших етнічних субкультур українського [4].

Наведений аналіз дозволяє зробити висновок, що, з одного боку, поліетнічність створює суспільству і громадянам сприятливі можливості розвитку, на основі взаємозбагачення етнічними культурними, інтелектуальними та іншими ресурсами. Однак, з іншого боку, вона ускладнює суспільні відносини, оскільки етнічна динаміка й міжетнічна взаємодія відбуваються через протиріччя між суб'єктами цих відносин із приводу реалізації їх специфічних етнічних потреб та інтересів. А ці інтереси формуються й виявляються практично в усіх сферах суспільного життя та тісно пов'язані зі специфікою суспільно-політичних, етнодемографічних, етномовних, етносоціальних і міграційних процесів сучасності, особливостями вітчизняної економіки і політики, культури і суспільної свідомості та психології, історичної пам'яті населення, геополітичних і

геоцивілізаційних викликів і відмінностей у відповідних ідейних орієнтаціях населення різних регіонів держави.

Отже, поліетнічність суспільства містить потенційні внутрішні загрози цілісності нації, чим не може зневажати етнополітика української держави. Взагалі, в сучасному світі зі складними переплетіннями міграційних процесів важко уявити собі абсолютно моноетнічну націю. Поліетнічність нації виявляється важливим фактором саморозвитку останньої, а саме:

- поліетнічність є необхідною передумовою динамічної стійкості нації як системи;
- етнічна різноманітність населення постає одним із чинників утворення на основі етнічних сегментів політичної нації;
- етнічна різноманітність створює потенційні зв'язуючі ланки з іншими націями, до складу яких входять відповідні етнічні групи.

Підсумовуючи, наголошуємо, що поліетнічність нації може стати джерелом внутрішніх загроз національній безпеці. Стосовно України можна виділити два види таких загроз:

- міжетнічні конфлікти;
- домінування титульного етносу.

Це потенційні загрози, оскільки час від часу спостерігаються їх симптоми. Слід зазначити, що міжетнічні конфлікти в Україні, на відміну від деяких інших пострадянських держав, знаходяться в латентному стані і наче не загрожують цілісності нації. Ризики міжетнічних конфліктів виявляються, головним чином, у прагненні іноетнічних груп до їх визнання корінними народами України. Отже, при відповідному законодавчому врегулюванні цього питання такої загрози національній безпеці можна уникнути.

Друга загроза, яку ми умовно назвали «домінування титульного етносу», обумовлена тим, що сучасна Україна прагне забезпечити домінування культури українського етносу як титульного. Зазвичай національна культура насправді формується на основі культури титульного етносу, але шляхом не домінування, а збагачення її за рахунок культурних елементів інших етнічних груп, що входять до складу нації.

Акцентуючи увагу на поліетнічності українського суспільства, можна сформулювати основні принципи забезпечення національної безпеки:

- гармонізація загальнонаціональних інтересів та інтересів етнічних груп у складі нації;
- забезпечення умов для задоволення потреб всіх етнічних груп у правовому їх самовизначенні;
- створення умов для вільного й рівноправного культурного розвитку всіх, без винятку, етнічних груп, які утворюють націю;
- вироблення таких форм співпраці, за яких представники кожного етносу зацікавлені у розвитку регіонів на основі етнічного та національного добробуту;
- створення умов для забезпечення політичної чи економічної самостійності регіонів із компактним проживанням однієї чи кількох етнічних груп;
- дотримання пріоритетності національних цінностей над етнічними, а загальнолюдських – над національними.

У контексті проблем національної безпеки досі залишається актуальним погляд О. Бочковського стосовно того, що «ніщо так не гальмує народотворчого розвитку у напрямі до національного скупчення, як саме оця суспільна розпорошеність (так звана атомізація) старобулої громади, суспільна складня якої була мозаїкою» [5]. Тобто найбільш надійний шлях поступового посилення національної безпеки лежить через зростання єдності представників різних етнічних груп поліетнічної нації.

---

1. Етнонаціональна структура українського суспільства : довідник / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова. – К., 2004. – С. 10–20.

2. Там само. – С. 17–19.

3. Зварич І. Т. Етнополітика в Україні: Регіональний контекст. – К., 2009. – С. 69.

4. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: Пастки ціннісних розмежувань. – К., 2011. – С. 98–100.

5. Бочковський О. І. Наука про націю та її життя. – Н.-Й., 1958. – С. 80.

Микола Кирюшко

ЕТНОКОНФЕСІЙНІ СПІЛЬНОТИ УКРАЇНИ У СИСТЕМІ ФАКТОРІВ ВІДТВОРЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ (ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ)

У статті розглянуто головні особливості функціонування етноконфесійних спільнот у контексті збереження історичної пам'яті. Автором розглянуто основні принципи та визначено базовий категоріальний апарат, необхідний для дослідження соціальної активності етноконфесійних спільнот на шляху відновлення власної історичної пам'яті та пошуку своєї групової ідентичності в нових умовах.

Ключові слова: історична пам'ять, релігійна свобода, релігійні спільноти, етнічність, етноконфесійні спільноти, соціальна відповідальність, плюралізм, національна ідентичність, релігійна ідентичність.

Kuryushko Mykola. Ethnic-faith communities of Ukraine in system of factors of reproduction of historical memory (theoretical and methodological aspects of research). In the article the main features of functioning ethnic-faith communities in a context of preservation of historical memory are considered. The author analyses main principles and determines basic categories necessary for research of social activity of ethnic-confession communities on a way of renewal of own historical memory and search of the group identity in new conditions.

Keywords: historical memory, religious freedom, religious communities, ethnicity, ethnic-faith communities, the social responsibility, pluralism, national identity, religious identity.

Два десятиріччя державного суверенітету України стали часовим простором для існування і розвитку численних народів, представники яких мешкали на її історичній території – болгари, греки, караїми, мадяри, поляки, волзькі та кримські татари тощо. До базових ознак цих народів

належить унікальне у кожному випадку поєднання етнічної і релігійної ідентичності. Зумовлене історично, це поєднання і нині базується на колективно збереженій історичній пам'яті. Вона сьогодні стає джерелом одержання відповідей на запитання з боку нових поколінь щодо походження свого народу (етнорелігійної групи), про власних героїв та ідеали, про призначення та смисл історичного існування певної етнічності.

Головною проблемою статті є неоднозначність і багатоаспектність історичного досвіду та сучасного стану згаданих вище етноконфесійних груп і спільнот (далі – ЕКС), які недостатньо вивчені до нашого часу. Спільною рисою історичної долі цих народів в Україні у ХХ ст. було нищення їх культур соціалістичною державою, складовою офіційної ідеології якої був «пролетарський інтернаціоналізм». Запровадження його відбувалося, на жаль, часто шляхом викорінювання національних особливостей, що приводило, врешті-решт, національні спільноти до їх прискореної асиміляції. Другою деструктивною складовою згаданої ідеології була примусова атеїзація історично усталених етноконфесійних спільнот. Вилучення релігійної домінанти з повсякденного життя багатьох із них мало трагічні наслідки для збереження і відтворення їх національної ідентичності. Повернення до природного стану речей після здобуття державного суверенітету Україною означало, зокрема, і відновлення нормального розвитку етноконфесійних спільнот, пов'язаного із властивими їм релігійними компонентами.

Важкі випробування, що випали на долю національних спільнот на теренах України у минулому столітті, переконливо довели величезне значення релігії у процесах етнозбереження та етновідтворення етнічних груп, які перебувають в іншомовному й іншорелігійному оточенні. Релігія в цих умовах стає не просто символічною відзнакою певної групи, вона стає смислоутворюючим елементом, який надає глибинного сенсу історичному буттю нації. Саме навколо релігійних домінант твориться національна міфологія, складаються уявлення про мету і призначення існування нації, постають фігури національних героїв. Релігія надає

трансцендентного смислу національній свідомості, підкреслює визначальні риси культури й побуту народу, певною мірою сакралізує процес національної самоідентичності.

Етнозберігаючу роль релігії у житті національних спільнот досліджували відомі українські вчені, серед яких етнологи, політологи і філософи. Особливої уваги серед них заслуговують праці докторів наук В. А. Войналовича, Л. О. Филипович та О. В. Шуби. Зокрема, у монографії «Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960 років» В. А. Войналович на величезному фактичному матеріалі показує, за допомогою яких механізмів здійснювалася Радянською державою дезінтеграція етнічного і релігійного в її системній політиці щодо релігійних об'єднань національних меншин, зокрема щодо іудеїв, поляків та реформатів Закарпаття [1]. Загальні лінії взаємозв'язку етнічного і релігійного у національній свідомості етноконфесійних спільнот дослідили Л. О. Филипович, О. В. Шуба та інші. Особливості релігійно-національної самоідентифікації кримськотатарського народу дослідили О. Є Бойцова і М. І. Кірюшко [2]. Основи вивчення регіоналізації етноконфесійних процесів у нашій країні заклали В. А. Войналович [3, с. 189] та М. І. Панчук [4, с. 344–365]. Етнонаціональний вимір інструменталізації релігії в політичних процесах у сучасній Україні дослідила Н. І. Кочан [5, с. 386–400]. Релігійний аспект дискусії про корінні народи України розглянув у своїй дисертації Б. В. Бабін [6, с. 87–158]. Релігійну складову нетрадиційної, «нової» імміграції до України зафіксувала група авторів на чолі з Я. Пилинським [7, с. 87–125]. Цінним джерелом знань щодо витоків специфіки етноконфесійної карти Криму є монографія А. А. Непомнящого [8], колективна монографія О. В. Бойцової, В. Ю. Ганкевича, Е. С. Муратової та З. З. Хайредінової, а також монографія іншої групи авторів «Крим в етнополітичному вимірі» [9]. Важливим для нашого розгляду є висновок про те, що за умов реалізації «подвійної ідентичності, яка становить саму суть української поліетнічної нації», перед Україною постали виклики, які походять «від регіональної історичної та етнічної специфіки, мовного, культурного, конфесійного розмаїття країни» [10, с. 10–11].

Розв'язання обраної автором проблеми вимагає попереднього чіткого визначення базових понять і вихідних теоретичних положень.

1) Етнозберігаюча роль релігії розкривається у житті всіх національних спільнот, але найрельєфніше вона постає серед тієї її частини, які історично набули форми етноконфесійних. Більше того – повнота вираження здатності релігії до сприяння етнозбереженню та етновідтворенню спільнот зростає обернено пропорційно до абсолютної величини цих згромаджень. Можна легко уявити цілком світську (аж до атеїстичності) спільноту (наприклад, радянський народ), чи переважною мірою релігійну (але не повністю) національну спільноту (наприклад, росіян або євреїв), або частково релігійну націю (французів), однак авторові цих рядків невідоме будь-яке невеличке за кількістю членів національне утворення, що існувало би без будь-якої релігії. Міра впливу релігії у цих спільнотах помітно зростає, починаючи від великих й аж до кількісно найменших утворень. Нашою гіпотезою є припущення, що релігія є не лише символом, а одним із **структуруючих елементів таких соціальних одиниць**. Тому етнозберігаючу роль релігії й будемо розглядати переважно на прикладі етноконфесійних спільнот, зокрема тих, які діють в Україні.

Зазначені спільноти виникають внаслідок дії історично тривалого процесу етнізації світових метаєтнічних утворень (буддизму, християнства, ісламу). Спонукальною причиною їх виникнення є необхідність виживання і самозбереження в іноетнічному та іншомовному оточенні окремих соціальних груп, для яких властивим є неповторне, унікальне, навіть оригінальне сполучення культурних, мовних, релігійних характеристик. При цьому конкретним приводом до утворення цих одиниць можуть бути зміна державної приналежності території, на якій мешкає дана група, економічна, політична або кліматична міграція, складні міжцивілізаційні відносини. С. І. Здіорук вперше у вітчизняній літературі характеризує етноконфесійну спільноту як «відносно окремий етносоціальний організм з провідною і вирізняючою етноконфесійною характеристикою»

[11, с. 110]. Відзначаючи високий рівень взаємопроникнення етнічного і релігійного чинників, цей автор звертає увагу на обов'язкове існування етнічного субстрату, через що етноконфесійну спільноту саме й можна описувати як субетнічну одиницю або групу. Разом із цим у подібних утвореннях завжди можна ідентифікувати національну приналежність особи за її приналежністю до певного специфічного віросповідання. С. І. Здіорук визначає феномен етноконфесійності як сукупність «специфічних характеристик реального існування релігійних феноменів за ознакою етнічної (національної) та віросповідної приналежності індивідів, що з необхідністю тягне за собою їх певну консолідацію у певних організаційних формах. При тривалому існуванні такі форми здатні до самовідтворення з конституванням особливого етносоціального організму, в якому процеси інкультурації й акультурації проходять найбільш автентично та інтенсивно» [12, с. 111].

2) В літературі існує декілька підходів до класифікації ЕКС. Найперше серед них виокремлюють *державоутворюючі* нації, реально чи потенційно здатні до утворення своєї держави (наприклад, кримські татари). Другим критерієм зазвичай вирізняють ставлення до країни перебування, громадянську позицію членів ЕКС. Серед ЕКС на теренах України такою відзнакою є їхнє *ставлення до існування та перспектив Української держави*. Високий рівень громадянськості аж до згоди захищати цю країну є метою передусім тих національних меншин, які складаються з її громадян. Проте ця мета не є притаманною тим групам, які вбачають в Україні тільки транзитну територію або місце тимчасового перебування. Багато з новоприбулих розглядають Україну як плацдарм для подальшого переміщення. Такі настрої існують серед афганців, арабів, іранців тощо. Третім критерієм приналежності до ЕКС у пострадянський час є *володіння національною мовою*. Декілька меншин послуговуються переважно російською мовою, недостатньо вільно володіють національними мовами. Це стосується передусім німців, болгар, греків, волзьких татар, меншою мірою – кримських татар. Четвертим принципом класифікації є *територіальний*. Вироблений

українськими та польськими істориками XIX–XX ст. (М. Чайковським, Ф. Мальчевським, Грабовським), він означає, що до української історії належать всі ЕКС, які у попередні періоди діяли на території України, хоча й належать до народів, розташованих переважно за її межами. Цей принцип був сформульований з урахуванням досвіду життя національних спільнот у центрі, на Півночі та Півдні нашої країни. Зазначений принцип не є формальним висловлюванням, адже серед ряду представників окремих національних спільнот помітна тенденція розглядати вітчизняні ЕКС не як явища українського політичного процесу, а в контексті національної історії інших народів і сусідніх країн (наприклад, Угорщини та Румунії).

Застосуванню зазначених методологічних принципів мають передувати певні застереження. По-перше, не всі етнічні групи є етноконфесійними утвореннями, як, наприклад, чехи [13]. По-друге, існують етноконфесійні групи з подвійною релігійною ідентичністю – угорці (католики і реформати), курди (мусульмани та езиди). По-третє, для даної роботи не є продуктивним власне один лише конфесійний класифікатор, відірваний від інших, як-от: ЕКС християнського кореня, ЕКС іудейського кореня, ЕКС ісламської групи тощо. Конфесійний критерій не дозволяє зрозуміти сили або слабкості такої функції релігії, як етнозбереження або етновідтворення. Необхідними є інші підходи, надто ж особливо комплексний підхід.

З урахуванням зазначеного визнаємо, що для цієї роботи найбільш продуктивною є така класифікація ЕКС.

I група. ЕКС місцевого походження.

II група. Діаспорні групи, що залишилися від інших держав, які попередньо існували на даних територіях.

III група. Діаспорні відгалуження націй, які у наш час мають свої держави. Ці спільноти з плином часу найпершими слабнуть, втрачають свою етноконфесійну специфіку або просто зникають. Так, за останні 10 років в Україні зникли Чеська євангельська церква, Корейська баптистська церква та Корейська методистська церква, зникають німецькі громади в АРК. Релігійний чинник як фактор збереження етноконфесійності не спрацював.

Очевидно, що виокремлені типи не є абсолютними, перетинки між ними не є непроникними. Особливо це стосується II та III груп, які в реальності часто переплітаються, співпадають або ж накладаються одна на другу. Разом з тим необхідно виокремити також іншу, цілком особливу групу, яку автор пропонує назвати *конфесійно-етнічними спільнотами* з наголошуванням на ознаці конфесійності. Етноконфесійна ідентичність у них ґрунтується на відокремленні групою себе від основного масиву етносу за допомогою акцентації на особливостях своєї релігійності порівняно з релігійністю переважної частини свого етносу. В Україні до цієї групи належать насамперед старообрядці, які за допомогою своєї релігійної специфічності відокремлюють себе від росіян («русских»). Вони об'єднані у Російську старообрядницьку церкву, яка існує у вигляді Білокриницької згоди («толка»), що мав на початку 2010 р. 56 зареєстрованих громад (і 6 поза реєстрацією, а також у вигляді «безпопівської згоди» (11 зареєстрованих і 2 незареєстровані громади). За класифікаційними ознаками до цієї ж групи належать реформати Закарпаття та езиди (курди-немусульмани) [14].

За межами нашого розгляду ми свідомо залишаємо нові для українського суспільства етноконфесійні утворення з огляду на невизначеність перспектив їх сталого перебування в Україні. До них належать, зокрема, афганці, асирійці, араби, китайці, в'єтнамці, навіть нещодавно постале японське товариство. До цієї ж сукупності відносяться також представники двох народів, які позбавлені власної державності та борються за її відновлення. Це курди та турки-месхетинці, на підтримку справи яких виступають численні міжнародні організації, зокрема Євразійська федерація прав людини та Організація прав людини тюркського світу [15]. Україна перебуває у першій десятці країн світу за кількістю мігрантів, які в'їжджають до країни; випереджають її за цим показником лише США, Росія, Німеччина та Ізраїль. Особливо привабливою Україна є для транзитних мігрантів, які, тимчасово осідаючи тут, шукають шляхів для подальшого потрапляння до країн Євросоюзу. За неможливості цього вони тимчасово

залишаються тут (якщо не потрапляють під закон про реадмісію), оскільки навіть у нашій країні вони можуть забезпечити собі вищий рівень життя, ніж у країнах Азії. Головною причиною для в'їзду до України є економічна, інколи підставою для цього називають високий рівень релігійної свободи у нашій країні. Поступово основною причиною зростання нової міграції в Україні стає важка демографічна ситуація в країнах перебування і наявність вільного простору для розвитку в нашій країні. У найближчому часі для України це означатиме суттєве зростання мусульманської громади, а також східних культів, які, проте, здійснюються у вузькому (здебільшого родинному) колі їх прибічників, які часто працюють і живуть, ізолюючись від оточуючого українського суспільства. Новоприбулі, як правило, концентруються у певних кварталах, будинках, вулицях, розташованих поближче до місця знайденої ними роботи.

Групи новоприбулих не потрапляють до поля нашого дослідження, оскільки вони не є національними меншинами у класичному розумінні. Такими ми називаємо лише етнічні групи, які відрізняються за рядом ознак від основного масиву населення та які складаються лише з громадян України. Доцільно виходити з критерію, виробленого у сусідній Угорщині: національною меншиною там вважають лише спільноту, яка прожила у цій країні принаймні 100 років протягом життя 4 поколінь, чим довела сталість і не випадковий характер свого існування тут. Тривалість часу перебування має стати і в Україні вирішальним критерієм набуття статусу національної меншини.

Для ЕКС саме як національних спільнот у сучасній Україні властивими є наступні *спільні риси*: а) усвідомлення їх членами себе передусім як громадяни України з відповідним позитивним ставленням до своїх громадянських обов'язків [16, с. 24]; б) об'єктивний в епоху глобалізації страх перед втратою своєї національної ідентичності, який існує й в Європі, й в Україні, і в Росії (передусім це стосується побоювань щодо американізації національних культур ЕКС, серед яких немає цілком вільних від асиміляційних страхів); в) для розмаїтості національних спільнот

в Україні більш відповідною є не держава єдиного етнонаціонального характеру у премордіалістському розумінні, а держава «багаторівневого суверенітету» (хоча політична влада України від початку суверенного існування й взяла реально курс на монокультурність й етноцентризм держави, що супроводжувалося активною риторикою про «національну державу титульного етносу» [17]. Водночас, як зазначає В. А. Войналович, «від початку незмінний виклик есенціалістській парадигмі становили сучасні реалії поліетнічної, багатокультурної і багаторелігійної України» [18, с. 343]. Нехтування зіткненням цих векторів створило з часом поле постійного соціального напруження, розриваючи країну навпіл.

Для національних спільнот, які набирають форми ЕКС, спільною рисою є також існування релігійного погляду на сутність і функції держави. Ще з часів Київської Русі, від Гетьманату склалась і століттями існує релігійна матриця держави. Лише згодом, в СРСР релігійно-духовну матрицю державності було зруйновано. Базові християнські цінності у суспільстві збереглися, однак без державної складової. Окремі минулі рештки її залишились у християнсько-монархічній ідеї, в ідеології закордонної Української церкви, а як відчуття втраченої цілісності – у наддержавній діяльності Російської церкви. У суверенній Україні певний елемент релігійної матриці держави зберігся передусім в УГКЦ, у прагненні до створення Української Помісної церкви, в самому факті існування УАПЦ і УПЦ–КП. За останні 10 років ця матриця досить несподівано далася взнаки серед кримських мусульман, до того ж у двох варіантах: а) постановка питання про всесвітній Халіфат; б) поява ідеї кримськотатарської національної ісламської автономії.

Сьогодні для етноконфесійних спільнот найбільш важливим є збереження України в її сучасному вигляді, яка твердо гарантує збереження їх національної і релігійної ідентичності. Проте цілком природною є симпатія ЕКС до своїх «метрополій» (реформати Закарпаття, поляки-католики, іудеї, вірмени, волзькі татари) або ж до країн, де розташовані духовно-адміністративні центри їх конфесій.

В окремих випадках усвідомлення можливості боротьби за власну державність зароджується або посилюється у наші дні. Перспективою власної державності заклопотані окремі представники кримськотатарського народу та русини. Всі ці процеси єднає неухильно постійно поступово зростаюча роль релігії як засобу традиційної ідентифікації особи або національної групи. Вона виявляє себе подвійно: по-перше, у підтримці етнічних груп із властивою лише їм організацією форм релігійного життя (караїми, єзиди тощо); по-друге, збереження етноконфесійних груп усередині світових **мета релігій** (ісламу, християнства). В обох випадках носії релігійності від свого індивідуального початку існують як саме приналежні до певного етносу. Причому етноконфесійність, за словами С. І. Здіорука, «може виступати в якості креативного, націотворчого або націозберігаючого чинника, так і в якості руйнівного, агресивного й асимілятивного чинника» [19].

Загалом можна вважати доведеним, що релігія в Україні виявила свою здатність бути стимулом відтворення і розвитку національних спільнот у ХХ–ХХІ ст. Результати нашого дослідження добре підтверджуються думкою Н. А. Назарбаєва, висловленою ним на І з'їзді лідерів світових і традиційних релігій: «Релігія, мабуть, єдине глобальне явище до настання епохи глобалізації, котре зберегло й несе світу ідеї гуманізму та культурного діалогу. Крім духовного універсалізму, релігія є й дійовим інститутом співробітництва між народами», сприяє утвердженню принципів толерантності, взаєморозуміння й злагоди [20]. Ця думка була й головним висновком Київського міжконфесійного форуму, який відбувся 25–26 квітня 2012 р., в якому брали участь представники християнства, ісламу та іудаїзму.

Висновки. 1) Релігія відіграє значну стимулюючу роль у процесах націєзбереження та націєвідтворення всіх, без виключення, національних спільнот та етноконфесійних згромаджень. Проте неможливо зробити певного висновку стосовно того, більш продуктивною чи менш продуктивною є роль релігії у мегасистемах християнства або ісламу. Жодної залежності піднесення або згасання цієї функції у

межах християнства чи ісламу не встановлено. Ефективність етнозберігаючого впливу релігії визначається зовнішніми щодо релігійної системи чинниками – комплексом соціальних причин. Саме від збігу або комбінації соціальних обставин залежить сила етнозберігаючого впливу релігії. 2) Значення досліджень ЕКС зростає в епоху, коли в світі існує досить висока ймовірність геополітичного розколу саме за етнорелігійною ознакою, коли в Європі помітно знижується рівень толерантності стосовно представників етносів і релігій, не традиційних для даної країни або регіону, зокрема й ісламу (наприклад, справа Брейвіка у Норвегії). 3) Неконтрольовані суспільством процеси у релігійному середовищі можуть призводити до небажаних наслідків: політизації та самоізоляції конфесій та етноконфесійних груп. Завадити цьому можуть лише система постійного моніторингу згаданих явищ, а також розробка й впровадження науково обґрунтованої політики держави щодо релігії, релігійних організацій та етноконфесійних груп.

---

1. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960 років. Політологічний дискурс. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2005. – 742 с.

2. Кирюшко М. І., Бойцова О. Є. Іслам в Криму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу. – К. : Світогляд, 2005. – 300 с.

3. Войналович В. А. Регіональні аспекти етноконфесійних процесів у сучасній Україні // Наукові записки. – Вип. 19. – К. : ІПіЕНД, 2002. – С. 189.

4. Панчук М. І. Релігійний комплекс сучасної України: стан, динаміка, регіональна специфіка // Проблеми української політики: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – С. 338.

5. Кочан Н. І. Етнонаціональний вимір інструменталізації релігії в суспільно-політичному просторі сучасної України // Проблеми української політики: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – С. 386.

6. Бабін Б. В. Конституційно правовий статус корінних народів України : автореф. канд. юр. н. – Одеса, 2005. – 19 с.

7. Нетрадиційні іммігранти у Києві: сім років потому / за ред. Я. Пилинського. – К., 2010.

8. Непомнящий А. А. История и этнография народов Крыма: библиография и архивы (конец XVIII–начало XX века). – Симферополь, 2010.

9. Бойцова Е. Е., Ганкевич В. Ю., Муратова Э. С., Хайредінова З. З. Ислам в Крыму: очерки функционирования мусульманских институтов. – Симферополь : Элиньо, 2009. – 432 с.; Крым в етнополітичному вимірі / ред кол.: Курас І. Ф. (голова) та інші. – К. : Світогляд, 2005. – 533 с.

10. Панчук М. І. Вступ // Закарпаття в етнополітичному вимірі / ред.: кол. Левенець Ю. (голова) та інші. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 682 с. – С. 10–11.

11. Здіорук С. І. Етноконфесійна спільнота (група) // Релігієзнавчий словник / за ред.: А. Колодного і Б. Лобовика. – К. : Четверта хвиля, 1996. – С. 110.

12. Здіорук С. І. Етноконфесійність // Релігієзнавчий словник / за ред.: А. Колодного і Б. Лобовика. – К. : Четверта хвиля, 1996. – С. 111.

13. Чехи в Крыму. – Симферополь, 2010.

14. «Газета по-киевски». – 2009. – 6 октября.

15. Заявление для прессы Евразийской федерации прав человека и Организации прав человека тюркского мира в связи с противоправными действиями в отношении тюрков ахыска в Кыргызстане // Голос Крыма. – 2010. – 30 апреля.

16. Кирюшко Н. И. Мусульмане в украинском обществе. – К. : Ансар Фаундейшн, 2005. – 44 с.

17. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 400 с.

18. Войналович В. А. Вступ // Проблеми української політики: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – С. 343.

19. Здіорук С. І. Етноконфесійність // Релігієзнавчий словник / за ред.: А. Колодного і Б. Лобовика. – К. : Четверта хвиля, 1996. – С. 111.

20. Нурсултан Назарбаєв – засновник казахстанської моделі міжетнічної та міжконфесійної злагоди / за ред. Ж. А. Алієва. – К. : Етнос, 2006. – С. 165.

Максим Волосевич

ВПЛИВ РЕЛІГІЙНОГО ФАКТОРА НА ПРОЦЕСИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У РОСІЇ ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У російському політичному процесі інститути традиційних релігій виступають у ролі акторів, що користуються досить великою підтримкою з боку населення, мають широку соціальну базу й активно взаємодіють із владою з метою досягнення певних цілей. Державно-конфесійна взаємодія в Росії початку ХХІ ст. відбувається під загальним трендом політизації та клерикалізації.

Ключові слова: *релігійний фактор, політизація релігії, клерикалізація суспільно-політичного життя, трансформація політичної системи.*

Maksim Volosevych. *The influence of religious factors on the processes of social and political transformation in Russia beginning of the XXI century. In the Russian political process Institutes of traditional religions act as actors that are very good support from the population, have a broad social base and actively cooperate with the government to achieve certain goals. Church-state interaction in Russia beginning of the XXI century is under the overall trend of politicization and clericalization.*

Keywords: *religious factor, the politicization of religion, clericalization social and political life, the transformation of the political system.*

У ході трансформації політичної системи Росії відбулось відродження традиційних для країни релігійних вірувань. Водночас цей процес супроводжувався спалахом ідей націоналізму та сприяв формуванню політичної релігії, що активно намагається втручатись у справи держави та суспільства. Відродження традиційних цінностей православ'я, ісламу, буддизму і т. д. призвело до збільшення рівня релігійності населення країни, сприяло перетворенню релігійних інституцій на досить впливових акторів політичного процесу.

Актуальність теми. В умовах складних і суперечливих процесів трансформації політичної системи Російської Федерації (РФ) останніх десятиріч особливо актуальним є пошук і політологічний аналіз факторів, що можуть мати для політичної системи як стабілізуючий, так і дестабілізуючий ефект. До таких факторів відноситься конфесійний.

Виявлення механізмів, проявів і особливостей політизації релігії та клерикалізації суспільно-політичного життя, що мають місце в сучасному російському політичному процесі, також актуалізують проблематику даної роботи.

Метою дослідження є комплексний розгляд впливу релігійного фактора на процеси трансформації політичної системи Росії початку ХХІ ст. в умовах політизації та клерикалізації конфесійної складової суспільного життя. Окремий дослідницький інтерес складають спроби центральної влади використовувати вплив і потенціал релігійних інституцій у своїх політичних цілях.

Історіографія проблеми дослідження. У сучасній політичній науці даній тематиці приділено досить велику увагу, хоча й явно бракує наукових робіт, присвячених саме феномену політизації та клерикалізації суспільно-політичного життя РФ початку ХХІ ст. в умовах складних та суперечливих трансформаційних процесів. У цьому дослідженні використовувались праці як західних авторів: С. Хантінгтона, Дж. Стаута, Ю. Хабермаса, так і напрацювання сучасних українських і російських науковців, зокрема: О. Дринової, Д. Курайші, О. Скребець, О. Малашенко, С. Філатова та ін.

Об'єктом дослідження є процеси суспільно-політичних трансформацій сучасної Росії. **Предмет дослідження** – вплив релігійного фактора на процеси суспільно-політичних трансформацій у Росії на початку ХХІ ст.

Практичне застосування роботи визначається наявністю аргументованих висновків із цілого ряду принципів питань відносно впливу релігійного фактора на процеси сучасних суспільно-політичних трансформацій в Росії. Також, отримані в результаті дослідження результати допоможуть в освітньому процесі, при підготовці студентів до

семінарських і практичних робіт, доповідей, науково-практичних конференцій, інших видів дослідницької роботи.

Одним з наслідків розпаду СРСР стала ліквідація загальнообов'язкової державної ідеології, запровадження плюралізму, демократизація релігійної сфери шляхом зняття чисельних заборон та обмежень на культову діяльність. Як наслідок, відбувся масштабний феномен «відродження релігій» на пострадянському просторі та їх входження в повсякденну російську дійсність [3, с. 9–12]. Проявом цього стала дзеркальна зміна співвідношення кількості віруючих та атеїстів. Якщо в 1989 р. останніх було 75 %, а православних лише 17 %, то в 2011 р. кількість невіруючих скоротилася до 22 %, а доля православних зростає до 69 %. Суттєво змінилось і представництво інших релігійних переконань, скажімо чисельність мусульман збільшилась з 1 % в 1991 р. до 5 % в тому ж таки 2011 р. [9, с. 170].

Ще одним свідченням процесів «релігійного ренесансу» в російському суспільстві є власні оцінки громадян відносно впливу на них цього фактора. За даними соціологів, принаймні третина опитаних респондентів заявляє про «важливу» та «дуже важливу» роль релігії у власному житті (див. табл. 1) [8]. І хоча значна частина росіян не має чіткого уявлення про особливості церковних обрядів і вкрай рідко бере участь у діяльності власної релігійної громади [9, с. 171–174], водночас опитані заявляють про свою підтримку і певну духовну єдність із цими інституціями.

Таблиця 1

Яку роль у Вашому житті відіграє релігія? [8]

Відповіді респондентів	2005 р.	2007 р.	2012 р.
Відіграє дуже важливу роль	11	6	6
Відіграє досить важливу роль	27	26	25
Не відіграє важливої ролі	39	41	42
Не відіграє жодної ролі	20	24	21
Важко відповісти	2	3	6

У сучасній РФ на фоні низького рівня довіри до більшості владних інститутів (окрім хіба що уособлених у персоналії В. Путіна та Д. Медведєва) саме релігійні структури перетворились на один із найважливіших і найпотужніших елементів політичної системи, що може змагатися за впливом навіть із Державною Думою, ЗМІ, політичними партіями тощо. Принаймні саме такі дані дають нам соціологічні опитування, за якими «вага» церкви в очах росіян є значно більшою, ніж, скажімо, вплив партії та профспілок (див. табл. 2) [9, с. 91].

Таблиця 2

*Яку роль відіграють у житті Росії...?
(наводиться середній бал за п'ятибальною шкалою
від «дуже велику роль» до «дуже малу») [9, с. 91]*

	2001	2003	2005	2007	2009	2010	2011
Президент	3,90	3,96	3,92	4,25	4,51	4,11	4,17
Уряд	3,53	3,38	3,22	3,56	3,84	3,87	3,78
Державна Дума	2,81	2,86	2,85	3,07	3,29	3,18	3,09
Політичні партії	2,69	2,60	2,61	2,73	3,04	2,84	2,81
ЗМІ	3,52	3,53	3,39	3,48	3,43	3,48	3,45
Профспілки	1,95	1,91	1,91	1,89	2,01	2,05	1,92
Церква	2,91	2,74	3,06	3,26	3,04	3,42	3,04

Поряд із цим потрібно зазначити, що серед всієї конфесійної строкатості сучасної РФ найбільший вплив продовжують справляти «традиційні релігії», і в першу чергу православ'я та іслам [10, с. 51–52]. Водночас від можливостей впливати на державно-владні відносини не відмовляються й представники всіх інших конфесій. Хоча їх можливості суттєво обмежені через власну малочисельність (скажімо, представників нових релігійних рухів за різними даними лише біля 300 тис. осіб) [2, с. 154], роздрібненість та упереджене ставлення до них з боку широкої громадськості та владних структур [2, с. 155–156].

Відповідно до ст. 18 Конституції РФ, кожному громадянину гарантована свобода совісті та віросповідання, а

релігійні об'єднання відділені від держави (ст. 14). Проте такий директивний підхід у жодному випадку не означає, що релігійні організації не задіяні в процесі формування суспільно-політичної свідомості та не можуть здійснювати вплив на державну політику.

Співвідношення між сферами політики та релігії досліджував ще М. Вебер, за переконанням якого саме релігійні принципи є визначальними в економічному та політичному житті суспільства. Т. Парсонс та К. Козловські вважали, що релігія є частиною громадянського суспільства, яка покликана підтримувати в ньому соціальний порядок. Сьогоднішні вчені, говорячи про політизацію релігії, розуміють під нею процес інтеграції останньої в сферу політики, який включає: сукупність дій і стратегій акторів релігії в політичному житті; функціонування та трансформацію самого соціального інституту релігій; боротьбу релігійних організацій за владні ресурси. В ході цього процесу відбуваються зміни як в політичному релігійному просторі, так і в самому соціальному інституті релігії, що виражається в його трансформації [5, с. 24]. Водночас під категорією «клерикалізації» розуміють процеси, за якими релігія виступає в якості інструмента для обґрунтування тих або інших цінностей та ідеалів у політичній боротьбі.

З огляду на це, розглянемо роль у політичних трансформаціях сучасної РФ найбільш чисельних релігійних конфесій, до яких відноситься в першу чергу православ'я та іслам.

Російська православна церква (РПЦ) після довгих років пошуків оптимальної моделі взаємовідносин із державою зафіксувала необхідність певного дистанціювання від будь-якого державного ладу, діючих політичних доктрин, конкретних суспільних сил, у тому числі, що знаходяться при владі. Про це, зокрема, в травні 2011 р. під час ХУ Всесвітнього російського народного собору (ВРНС) заявив Патріарх Кирило, за словами якого «церква жодну з партій підтримувати не стане, але з усіма політичними силами буде співпрацювати». «Мета цього партнерства – навіювання політикам і суспільству «базисних цінностей»

(основною з яких є віра), які повинні об'єднати росіян і служити для їх національної самоідентифікації», – повідомив Патріарх. Водночас, за твердженням відомої італійської газети «La Stampa», це не завадило йому майже відкрито підтримувати кандидатуру В. Путіна на президентських виборах у березні 2012 р. [1]. Цікаво, що голова відділу Московського патріархату по взаємовідносинам Церква та суспільства Всеволод Чаплін пояснив це тим, що «було б дивно, якби Патріарх та інші представники церкви промовчали і не надали своєї оцінки ситуації» [1].

Релігія і політика автономні, але не настільки, щоб не стикатися. Тим більше, що зафіксована неучасть РПЦ як інституту в політичній боротьбі та діяльності політичних партій не означає її відмови від публічного вираження своєї позиції з суспільно значущих питань, так само як не означає і якихось перешкод для участі мирян у політичному житті суспільства.

РПЦ визнає світський характер держави, відзначає важливість відділення останньої від церкви та взаємне невтручання в справи один одного [4, с. 21]. Православна церква приписує покірність державній владі, але водночас зазначає, що вона проти її абсолютизації. РПЦ говорить про свою готовність вказувати владі на неприпустимість поширення переконань і дій, спрямованих на встановлення всебічного контролю за життям особистості, її переконаннями та взаєминами з іншими людьми, а також заходів, що можуть призвести до руйнування особистої, сімейної чи суспільної моралі, образити релігійні почуття, нанести шкоду культурно-духовній самобутності народу, тощо [4, с. 21–22].

У своїй «Соціальній концепції російського православ'я» РПЦ називає цілий ряд питань, в яких можлива співпраця зі світською владою, зокрема:

- миротворчість на міжнародному, міжетнічному і громадянському рівні;
- збереження моральності в суспільстві;
- сприяння взаємодопомозі та співробітництву між людьми, народами і державами;
- духовне, культурне, патріотичне виховання. Сфера освіти і науки;

- питання благочинства, розвиток соціальних програм, охорона історичного і культурного надбання;
- діалог з органами державної влади всіх рівнів із питань, важливих для церкви та суспільства;
- економічна діяльність на користь церкви, держави та суспільства;
- протидія діяльності псевдорелігійних структур, що являють собою небезпеку для особистості та суспільства.

Водночас «програмні» документи РПЦ визначають і ряд сфер, в яких канонічні структури не можуть допомагати державі, зокрема: питання політичної боротьби та передвиборчої агітації, підтримки певних політичних лідерів і партій, участь у громадянській війні чи агресивній зовнішній політиці. РПЦ визнає необхідність взаємодії із всіма гілками влади, а саме [4, с. 22–23]:

1. Із законодавчою владою з питань вдосконалення загальнодержавного і місцевого права, що має відношення до церкви та її суспільних інтересів.

2. З виконавчою владою в питаннях прийняття та реалізації рішень, що мають відношення до церкви і її суспільних інтересів.

3. З судовою владою – у випадках необхідного представництва судового характеру.

У той же час з боку центральної влади відсутня єдина позиція відносно можливого «використання» православної церкви в справах політичного та ідеологічного будівництва. Фактично можливо констатувати, що частина федеральної верхівки проводить цілеспрямовану політику плекання РПЦ як впливової політичної сили, безперечно, із певними стратегічними політичними цілями [3, с. 169]. Цей процес супроводжується й деклараціями ідеологічного характеру, до прикладу, 13 лютого 2011 р. на засіданні партійних клубів «Єдиної Росії» з питання моральності був прийнятий офіційний документ «Моральна основа модернізації», де на роль державної ідеології було запропоновано саме православ'я [7]. Водночас Кремль «не готовий терпіти жодних більш-менш впливових і при цьому незалежних акторів» [3, с. 182], а значить будь-яке збільшення впливу РПЦ означатиме зменшення незалежності цієї релігійної інституції.

Другою за чисельністю релігійною громадою Росії є мусульмани, чисельність яких, за різними підрахунками, складає від 15 до 20 млн осіб. Невипадково, російський політолог, директор Інституту історії Академії наук Татарстану Р. Хакімов, характеризуючи вагомість цієї спільноти, зазначає, що «долю Росії в минулому та в майбутньому не пояснити без ісламського фактора. Росія з першого дня існування зіштовхується з ісламом як всередині країни, так і в своїй зовнішній політиці» [6, с. 3]. Визнає цей вагомий вплив й офіційний Кремль, ще у 2009 р. третій російський президент Д. А. Медведєв зауважив, що «мусульманський світ Росії являє собою в цілому дуже авторитетну силу, що відіграє помітну роль у житті країні» [6, с. 4]. Водночас тодішній президент додав, що фактор релігійного екстремізму в РФ грає потужну дестабілізуючу роль.

Відомо, що іслам сильніше ніж будь-яка інша релігія піддається політизації [10, с. 331], але цей процес в умовах світського характеру влади в Росії та відносно обмеженої кількості мусульман і загальній структурі населення має певні загально-специфічні риси. Загалом, Соціальна програма мусульман РФ не надає переваг жодним формам державного устрою та правління, а заклики до акцій громадянської непокори заборонені [4, с. 24]. Водночас політизація ісламу відбувалася на різних рівнях і в різних формах. З одного боку, є спроби вбудувати іслам у політичну макросистему через створення відповідних суспільно-політичних організацій, свого роду спроб сформувати «офіційний іслам», з другого – спонтанна політизація, і в тому числі радикалізація, особливо в малих соціальних групах.

Тим більше, що ісламу (втім, як і християнству, буддизму тощо) притаманні норми, які регулюють поведінку людей. Зокрема, норми цієї релігії беруть активну участь у формуванні правомірної поведінки, зміцнення національно-державної єдності. Але, за певних умов, вони можуть використовуватись і заради розхитування суспільного миру, що продемонстрував досвід Північного Кавказу останніх десятиріч.

Найбільш активним варіантом взаємовідносин ісламу і політики є ісламізм – політичний іслам, що представляє

собою антизахідний та антиліберальний варіант реформізму, який пояснює політичні явища виключно через події сакрального світу. Політичний іслам представляє собою союз теології та політики (теорія і практика). Вони знаходяться в діалектичній єдності: політична практика вторинна по відношенню до теології, втім форми цієї практики примушують змінювати теологію. При цьому ідеологія політичного ісламу представляє собою набір певних концепцій, що можуть довільно використовуватися для конструювання конкретної ідейної позиції.

У той же час саме релігія стала важливим фактором процесів політичної мобілізації в ряді регіонів РФ з чисельним переважанням мусульманського населення [3, с. 253], чим, зокрема, успішно скористався офіційний Кремль під час виборчого циклу 2011–2012 рр. Так, за результатами парламентських виборів грудня 2011 р. партія влади «Єдина Росія» здобула найбільш вражаючу підтримку переважно в регіонах із домінуючим мусульманським населенням, завдяки мобілізаційним зусиллям тамтешніх режимів (див. табл. 3). Результати голосування дійсно вражають, скажімо в Чечні, з її авторитарним та далеко не світським характером влади [3, с. 243–244], за «Єдину Росію» проголосувало 99,48 % виборців! Отож можна стверджувати, що саме через подібні результати голосування в «ісламських регіонах» РФ партії влади вдалося здобути підтримку 49 % російських виборців, отримати більшість у чинній Державній Думі та й загалом законсервувати розклад сил на політичній шахівниці.

Загалом, взаємини між російським ісламом і державою є неоднозначною. З одного боку, світська влада намагається встановити контроль над другою за чисельністю в країні релігійною спільнотою, з іншого – держава в цілому «довіряє» мусульманам і лишає за ними право вирішувати самотійно власні проблеми. Сучасні відносини між мусульманами та владними структурами схожі на ті, що існували в Російській імперії в період з XVIII ст. і до 1917 р., коли офіційна Москва намагалася досягти консенсусу зі своїми мусульманськими підданими, водночас зберігаючи над ними контроль. Певною мірою нинішня

система відносин може розглядатися як продовження цієї історичної традиції [3, с. 258–259].

Таблиця 3

Результати голосування за партію «Єдина Росія» на виборах у Державну Думу РФ в грудні 2011 р. по ряду регіонів із різним конфесійним складом населення

Загальнодержавний результат партії «Єдина Росія» – 49, 32 % голосів виборців			
Регіони із переважанням мусульманського населення	Виборці, %	Інші регіони Росії	Виборці, %
Чечня	99,48	Свердловська область	31,73
Дагестан	91,44	Архангельська область	31,9
Інгушетія	90,96	Московська область	32,83
Карачаєво-Черкесія	89,84	Ленінградська область	33,03
Кабардіно-Балкарія	81,91	м. Санкт- Петербурґ	35,36
Татарстан	77,83	Красноярський край	36,7
Башкортостан	70,5	м. Москва	46,61

Ще одним важливим елементом впливу релігійного фактора на суспільно-політичні трансформації в РФ є поширення релігійного фундаменталізму. У своїй докторській дисертації російський науковець Олена Дринова пов'язує його з бажанням як православ'я, так і ісламу провадити активну політичну діяльність [5, с. 33]. Водночас науковець зазначає різний характер досягнення поставлених цілей, якщо в першому випадку використовуються виключно мирні форми, то в другому – має місце навіть терористична діяльність.

Важливим для розуміння реального та потенційного впливу конфесійного фактора на суспільно-політичні процеси в країні є ставлення пересічних громадян до можливого

впливу церкви на державну політику. Характерно, що понад чверть громадян вважає прийнятним її втручання в процес прийняття державних рішень. І хоча більшість респондентів (приблизно 2/3) проти такого впливу, все ж соціальна база для ідеї «політично активної релігії» є досить значною (див. табл. 4) [8].

Таблиця 4

Як Ви вважаєте, чи повинна церква здійснювати вплив на прийняття державних рішень? [8]

Відповіді респондентів	2005 р.	2007 р.	2012 р.
Безумовно має впливати	16	7	6
Скоріше за все, має впливати	26	22	20
Скоріше за все, не має впливати	27	33	37
Безумовно не має впливати	24	28	28
Важко відповісти	8	10	10

У той же час чимало представників наукової інтелігенції стурбовані поширенням процесів клерикалізації в Росії, зокрема в системі освіти та науки. Для прикладу згадаємо відкритий лист десяти академіків РАН, спрямований Президенту РФ в 2007 р., в якому було висловлено серйозну стурбованість з приводу клерикалізації освітньо-виховного та наукового процесу [3, с. 76]. Ситуація повторилася і в 2008 р., коли вже понад 1700 кандидатів і докторів наук звернулася до федеральної влади із закликом, про необхідність «спинити порушення принципу світського характеру держави» [3, с. 77].

У процесах трансформації політичної системи РФ початку ХХІ ст. релігія виступає як досить потужний актор, який використовується політичними інститутами для реалізації своїх інтересів (і в тому числі під час електоральних кампаній), водночас з цим, відбуваються процеси певної клерикалізації суспільно-політичного життя. У центральній владі сьогодні відсутня єдина позиція відносно подальшого використання РПЦ у цілях політичного та ідеологічного будівництва, хоча вона й використовується

для зміцнення авторитету та легітимізації наявного політичного режиму. Політизація ж ісламу відбувається на різних рівнях і в різних формах. З одного боку, приймаються спроби вбудувати цю релігію в політичну макросистему через створення мусульманських суспільно-політичних організацій, з другого боку, відбувається спонтанна політизація, в тому числі й радикалізація ісламу в малих соціальних групах.

---

1. Галеацци Д. Патриарх становится религиозным консультантом Кремля [Электронный ресурс]. // La Stampa - 2012 – Режим доступа : <http://inosmi.ru/social/20120306/187648020.html>

2. Гёзаян И. Г. Трансформация религиозности / И. Г. Гёзаян // Мониторинг общественного мнения. – 2011. – № 1 (101). – С. 152–157.

3. Двадцать лет религиозной свободы в России / под ред.: А. Малашенко и С. Филатова ; Моск. Центр Карнеги. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – 399 с.

4. Демократия и управление // Информационный бюллетень исследовательского комитета РАПН по сравнительной политологии. – СПб., 2010. – №1 (9). – 77 с.

5. Дринова Е. М. Религия и политический процесс: религиозно-политическая экспансия и политизация религии в современном мире : автореф. дис. ...д. полит. н. : 23.00.02 / Дринова Елена Михайловна. – Ростов-на-Дону, 2012. – 39 с.

6. Курайши Д. А. Исламский фактор в политическом процессе современной России (на примере республик Северного Кавказа) : автореф. дис. ...канд. полит. н. : 23.00.02 / Курайши Денис Афизиуллаевич. – М., 2009. – 25 с.

7. Нравственная основа модернизации [Электронный ресурс] // Аналитический материал к заседанию Центра социально-консервативной политики Партии «Единая Россия». – Режим доступа : <http://www.mk.ru/include/docs/rostovsk001.pdf>

8. Об отношениях государства и церкви [Электронный ресурс] // Пресс-выпуск Аналитического центра Юрия Левады. – 2012. – Режим доступа : <http://www.levada.ru/09-02-2012/ob-otnosheniyakh-gosudarstva-i-tserkvi>

9. Общественное мнение – 2011. – М. : Левада-Центр, 2012. – 284 с.

10. Религия и глобализация на просторах Евразии / под ред.: А. Малашенко и С. Филатова. – 2-е изд. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) ; Моск. Центр Карнеги, 2009. – 341 с.

11. Скребець О. В. Сучасний російський націоналізм і імперська ідея / Скребець Олена Володимирівна. // Грані. – 2011. – № 3 (77). – С. 166–170.

Дар'я Гайдай

ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ВИМІР ЕТНІЧНОГО КОНФЛІКТУ (НА ПРИКЛАДІ БОСНІЙСЬКОЇ ВІЙНИ, 1992–1995)

На сторінках численних досліджень три етнічні групи Боснії постають гомогенними антагоністичними утвореннями. Але подібне спрощене трактування конфлікту важко узгодити з фактом мирного співжиття боснійських націй напередодні. Дана стаття намагається розв'язати цю суперечність через аналіз свідчень цивільного населення про воєнні роки та з'ясування факторів, що уможливили утвердження етнічних чисток як прийнятого способу вирішення конфлікту.

Ключові слова: *етнічний конфлікт, індивід, етнічний поділ, насильство.*

Daria Gaidai. Individual dimension of ethnic conflict (example of bosnian war 1992–1995). The article explores interethnic relations during Bosnian war and factors that enabled ethnic cleansing and violence to occur. It argues against any generalizations and simplifications in ethnic conflict studies, reveling that communities in Bosnia-Herzegovina were neither homogeneous divided nor entirely radicalized.

Keywords: *ethnic conflict, individual, ethnic division, violence.*

У 1990-х рр. конфлікти між етнічними групами було визнано ООН однією з головних загроз миру та безпеці у світі. Війна на території колишньої Югославії визначила основні підходи до аналізу міжетнічних конфліктів, привернувши увагу науковців різних напрямків до проблем міжетнічних відносин і небезпек націоналізму. Проте складність процесів, що передували військовим діям, досвід минулих конфліктів між югославськими народами, бажання знайти винного, а також потужна пропаганда – часом ставали на перешкоді ґрунтовного та неупередженого дослідження конфлікту в Боснії і Герцеговині у 1992–1995 рр.

Дослідження індивідуального виміру війни в Боснії, на основі еґо-документів учасників, може внести суттєві корективи в наше розуміння міжетнічних відносин, а також розкрити причини, що уможлиблюють етнічне насильство. Однак за спробою через мікроісторії реконструювати ширше історичне тло криється ряд небезпек, найголовніші з яких проблема достовірності та репрезентативності джерел. Тому важливе значення для даного дослідження мали висновки та статистичні дані експертних груп ООН, що дозволяють частково верифікувати свідчення учасників.

При аналізі міжетнічних взаємин і мотивів участі у війні були використані свідчення простих жителів Боснії різних національностей про взаємодопомогу та підтримку під час війни, зібрані Світланою Броз у книзі «Добрі люди в час зла»; та зізнання осіб, засуджених Міжнародним Трибуналом з колишньої Югославії (далі МТЮ). Розповіді про те, як члени однієї етнічної групи ризикували життям заради порятунку членів іншої та зізнання осіб, що брали безпосередню участь у політиці етнічних чисток, є двома крайностями, між якими можна віднайти більш реалістичну картину боснійської війни.

Хоча головною ціллю війни в Боснії була зміна статусу цієї держави, на місцях військові дії велись за здобуття контролю над певною територією. Прямих військових дій між збройними формуваннями сторін не було практично до 1995 рр. Натомість відбувались військові сутички між окремими підрозділами за населені пункти, перш за все, у районах зі змішаним населенням. Оскільки зберегти певну спірну територію за своєю етнічною групою означало повністю витіснити з неї противника (членів його сім'ї), то військовий контроль став синонімом терористичних нападів на місцеве цивільне населення. Експерти ООН дійшли висновку, що систематичний характер, планування та координація подібних акцій з боку вищого керівництва заперечує спонтанний характер насильства [1, с. 32].

Перші обвинувачення у МТЮ, який був створений 25 травня 1993 рр. (резолюція № 827 РБ ООН), були висунуті проти осіб, які керували таборами тимчасового затримання. Створені вже в квітні 1992 р. табори використовувались не

лише як місце утримання військовополонених, а й для ізоляції осіб ворожої національності. Згідно з висновками експертної комісії ООН, сербська сторона мала найбільше таких таборів (333), які також відзначались найжорстокішими умовами утримання в'язнів [7].

Обвинувачені командири сербських таборів пояснювали свої дії необхідністю виконувати накази та служити своїй нації [14, с. 8]. Служити своєму народу у важкий час вважалось почесною справою, обов'язком. Оскільки війну сербське населення розглядало як оборону, а не як агресію, не викликає подиву наголос на безальтернативності вибору. Із зізнання сербського бійця, Драгана Обреновіча: «це було нормально для кожного чоловіка одягти форму, взяти зброю та йти захищати свою батьківщину, націю, сім'ю. Це був його священний обов'язок. Ти міг бути або солдатом, або зрадником» [9]. Сербі, які відмовлялись брати участь у військових діях або етнічних чистках, самі ставали в'язнями таборів. А ставлення до них було не краще, ніж до в'язнів іншої етнічної групи [7].

Разом з тим окремі факти, зібрані експертами ООН, свідчать, що жорстоке поводження з в'язнями не було загальносхваленим і відомим серед населення. Так, принаймні в одному сербському таборі (Батковіч) було суттєво поліпшено умови утримання, після того як місцеві серби, дізнавшись про ситуацію всередині табору, виступили з протестами [7]. Також були випадки, коли місцеві серби, ризикуючи власним життям, допомагали мусульманам і хорватам втекти з сербських таборів [2, с. 247].

Війна у зізнаннях сербських солдат постає як щось несподіване, буря, яка накрила країну і не залишала вибору чи бодай часу на осмислення того, що відбувається. А лідери пропонували чітке і зрозуміле пояснення, визначали, звідки прийшла загроза і проти чого потрібно боротись. Водночас молодість, брак досвіду й особисті причини (як вбивство рідних), разом із страхом сприяли некритичному сприйняттю політичних гасел [14]. Надзвичайно цікавою є історія Дражена Ердемовіча, солдата, який добровільно здався Трибуналу і розповів про події в м. Сребреніці (які були визнані МТЮ як акт геноциду). Зізнання Дражена

Ердемовіча стало першим в роботі Трибуналу: «ніхто не був в захваті від війни. Але ми просто не мали іншого виходу» [6].

Формування військових сил відбувалось головним чином на добровільних засадах і часто вони діяли поза будь-якими організованими структурами. Але найбільшої шкоди, на думку одного із обвинувачених, завдали добровольці з Сербії та співпраця із кримінальними елементами, які виступали головними виконавцями й ініціаторами жорсткої політики відносно несербського населення [14]. Цей факт підтверджується і розповідями простих мусульман [2, с. 258, 279]. Недовіру до місцевих, які могли виступити проти виселення й арештів своїх сусідів іншої національності, підвереджує той факт, що сербські добровольчі формування (четники, «Білі Орли») не підкорялися місцевій владі.

Серед обвинувачень, пред'явлених одному з лідерів боснійських сербів, Біляні Плавшич, яка добровільно здалась МТЮ у 2000 р., було залучення нерегулярних формувань з Сербії для здійснення етнічного розмежування. Визнавши свою вину, Біляна Плавшич відзначає, що тоді сприймала свої дії як самозахист, а відсутність сумнівів пояснює почуттям страху, підґрунтям якого була пам'ять про кривди часів Другої світової війни [10]. Війна сприймалась як щоденна боротьба за виживання, і лише страждання сербського населення мало значення. Крім того, оскільки політичні лідери не брали безпосередньої участі у вбивствах, це дозволяло їм залишатися на певній відстані від реальності. Мірослав Дероніч, провідний сербський політик у м. Бутанас, у своєму зізнанні зазначає, що «лише коли початкова віра про швидку війну стала гаснути, прийшли і сумніви щодо правильності наших дій» [5].

У своїх зізнаннях хорватські бійці, яких звинувачували у проведенні етнічних чисток у центральній Боснії, наводять ті ж аргументи, що і їх сербські опоненти. За словами хорватського командира Івіца Раїча, який був одружений з мусульманкою, з початком протистояння потрібно було робити вибір, хто ти і за кого [11]. Випадки ж крайньої жорстокості він пояснює прагненням бійців до

помсти та браком дисципліни, а жорстокість з однієї сторони неодмінно провокувала насильство з іншої.

Разом з тим, існують непоодинокі факти про позитивне ставлення бійців (незалежно від етнічної приналежності) до своїх жорстоких дій, що трактувались як вияв патріотизму [1, с. 34]. Так, член хорватського угруповання «Джокер», Мірослав Брало у своєму зізнанні визнав, що виправдовував акти насильства необхідністю війни. Більше того, його поведінка викликала у нього гордість як така, що личить успішному солдату [3]. Слепа віра у виправданість своїх дій і зосередженість на правах та інтересах лише власної етнічної групи означали ігнорування прав своїх опонентів. Слід підкреслити, що лише частина сербів (хорват, мусульман) підтримували таку політику і способи її здійснення [1, с. 33].

Підтвердженням сили пропаганди, жертвами якої ставали бійці, є розповідь сербського солдата. Потрапивши в полон, він зі страхом згадував жахливі оповіді про знущання мусульман над полоненими сербами... і не міг повірити власним очам, коли мене забрали до шпиталю [2, с. 277]. Після того, як його обміняли на полоненого мусульманина, він повернувся додому, не бажаючи більше воювати.

Специфічною рисою етнічного конфлікту є те, що він не зводиться до протистояння збройних частин, а поділяє суспільство на антагоністичні спільноти. Але подібне трактування конфлікту в Боснії неможливо узгодити з фактом мирного співжиття етнічних груп у довоєнний період. Розв'язати цю суперечність спробуємо за допомогою оповідей простих жителів Боснії та Герцеговини про період війни.

У розповідях простих громадян Боснії війна та міжетнічна ворожнеча, що її супроводжувала, часто описувалась як якесь «божевілля». Більшість респондентів оповідали, що навіть у 1992 р. вони не вірили у можливість війни. Із оповіді сербського жителя Сараєва: «Залишати місто не спішили. Була ще надія, що скоро все закінчиться. Сусіди не залежно від віросповідання підтримували один одного і чекали на розв'язання цього шаленства. Але... почалось розмежування. Цей поділ був санкціонований владою, яка в той час уже знаходилась у руках радикальних націоналістів»

[2, с. 255]. За словами оповідачів, більшість населення була налаштована проти війни, але цілком інша справа – відкрито виступити проти своєї нації. Сербський житель Сараєва, свою службу у війську Боснії і Герцеговини, переважно більшість в якому становили мусульмани, пояснює необхідністю захищати рідне місто від зла, яке уособлювали сербські націоналісти. Себе ж він називає не інакше як учасником руху опору, нівелюючи тим самим між-етнічний поділ. Але «тоді не було так просто бути сербом в Сараєві, а тим паче вступити до лав боснійської армії» [2, с. 293].

Довоєнний вплив націоналістичних партій був досить незначний у Сараєві, а національні теми служили лише приводом для жартів [2, с. 250]. Більше того, нерідко питання етнічної та релігійної приналежності взагалі не піднімалось. Так, з оповіді хорватської мешканки Сараєва, Невенки Кейжар дізнаємось, що лише під час війни її сусіди серби виявили інтерес до її національності [2, с. 286].

Розмежування боснійського суспільства на три групи змушувало осіб, які раніше не замислювались над своєю національністю, формувати свою ідентичність. Найважче було народженим у змішаних шлюбах. Змушені обирати не просто між двома національностями, а між двома антагоністичними ідентичностями, вони нерідко виступали головними противниками радикальних ідеологій. Окрему групу становили ті, хто жив у змішаному шлюбі, адже перемога будь-якої з груп загрожувала благополуччю сім'ї. Наскільки складною була ситуація демонструє приклад сербського жителя Мостару: серби називали його усташем через те, що він допомагав хорватам і мав жінку хорватку; а хорвати – четником [2, с. 334]. Як описав ситуацію напередодні війни один з респондентів-сербів: «Війна поставила людей перед вибором: чи триматись власних поглядів, чи піти за своїм народом?» [2, с. 227].

Психологи відмічають, що самоідентифікація індивіда з певною групою виражається в емоційній прив'язаності, до якої він прагне не лише через переваги, що дає членство в групі, а й через страх перед самотністю [4, р. 28]. Водночас риторика політичних лідерів зміцнювала уявлення

про націю як єдиний інститут, здатний захистити своїх членів [12, р. 531]. Для підсилення емоційного зв'язку індивідів з нацією, остання ототожнювалася з сім'єю.

Війна не змогла повністю знищити дружні зв'язки, що склалися десятиліттями. Разом з тим, взаємна підтримка інколи була єдиним способом вижити в умовах тривалої міжетнічної війни. Для мешканців обложеного Сараєва кожен день був справжньою боротьбою за виживання; до постійного страху перед артилерійськими обстрілами та снайперами додавався голод. Поодинокі представники етнічної групи, що була в меншості в тому чи іншому районі міста, знаходили захист і підтримку у своїх сусідів [2, с. 288].

Хоча, звичайно, не варто абсолютизувати міжнаціональні відносини на побутовому рівні, потужна ідеологічна кампанія не припинялася жодною зі сторін, а тому страх перед іншою етнічною групою був постійно незримо присутній у цих відносинах. Збереження людського милосердного ставлення до інших, незалежно від національності, вимагало неабиякої особистої відваги, адже за допомогу «ворогу» особа могла поплатитися власним життям.

Оповіді представників усіх трьох народностей про їхню долю під час війни мають чимало спільного: безпідставні арешти, грабунок, страх, голод. Проте помітна різниця в оповідях щодо подій у селах та невеличких містечках, з одного боку, та Сараєві і Мостарі – з іншого. В оповідях сільських жителів головною загрозою виступають військові та бійці нерегулярних формувань і майже відсутній страх перед сусідами іншої національності. Натомість у містах міжетнічна напруженість була значно вищою – загроза йшла не лише від людей у формі.

Мешканці села, як представники більш патріархального суспільства з тісними міжособистісними зв'язками, мали стійкішу колективну пам'ять, а отже, були менш підвладні пропаганді, ніж міщани. Крім того, у містах, які постійно піддавались руйнівним бомбардуванням, життєві умови були важчими. Жителі міст стали з підозрою ставитись до своїх сусідів іншої національності, що, однак, не обов'язково виливалось у акти відвертого насильства чи навіть образ.

У кожного, хто досліджує міжетнічних конфлікт на Балканах у 1990-х рр., неодмінно виникає питання: чому після десятиліть мирного життя боснійське суспільство розділилось на три антагоністичні групи з протилежними поглядами на минуле. Справа в тому, що колективна пам'ять є ретроспективною, тобто пов'язана не стільки з минулим, скільки з сьогоденням. І головний сенс, який вкладається в минуле, залежить від тих вимог, які пред'являє сучасність. Ми реконструюємо минуле в спосіб, в який хочемо реконструювати, мало зважаючи на т. зв. «історичну правду».

Французький соціолог Моріс Хальбвакс заперечує існування т. зв. індивідуальної пам'яті та вважав, що будь-яка пам'ять є соціальною, тобто конструювання часу і простору в колективній пам'яті відбувається в рамки соціальної пам'яті. Провідну роль у формуванні колективної пам'яті певної групи відіграють її соціальний досвід, етнічні стереотипи аксіологічного забарвлення, історична традиція. Спираючись на соціологію пам'яті Хальбвакса, французький історик П'єр Нора запропонував створити історію «символічних об'єктів», з якими нація пов'язує свої спогади і цінності.

Більшість оповідей жителів невеличких міст розгортаються майже за ідентичним сценарієм, змінюється лише назва місцевості та національність оповідача. Це підтверджує, з одного боку, цілеспрямованість політики етнічних чисток, а з другого – її здійснення всіма сторонами конфлікту. Здобувши контроль над містом, бійці всіх трьох армій починали грабунок та арешти осіб «ворожих» національностей. За висловом одного з оповідачів: «у той час злочинці стали великими націоналістами і використовували цей час, щоб побільше вкрасти» [2, с. 241].

Оскільки підрозділи територіальної оборони повністю контролювалися військовими, то цивільне населення залишалося цілком беззахисним. У результаті, поділ часто проходив не між членами різних етнічних груп, а між місцевим цивільним населенням і військовими формуваннями (всіх трьох націй). Саме ця зовнішня озброєна сила, яка була виконавцем політичних рішень, протистояла місцевому

населенню. Взаємовиручка ставала єдиним способом вижити в умовах невизначеності, коли місто переходило з рук у руки. Випадок у містечку Славіновіці неподалік від Тузли є прикладом організованого опору місцевих жителів політиці етнічних чисток, що увінчалось успіхом [2, с. 255]. Але це був радше виняток. Внаслідок кількох років етнічних чисток населені пункти Боснії стали етнічно гомогенними.

Розглянуті свідчення осіб (всіх трьох національностей), які на собі відчували весь тягар міжетнічної війни, доводять безпідставність будь-яких категоричних тверджень про боснійську війну. Реальність завжди була складнішою, ніж її намагались представити політичні лідери відповідно до своїх інтересів. Стосунки між людьми, які жили та працювали разом роками, неможливо було змінити за кілька місяців націоналістичної пропаганди. Крім того, відчувати негативні почуття до певної нації – це одне, а ненавидіти конкретну людину – це цілком інша справа.

Ставлення бійців до подібного способу ведення війни було неоднозначним: одні вважали етнічні чистки виправданими; інші – ні, але все ж таки виконували накази; для третіх війна була джерелом доходу, можливістю реалізувати всі свої бажання. Легкий доступ до зброї, безконтрольність, алкоголь, непряме (а інколи, і пряме) заохочення від вищого керівництва стали сприятливим середовищем для політики етнічних чисток, особливо маргінальними елементами суспільства. Націоналістична пропаганда, оживлення історичних образ і заклики до помсти забезпечили прийняття бійцями подібного способу вирішення конфлікту.

Протистояння в Боснії та Герцеговині розгорталося, головним чином, між радикальними елементами трьох народностей. Етнічний поділ не був настільки строгим як може видатись на перший погляд, одна з причин – неприйняття частиною населення радикальної ідеології. Тому не дивно, що найчастіше виконавцями й ініціаторами насильства виступали нерегулярні формування та добровольці.

Насилля з одного боку неодмінно провокувало відповідь з іншого, тим самим сприяючи радикалізації сторін.

У процесі наростання насильства змінюються стандарти та моделі поведінки індивідів, що й уможливило колективне насильство. Психологічним тлом конфлікту виступав страх та ототожнення нації з родиною. Разом з тим, важливо відрізнити цілі, за які боролись члени групи, від причин, що змусили їх взятись до зброї.

---

1. Заключениеный доклад Комиссии экспертов, созданной во исполнение резолюции 780 (1992) Совета Безопасности, от 27 мая 1994 года (S/1994/674) – Режим доступа : <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=S/1994/674>

2. Broz Svetlana Dobrzy ludzie w czasach zła : uczestnicy i świadkowie / Svetlana Broz; przeł. Dorota Jovanka Ćirlić. – Wołowiec : Wydaw. Czarne, 2002.

3. Bralo Miroslav Guilty Plea Statement, 7 October 2005 [Електронний ресурс]: (ICTY: extract from transcript of hearing) – Режим доступа : <http://www.icty.org/sid/227>

4. Davis S. Thomas Revising Group Attachment: Ethnic and National Identity / Davis S. Thomas // Political Psychology. – 1999. – Vol. 20, No.1. – P. 25–47.

5. Deronjić Miroslav Guilty Plea Statement, 28 January 2004 [Електронний ресурс]: (ICTY: extract from transcript of hearing) – Режим доступа : <http://www.icty.org/sid/239>.

6. Erdemović Dražen Guilty Plea Statement, 20 November 1996 [Електронний ресурс]: (ICTY: extract from transcript of hearing) – Режим доступа : <http://www.icty.org/sid/212>

7. Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council resolution 780 (1992) (S/1994/674/Add.2) – 27 May 1994 – Vol. IV, Annex VIII – part 1/10 Prison camp. – Режим доступа : <http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/>

8. Nikolić Dragan Guilty Plea Statement, 6 November 2003 [Електронний ресурс]: (ICTY: extract from transcript of hearing) – Режим доступа : <http://www.icty.org/sid/217>

9. Obrenović Dragan Guilty Plea Statement, 30 October 2003 [Електронний ресурс]: (ICTY: extract from transcript of hearing) – Режим доступа : <http://www.icty.org/sid/219>

10. Plavšić Biljana Guilty Plea Statement, 17 December 2002 [Електронний ресурс]: (ICTY: extract from transcript of hearing) – Режим доступа : <http://www.icty.org/sid/221>

11. Rajić Ivice Guilty Plea Statement, 7 April 2006 [Електронний ресурс]: (ICTY: extract from transcript of hearing) – Режим доступа : <http://www.icty.org/sid/222>

12. Ross Marc Howard Psychocultural Interpretation Theory and Peacemaking in Ethnic Conflicts / Ross Marc Howard // Political Psychology. – 1995. – Vol.16, No.3. – P. 523–544

13. Sikirica Duško Guilty Plea Statement, 8 October 2001 [Електронний ресурс]: (ICTY: extract from transcript of hearing) – Режим доступу : <http://www.icty.org/sid/223>

14. Stevan Todorović Guilty Plea Statement, 4 May 2001 [Електронний ресурс]: (ICTY: extract from transcript of hearing) – Режим доступу : <http://www.icty.org/sid/225>

Валентин Хонін

ЕТАПИ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНИХ ЕТНОГЕННИХ ВІДНОСИН

Статтю присвячено етапам стадійного розвитку міжнародних етногенних відносин у просторі міжнародних інтеракцій, необхідних для безперервної етнічної еволюції Людства.

Ключові слова: *етнос, етногенез, кінетична сфера, конституційна сфера, оператор еволюції, каталітична реакція, рефракція, інтерференція, міжнародні інтеракції, міжетнічні зіткнення, міжнародні відносини, міжнародні етногенні відносини.*

V. N. Khonin. *Steps of development of international ethnogeny relations. Paper is devoted to the steps of stage development of international ethnogeny relations in space international interactions necessary for the ongoing ethnic evolution of Humanity.*

Keywords: *ethnos, ethno genesis, kinetic sphere, constitutional sphere, the operator of evolution, catalytic reaction, refraction, international interactions, inter-ethnic contact, international relations, international ethnogeny relations.*

«Етногенез – процес, що постійно триває, подібний до інших явищ природи, хоча й корелюється із соціогенезом, який породжує системи жорсткого типу».

Л. М. Гумільов

Взаємодії між порівняно відокремленими частинами Людства – його окремими соціальними організаціями – пов'язані з неодмінним існуванням комплексів соціальних та генетичних відмінностей між людськими спільнотами – етносами¹, що складають у тому чи іншому форматі основу кожного історично виділеного соціуму.

Саме в плані змін у етносах, змін самих етносів, змін відносин між ними слід розглядати міжнародні етногенні відносини як типологічно особливий, спеціальний пласт фундаментальних просторів станів міжнародних відносин.

Міжнародні етногенні відносини, що неминуче проявляються в будь-якій структурі міжнародних інтеракцій, з повнотою, що залежить лише від основного процесу кожної з них, виконують свою основну функцію – «звивають нитки людських життів у візерунок епохи». А результуючі конструкти міжетнічних зіткнень, відбиваючись у домінантах і нормалі міжнародних етногенних відносин виділеного хроматичного періоду, кінець кінцем, «утворюють суть реальності для цієї епохи»².

При цьому оператором еволюції міжнародних етногенних відносин є потрібні етносам сукупні процеси *обміну форматами етнічної спільності*³, які, продуковані основними

---

¹ «Етноси як форма існування людей розумних, – зазначає М. П. Тіводар, – це такі стійкі міжпоколінні природно й істотно сформовані на певних територіях людські спільноти, які характеризуються стійкими ознаками (ендогамії, внутрішньої компліментарності, етнічною свідомістю та етнонімами) і відрізняються порівняно стійкими особливостями культури та поведінковими стереотипами» [1].

² «Колесо часу звиває нитки людських життів у Візерунок епохи, який утворює суть реальності для цієї епохи», – надзвичайно образно розвиває цю думку Роберт Джордан [2].

³ До *форматів етнічної спільності*, які включають у себе комплекси архетипів, уявлень, установок, стереотипів, міфів, символів, звичаїв, традицій і т. ін., позначених етносоціальними, етнокультурними, етноментальними і т. п. маркерами, можуть входити такі критеріально певні групи: *генеалогічна спільність*, яка спирається на спільність походження, а, зрештою, на поліваріантну генетичну спільність; *фенотипова* і, відповідно, ландшафтно визначена *расово-антропологічна спільність* і *стандарти краси*; *соціумна спільність* і, природно, *спільність історичної*

еволюційними механізмами етногенезу, забезпечують виживання етнічних колективів в умовах соціосфери, що динамічно змінюються на планеті життєствердження Людства.

Видається доцільним звернути особливу увагу на те, в якому розряді міжнародних інтеракцій⁴ та як саме проявляються міжнародні етногенні відносини. Це потрібно, щоб мати можливість виділяти стадії, етапи, фази розвитку й ступені зростання, які відповідають цим відносинам.

При цьому стадії *розвитку* міжнародних етногенних відносин відповідатимуть практично закінченому циклу еволюційної трансформації конституційної сфери етнічного поля, що відбулася в результаті міжетнічних зіткнень, які здійснювалися в межах якоїсь послідовності міжнародних інтеракцій.

доли та соціоустрою; спільність життєвого укладу й стандарти відносин, панміксій, побуту й життєвого успіху; спільність мови і, в цілому, соціолінгвістична спільність; багатовимірною культурологічною спільністю, у тому числі й соціокультурні міфи, традиції та цінності; ідеологічна спільність, у тому числі сукупність легенд і міфів, спільність відправлення релігійних культів і спільність символічного світовідчуття; сукупна психосоціетальна спільність, заснована на соціетальній та ментальній спільності, що формують низку звичаїв, правил і стереотипів поведінки. При цьому автор прекрасно розуміє, що в такій серйозній науці як етнологія такий семантичний образ – термін, як *формати етнічної спільності*, досі не був запроваджений. «Але щодо термінів не сперечаються, стосовно них домовляються». Автор має сміливість сподіватися, що завдяки зручності та універсальності запропонованого варіанта, стосовно цього терміна вдасться домовитися. Якщо ж ні, доведеться працювати з іншим терміном-образом, який влаштує наукову спільноту загалом.

⁴ Основний процес взаємодії суб'єктів у виділеному міжнародному просторі, що практично виявляється у встановленні між ними темпорально визначених зв'язків, здатен ініціювати і певну низку типологічних інших міжнародних відносин, які в межах якогось хроматичного періоду ормують багатомірну цілісність – комплекс інваріантних і сукупних з ними варіативних інформаційно-енергетичних взаємодій – *міжнародну інтеракцію*. Ніколас Луман, *інтерацією* вважає найпростішу соціальну систему дій, яка «становить послідовність (констеляцію) комунікацій між безпосередньо присутніми учасниками і має бути «локалізована» в «просторі трьох вимірів»: соціального, часового та предметного» [3].

Отже, в етнічному полі виділеного простору міжнародних інтеракцій, під впливом достатньо різко змінених умов внутрішньосоціумного і в сукупності з ним і міжнародного середовища, пробудилися пасіонарії одного або декількох етносів, що раніше перебували у певному стані спокою. Міжнародні інтеракції втягують спочатку в непряме, а згодом і в пряме зіткнення значні за статусом етноси. Ці міжетнічні зіткнення, послідовно розширюючися, стають системними⁵, що поступово змінює параметри конституційної сфери даного етнічного поля. Стадія розвитку міжнародних етногенних відносин завершилася.

Серед безлічі варіантів системних міжетнічних зіткнень, що зустрічаються в конкретній історії Людства⁶, у міжнародному просторі потрібно виділити, слідом за Л. М. Гумільовим, найтиповіші. Так, якщо домінуючим варіантом системних міжетнічних зіткнень, що здійснюються у виділеному міжнародному просторі, було *співіснування* етнічних колективів, стандарти обмінів форматами

---

⁵ «Стійкість системи проявляється у прагненні зберегти колишній порядок функціонування та саме існування системи, що є проявом гомеостазису. Реакція ж системи на зовнішні впливи зводиться до її пристосування до цих впливів, супроводжуваного адекватною зміною її кінетичної та конституційної сфери, що слід вважати проявом її хімічної поведінки» [4].

⁶ «Варіанти етнічних контактів:

а) *співіснування*, при якому етноси не змішуються й не наслідують одне одного, запозичуючи тільки технічні нововведення; найпоширеніший. ...Навіть просте співіснування різних етносів при зближенні їх не є нейтральним; в) *асиміляція*, тобто поглинання одного етносу іншим із повним забуттям походження та колишніх традицій, здійснюється найчастіше методами не настільки кривавими, наскільки образливими. Об'єкту асиміляції надано альтернативу: втратити совість або життя; с) *метисація*, за якої зберігається й поєднуються традиції попередніх етносів і пам'ять про предків; ці варіації зазвичай бувають украй нестійкими та існують за рахунок поповнення новими метисами; спостерігається незрідка, але потомство від екзогамних шлюбів або гине в третьому-четвертому поколінні, або розпадається на батьківську й материнську лінії; d) *злиття*, за якого забуваються традиції обох первинних компонентів і поруч з двома попередніми (або замість них) виникає новий, третій етнос. Це, по суті, головний варіант етногенезу. Чомусь він спосерігається якнайрідше» [5].

етнічної спільності пропонували їм не тільки визнавати й поважати домінуючі етнічні особливості їхніх життєвих укладів, а й взаємно забезпечувати їхнє незалежне існування. При цьому обмін іншими досягненнями їхньої соціумної життєдіяльності зазвичай не зустрічав серйозних перешкод, сприяючи утвердженню необхідних для цього міжнародних компромісів соціальних організацій, до яких належать ці етнічні колективи.

Якщо ж оператор еволюції міжнародних етногенних відносин зміщувався в бік неконтрольованого розширеного обміну форматами етнічної спільності, що зачіпає не тільки соціометричні параметри життя етнічних колективів, а й деякі власне етногенні, то подібний домінуючий варіант системних міжетнічних зіткнень, що затверджується впродовж певного хроматичного періоду, визначається (за прямою аналогією з ідеєю Л. М. Гумільова) як *метисація*.

При цьому паралельне існування кількох ансамблів стандартів міжетнічних зіткнень в одному кластері етнічного поля, кінець кінцем, призводило або до нового «розходження» цих етносів у міжнародному просторі по своїх «соціумних квартирах» знову окремих соціальних організацій, або до ввімкнення інших механізмів обмінів форматами етнічної спільності відповідно до вже іншого масштабу основного оператора міжнародних етногенних відносин.

Іноді ж завдяки появі та утвердженню хоча б в одній із частин раніше єдиного етносу нових форматів етнічної спільності починаються глибокі етнотрансформаційні процеси, у результаті яких етнос не тільки остаточно розділяється, а й на його основі затверджуються кілька незалежних соціумних спільнот і врешті-решт, формуються окремі соціальні організми.

*Етнічна парціація*⁷ призводить не тільки до того, що збереження раніше єдиної сукупності форматів етнічної спільності стає практично неможливим, а обмін ними значно ускладнюється, а й до того, що системні відносини цих

---

⁷ «Етнічна парціація – явище, при якому відбувається поділ раніше єдиного етносу на кілька більш-менш рівних частин, причому жодна з нових не ототожнює себе повністю зі старим (цей процес в якійсь мірі можна розглядати як антипод *етнічної фузії – злиття*)» [6].

етнічних колективів стають виключно міжнародними. Можливий і прямо протилежний домінуючий варіант системних міжетнічних відносин, коли між раніше незалежними етнічними колективами починають відбуватися етнотрансформаційні процеси зовсім іншого плану. Якщо ці процеси, засновані на стійких обмінах форматами етнічної спільності, що поступово розширювалися, ставали вже темпорально значущими для конкретних етнічних колективів та зачіпали не тільки деякі соціометричні, а й основні етногенні параметри їхнього життя, у виділеному міжнародному просторі відбувається *етнічне злиття*, а сам цей простір трансформується вже у внутрішньосоціумний простір.

Цілком можливо, що у виділеному міжнародному просторі соціогенез до цього окремих етнічних колективів не тільки зводив їх в одну «соціумну квартиру», а й сприяв прояву окремого випадку етногенезу, коли по-особливому сконструйований компліментарний ансамбль стандартів міжетнічних зіткнень приводив до формування вже нового етносу з новим комплексом основних форматів етнічної спільності, котрі поєднували в певному співвідношенні частини їх колишніх та варіанти нових.

І, нарешті, при вкрай не толерантному по суті, але все ж домінуючому варіанті системних міжетнічних відносин – *асиміляції*, оператор еволюції міжнародних етногенних відносин зміщується тільки в одну зі сторін, послідовно і досить жорстко змінюючи основні етногенні та соціометричні параметри слабкого етносу, заміщаючи практично весь комплекс його форматів етнічної спільності своїми компонентами. Раніше виділене етнічне поле міжнародного простору трансформується. Спочатку це буде простір єдиної «соціумної квартири», а згодом він може бути знову перебудований на міжнародний простір, але вже з іншими параметрами виділення, і, відповідно, вже й з іншим етногенним конструктом, що включає новий етнос.

Це, у свою чергу, сприяло прояву нових, специфічно орієнтованих адаптаційних процесів, дробленню етнічних колективів – *етнічної дивергенції*⁸.

---

⁸ «Дивергенція етнічна – розпад етнічної системної цілісності зі втратою відчуття компліментарності на заданому рівні етнічної ієрархії» [7].

При цьому домінанта взаємодій етносів у виділеному міжнародному просторі залежить, природно, не тільки від власне типового порядку спрямованості подібних процесів, а й, зазвичай, і від властивих міжнародній інтеракції елементів випадковості та незворотності.

Відповідно до того, як дотичні етнічні колективи дотримувалися прийнятих раніше норм етнічного співіснування, і від того, наскільки сміливо вони їх порушували, залежав прояв флуктуаційних процесів у виділеному етнічному полі, в результаті чого у нових за конструктами етносів з'являються нові формати етнічної спільності.

Кінець кінцем, під впливом динаміки *флуктуацій*⁹, у конкретних сегментах міжнародного простору формуються типові ансамблі стандартів міжетнічних зіткнень і, відповідно до них, відбуваються процеси обміну форматами етнічної спільності. Саме ці процеси в сукупності і є фактично операторами еволюції як в етнічному полі виділеного міжнародного простору зіткнень етнічних колективів, так і в етносфері в цілому.

Виділене етнічне поле, а згодом до певної міри і дотичні з ним, відповідно до принципу еволюції системи, в умовах збільшення ентропії, переходять до нелінійного розвитку. Порушення внутрішньосистемної етнічної симетрії, змушують етноси, а слідом і пов'язані з ними соціальні організми, проводити вибір іншого шляху розвитку і визначати свою здатність рухатися відповідно до нього.

Свідомо чи несвідомо, здійснюючи вибір цього шляху: подальше співіснування, метисацію, парціацію, злиття, асиміляцію, дивергенцію або їх сукупні ансамблі, етноси змінюють свій статус у конституційній сфері етнічного поля. Подібна адаптація їх до нових умов призводить до процесів незворотної етнічної еволюції, оскільки соціогенез окремих частин Людства, а з ним і етногенез, перебуваючи в режимі «критичного вибору», коли етнічна

---

⁹ «Нині ми всюди бачимо, наскільки важливу роль відіграють незворотні процеси, флуктуації... Флуктуації визначають глобальний результат еволюції системи. ...Ми пропонуємо назвати ситуацію, що виникає після дії флуктуації на систему, спеціальним терміном – порядком через флуктуації» [8].

система втрачає стійкість, незворотно прагне перейти до нового достатньо стабілізованого стану.

Це й відбувається, коли міжнародні етногенні відносини, спираючись на необхідні етносам процеси обміну форматами етнічної спільності, переводять виділене етнічне поле, а за ним і міжсоціумні відносини, крок за кроком на наступну стадію, вже після рішучих трансформацій конституційної сфери на попередній.

Ці кроки в майбутній стан етнічних колективів в етнічному полі виділеного міжнародного простору мають характер *етапів* його розвитку, оскільки відзначають значимі зміни в кінетичній сфері етнічного поля, завершення одних процесів етнічної еволюції під впливом міжсоціумних зіткнень або початок нових.

Після того, як практично закінчився попередній цикл еволюційної трансформації, в ході етнічної еволюції відбувається саморозвиток організації в конституційній сфері етнічного поля в напрямі утвердження міжнародного статусу доміантних етносів. Це надає їм можливість без обмежень збільшувати коефіцієнт корисного використання енергії соціуму для підтримки свого міжнародного статусу й розширення своїх соціумних можливостей, як у межах соціальних організмів, так і в міжнародному просторі, спрямованих на досягнення не тільки власне об'єктивних, а й ситуативних цілей.

Цей *перший етап* нової стадії розвитку міжнародних етногенних відносин характерний утвердженням подібного *базисного процесу в конституційній сфері* етнічного поля виділеного міжнародного простору, орієнтованого на «внутрішню корисну роботу», передусім для домінуючих етносів та їхнього організованого оточення.

Але водночас починаються й процеси саморозвитку складності у процесах обміну та затвердження на нових просторах етнічного поля форматів етнічної спільності домінуючих етносів. Ці процеси зустрічають спочатку неявний, а потім і явний спротив інших етнічних колективів, які опинилися «по інший бік барикад».

Поступове самоускладнення міжнародних етногенних відносин, пов'язане з розширенням виділеного простору

міжнародних інтеракцій, відбувається в напрямі *зростання обсягу інформації про етнічну еволюцію*, яка підтверджує незворотність процесів інформаційно-енергетичних змін у міжнародній системі. Зростання кількості подібних *актів еволюційних змін* міжнародних систем призводить до накопичення флуктуації в етнічному полі.

Базисний процес обміну форматами етнічної спільності та їх закріплення в нових етнічних конструктах, що є основною причиною прогресивної для домінантних етносів етнічної еволюції, обтяжується тенденціями до «зростання розсіювання вільної енергії» цими етносами, що поступово проявляються, тоді як етнічні колективи-аутсайтери, навпаки, виявляються здатними до концентрації сил опору цим актам етнічної еволюції.

Таким чином, рушійною силою наступного етапу розвитку міжнародних етногенних відносин є спрямований проти рівноваги етнічного поля сам базисний процес, що відбувається у її кінетичній та конституційній сферах. Але ось сукупна реакція на нього стає стимулом для прояву в міжнародному просторі низки міжнародних інтеракцій, які в міру свого зближення, стимулюючи міжетнічні зіткнення, стануть для етнічних колективів-аутсайдерів основою для *кооперації в конституційній сфері*. Цей *другий етап* розвитку міжнародних етногенних відносин продукує доволі нерівні за тривалістю, але еквівалентні за наповненням міжетнічними контактами, міжнародні події «за рахунок тимчасового затримання частини звільненої в цій базисній реакції енергії».

У конституційній сфері етнічного поля поступово проявляється позиція системного опонента домінантному етносу. Відносини між цими сторонами міжетнічних зіткнень знову переносяться до кінетичної сфери міжнародного простору. І якщо ці процеси міжетнічних зіткнень набувають реальної векторної орієнтації, підтримуються розширеною повнотою охоплення етнічних груп різного стратифікаційного рівня, то їх інтенсивність, що поступово зростає, здатна привести до того, що в кінетичній сфері етнічного поля *формується*, по суті, сукупна, базисна реакція, яка претендує на роль нового основного процесу третього етапу розвитку міжнародних етногенних відносин.

Але щоб обмін, перетворення, утвердження, закріплення форматів етнічної спільності, що протистоять домінантним, стали незворотними для цього етнічного поля, вони мають бути підтримані соціумними можливостями соціальних організацій. Отже, боротьба між етносами за соціумну перебудову, або ж, навпаки, за збереження *статусних переваг*¹⁰, що вже затвердилися, має послідовно перейти в міжнародний простір.

Для *четвертого етапу* розвитку міжнародних етногенних відносин потрібна поява каталізатора.¹¹ Байдуже, що саме стане ним в реальній історії виділеного етнічного поля, але надзвичайно важливо, що *каталітичні реакції*,¹² які розпочалися, мають бути такими, щоб системність їхнього стимулюючого впливу на етнічні колективи¹³, кінець кінцем, мала б привести до виникнення нового *інтегративного*

---

¹⁰ «Статус етносу в міжетнічних комунікаціях і тип його взаємовідносин з іншими етносами визначається цілою низкою чинників, серед яких найбільш важливими є чисельність етносу, його міграційна рухливість і наявність у нього необхідних ресурсів для відтворення та розвитку своєї мови і культури. Залежно від поєднання цих факторів в етнології всі етнічні спільності прийнято ділити на етнічні меншини, корінні народи і титульні народи» [9].

¹¹ «За визначенням Оствальда (1902), каталізатором називається «будь-яка речовина, яка змінює швидкість реакції, але при цьому не з'являється в кінцевих продуктах останньої». Каталізатор може прискорити тільки термодинамічно можливу реакцію. Каталіз і каталізатори поділяються на гомогенні та гетерогенні. У першому випадку каталізатор перебуває в тій же фазі, в якій знаходяться реагуючі речовини. У другому випадку каталізатор утворює окрему фазу ... і реакція відбувається на поверхні відділяє цю фазу» [10].

¹² «При подоланні імовірнісних меж, пов'язаних зі специфічними властивостями самих *елементарних відкритих каталітичних систем* і зовнішнього середовища, відбувається саморозвиток механізму базисної реакції. Прості ЕОКС перетворюються в складні, відбувається перехід від неорганічних каталізаторів до органічних, від гомогенних систем із просторово-роз'єднаної структурної та функціональної організацією до мікрогетерогенних систем, які мають межу розділу фаз, і т. д.» [11].

¹³ «Оскільки концентрація активного комплексу складає лише малу частку від концентрації вихідних речовин, навіть незначна кількість каталізатора часто змінює кінетичні властивості системи» [12].

процесу етнічної трансформації. Ці процеси викличуть до життя ансамблі міжнародних інтеракцій соціальних організмів, соціумну структуру яких складають дотичні етнічні колективи. *Гомогенні реакції* призведуть до появи етносоціальних кордонів, що відокремлюють сегменти етнічного поля, в той час як *гетерогенні реакції* протиставляють і зіштовхують етнічні колективи, приписуючи їм непримиренність у відстоюванні символів (істинності, достовірності, чистоти і т. д.) власних форматів етнічної спільності.

Етнічне поле знову буде піддано перебудові, але в міжнародному просторі, зв'язаному за посередництва взаємодіючих соціальних організмів, можуть розпочатися й інші процеси. У конкретній історії Людства саме вони й були реальним тлом міжнародних інтеракцій, змушуючи публічно-управлінські структури цих соціальних організмів ухвалювати рішення і здійснювати дії, на перший погляд, алогічні міжнародній ситуації, але досить логічні, якщо розглянути їхню справжню соціумну основу. Ці процеси, відображаючи основні каталітичні реакції в етнічному полі («боротьба за чистоту віри», прагнення звільнити «гріб Господній», «джихад» і т. ін.) є, за суттю своєю, *рефракцією* цих реакцій.

Отже, *п'ятий етап* розвитку міжнародних етногенних відносин, що відображають подібну «непримиренність» поєднань і зіткнень форматів етнічної спільності, слід визначити як *рефракцію*¹⁴ *в конституційній сфері*, оскільки в різних сегментах етнічного поля по-різному сприймають поширення хвиль проникнення форматів етнічної спільності в тканину міжсоціумних відносин.

У разі моноетнічного сегмента етнічного поля межі соціумів у виділеному міжнародному просторі не заважають процесам консолідації («електромагнітного» тяжіння до єдності, у тому числі й соціумно), етнічних колективів,

---

¹⁴ «Заломлення (рефракція) – зміна напрямку поширення хвиль електромагнітного випромінювання, що виникає на межі розділу двох прозорих для цих хвиль середовищ або в товщі середовища з властивостями, що безперервно змінюються» [11].

ставлячи перед ними реальну, але часто й цілком ілюзорну мету.

У випадку іншого за домінантним параметром сегмента етнічного поля, такі «електромагнітні випромінювання» в першому сегменті піддаються природному заломленню* в іншому етнічному середовищі, викликаючи в ньому подібні реакції, але такі, що мають при цьому часто негативну для першого етносу спрямованість. Етнічні еліти в обох випадках є причиною *патології подібної рефракції*. Іноді вони хворіють на короткозорість, не помічаючи реальної загрози своєму етнічному колективу, що виникає через каталітичну реакцію, яка почалася в іншому сегменті етнічного поля. Часом вони страждають на далекозорість і заражають свої етнічні колективи ірреальними загрозами їхній соціумній цілісності.

Найчастіше через розбіжність спільних для етнічного колективу цілей-ідеалів з власними цілями-пріоритетами етнічні еліти самі хворіють на *астигматизм* і є причиною подібної недуги всього етнічного колективу, «бачучи предмети спотвореними», в яких одні проблеми етнічного колективу доволі чіткі, решта ж, що не являють для етнічних еліт цінності – розмиті.

І, нарешті, така хвороба етнічного колективу як *пресбіопія* (вікова далекозорість) вражає етнічні колективи тоді, коли затягується стадія їхнього домінування в етнічному полі. Гіперупевненість у своїй домінантній ролі у виділеному міжнародному просторі, що виникла з віком етносу, призводить до «склеротичної» недалекоглядності еліт, які втратили спроможність *акомодації*¹⁵ реальних міжнародних ситуацій і пов'язаності з ними проблем своїх соціальних організмів і, відповідно, своїх етнічних колективів.

Патології рефракції особливо чреваті в міжнародному просторі в разі, якщо етнічні еліти одночасно є і безумовними авторитетами в складі правлячих еліт або ж просто є ними. У подібних випадках переломлення реальності через

---

¹⁵ * «Акомодація ока (лат. Accomodatio – пристосування) – зміна заломлюючої сили ока, що забезпечує його здатність ясно бачити предмети, які знаходяться на різних відстанях» [13].

ідеали, які визначено значущими для них форматами етнічної спільності, можуть призвести до руйнування в міжнародному просторі певного міжсоціумного порядку, збою в еволюційній динаміці трансформації його етнічного поля. Цілком обґрунтовано може початися *шостий етап* розвитку міжнародних етногенних відносин у виділеному просторі міжнародних інтеракцій – *інтерференція*¹⁶ в кінетичній сфері, коли на базовий процес, що здійснюється в етнічному полі, будуть накладатися інші значущі для міжнародного співтовариства процеси, які розпочалися в інших сегментах міжнародного простору. «Якщо *етноси – процеси*, – писав Л. М. Гумільов, – то в разі зіткнення двох несхожих процесів виникає *інтерференція*, що порушує кожен з вихідних частот» [15].

Саме «нелінійне додавання інтенсивностей» кількох міжнародних процесів може призвести до невідповідності не тільки стратегій міжнародних інтеракцій, спрямованих на підтвердження міжнародного статусу етнічних колективів, а й до реальної невідповідності стану виділеного міжнародного простору і положення в ньому самих соціальних організмів, структурно пов'язаних із ними. Як, утім, і навпаки, «нелінійне додавання інтенсивностей» неузгоджених із міжнародними реаліями дій «індивідуальних товариств», що потрапили в зону інтерференції, може призвести не тільки до тривожних для етнічних колективів змін у кінетичній сфері етнічного поля, а й до можливої в подальшому трансформації і у власне його конституційній сфері.

Це, тим більше, може бути небезпечно для сформованого міжнародного порядку, якщо етнічні еліти (особливо якщо вони становлять основу правлячих еліт) перебуватимуть в уявній впевненості, як стосовно свого становища в «індивідуальному суспільстві», так і стосовно міжнародного статусу своїх етнічних колективів.

¹⁶ «*Інтерференція світла* – явище перерозподілу енергії в просторі... нелінійне додавання інтенсивностей двох або декількох світлових хвиль. Це явище супроводжується чергуванням у просторі максимумів та мінімумів інтенсивності, чий розподіл називається інтерференційною картиною» [14].

Подібні помилки ведуть до *сьомого етапу* розвитку міжнародних етногенних відносин – ілюзії в супроводі етнічного контексту міжнародних інтеракцій своїх соціальних організмів. Етнічні еліти, ілюзії в супроводі етнічним а разом з ними і їхні етнічні колективи, не помітять, що в етнічному полі виділеного міжнародного простору починає проявлятися тенденція до ілюзорності самого базового процесу домінування близьких їм форматів етнічної спільності.

До чого це може призвести? До того, до чого в реальній історії Людства приходили всі раніше домінантні етноси та їхні соціальні організми – до корінної перебудови міжнародного порядку, що існував раніше й здавався непохитним, у якому ці соціальні організми виступали «гегемонами» стосовно інших. До того, що досі домінантні етноси, які вступили у фазу *обскурації* або *надлому*, поступаються своєю роллю і місцем молодим та енергійним етнічним колективам, які увійшли у фазу *піднесення* або перебувають у стабільній *акматичній фазі*¹⁷.

У реальності це означає, що в етнічному полі виділеного міжнародного простору починається перший етап нової стадії розвитку міжнародних етногенних відносин, а з ним і подальша етнічна еволюція в просторово-часовому континуумі життєствердження всього Людства.

---

¹⁷ «Фаза етногенезу – сукупність таких рівнів пасіонарної напруги системи, кожний з яких визначає панування в стереотипі поведінки єдиного для всієї сукупності рівнів імперативу поведінки. Фаза підйому – період стабільного підвищення рівня пасіонарної напруги системи внаслідок пасіонарного поштовху або генетичного дрейфу. Фаза акматична – коливання пасіонарної напруги в етнічній системі після фази підйому на граничному для даної системи рівні пасіонарності. Фаза надлому – різке зниження рівня пасіонарної напруги після акматичної фази, що супроводжується розколом етнічного поля. Фаза інерційна, або фаза інерції – плавне зниження пасіонарної напруги етнічної системи після надлому. Фаза обскурації – зниження пасіонарної напруги нижче рівня гомеостазу, що супроводжується або зникненням етносу як системи, або перетворенням його на релікт. Фаза меморіальна – стан етносу після фази обскурації, коли окремі його представники зберігають культурну традицію» [17].

Зрозуміло, що позначені етапи розвитку міжнародних етногенних відносин у межах однієї з абстрактних стадій, в реальності зовсім не обов'язково мають дотримуватися встановленого автором жорсткого цифрового порядку. Їх паралельне існування, а часом і немислимі поєднання, надають історії Людства не тільки суворих обрисів «суть реальності для цієї епохи», а й реальних рис творчості людей, *«звиваючи нитки людських життів у візерунок епохи»*¹⁸.

1. Тіводар М. П. Етнологія. – Львів, 2004, – С. 117.
2. Роберт Джордан. Из цикла «Колесо времени».
3. Николас Луман. Власть. – М., 2001. – С. 236.
4. Див. Руденко А. П., Теория саморазвития открытых каталитических систем. – М., 2000.
5. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера земли. – М., 2003. – С. 84.
6. Бочкарев А. И. Фундаментальные основы этногенеза. – М., 2008, – С. 442.
7. Гумилев Л. Н., там же. – С. 542.
8. Садохин А. П., Грушевицкая Т. Г. Этнология. – М., 2000. – С. 248.
9. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. – М., 2003. – С. 8, 163.
10. Швец В. Ф. Введение в химию каталитических реакций. <http://www.pereplet.ru>
11. Див. Руденко А. П., там же.
12. <http://ilch.vsmu.edu.ua>
13. <http://www.rusmedserv.com>
14. <http://www.golkom.ru>
15. <http://ru.wikipedia.org/>
16. Гумилев Л. Н., там же. – С. 88.
17. Гумилев Л. Н., там же. – С. 547.

¹⁸ Тут було б більш ніж доречно повторити слова Роберта Джордана, цитовані на початку статті.

ІІІ. ЕТНОІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Костянтин Баханов

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ІСТОРІЮ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ В ШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМАХ КІНЦЯ 80-Х–90-Х РР. ХХ СТ.

У статті на підставі аналізу шкільних навчальних програм 1987–1998 рр. простежується зміна поглядів на сутність, періодизацію, добір сюжетики фактичного матеріалу та інтерпретацію подій історії України радянської доби.

Ключові слова: шкільна навчальна програма з історії, історія України, радянська доба.

Bakhanov K. The evolution of views on the history of the soviet epoch in the school curricula of the end 80–90 years. The article based on an analysis of school programs 1987–1998 years. traced the change of views on the nature, periodization, the selection of plot structure and interpretation of factual material events in the history of the Soviet period of Ukraine.

Keywords: school curriculum on the history, the history of Ukraine, soviet epoch.

Актуальність даної теми зумовлена тим, що зміна змісту шкільних програм з історії відбувається шляхом добору найсучасніших знань історичної науки відповідно до актуальних завдань шкільної історичної освіти, які висуваються суспільством у певний момент історичного розвитку. Тому ланцюг змін простежується досить чітко: сучасне суспільство змінюється, окреслюючи нові завдання перед історичною наукою і перед шкільною історичною освітою. Шкільна історична освіта, спираючись на наробки історичної науки, оновлює власний зміст. Отже, вивчення змін у шкільних програмах з історії дозволяють нам зрозуміти у

загальних рисах тенденції змін в історичній науці та еволюцію сучасного українського суспільства через спроби його цілеспрямованого впливу на історичну свідомість особистості учнів.

Останнім часом шкільні програми та підручники все частіше стають предметом досліджень як специфічне історіографічне джерело (С. Баханова, І. Гирич, О. Фукс, О. Удод, Н. Яковенко), у контексті становлення змісту шкільної історичної освіти (Н. Гупан, А. Зякун, С. Кульчицький, В. Мисан, О. Пометун, О. Удод), висвітлення радянського тоталітаризму (А. Жив'юк, Ю. Шаповал, С. Литвин, К. Стецевич, Д. Бондаренко та ін.).

Протягом останнього десятиріччя ХХ–початку ХХІ ст. зміст шкільної історичної освіти зазнав глибоких докорінних змін, які знайшли своє відображення в навчальних планах, програмах і державних стандартах. Виходячи з характеру змін, що відбулися, можна виділити, принаймні, три етапи: 1) 1989–1992 рр. – період введення історії України як самостійного курсу, вдосконалення програм із урахуванням «нового політичного мислення» та орієнтації на загальнолюдські цінності за старим формаційним підходом та радянськими схемами; 2) 1992–1996 рр. – формування змісту курсів історії України та всесвітньої історії за новими схемами, відхід від формаційного підходу як єдино правильного та спроби впровадити цивілізаційний підхід; 3) 1996–2005 рр. – час, пов'язаний зі створенням нових схем і підходів у формуванні змісту шкільної історичної освіти, що було закріплено у програмі 1996 р. та в її нових редакціях (1998 та 2001 рр.), проектах державних стандартів (1997, 2003 рр.) і завершуючи прийняттям програм для 12-річної загальноосвітньої школи (2005 р.).

Інтенсивний процес оновлення змісту шкільної історичної освіти розпочався наприкінці 80-х рр., в останні роки горбачовської перебудови, і був викликаний, за словами С. Кульчицького, активним переосмисленням минулого з метою «повноцінного усвідомлення суті сучасних проблем» [3, с. 7]. Перші кроки в цьому напрямку були здійснені в навчальній програмі з історії 1989 р. Хоча ця

програма, побудована на формаційному та партійно-класовому підходах, була, як зазначалося в пояснювальній записці, «спрямована на розкриття ленінської ідейно-теоретичної спадщини», до неї були внесені значні зміни щодо висвітлення періоду 20–30-х рр. ХХ ст., культу особи, негативних процесів і явищ, деформації соціалістичного будівництва в СРСР у 30–70-х рр., передбачено матеріал, який дозволяв показати роль і місце особи й народних мас, значення альтернативних рішень у виборі шляху суспільного розвитку країни [6, с. 4].

На тлі подій, які розгорталися наприкінці 80-х рр. у СРСР, значення історії як навчального предмета значно зросло. Тому в навчальній програмі (1989 р.) підкреслювалося, що шкільний курс історії – важлива ланка в навчанні (замість «необхідна ланка» у програмі 1987 р.), наголошувалося на великій виховній силі вивчення історії. Загальна кількість годин, що на це відводилася, збільшувалася з 18,5 до 19,5 годин на тиждень із 629 до 663 годин на рік. Починаючи з 1989/1990 навчального року в школах України, історію республіки почали вивчати як самостійний курс. Навчальним планом для нього у 8–11 класах відводилося 102 години, що дозволяло збільшити обсяг матеріалу з історії України.

Найістотніші зміни в програмі 1989 р. торкнулися курсу новітньої історії. Це пояснювалося поступовою відмовою від понять і провідних ідей, які не витримали випробування часом. У курсі історії СРСР упорядники програми відкинули ідею стадіальності розвитку соціалізму й пов'язані з нею поняття «нової й остаточної перемоги соціалізму», «зміцнення й розквіту соціалізму», «удосконалення соціалізму й поступового переходу до комунізму», «розвинутого соціалізму».

Відбулися зміни й у періодизації історії радянського суспільства в курсі історії СРСР. Програмою 1987 р. визначалися такі основні періоди: переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну (лютий–жовтень 1917 р.), перемога соціалістичної революції й встановлення диктатури пролетаріату (жовтень–грудень 1917 р.), радянська країна в роки іноземної інтервенції

імперіалістичних держав і громадянської війни (1918–1920 рр.), радянська країна в роки відбудови народного господарства (1921–1925 рр.), боротьба за втілення в життя ленінського плану побудови соціалізму в СРСР (1926–1937 рр.), СРСР у передвоєнні роки (1938–1941 рр.), Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу (1941–1945 рр.), післявоєнна відбудова народного господарства СРСР і подальший розвиток соціалістичного суспільства (1945–1961 рр.), СРСР у період удосконалення соціалізму й поступового переходу до комунізму (з 1961 р.) [9, с. 83–125]. У програмі 1989 р. перші періоди збігалися, а починаючи з 20-х рр., визначались такі: радянська країна в період непу (1921–кінець 20-х рр.), оформлення адміністративно-командної системи (кінець 20-х–1941 рр.), Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу (1941–1945 рр.), СРСР у середині 40-х–на початку 50-х рр., розвиток соціалістичного суспільства в середині 50-х–середині 60-х рр.), Радянський Союз у середині 60-х–на початку 80-х рр., СРСР на етапі перебудови (з 1985 р.) [6, с. 55–76].

Новий підхід до періодизації історії радянського суспільства дозволяв зосередити увагу на вивченні спроб економічного й політичного реформування СРСР під час непу та «хрущовської відлиги» (періодів, близьких за змістом до періоду горбачовської перебудови), а також виявити принципи формування адміністративно-командної системи й деформації соціалізму в СРСР, як це визначалося у програмі.

Через усю програму курсу історії СРСР 10–11 класів червоною ниткою проходила ідея деформуючого впливу культу особи Й. Сталіна на розвиток різних галузей життя радянського суспільства. До програми було внесено велику кількість історичних сюжетів, які раніше взагалі не висвітлювались або викривлено подавались радянською історіографією, – так звані «білі плями» історії; скликання й розпуск Установчих Зборів; голодомори 1921, 1932–1933 і 1946 рр.; кооперативний рух; праці О. Чаянова й М. Кондратьєва; внутріпартійна боротьба 20-х рр.; формування адміністративно-командної системи в СРСР і розгортання масового терору після вбивства С. Кірова;

негативний вплив адміністративно-командної системи на хід індустріалізації, примусова суцільна колективізація й розкуркулювання; політика більшовиків щодо церкви; репресії проти діячів культури, науки й військових; становище Естонії, Латвії та Литви у 20–30 рр.; радянсько-німецький договір про дружбу і кордони (вересень 1939 р.); вплив культу особи Й. Сталіна на європейську соціал-демократію та діяльність Комінтерну; оборонні бої літа–осені 1941 р., оточення великих угруповань радянських військ; розрив відносин СРСР з Югославією; грошова реформа та державні позики кінця 40-х рр.; примусове переселення народів і репресії проти солдатів і офіцерів; негативний вплив ідеології та практики культу особи на розвиток генетики, кібернетики, політекономії, філософії, мовознавства; викриття Л. Берії; реформи М. Хрущова та господарські реформи 1965–1967 рр.; партійна й державна діяльність Л. Брежнєва та Ю. Андропова тощо.

На шкільну програму з історії вплинуло проголошене М. С. Горбачовим «нове політичне мислення» в зовнішній політиці, тепер підкреслювався позитивний досвід СРСР у стосунках із Заходом: «Діалог із Заходом – провісник нового політичного мислення» при вивченні теми «Зовнішня політика Радянської держави у 20-ті рр.» [6, с. 59]; із назви підтеми вилучено термін «холодна війна» [6, с. 85]; усунуто притаманні радянській пропаганді 70-х–початку 80-х рр. штампи («міжнародний імперіалізм – організатор інтервенції», «зовнішня політика США після Другої світової війни – політика диктату і агресії, розв’язання і посилення гонки озброєнь, глобальних зазіхань і втручання у справи інших країн» тощо) [9, с. 119].

Через значне підсилення «людського особистісного виміру» в історичному матеріалі відбилася й популярна під час перебудови ідея особливого значення людського фактора в перетворенні суспільства. Якщо у програмі 1987 р. з історії СРСР (від початку ХХ ст. до 1937 р. (9 клас)) згадувалося 25 прізвищ історичних осіб, з діяльністю яких мав ознайомитись дев’ятикласник (10 з них були лідерами більшовицької партії й 15 – героями громадянської війни),

то у програмі 1989 р. з історії СРСР (10 клас) було 83 прізвища. Програма вимагала подавати всебічну оцінку діяльності окремих історичних осіб: «В. І. Ленін як людина, державний і політичний діяч, теоретик марксизму, керівник революційного руху», «Партійна та державна діяльність М. С. Хрущова», «Посилення суб'єктивістських тенденцій у керівництві країною на початку 60-х рр.», «Партійна та державна діяльність Л. І. Брежнєва. Серйозні недоліки у керівництві країною» тощо [6, с. 60,73,74]. Поряд з підвищеною увагою до діяльності історичних осіб до програми було внесено елементи соціальної історії в історичному ракурсі: «Ставлення до російсько-японської війни в російському суспільстві», «Вплив культу особи на морально-психологічну атмосферу в суспільстві» тощо) [6, с. 72,52,63].

Важливим здобутком програми 1989 р. можна вважати порушення проблеми альтернативних рішень у виборі шляху суспільного розвитку. Наприклад, хоча у програмі не розглядалися альтернативи «Жовтневої революції в Росії», але й притаманну попередній програмі тезу про її історичну закономірність і неминучість було знято. Учням пропонувалося поміркувати про різні шляхи історичного розвитку країни на початку ХХ ст., або влітку 1917 р.: «Альтернативи історичного розвитку країни на початку ХХ ст.», «Можлива альтернатива: перемога диктатури пролетаріату або контрреволюційна військова диктатура» [6, с. 54, 56].

У 1991/1992 навчальному році Міністерством освіти України було запроваджено нову структуру історичної освіти, яка передбачала паралельне вивчення у 7–11 класах двох самостійних курсів історії України та всесвітньої історії за лінійним принципом [5, с. 33]. Відповідно до навчального плану і проекту програми з історії України, на вивчення вітчизняної історії відводилося 238 годин на рік з 595, тобто 40 %.

Відокремлення історії України у самостійний курс і збільшення годин на його вивчення автоматично призводило до збільшення обсягу навчального матеріалу. Але інноваційна сутність змін вітчизняної освіти полягала не стільки в оновленні структури історичної освіти та збільшенні

її кількісних показників, а у спробах здійснити глибокі якісні трансформації, відійти від формаційного класового підходу як єдиного правильного в історичній науці. У матеріалах до Концепції шкільної історичної освіти України зазначалося, зокрема, що вибір та побудова навчального матеріалу з історії мали здійснюватися за принципами гуманізації та взаємосполучення формаційного, цивілізаційного і культурологічного підходів, щоб надати можливість розкрити як поступальний розвиток суспільства по вертикалі, «так й наступність і внутрішню різноманітність розвитку країн та цивілізацій тієї чи іншої епохи на «горизонтальному» зрізі історії [4]. З огляду на це, за висловом С. Кульчицького, «в історичній науці переосмислення були за необхідністю найрадикальнішими» [2, с. 227].

У 1992 р. було надруковано проект програми з історії України (7–11 клас), у якому його автори (М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносів, В. Сарбей, В. Смолій) спробували відійти від формаційного підходу й пов'язаних із ним стереотипів та ідеологічних штампів, подати національну історію як складний процес державотворення. Згідно з проектом програми вивчення радянського режиму, починалося у розділі XVII «Утвердження УСРР», який було присвячено утворенню Раднаркому і специфіці радянської форми держави, «воєнно-політичному союзу» з радянською Росією, комуністичному будівництву й селянському протистоянню йому в Україні [8].

У розділі XVIII «Становище в УСРР у 1920 р. Радянсько-польська війна» розкривалися характер більшовицького тоталітарного режиму («однопартійність», «диктатура партії»), сутність і форми незалежності Радянської України, радянське будівництво, приборкання українських комуністичних партій, а також мілітаризація економіки та аграрна політика більшовиків.

Наступний розділ «УСРР в період нової економічної політики» було побудовано за логікою попередньої програми 1989 р., але із суттєвими доповненнями і змінами. Автори відмовилися від формулювань: «Неп – шлях до соціалізму», «Рух за об'єднання радянських республік», а внесли до програми характеристику міжнародного становища

УСРР на початку 20-х рр., сутність договірної федерації між РСФРР та УСРР (грудень 1920 року), курс більшовиків на ліквідацію державності національних республік і позицію щодо цього Х. Г. Раковського, конституційне оформлення Союзу РСР, досягнення й складності українізації, обмеження демократії, на фоні лібералізації й формування адміністративно-командної системи. В темі «Перші кроки культурного будівництва» зроблено наголос на національному відродженні в мистецькому житті, створення УАПЦ, разом з тим – на наростанні неприязні до людей розумової праці [8, с. 48–50].

Розділ XX «Утвердження адміністративно-командної системи в народному господарстві (1929–1938 рр.)» за своєю назвою і структурою теж був подібним до аналогічного розділу програми 1989 р. Тема «Успіхи і труднощі індустріалізації» подавалася вже без радянських штампів «історична необхідність», «вирішальна роль робітничого класу». Увага концентрувалася на проблемах темпів індустріалізації й дискусії з цього приводу, репресіях проти господарників і спеціалістів, сутності стаханівського руху й ініціативі у змаганнях, втраті природних стимулів у розвитку промисловості групи «А». Вилучалася теза про колективну економіку як мету соціалістичного будівництва [8, с. 51]. Тема «Колективізація сільського господарства» також докладно повторювала програму 1989 р. на прикладі України. Тема «Становище у сфері культури. Кінець українізації» була викладена критичніше, ніж у програмі 1989 р., де перетворення в культурі подавалися як культурна революція і як історична необхідність: підкреслювалися труднощі й суперечності в освіті, обов'язкове викладання російської мови, поширення вихвалання особи Й. В. Сталіна через культурно-освітні установи, перехід від неприязні до фізичного знищення інтелігенції, репресії проти вчених, складності у творчій діяльності письменників, суперечності в розвитку мистецтва, гоніння проти церкви й заборона УАПЦ, вводилися нові імена діячів культури (М. Зеров, У. Самчук, Є. Плужник, М. Бойчук, Лесь Курбас та інші). Тема, присвячена соціальному розвитку, називалася «Соціальна незахищеність людини».

У ній увага зосереджувалася на розбіжності між проголошеною демократизацією суспільства й реальністю: безоплатність примусової праці ув'язнених у таборах, згортання політики коренізації, гарантування мінімуму благополуччя, розширення репресій.

Розділ XXI «Україна у період Другої світової війни (1939–1945 рр.)» завершував матеріал історії України у 10 класі. Автори проекту програми принципово по-іншому підійшли до формування матеріалу в цьому розділі, відійшовши від традиційного для радянської історіографії і пропаганди терміна «Велика Вітчизняна війна радянського народу» та розглянувши події в Україні в контексті Другої світової війни, таким чином, визначивши хронологічні межі періоду 1939–1945 рр. Вивчення розділу було запропоновано розпочати з характеристики становища західно-українських земель, діяльності ОУН і складної долі Закарпатської України, реалізації таємного протоколу договору між СРСР і Німеччиною 1939 р., вступу Червоної Армії на територію Західної України, радянської нових областей з притаманною їй адміністративно-командної системою управління, тоталітарним контролем за населенням, репресіями і депортаціями. Після цього вивчалася тема «Україна напередодні трагічних випробувань», у якій йшлося про складнощі соціально-економічного становища республіки і прорахунки радянського керівництва. Події Другої світової війни від 22 червня 1941 р. до 9 травня 1945 р. автори назвали радянсько-німецькою війною й поділили на три етапи: 22 червня 1941 р. – листопад 1942 р. – перший період, 1943 р. – корінний перелом, 1944–1945 рр. – останній період. Порівняно із попередньою програмою 1989 р., було включено матеріал про загарбницькі плани нацистської верхівки щодо України, діяльність ОУН, спробу проголошення у Львові самостійної української держави, арешти і розстріли членів ОУН, посилення репресій радянських військ у прифронтовому тилу, негативні наслідки сталінського волюнтаризму в керівництві бойовими діями, поразка військ Південного фронту під Уманню та Південно-Західного фронту під Києвом, невдачі військ Червоної Армії на Донбасі, під

Харковом і в Криму (1942 р.), становище українських земель під румунською та угорською окупацією, розгортання діяльності ОУН і створення УПА, бої на «Міні-фронті», відбиття контрнаступу фашистських військ на Житомирському напрямі, дії УПА у 1944–1945 рр., рух української діаспори на підтримку СРСР.

Проект програми 1992 р. для 11 класу мав таку ж побудову, як попередня програма. Розділ XXII отримав назву «Україна у післявоєнний період». До нього було внесено сюжети про діяльність України на міжнародній арені, дії збройних формувань ОУН-УПА, зловживання місцевих партійних і державних організацій на Західній Україні, діяльність ЮНРРА на Україні, операцію «Вісла», ліквідацію греко-католицької церкви, масові депортації місцевого населення, вплив «жданівщини» на розвиток науки і культури в Україні.

Наступний розділ «Спроба здійснення нової політики (друга половина 50-х–перша половина 60-х рр.)» також наслідував логіку попередньої програми, але із залученням нового матеріалу, зокрема про зародження правозахисного руху та громадянського опору («Українська робітничо-селянська спілка»), появу «шістдесятників», нову хвилю ідеологічних звинувачень прогресивно мислячих діячів культури, діяльність України на міжнародній арені.

У розділі XXIV «Наростання кризових явищ (друга половина 60-х–перша половина 80-х рр.)» автори чітко окреслили комплекс проблем, що призвели до наростання кризи: посилення централізації управління виробництвом, недооцінка назрівання соціальних проблем, зміни в соціальному складі населення, згортання демократії, розширення панування бюрократичних сил, нагромадження недоліків у системі народної освіти, уповільнення темпів розвитку науки, всезаборона в художній творчості. Окреме місце у розділі посіла тема «Розвиток національно-визвольного руху», в якій висвітлювався спротив політиці русифікації і свавілля, боротьба за права людини і поширення репресій проти інакомислячих.

Завершував проект програми розділ «Україна на шляху до свободи і незалежності». Він розпочинався з

характеристики піднесення суспільно-політичної активності населення наприкінці 80-х–початку 90-х рр., яке відбувалося на тлі зростання національної свідомості та поглиблення кризових явищ у виробництві й соціальних галузях. Чільне місце в розділі посідав матеріал про проголошення суверенітету й незалежності України.

У цілому, проект програми з історії України 1992 р. викликав різні оцінки вчених, оскільки пропонував нову комплектацію навчального матеріалу із залученням широкого кола нових фактів і оцінок, але поштовхом до бурхливої дискусії не став. Автори проекту М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносів вважають, що цей проект був проголошенням «історичної концепції, що базується не на догмах, а на правді життя». На думку Я. Дашкевича, програма 1992 року була занадто москвоцентричною і недостатньо служила справі незалежності України [1, с. 11].

Навчання за проектом програми з історії України й орієнтовним тематичним плануванням здійснювалося до 1996/1997 навчального року, до початку дії нової програми, в якій найістотніших змін зазнав матеріал з історії України. Її автори (Я. Грицак, Р. Лях, П. Панченко, І. Підкова, Н. Теплоухова, Ф. Турченко, Г. Швидько, Р. Шуст) запропонували принципово іншу структуру курсу «Історія України». Відштовхуючись від загальноприйнятого у світовій історичній науці розподілу історії на стародавню, середньовічну, нову й новітню, вони відмовилися від надмірного дроблення курсу історії України на 24 розділи й поділили весь курс на 6 розділів: «Давня історія України», «Україна в період середньовіччя», «Нова історія України (перша частина)», «Нова історія України (друга частина)», «Новітня історія України (перша частина)», «Новітня історія України (друга частина)».

Вивчення радянської моделі державності розпочинається у темі «Україна в боротьбі за збереження державної незалежності (1918–1920)», де політику радянської влади в Україні в 1919 р. схарактеризовано лаконічно: червоний терор, націоналізація промисловості, продовольча диктатура. Матеріал про першу Конституцію УСРР, утворення трьох радянських армій, фінансову єдність вилучався як

другорядний. Наголошувалося на невдоволеності політикою більшовиків, повстаннях проти неї, відмінності націонал-комуністів від більшовиків [7, с. 49–50].

Тема 3 «Українська СРР в умовах нової економічної політики» визначалася в межах 1920–1928 рр. (раніше з 1921 р.) і вже не дублювала матеріал всесвітньої історії про впровадження економічної політики «відродження народного господарства», формування адміністративно-командної системи, проте більше розкривала голод 1921–1922 рр., політику «українізації» (коренізації), літературну дискусію 1925–1928 рр. У сюжетах, присвячених входженню УСРР до складу СРСР, підкреслювалася зміна статусу УСРР за договором федерації протягом 1921–1924 рр., фактична втрата Україною суверенітету, фіктивність права виходу з Союзу РСР [7, с. 52–53].

Тема 4 «Радянська модернізація України (1928–1939 рр.)», яка у проекті мала назву «Утворення адміністративно-командної системи в народному господарстві», позбавилась у назві популярного наприкінці 80-х рр. терміна «адміністративно-командна система» як такого, що містить елементи тавтології. Проте він зберігся в переліку основних понять програми. У тексті програми вживався термін «командна економіка». Поняття «індустріалізація» подавалось з прикметниками «сталінська» та «форсована». Та й пов'язані з індустріалізацією події висвітлювались критичніше: відмова від економічних методів регулювання господарством, централізація управління, «штурмівщина», репресії проти робітників. Досягнення цього часу не приховувались, але й не проголошувалися «успіхами». Негативні наслідки індустріалізації, які раніше називалися труднощами, дістали назву «провалів перших п'ятирічок». Колективізація не відокремлювалася від розселяння України. Наголошувалося на форсованому характері колективізації (соціалістичні змагання при створенні колгоспів, самознищення сільського господарства, ліквідація куркульства подавалися тепер як репресії проти всього селянства, колгоспи – як специфічна форма новітнього закріпачення селян, голодомор – як закономірне явище й наслідок політики колективізації), на її відмінності від

кооперування. Замість дещо гучної назви «Соціальна незахищеність людини» у програмі 1996 р. була запропонована тема уроку «Громадсько-політичне життя», в якій визначались глибокі соціальні деформації, формування партійно-державної та господарчої номенклатури, роль ідеології у службі терору. Масові репресії розглядалися не як символ часу (1937 р.), а як невід'ємний елемент сталінських репресій, причому було знято наголос на знищенні партійних, комсомольських і радянських кадрів, йшлося вже про жертви репресій узагалі. У матеріалі про стан культури знайшли своє відображення політизація шкільного життя, русифікація, знищення кобзарства й лірництва, знищення храмів тощо [7, с. 53–55].

У темі 6 «Україна під час Другої світової війни» авторами програми було здійснено спробу відійти від усталених у радянській історіографії штампів («корінний перелом» тощо) і подати основні періоди війни під назвами «Окупація України військами Німеччини та її союзників», «Україна в 1943 р.», «Україна на завершальному етапі війни (1944–1945 рр.)». Окремий урок відводився на висвітлення окупаційного режиму й розгортання антинацистського руху Опору в Україні. Саме в цьому контексті розглядався «Акт проголошення відновлення Української держави» від 30 червня 1941 р., підкреслювалася наявність двох течій в русі Опору в Україні, характер стосунків між ОУН і УПА з радянськими й польськими партизанами у 1943 р. Серед подій 1944–1945 рр. знайшли своє відображення при-мусове виселення татар, греків і вірмен з Криму, початок боротьби ОУН і УПА проти радянських структур, репресії радянської влади у Західній Україні. До теми було внесено матеріал про культуру України в роки війни [7, с. 56–58].

Розділ IV «Новітня історія України. Частина друга» (11 клас) починався з теми 7 «Післявоєнна відбудова і розвиток України в 1945–середині 50-х рр.», побудованої інакше, аніж пропонувалося у проекті. Спочатку подавалися зміни, що відбувалися в Україні наприкінці 40-х рр.: два уроки відводилися вивченню процесу радянзації західних областей України (за проектом цей матеріал

розглядався при вивченні суспільно-політичного та культурного життя), потім подавалися події першої половини 50-х рр. і характеристика культурного життя у другій половині 40-х–на початку 50-х рр.

У темі 8 «Україна в умовах десталінізації 1956–1964 рр.» чіткіше були розставлені акценти на дозованості реабілітації, обмеженості демократизації, посиленні авторитаристських тенденцій у керівних ланках, без зведення всього до проявів суб'єктивізму й волюнтаризму; «зближення і злиття націй», початок русифікації, ідеологізація культурного життя. Окремий урок відводився для висвітлення зародження дисидентського руху.

Тема 9 «Україна і загострення кризи радянської системи (1965–1983 рр.)» була побудована за іншою логікою: політико-ідеологічна криза системи, наростання економічної кризи, життєвий рівень населення, наростання кризових явищ у культурі, опозиційний рух. У ній знайшли відображення діяльність П. Шелеста, В. Щербицького, індустріальна гігантomanія, перетворення України в зону екологічного лиха, нарощування воєнно-промислового комплексу, міграція сільського населення, «неперспективні» села, дефіцит і черги як найхарактерніші риси життя радянських людей у 70–80-х рр., зростання рівня смертності, поглиблення ідеологізації й русифікації освіти, антитоталітарні тенденції в літературі, українське поетичне кіно, каральна медицина, вереснева демонстрація у кінотеатрі «Україна» 1965 р., релігійне дисидентство тощо.

Тему 10 «Розпад Радянського Союзу і відродження незалежності України» пропонувалося вивчати за такою схемою: пошук виходу з історично глухого кута, погіршення економічної ситуації, зростання політичної активності суспільства, початок формування багатопартійності, проголошення незалежності України [7, с. 63–65]. Завершувала курс історії України тема 11 «Україна в умовах незалежності». У ній висвітлювалися розгортання державотворчих процесів, творення національної економіки, становище в соціальній сфері, зовнішня політика, новий склад Верховної Ради й нові тенденції в культурному та духовному

житті, відзначалися здобутки цього періоду (формування трьох основних гілок влади, розробка військової доктрини, створення власної фінансової системи, досягнення міжнародної злагоди, визнання України міжнародним співтовариством) та актуальні проблеми (Чорноморського флоту, криміналізації економіки, номенклатурної «прихвистизації», приватної власності на землю, ланцюгові інфляції, падінню життєвого рівня тощо) [7, с. 65–68].

Таким чином, з кінця 80-х років–90-х рр. у шкільних навчальних програмах з історії відбулася кардинальна зміна у висвітленні радянського суспільства від м'якого критичного ставлення до «адміністративно-командної системи» з притаманним їй культом особи (1989 р.) до визнання сталінізму різновидом тоталітаризму, якому притаманні націоналізація засобів виробництва, директивно-планова економіка, централізоване господарювання, ліквідація ринку, індустріалізація промисловості, суцільна колективізація сільського господарства, терор і репресії. Вхідження України до складу СРСР – фактично було втратою суверенітету, внаслідок чого Україна опинилася у тенетах тоталітарного режиму, що мало згубний вплив на українське суспільство (1996).

---

1. Дашкевич Я. Р. Культурний детермінізм і навчання історії України // Конспект. – 1995. – № 7. – С. 3–14.

2. Кульчицький С. В. Державний стандарт освіти й вимоги до нового покоління підручників з історії // Українська історична дидактика. – К. : Генеза, 2000. – С. 227–232.

3. Кульчицький С. Наша спільна робота // Свічення душі. – К. : Генеза, 2000. – С. 7–9.

4. Матеріали до концепції шкільної історичної освіти України. Проект // Освіта. – 1992. – 12 травня. – Методика, газета в газеті «Освіта». – № 8. – С. 1–3.

5. Про навчальні програми на 1992/93 навчальний рік для масових шкіл, середніх ПТУ, шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів, ліцеїв і гімназій // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1992. – № 15–16. – С. 32–36.

6. Програми для середніх навчальних закладів. Історія. 5–11 кл. – К. : Рад. школа, 1989. – 96 с.

7. Програми для середньої загальноосвітньої школи. Історія України. 5–11 класи. Всесвітня історія. 6–11 класи. – К. : Перун, 1996. – 126 с.

8. Програма з історії України. 7–11 класи (Проект) // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1992. – № 7–8. – 64 с.

9. Программа восьмилетней и средней школы . История. 4–10 класс. Основы советского государства и права. 8 класс. – К. : Радянська школа, 1987. – 152 с.

Світлана Баханова

ВИСВІТЛЕННЯ ПРОЦЕСУ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ 1917–1922 РР. У СУЧАСНИХ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ ІЗ ПРОПЕДЕВТИЧНОГО КУРСУ ІСТОРІЇ

У статті на основі аналізу шкільних підручників для 5 класу 1991–2010 рр. видання висвітлюються позиції авторів підручників щодо характеристики УНР доби УЦР, Української держави П. Скоропадського, УНР доби Директорії, ЗУНР, УСРР та їх еволюція протягом зазначеного часу.

Ключові слова: *шкільний підручник історії, УНР, Українська держава, Директорія, ЗУНР, УСРР.*

Bakhanova S. *Representation of state-building process of Ukrainian of 1917–1922 years in modern textbooks for propaedeutic course of history. In the article, based on analysis of school textbooks for 5th class, edition of 1991 – 2010 years highlights the position of the authors of textbooks on the characteristics of the UPR period of UCR, the Ukrainian state P.Skoropadskogo, UNR period of the Directory, ZUNR, USSR and their evolution during this time.*

Keywords: *school History textbook, regional History textbook, UPR, Ukrainian state of P. Skoropadsky, UPR of the period of Directory, WUPR, USSR.*

Основною умовою розвитку сучасної української історіографії є розширення проблематики досліджень і, відповідно,

джерельної бази. З кінця ХХ ст. в історичній науці склалася ситуація, сутність якої полягає в тому, що нові концептуальні підходи виникають через потреби у творенні вузівської та шкільної навчальної літератури. У той час, коли українська історична наука зосередилася на дослідженні так званих «білих плям» (в тому числі й проблеми історії Української революції 1917–1921 рр.), шкільна історична освіта потребувала системного підходу і вивчення всіх складових історичного процесу, змушуючи істориків давати відповіді на різні проблеми української історії, аби забезпечити повноту зображення історичного процесу. Тому історіографічний аналіз шкільних підручників з історії дає змогу визначити основні тенденції історичної науки, а також ступінь розробленості ключових проблем і окреслити перспективні шляхи вирішення дискусійних питань як у самій історичній науці, так і змісту шкільної історії.

Проблема висвітлення процесу українського державотворення в сучасних шкільних підручниках знайшла своє відображення у роботах, присвячених шкільному підручнику як специфічному історіографічному джерелу (в російській історіографії Т. Володіна, О. Орловський, Н. Поваляєва, О. Крючкова, О. Фукс, М. Шабельников, в українській – І. Гирич, Я. Грицак, Г. Касьянов, Л. Зашкільняк, О. Удод, Н. Яковенко та ін.); дидактичним аспектам подання історичного матеріалу у підручнику (К. Баханов, І. Гирич, Н. Гупан, В. Мисан, О. Пометун.); аналізу висвітлення окремих тем і ракурсів шкільних підручників (Н. Гончаренко, М. Кушнар'єв, М. Мудрий, В. Середа, Ю. Шаповал, Н. Яковенко та ін.); висвітленню у підручниках подій і явищ, які хронологічно і тематично пов'язані з предметом дослідження (С. Литвин, О. Дубас, К. Стецевич, О. Радзівіл).

Метою даної статті є простежити еволюцію поглядів на процес українського державотворення у 1917–1922 рр. у сучасних шкільних підручниках для учнів 5 класу.

Перший пробний підручник «Оповідання з історії України» для 5 класу (автор О. Кучерук, редактор С. Кульчицький) з'явився у 1992 р. [7]. У ньому автор намагався

втиснути у межі оповідань (§ 39–49) основні тези програми для десятого класу, внаслідок чого книга виявилася занадто заполітизованою [14, с. 76]. Наступного року вийшло 2-е видання цього підручника, більш привабливе за рахунок ілюстрацій і карт, збільшення шрифту, покращання якості паперу, але з майже незмінним текстом [8]. У Рівному 1992 р. було видано «Оповідання з історії України, рідного краю» В. Мисана, які дуже побіжно торкалися моделей української державності, головним чином, УНР та окремих сторінок радянської України [11]. Три роки по тому цей підручник, значно методично опрацьований, побачив світ у видавництві «Гене́за», а ще через два роки вийшло його друге видання. Концептуально ж зміст підручника не змінився [10; 12].

Аби певною мірою компенсувати недоліки перших підручників, надати можливість учням ознайомитися з більш адаптованими до їхнього віку матеріалами, на замовлення Міністерства освіти України у 1993 р. було здійснено видання «Історії України з малюнками для школи й родини» Д. Дорошенка (написану у 20-х рр. ХХ ст., останнє видання – Нью-Йорк, 1957). Наступного року І. Гриценко та М. Карабанов здійснили спробу переробити, доопрацювати нариси з історії України А. Лотоцького, додавши до них розділи «Українська держава. 1917–1920 рр.», «Україна в роки безправ'я. Боротьба за волю. Драма 30-х рр.», «Незалежність», і створити сучасний навчальний посібник, який отримав назву «Гомін віків» [5].

У 1999 р. до шкіл потрапив новий підручник для 5 класу «Вступ до історії України» В. Власова, О. Данилевської [4], який замінив складний для п'ятикласників підручник О. Кучерука, і два роки по тому було перевидано у «Гене́зі» [3]. Автори у зальних рисах чітко окреслили лінію державотворчих процесів: «Коли в 1917 р. у Петербурзі було повалено самодержавство, українські партії утворили Українську Центральну Раду, яка прагнула відродження Української держави. Незабаром на Сході і Заході постали дві республіки: Українська Народна Республіка зі столицею в Києві та Західноукраїнська Народна Республіка із центром у Львові, які 22 січня 1919 р. об'єдналися в єдину

державу УНР. Проте існувала вона вже недовго. У жовтні 1917 р. владу в Росії захопили більшовики» [3, с. 209].

Нове видання підручника В. Мисана було здійснено у 2003 р. На відміну від попередніх видань, у цій книзі з'явилися ліхтарики, що пояснювали перебіг державотворення в Україні: «Українська Центральна Рада – перший національний орган державної влади України» – «Перший Універсал – заклик розбудувати нове життя» – «Проголошення Української Народної Республіки» – «намагання прийняти Конституцію УНР» – «створення уряду П. Скоропадського» – «Українська Радянська Соціалістична Республіка» – «утворення нової держави СРСР» – «мине зовсім небагато часу і всі народи зрозуміють, що сподівання виявилися марними» [9, с. 164–168].

Оскільки п'ятикласники стали першими, хто почав у 2005 р. вивчати історію за програмою 12-річної школи, то першими створювалися підручники зі «Вступу до історії України». Фактично це були пристосовані до нових вимог попередні підручники В. Мисана і В. Власова, О. Данилевської, які майже повністю зберегли свій основний текст про події першої половини ХХ ст. [13; 7]. У 2010 р. було підготовлено нове видання цих підручників, до яких внесено деякі редакційні правки, спрямовані, передусім, на формування неагресивного образу Росії. Через це було вилучено інформацію про події під Крутами, Українських січових стрільців, визвольну боротьбу УПА. Проте основні сюжети, пов'язані зі становленням української державності у новітній період та їх оцінки збереглися [15].

Українська Центральна Рада у підручниках з пропедевтичного курсу історії України тлумачиться як «революційна влада України», що отримала широке визнання у містах і селах України («надіслані з місць численні телеграми і листи») і підтримку війська (О. Кучерук) [7, с. 103]; «центр організації українського життя», який, навіть маючи підтримку війська, не відразу став «на позиції державної самостійності України» (І. Гриценко, М. Карабанов, А. Лотоцький, 1994) [5, с. 148]; початок «будівництва нового державного життя», «мала стати державним органом України», а її політика була підтримана «мільйонами українців» (В. Мисан) [10, с. 111]. Крім того, О. Кучерук

наголошує на широкій соціальній базі УЦР («представники селян, службовців, військових, робітників» та її національній спрямованості («вважали, що Україна має бути незалежною державою») [8, с. 167]; згадує утворення Генерального Секретаріату як уряду України, затвердження державних символів, прийняття I, III і IV Універсалів з притиском на проголошення незалежності останнім («відродилась українська незалежна держава» і «незалежність, самостійність України, відокремлення її від Росії» [7, с. 169, 171; 5, с. 150]).

У перших виданнях підручника В. Мисана (1995) та у посібнику «Гомін віків» наводився невеличкий сюжет про засідання УЦР 29 квітня 1918 р., «щоб прийняти Конституцію Української Народної Республіки й обрати Михайла Грушевського президентом УНР» [10, с. 114; 12, с. 171], однак у подальших виданнях (2003, 2006) про обрання президента вже не йшлося. Стисло підручники повідомляють про створення української армії та її слабку боєздатність: «не мало сили протистояти чисельнішому більшовицькому» війську (О. Кучерук) [8, с. 171]; «українська армія лише формувалася, їй не вистачало як командирів, так і солдат», «молода українська армія... була безсилою перед більшовицькими загонами» (В. Мисан) [9, с. 167; 13, с. 145]. І. Гриценко, М. Карабанов, А. Лотоцький пов'язують формування війська з пробудженням національної свідомості українців-воїнів [5, с. 148].

Причини поразки УЦР пояснювалися здебільшого спротивом з боку як російських більшовиків, так і усіх прихильників єдиної і неподільної Росії (О. Кучерук) [8, с. 103], складністю моменту («з самого початку опинилась в дуже скрутному становищі»), внутрішніми чинниками («відсутність армії не дозволила боронити проголошену самостійність», «не всі стали одностайно на захист свого уряду», «нездатність організувати життя української громади») (І. Гриценко, М. Карабанов, А. Лотоцький) [5, с. 150, 152], незадоволенням населення її політикою (В. Мисан) [10, с. 113].

І. Гриценко, М. Карабанов, А. Лотоцький підкреслюють значення УЦР («показала всьому світові, що є український

народ..., пробудила серед народу думку про необхідність мати свою національну державу»). В. Власов, О. Данилевська чітко простежують лінію державотворення доби Української революції, яку розпочала Центральна Рада: утворення УЦР – обрання Генерального Секретаріату як уряду – проголошення УНР у листопаді 1917 р. – утворення ЗУНР – проголошення злуки УНР і ЗУНР – «втримати незалежність за того періоду Україні не судилося» (В. Власов, О. Данилевська) [2, с. 159, 160; 1, с. 158, 159].

Дещо по-різному у підручниках висвітлюється Українська держава П. Скоропадського. В одній з перших навчальних книг з історії України для школи, написаній сподвижником гетьмана Д. Дорошенком, наголошувалося на досвідченості та вагомій ролі П. Скоропадського у політичному житті: «генерал української (давніше російської) служби», проголошував новий лад як тимчасовий до скликання українського сейму. До позитиву гетьманського правління віднесено: поміркована і обережна внутрішня політика, відновлення внутрішнього порядку і самоврядування, встановлення держбюджету і доброї української валюти; здобутки у розвиткові національної культури: відкриття двох університетів і «різноманітних установ культурного характеру»; прагнення приєднати етнографічно, історично й економічно прив'язані землі, встановити порозуміння з Росією й іншими країнами; формування армії, візит П. Скоропадського до Німеччини, внаслідок чого було досягнуто згоди німецького уряду передати чорноморський флот і не чинити перешкод у формуванні армії. Проголошення федеративного союзу з небільшовицькою Росією пояснюється прагненням урятувати українську державність в умовах негативного ставлення до влади соціалістичних кіл. Політика подавалася у контексті продовження політики УЦР [6, с. 212, 213].

Подібна характеристика гетьмана П. Скоропадського з неприхованим захопленням подано у підручнику І. Гриценка, М. Карабанова, А. Лотоцького: «Людина, що зробила відчайдушну спробу врятувати українську державність», «Центральна рада, потім Директорія не спромоглися зробити навіть десятої частини того, що було здійснено

П. Скоропадським», «гетьман намагався відновити правопорядок і скасувати соціалістичний експеримент» УЦР, було укладено мирний договір з Радянською Росією, яка визнала самостійність Української держави, визначено державні кордони, «гетьман уклав договір з Кримом, що став автономною частиною України», «гетьманщина обмінялася посольствами з 12 країн». Та як висновок: «за коротких сім з половиною місяців у надзвичайно складних умовах було здійснено багато корисного для розвитку України» [5, с. 153–155].

Постать П. Скоропадського яскраво вимальовується у підручниках для п'ятого класу, головним чином, через обмеженість інформації та спрощення оцінок. Тому автори демонструють різне бачення цієї історичної особи: «Німці допомогли прийти до влади», «сподівалися, буде слухнянішим за Центральну Раду», «його наказом землі на селі було повернуто панам», «рішення про приєднання України до Росії», «з німцями виїхав і Скоропадський» (О. Кучерук) [7, с. 107]; «Німці... поставили на чолі уряду П. Скоропадського», «чимало прагнув зробити, але все не вдавалося», «найбільший його успіх був пов'язаний з розбудовою культурного життя в Україні» (В. Мисан) [10, с. 114, 115; 12, с. 171; 9, с. 168; 13, с. 146]; Всеукраїнський хліборобський з'їзд проголосив Українську Державу на чолі з гетьманом П. Скоропадським, «він щиро сподівався, що зможе поліпшити життя народу», «за найкоротший час були досягнення... в царині української культури й освіти» (В. Власов, О. Данилевська) [3, с. 215; 2, с. 165].

УНР доби Директорії тлумачиться авторами підручників як Українська Народна Республіка (без згадки про Директорію), яка утворилася на території Східної України, що контролювалася Центральною Радою й у січні 1919 р. об'єдналася з ЗУНР у єдину незалежну державу (В. Мисан, В. Власов, О. Данилевська) [10, с. 115; 12, с. 172; 3, с. 209; 2, с. 160]; як відновлена УНР з новим урядом – Директорією на чолі з С. Петлюрою, яка у січні 1919 р. об'єдналася з ЗУНР, її владу визнавали майже на всій Україні, але вона виявилася німічною (О. Кучерук) [7, с. 108, 109; 8, с. 174, 175]; як продовження доби УЦР,

тому Директорія відновила закони УНР, скликала Трудовий конгрес, що визнав Директорію верховною владою УНР, зобов'язав продовжити боротьбу за самостійність України та затвердив Акт об'єднання українських земель в одну соборну державу УНР (І. Гриценко, М. Карабанов, А. Лотоцький) [5, с. 158, 160]. Такі первинні уявлення учнів стають основою для подальшого ознайомлення з УНР доби Директорії як моделлю української державності.

ЗУНР згадується в усіх навчальних книгах з історії для п'ятого класу (О. Кучерук, В. Мисан, В. Власов, О. Данилевська) здебільшого у контексті злуки ЗУНР та УНР. О. Кучерук навіть наголошував на «сформуванні війська ЗУНР – УГА» [8, с. 173]. І. Гриценко, М. Карабанов, А. Лотоцький виокремили для ЗУНР цілий параграф, де йдеться про створення Української національної Ради, метою якої було «утворення Української держави на західноукраїнських землях», листопадове повстання у Львові, проголошення ЗУНР та створення уряду К. Левицького, організацію УГА, злуку ЗУНР та УНР, зміни у символіці держави [5, с. 155–157]. У посібнику Д. Дорошенка у невеличкому параграфі «Західноукраїнська Республіка» відводилося кілька речень про утворення Української Національної Ради на чолі з Є. Петрушевичем, яка взяла владу в Східній Галичині, подіям 1 листопада 1918 р. (оточення Львова українськими добровольцями, повстання поляків, бої на вулицях міста, відступ українців тощо) [6, с. 215].

Радянська форма державності тлумачиться у шкільних підручниках як єдина модель, що проіснувала з 1917 (1919) до 1991 р., але у її висвітленні існують певні відмінності. І. Гриценко, В. Карабанов, А. Лотоцький розглядали радянську владу як суворий окупаційний режим, який не мав нічого спільного з українською національною ідеєю. Автори зазначали, що від самого початку більшовики на словах виступали за волю народам, але «робили так, щоб позбавити Україну волі, прилучити її вже до більшовицької Росії», «Війну більшовики проводили від імені створеної у грудні в Харкові лялькової «Республіки Рад»», «Більшість українців розуміли, що це чужа влада. А тому до складу уряду цієї «республіки» увійшло лише кілька

зрусифікованих українців»; «За договором 1921 р., що був укладений між Радянською Росією і Польщею, українські землі було поділено між цими державами»; «В Україні була встановлена радянська влада, яка, за словами Л. Троцького, трималася «в основному силою Москви, великоруських комуністів і Червоної армії»; «Більшовики дивились на Україну як на завойовану землю, як постачальницю хліба, вугілля, цукру»; «знищили мільйони кращих синів і дочок українського народу»; «в історії людства не було жахливішої влади» [5, с. 149–161].

О. Кучерук, на відміну від попередніх авторів, більше уваги приділяє радянській моделі державності та її еволюції, даючи їй, хоча й негативну, але більш стриману характеристику: «Проголошення у грудні 1917 р. на з'їзді Рад у Харкові Українська Республіка Рад – це початок установаження радянської влади в Україні. З 1919 р. Україна стала називатися Українською Соціалістичною Совітською Республікою (згодом Українською Радянською Соціалістичною Республікою). Було створено Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України. Керівні посади в ньому посіли представники Комуністичної партії більшовиків України, яка була складовою частиною Російської комуністичної партії (більшовиків) – РКП(б). В Україні запроваджувалися закони Російської республіки, українські радянські війська об'єднувалися з російськими в єдину Червону Армію під командуванням Москви. А у кінці 1920 р. уряди України і Росії підписали угоду про господарський і воєнний союз, тобто фактичне об'єднання двох республік. Таким чином, Україна опинилась під повним контролем Росії. Насправді це була не влада Рад, а влада російської комуністичної партії. Було проголошено політику «воєнного комунізму», але внаслідок нової економічної політики, становище в республіках трохи поліпшилося і комуністи тепер наполегливо взялися за об'єднання в єдину державу. У 1922 р. у Москві було утворено СРСР у складі Української, Російської, Білоруської та Закавказької республік. Для управління Союзом створено союзні керівні органи: Верховну Раду, уряд СРСР – Раду Народних комісарів (згодом – Раду Міністрів)... Союзні органи

влади підпорядкували собі промисловість, сільське господарство, вирішення питань внутрішнього і зовнішнього життя усіх республік. Республіканські уряди стали просто слухняними виконавцями волі компартії та союзного уряду» [7, с. 110–112; 8, с. 176–179].

В. Мисан у перших виданнях свого підручника дуже уривчасто подає події, пов'язані зі встановленням радянської влади та дає їй розпливчасту характеристику. Сам термін «більшовики» тлумачиться ним як «члени партії, які прагнули змінити життя робітників і селян на краще» [12, с. 169; 10, с. 113]. За схемою автора, події відбувалися наступним чином: «Новий більшовицький уряд оголосив про припинення війни..., передав землю селянам, проголосив про будівництво нового суспільства без рабської праці, без злиднів..., люди повірили більшовикам. В Україні існувало дві влади: Українська Центральна Рада і Рада більшовиків. Більшовики Росії направили в Україну Червону Армію. Військові дії тривали аж до кінця 1920 р. Війна завершилася перемогою більшовиків. Радянська влада була встановлена на більшій частині України» [12, с. 171; 10, с. 114].

У наступних виданнях В. Мисан, розповідаючи про більшовицький уряд у Росії, дещо змінив наголос із більшовицької лексики у соціальній сфері на ставлення комуністів до України, чого раніше у його підручнику не було: «Чи могли більшовики допустити, щоб такий благодатний край відійшов від Росії? Ні. І вони почали проти Української Народної Республіки війну» [9, с. 165; 13, с. 144]. Крім того, внаслідок нового комплектування матеріалу, автором було виокремлено параграф «Більшовики в Україні». У ньому з'явився новий ліхтарик «Українська Радянська Соціалістична Республіка», де автор намагається провести чітку межу між двадцятими і тридцятими роками ХХ ст. Двадцяті роки подаються В. Мисаном із позитивним забарвленням: «українські селяни отримали землю», «робітники брали участь в управлінні підприємствами», «мільйони дітей сіли за шкільні парти», «в Україні вперше мовою навчання стала рідна – українська». У цьому контексті подається утворення у 1922 р. СРСР: «Колишні народи

царської Росії увійшли до Союзу з надією на краще життя» [9, с. 168; 13, с. 146]. Тридцять років тлумачаться як, переважно, негативні (голодомор, репресії, знищення церковних споруд) з елементами позитиву (подолання неписьменності, обов'язкове чотирикласне навчання, зростання міського населення, звукове кіно) [9, с. 172; 13, с. 150].

Певна еволюція поглядів на радянську державність в Україні відбулася й у підручниках В. Власова, О. Данилевської. У перших виданнях цієї навчальної книги матеріал про УСРР подавався у контексті зазначеної у параграфі назви «Голод і терор»: «Від 1918 р. тривала війна більшовицької Росії проти України. Уже перші бої з більшовиками засвідчували нечувану жорстокість нової російської влади. Україна спливала кров'ю, проте наприкінці 1920 р. на Наддніпрянщині було встановлено більшовицьку владу. Згодом було створено Українську Радянську Соціалістичну Республіку у складі більшої держави – СРСР. На загарбаних українських землях більшовиків насамперед цікавив хліб». Звідки впливали основні напрями політики більшовиків: «вимагали від селян задарма віддавати врожай», «насильницьке створення колективних господарств», «організували в Україні навмисний голод», «незгодних із діями більшовиків заарештовували, вислали до Сибіру, ув'язнювали, розстрілювали», «послідовно знищували будь-який прояв українського державного самоврядування. Віднині все мала вирішувати Москва» [4, с. 232–235; 3, с. 216, 217]. У подальших виданнях підручника автори змінили дещо агресивну риторичку щодо Росії, подали деякі позитивні моменти політики більшовиків, усунули ототожнення більшовицького режиму з Росією як державою. Сам параграф, у якому викладався матеріал, дістав нейтральну назву «Встановлення більшовицької влади в Україні». Більш стриманою стала і логіка викладу матеріалу: «У грудні 1919 р. на більшій частині українських земель було встановлено радянську більшовицьку владу. Так розпочалася доба Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР). Наприкінці 1922 р. УРСР увійшла до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік – скорочено СРСР. У цій державі Україна перебувала до 1991 р. На

території радянської України впроваджувалися радянські порядки. Розгорнулося небачене будівництво, зазнало істотних змін сільське господарство, але не за потребами України, а відповідно до інтересів величезної радянської держави» (У виданні 2010 р. останню тезу про інтереси радянської держави було знято) [2, с. 166; 1, с. 165]. Як позитив подавалися досягнення індустріалізації (заводи-гіганти, Дніпрогес). У редакції підручника 2010 р. було додано тезу про самовіддану працю мільйонів людей, людину-трударя як героя кінофільмів, зокрема О. Довженка. Перетворення у сільському господарстві, як і у попередніх виданнях, оцінювалися негативно (створення колгоспів, примусове відбирання землі та знарядь, голодомор). Зберігалися положення про репресії та поступове знищення проявів українського державного самоврядування. Керівну роль Москви у цих процесах було замінено на роль більшовицької партії [2, с. 167–168; 1, с. 167].

Таким чином, процес українського державотворення є стрижневою сюжетною лінією сучасних шкільних підручників із пропедевтичного курсу історії. В них знайшли своє відображення усі моделі державності, які існували на той час, але більш докладно висвітлено УНР доби УЦР та радянська форма державності. У підручниках існують певні розбіжності в оцінці постаті П. Скоропадського. Значної еволюції зазнало висвітлення у підручниках радянської моделі державності від «нечувано жорсткої нової російської влади» до визнання окремих позитивних моментів в історії України радянської доби.

---

1. Власов В. С. Вступ до історії України : підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. С. Власов, О. М. Данилевська. – 2-ге вид., переробл. та доповн. – К. : Генеза, 2010. – 208 с. : іл., карти.

2. Власов В. С. Вступ до історії України : підруч. для 5 кл. загальноосв. навч. закл. / В. С. Власов, О. М. Данилевська. – К. : Генеза, 2006. – 200 с. : іл., карти.

3. Власов В. Вступ до історії України : підруч. для 5 кл. загальноосв. навч. закл. / В. С. Власов, О. М. Данилевська. – К. : Генеза, 2001. – 248 с. : іл., карти.

4. Власов В. С. Вступ до історії України : підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. С. Власов, О. М. Данилевська. – К. : Абрис, 1999. – 279 с. : іл.

5. Гриценко І. С. Гомін віків : навч. посібн. з історії України для 5-го кл. / І. С. Гриценко, М. М. Карабанов, А. Л. Лотоцький / під ред. М. М. Карабанова. – К. : РВЦ «Проза», 1994. – 192 с.

6. Дорошенко Д. Історія України : з малюнками для школи й родини / Д. Дорошенко : передм. та комент.: В. А. Смолія і В. М. Рички. – К. : Освіта, 1993. – 238 с. : іл.

7. Кучерук О. С. Оповідання з історії України : проб. підруч. до почат. курсу з історії України для 5 кл. серед. шк. / О. С. Кучерук ; за ред. проф. С. В. Кульчицького ; упоряд. метод. апарату: О. С. Кучерук і В. В. Єжов. – К. : Освіта, 1992. – 158 с.

8. Кучерук О. С. Оповідання з історії України : проб. підруч. до почат. курсу з історії України для 5 кл. серед. шк. / О. С. Кучерук ; за ред. проф. С. В. Кульчицького ; упоряд. метод. апарату: О. С. Кучерук і В. В. Єжов. – 2-ге вид., доп. – К. : Освіта, 1993. – 239 с. : іл.

9. Мисан В. О. Вступ до історії України: підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. О. Мисан. – 3-тє вид., перероблене. – К. : Генеза, 2003. – 200 с. : іл., карти.

10. Мисан В. О. Оповідання з історії рідного краю : підруч. для 5-го кл. серед. шк. / В. О. Мисан. – К. : Генеза, 1995. – 144 с.

11. Мисан В. О. Оповідання з історії України, рідного краю: 5 клас / В. О. Мисан. – Рівне : ред. газети «Зміна», 1992. – 96 с.

12. Мисан В. О. Оповідання з історії України : підруч. для 5-го кл. серед. шк. / В. О. Мисан. – К. : Генеза, 1997. – 208 с.

13. Мисан В. О. Оповідання з історії України : підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. О. Мисан. – К. : Генеза, 2006. – 184 с. : іл., карти.

14. Зякун А. І. Навчальна література з історії кінця 80-х–90-ті рр. ХХ ст.: історіографічний аналіз : дис. ...канд. іст. наук : 07.00.06. – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Алла Іванівна Зякун. – К., 2002. – 184 с.

15. Каплюк К. Автор нового підручника з історії України: Більшість рекомендацій Міністерства стосувалися іміджу Росії / К. Каплюк. – Режим доступу : <http://pravda.com.ua/articles/>

Оксана Федотова

ЦЕНзуРА УЧБОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УСРР–УРСР У 1920–1930-Х РР.

У статті досліджуються форми та методи ідеологічного обмеження учбової літератури в Радянській Україні протягом 1920-х–1930-х рр. Автором показано механізм здійснення цензури творів на етапі попереднього та наступного контролю.

Ключові слова: ідеологічне обмеження, учбова література, цензура творів, попередній та наступний контроль.

Oksana Fedotova. Censorship of the educational literature in the Soviet Ukraine in the 1920 s and 1930 s. This article explores the forms and methods of ideological limitations of educational literature in Soviet Ukraine during the 1920 s–1930 s. The author shows censorship mechanism works in the previous and next control.

Keywords: ideological restrictions, educational literature, censorship of works, previous and next controls.

Більшовицький уряд, що прийшов до влади внаслідок жовтневого перевороту 1917 р., почав зміцнювати свої позиції шляхом ідеологічного пресингу та насилля. Чи не найбільшу загрозу ідеологи радянської культури вбачали в будь-якій демонстрації індивідуального, насаджуючи ідеологічну одноманітність – основний принцип функціонування тоталітарної держави. Запорукою реалізації поставленого завдання став метод революційного терору, що полягав у фізичному знищенні як політичних опонентів, так і продуктів їх ідеології (буржуазної преси та творів друку).

1919 р. після встановлення в Україні радянської державності у вигляді обох гілок влади – компартійного та радянського центрів – побачили світ перші директиви радянського уряду. Так, одним із початкових циркулярів стала постанова Наркомосу УСРР «Про реквізицію бібліотек». За цим розпорядженням всі друковані видання в

Україні передавалися в державну власність. Причому в процесі самої передачі не виключалася можливість застосування насильницьких дій. Означені настанови втілювалися в життя Народним комісаріатом освіти, до бібліотечного відділу якого або в розпорядження місцевих органів надходила виявлена література [1].

Початково була спроба зосередити цензурну діяльність у Всеукраїнському державному видавництві — спеціалізованій установі, яка з лютого 1920 р. перебувала у віданні ВУЦВК УСРР. Останній у серпні того ж року приймає положення, згідно з яким Всеукрдержвидав отримував право надавати дозвіл на друкування всієї періодичної преси, видань різних установ і організацій. У травні 1921 р. Всеукрдержвидав (подальша назва: Державне видавництво України — ДВУ) передано у підпорядкування Наркомату освіти. При цьому були значно розширені його цензурні повноваження, які тепер охоплювали не тільки видавничу справу, але й розповсюдження друкованої продукції. Згідно з постановою РНК УСРР від 14 жовтня 1921 р., розподіл і поширення творів друку оголошувалися виключною монополією Всеукрвидаву [2].

Однак централізованого характеру цензурний контроль набув 1922 р., оскільки 22 березня Політбюро ЦК РКП (б) визнало за необхідне звести всі існуючі напрями цензури під єдине керівництво Народного комісаріату освіти, а 6 червня остаточно ухвалило факт створення Головного управління у справах літератури і видавництв (Головліт).

Положенням про Головліт обумовлювалося виконання таких завдань:

1) попередній перегляд усіх призначених до опублікування або розповсюдження рукописних і друкованих творів;

2) надання дозволу на право випуску окремих періодичних і неперіодичних видань;

3) підготовка списків документів, заборонених до продажу й розповсюдження;

4) видання правил, розпоряджень та інструкцій у справах друку, видавництв, друкарень, бібліотек і книжкових магазинів [3].

29 серпня 1922 р. РНК УСРР прийняв постанову про створення українського цензурного органу — Центрального управління у справах друку (ЦУД). Цей орган, як це не парадоксально, входив до структури Народного комісаріату освіти. Спочатку його було підпорядковано Головному управлінню політичної освіти, а пізніше, 3 січня 1923 р., перетворено на окреме управління. Отже, протягом 20-х рр. одним із завдань Наркомату освіти було нищення друкованого слова та ідейно-політичний нагляд за літературно-видавничою сферою.

ЦУД організовував перевірку бібліотек, книгарень, складів, навчальних закладів на предмет обліку й вилучення «шкідливої літератури», яка в більшості випадків знищувалася. Встановлювався жорстокий контроль за ввезенням і вивезенням з УСРР будь-якої друкованої продукції.

З метою цензурного спостереження в інтересах безпеки радянської держави розгорнуло діяльність Державне політичне управління. Органи цензури спільно з відповідними партійними структурами та ДПУ складали списки забороненої літератури.

Таким чином, усі цензурні перетворення носили політико-ідеологічний характер і мали за мету проведення радянської культурної політики.

Одним з напрямів роботи органів цензури на тому етапі став контроль учбової літератури. І це цілком зрозуміло, зважаючи на те, що виховання молодого покоління, майбутніх будівників комунізму, передбачало реалізацію наступних завдань:

1) формувати матеріально-діалектичний світогляд, активно боротися з намаганнями нав'язати їм «вороже світо-розуміння», ідеалістичне бачення світу;

2) сприяти становленню пролетарсько-класової свідомості, гострої ненависті до класового ворога;

3) виховувати в дусі пролетарського інтернаціоналізму, викриваючи шовінізм і національну ворожнечу;

4) організовувати підростаюче покоління для участі в соціалістичному будівництві, навчити його активно долати перешкоди;

5) забезпечити політехнічне виховання дітей, прищеплюючи їм навички колективної праці [4, с. 16].

З метою реалізації у життя означених настанов 1922 р. Вукоопспілка придбала у різних українських видавництвах наукові праці та навчальні посібники, написані Грушевським. Але в УСРР військова цензура заборонила їх для розповсюдження і конфіскувала близько тисячі пудів примірників «Ілюстрованої історії України» та «Історії України: прикладеної до програм вищих початкових шкіл й нижчих класів шкіл середніх». Радянські цензори визнали «ідеологічно шкідливими» розділи, в яких оповідалося про події української революції 1917–1918 рр. [5] Показовим є той факт, що, незалежно від згаданого відомства, органи ДПУ того ж року конфіскували в магазині Кудрявицького міста Катеринослав книги І. Огієнка «Рідна мова» та М. Грушевського «Всесвітня історія» [6].

Достатньо «плідно» в структурі НКЮ діяла комісія підручників. Так, скажімо, постановою № 637 заступника НКЮ Полоцького на підставі висновків означеної комісії обумовлювалося вилучення з ужитку шкіл і бібліотек робіт А. Айхенвальда «Советская экономика» та І. Бор-Извеківського «Історія культури». Перша книга оголошувалася «політично шкідливою», друга – «безграмотним і політично шкідливим твором» [7].

Зі звіту Волинської губуправи Головного управління у справах преси про роботу за 1923 р. дізнаємось про факт вилучення серед основного потоку літератури і «різних підручників». Причому серед усієї кількості вилученої за рік літератури 20 % склали педагогічні видання [8, арк. 39].

У спеціальній «Інструкції по вилученню шкідливої літератури з читалень, книгарень та кіосків ринку» (1925 р.) йшлося про визначення тематики книг, котрі підлягали безумовній забороні. Серед них істотну частину склали педагогічні твори, а саме: книги про виховання в дусі основ старого ладу (релігійність, монархізм, націоналістичний патріотизм, мілітаризм, «шаноба знатностей і багатства». Конфісковувалася також учбова література, в якій наука «змішувалася» з «релігійними вигадками, міркуваннями про божу премудрість». Разом із тим планувалося конфісковувати «старі підручники з усіх галузей знань» [9].

1925 р. у структурі НКО постав Держнаукметодком, положення про діяльність якого було затверджене 2 лютого Колегією НКО. Головою комітету став заступник наркома освіти Ряппо. У своїй роботі означений підрозділ мав керуватися інструкцією про порядок дозволу на видання підручників (посібників), науково-методологічної літератури. Відтепер освітні заклади мали користуватися навчальною та іншою літературою лише після попереднього дозволу Держнаукметодкому. Встановлювалася така процедура отримання дозволу:

«1. Автор та видавництво, що прохають візу, надсилають до Держнаукметодкому оригінал твору разом зі своєю заявою.

2. До оригіналу твору, що на нього прохає візу видавництво чи автор, повинно додати як загальне правило, докладний висновок-рецензію фахового рецензента з числа тих, хто входить до складу постійних рецензентів Держнаукметодкому.

3. На твори, що друкуються, повинна бути обов'язково відтворена і точнісінько надрукована віза (дозвіл) Держнаукметодкому, тими самими виразами, як уже їх дано, без жодних змін, скорочень і додатків.

4. Умови та порядок розповсюдження посібників, що їх виробляється іншими, крім друку, засобами, встановлюється аналогічно до вищезазначеного порядку.

5. Ці правила візування Держнаукметодкомом навчальної та методичної літератури набувають чинності 15 квітня 1925 р., і від цього часу Упрліт дає дозволи на видання підручників та посібників не інакше, як за встановленою візою Держнаукметодкому» [10, с. 4].

Як бачимо, за учбовою літературою встановлювався жорсткий подвійний контроль.

В II половині 20-х рр. набрали інтенсивності бібліотечні чистки. Зазнав істотних змін і склад так званих «спеціальних комісій» із бібліотечних чисток. Відповідно до інструкції від 20 грудня 1925 р., очолювати їх мали керівники органів літконтролю. Однак на місцях вони часто підпорядковувались представникам ДПУ. Останнє негативно позначилося на змістовому аспекті вилучень, оскільки в

запалі боротьби за ідеологічну одноманітність знищувалися видання, що становили унікальну культурно-історичну й наукову цінність. Лише з 1926 по 1931 рр. було вилучено до 60 % книжкових ресурсів країни [11]. Проте цензурний механізм продовжував працювати безупинно.

Постановою Колігії НКО (прот. № 44) від 28 листопада 1929 р. диктувалося переглянути всю підручну наявну літературу з метою вилучення шкідливого чи небезпечного матеріалу. Малися на увазі твори Чайнова, Челінцева, Макарова та ін. Констатувалося, що «згадана література просякнута відверто ворожою дрібнобуржуазною ідеологією, а тому використовувати її як посібну літературу при викладанні в технікумах забороняється» [12, с. 29].

Обіжником наркома освіти М. Скрипника від 8 лютого 1930 р. «Про перегляд і вилучення шкідливої літератури з шкільних бібліотек» приписувалося здійснити ретельну перевірку фондів бібліотек означеної категорії. У додатку до документа вказувалося, що в ході перевірок слід звертати увагу на книги, які мають науковий інтерес, та складені на них списки надсилати до найближчих наукових бібліотек [13].

Наступного року побачив світ наказ НКО «Про суцільний перегляд всіх програм і підручників із соцеку по всіх вертикалях» для всіх типів навчальних закладів. Вказувалося, що наслідком роботи щодо суцільного перегляду з соціально-економічних дисциплін повинно бути:

«а) виявлення хибних і ідеологічно-невитриманих програм та підручників, що вимагають негайної заміни їх новими.

б) виявлення таких програм, що мають окремі політичні й теоретичні хиби та незграбності, але працею колективу можуть бути виправлені» [14, с. 48].

Відтоді ж розпорядженням керівника Методсектора Канцелярським було ініційовано вилучення «непридатних до вжитку в мережі л/н (ліквідації неграмотності – О. Ф.) деяких букварів та підручників» [15].

На межі 30-х рр. нагляд за друкованими виданнями виявився дієвим засобом боротьби проти «усіх проявів буржуазної ідеології», що було безпосередньо пов'язано зі

змiнами в національній політиці. Разом із виявленням націоналістів тривали пошуки різного роду «шкідників», «дворушників» та «ворогів народу». Їх твори одразу ж заносилися до проскрипційних списків, підготовка й видання яких стала справою, поставленою на конвеєр.

Отже, хаотичне очищення бібліотечних установ і навчальних закладів від небажаних творів друку.

У 1935 р. в цензурному матеріалі під назвою «Зведення про важливіші вилучення, затримання та конфіскації, зроблені органами Головліту і ВВЦ» стали надаватися стислі огляди вилученої літератури із зазначенням причини її конфіскації. Серед приміщених видань не рідко зустрічаємо й учбову літературу, наприклад:

«Конфісковано німецьку читанку для 10 класів Адмоні і Александр видання «Радянської школи» / передруковано з матриць російського видання Учпедгиз/.

В читанці наводяться такі тези:

- 1) ...При кайзері все було краще.
- 2) В усьому винні євреї...
- 3) Слуги – люди іншої раси.
- 4) Комунізм буває тоді, коли все розіб'ється вщент.

У Росії жінок гвалтують, вони вбили мільйон людей. Комуністи хочуть у нас все забрати.

Політредактора т. Штеренберга, винного в дозволі цієї книжки, притягнуто до партвідповідальності. Справу про винного редактора книжки передано до парторганізації «Радянської школи» [16].

У 1937–1938 рр. Головлітом УСРР було підготовлено величезну кількість проскрипційних списків різного роду «небажаних» видань. Усі вони проходили обов'язкове обговорення й затвердження на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У та мали обмежувальний гриф «таємно». Серед них, зокрема, зустрічаємо «Літературні збірники, читанки, які підлягають вилученню» (Список № 10 за 1937 р.) та «Список підручників, знятих із навчання, які треба списати на макулатуру» (Список № 4 за 1938 р.).

Останній перелік, підписаний виконувачем обов'язків начальника Головліту УРСР Спокійним та начальником бібсекції Логіновим, містив відомості про авторів книги, її

назву, видавництво, рік видання та стислий висновок по змісту, наприклад:

«3. Васютинський. Укр. мова. Читанка III класу, російських шкіл. Радянська школа. 1937, К-Х. Видання третє та всі попередні.

Упорядкована ворогом народу. Частина тематики застаріла. В підручнику є твір ворога народу (стор. 60).

11. Кирилюк Є. (Упорядник). Хрестоматія з української літератури для 5 класу. 1937, К-Х.

Відсутні біографії письменників та відомості з теорії літератури. Підручник містить уривки з творів ворога народу та портрет його (стор. 22 і 33). Ряд творів, що передбачено програмою, відсутній» [17, арк. 185].

Таким чином, за результатами дослідження можна зробити висновок, що протягом 20–30-х рр. ХХ ст. в УСРР–УРСР одним із напрямів роботи органів радянської цензури стало відстеження учбової літератури на етапах попереднього та наступного контролю. Означені твори систематично просіювалися на предмет їх відповідності коливанням ідеологічної амплітуди.

---

1. Декреты советской власти. – М. : Политиздат, 1975. – Т. 7. – 386 с.

2. Шаповал Ю. Комуністична цензура в Україні: штрихи до портрета / Юрій Шаповал // Бахмутський шлях. – 2001. – № 1–2. – С. 84–110.

3. Іщенко В. Що повернено із «спецхранів» / В. Іщенко // Соціалістична культура. – 1990. – № 8. – С. 18–19.

4. Про вимоги до дит. п'єси: Обіжник НКО до всіх Райінспектур Наросвіти, ОНЮ, пед. та дит. видань, до всіх вид-в, від 2.XI.1930 // Бюл. НКО. – 1930. – № 37. – С. 16.

5. Масненко В. Цензура в підрадянській Україні 20-х рр.: система, інституції, репресивна політика / Віталій Масненко // Сучасність. – 1997. – № 6. – С. 81–90.

6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 2, спр. 923, арк. 24.

7. ЦДАВО України, арк. 69.

8. Там само, оп. 4, спр. 968, арк. 39.

9. Дубровіна Л. А. Історія Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського 1918–1941 / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко; НАН України. НБУВ ім. В. І. Вернадського. – К. : НБУВ, 1998. – 335 с.

10. Бюлетень НКО. – 1925. – № 5 (10), (трав-черв.).

11. Новохатько Л. М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20–30-ті рр. ХХ ст.) / Л. М. Новохатько. – К. : Стилос, 1998. – 320 с.

12. Бюлетень НКО. – 1930. – № 51 (1 груд.).

13. Там само. – 1930. – № 12 (25 бер.).

14. Там само. – 1931. – № 9 (10 лют.).

15. Там само. – 1931. – № 25–26 (1–10 трав.).

16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 20, спр. 7102, арк. 12–14.

17. ЦДАГОУ, окрема папка, ф. 1., оп. 16, спр.15. арк. 185–191.

Юрій Поліщук

ЗОВНІШНІ ТА ВНУТРІШНІ ЧИННИКИ ЕТНІЧНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ–НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Досліджуються зовнішньополітичні та внутрішньополітичні чинники, що формували основні напрямки політики російського царизму щодо етносів Правобережної України наприкінці ХVІІІ–на початку ХХ ст.

Ключові слова: Російська імперія, етнічна політика, русифікація, українці, поляки, євреї, німці, чехи, Правобережна Україна.

Yuriy Polischuk. External and internal factors of ethnic policy of the Russian Empire in Right-bank Ukraine in late 18 th–early 20 th century. External and internal policy factors which formed the main directions of policy of the Russian tsarism concerning ethnoses of Right-bank Ukraine in late 18th–early 19th century are investigated.

Keywords: ethnic policy, Russian Empire, russification, poles, ukrainians, yews, germans, czechs, Right-bank Ukraine.

Кінець ХХ ст. виправив історичну несправедливість й одна з найчисельніших у Європі націй – українська – утворила свою державу. Процес її становлення, зміцнення надзвичайно складний, тривалий і залежить він від багатьох факторів. Серед них варто виділити проблеми політико-правового регулювання національних відносин, адже Україна є державою з поліетнічним складом населення. Так, результати останнього перепису населення, проведеного у грудні 2001 р., показали, що на території України мешкають представники більш ніж 130 етносів [22, с. 4]. При цьому представниками титульної нації держави (української) є 77,8 % її населення, а 22,2 % – представники інших етнічних спільнот [23, с. 45]. Такий етнічний склад населення може таїти в собі значні ризики. Ще у 1977 р. група американських дослідників попереджала про те, що «етнічні відмінності є єдиним, найважливішим джерелом великомасштабного конфлікту усередині держав: вони часто також відіграють провідну роль у війнах між державами» [24, с. 1]. Цю думку на початку 80-х рр. ХХ ст. розвинув відомий американський етнополітолог Дж. Ротшильд, який заявив, що жоден тип суспільства чи політичної системи не має імунітету від зростаючого тиску політизованих етнічних домагань з їх можливими легітимізаційними та делегітимізаційними наслідками [25]. Ще більш відверто заявив П. Брасс, який, в одній із своїх робіт, написав: «Етнічність і націоналізм, міжетнічні конфлікти й сепаратистські рухи стали головною силою, яка формує сучасний світ, структуру та стабільність сучасних держав» [26, с. 5]. Розділяють ці підходи й наші науковці [27; 28 та ін.]. Розуміла цю небезпеку й українська еліта. Так, академік І. Ф. Курас попереджав що, «...держави, яка хоче вижити і забезпечити своїм громадянам гідні умови існування, повинна постійно стежити за температурними коливаннями внутрінаціональних і міжнаціональних стосунків і регулювати їх усіма засобами, які є в її розпорядженні» [29, с. 12]. При цьому надзвичайно важливо враховувати спадок попередніх поколінь.

Розуміючи це, українські [30; 31; 32 та ін.] і закордонні [1; 33 та ін.] науковці приділяли й приділяють певну

увагу питанням історичного досвіду етнополітичного розвитку етнічних спільнот України й етнічної політики влади, в тому числі російської, коли Україна входила до складу Російської імперії. Проте більшість їхніх досліджень присвячена загальним тенденціям політики російського царизму щодо етносів, які проживали в Україні і фактично залишали поза увагою чинники, які впливали на формування його етнічної політики. Враховуючи це, автор, береться за дану проблему.

Наприкінці XVIII ст., після розчленування Речі Посполитої, Російська імперія ревізувала ідеологічні, політичні засади та принципи своєї етнічної політики, яку царизм намагався пристосувати до нових геополітичних умов. Головними її напрямками на Правобережжі стали русифікація, нівелювання національно-культурних потреб місцевих етносів, нищення будь-яких проявів сепаратистського та автономістського руху польського населення. Вони диктувалися низкою як внутрішньо-, так і зовнішньополітичними чинниками.

Російське самодержавство вважало білорусів, українців, литовців «західними росіянами», «малоросами», яких потрібно «захищати» від національно-культурних і політичних впливів польської шляхти. В такій ситуації ставлення етнічних меншин до існуючого політико-правового устрою та владних інституцій держави – один із базових чинників, який формував етнічну політику імперії щодо конкретної етнічної спільноти. Якщо вона засвідчувала свою лояльність до існуючого владного режиму і підтримувала суспільно-політичну стабільність на території компактного проживання, російський уряд визнавав її «партнером», гарантував привілеї, дотримувався тактики прагматизму і толерантності, якщо ж ні – застосовувався репресивні заходи.

Інший, не менш важливий чинник – зміна владних режимів в імперії, адже імператор і його оточення безпосередньо визначали стратегічну лінію етнічної політики. Для прикладу: якщо у період правління Катерини II проводилася політика жорсткої інкорпорації приєднаних територій, то період правління Павла I ознаменувався відходом

від централізму та русифікації населення Правобережжя України, оскільки військові конфлікти Росії на зламі XVIII–XIX ст. унеможливили форсовану інтеграцію колишніх територій Речі Посполитої до складу імперії. Його наступники під впливом польських повстань 1830–1831 рр. та 1863 р., єврейських погромів, «загрозливих масштабів німецької колонізації» повернулися до жорстокої політики у мовно-культурній, церковно-релігійній сфері, яка не залишала місця для інакодумства.

Однак, перехід до жорсткої етнополітики був би неможливим без ще одного важливого чинника – поступового зростання національної свідомості титульної нації – росіян, яких починає об'єднувати не лише віра в справедливого царя та православ'я. «Нова» російська національна свідомість виникає під впливом просвітництва і романтизму як спротив озахідненню імперії. Як слушно зауважив, А. Капеллер, інтелігенція, яка поступово виділялася з дворянства, перестала шукати російську тотожність в державі та релігії, а стала шукати її в російській мові, історії, російському народові [1]. Разом з тим, зростання національної свідомості відбувалося на тлі посилення російського націоналізму. Після придушення листопадового повстання 1863 р. в Росії формується течія крайнього російського націоналізму, а згодом – панславізму, який яскраво відображений у праці М. Данилевського «Росія і Європа» [2, с. 92–99]. Носіями націоналізму були передусім дворянство, інтелігенція, а також міські середні верстви. Представники націоналістичної течії були лояльними до держави, підтримували асиміляційну політику Росії. В такій ситуації російський уряд прагнув зберегти територіальний, політичний і соціальний баланс поліетнічної імперії, для чого використовувалася традиційна наднаціональна інтеграційна ідеологія [Див.: 3; 4; 5].

Серед зовнішньополітичних чинників, які впливали на етнополітику російського самодержавства, виділимо революційні події у Європі кінця XVIII ст.–середини XIX ст. Кожна із цих суспільно значимих для західного суспільства подій мала етнополітичне забарвлення й етнополітичний контекст, розставляла акценти в етнічній політиці

Російської імперії на кожному з історичних відрізків. Революції у Європі засвідчили російському владному режиму демократично-визвольний потенціал національного питання. Європейські події на тлі виступу декабристів, польських повстань, розпалили страх владної еліти перед можливою революцією, віддалили Росію від впливових на заході течій лібералізму, націоналізму і соціалізму. У підсумку царизм посилив співпрацю з православною церквою, яка стала слухняним виконавцем ухвал самодержавства в усіх сферах суспільно-політичного та національно-культурного життя. Посилювалися тенденції форсованої адміністративної, соціальної та культурної інтеграції Південно-Західного краю, кульмінацією яких стала політика русифікації.

Зауважимо, що політика династії Романових щодо кожної з етноспільнот на різних етапах переслідувала різну мету та результат, а отже, диктувалася специфічними чинниками. Упродовж ХІХ ст. серед етнічних груп Правобережжя найбільш мінливою етнічна політика російського самодержавства була щодо іноземних переселенців. Економічне, культурне відставання Російської імперії від країн Західної Європи – визначальний зовнішній чинник, який заклав основи імміграційної політики імперії. Колонізаторська політика чи не вперше була апробована Єлизаветою Петрівною та Катериною ІІ на Півдні України. Правлячі кола імперії усвідомлювали, що зусиллями місцевого українського населення неможливо освоїти велетенські степові території. Відсутність достатньої кількості внутрішніх трудових ресурсів в умовах панщинно-кріпосницької системи, царат намагався компенсувати зовнішніми – розроблено низку нормативно-правових актів, які стимулювали іноземних колоністів, передусім сербів, німців, французів до переселення на українські землі. Упродовж 1750-х рр. були здійснені перші спроби організувати масовий переселенський рух на окреслені території. Зокрема, у роки правління Єлизавети Петрівни розроблено низку тактичних заходів: генерал де-Лафон запрошував оселитися у малозаселених районах Росії французьких протестантів, а саксонський генерал Вейсбах – прусських підданих [6, с. 39]. 2 травня 1759 р. побачив світ указ, у якому наголошено:

«Со всякою благосклонностью все те приняты будут, кои усердие возымеют сюда приехать, поселиться и жить, причем ремесленники тотчас в цеха примутся, а землепашцы обильные и довольные земли получают с увольнением на несколько лет от всех податей и налогов, особое в том вспоможение» [6, с. 44]. Однак малопривабливі умови поселення для колоністів, на тлі воєнних кампаній із Османською імперією, не принесли відчутних результатів, як наслідок задуми російських високопосадовців не реалізувалися.

Значно успішнішими видалися заходи наступників Єлизавети Петрівни. Катерина II маніфестом від 4 грудня 1762 р. знову запросила іноземців вільно селитися в Російській імперії. Але документ не містив чітких приписів для колоністів, через що залишився непоміченим ремісниками та селянами західноєвропейських держав. Посол Російської імперії в Лондоні граф Воронцов зазначав: «Одно только обещание принимать тех, которые к тому явятся будут, не может привлечь большого числа жителей, ибо в сем случае оставили бы они то, что им уже надежно, для принятия того, что им еще совсем неизвестно» [6, с. 39]. Черговим маніфестом від 22 липня 1763 р. Катерина II, для освоєння степової зони України, запрошувала селитися хліборобів із Німеччини. Тоді ж створено Канцелярію опікунства іноземних колоністів, президентом якої призначено графа Орлова. Маніфест гарантував переселенцям свободу вибору місця поселення, право самоврядування, а також забезпечував колоністам пільги. Зокрема, колоністам дозволялося: 1) записуватися в купецтво, міщанство, цехи; 2) селитися в містах або ж створювати колонії на землях, придатних для хліборобства; 3) отримувати безвідсоткові позики на облаштування, придбання худоби й сільськогосподарського інвентарю, мануфактурних інструментів, припасів і матеріалів; 4) будувати фабрики та заводи; 5) вільно відправляти релігійні обряди, будувати церкви й молитовні будинки. Водночас колоністи звільнялися від податків і повинностей на 30 років, а іноземці, які селилися в губернських і повітових містах – на 10 років. Іноземці, які не мали достатньо коштів для

переселення, отримували їх у російських чиновників і резидентів при іноземних правлячих дворах [7, с. 27–29].

Позитивні результати колонізації степової зони України – один із чинників, що стимулював перенесення переселенського досвіду на Правобережжя України. Під час царювання Олександра I 20 лютого 1804 р. був оприлюднений маніфест, який регламентував переселення на територію імперії, заохочував німців до колонізації України через надання їм достатньої кількості земельних наділів і звільнення від оподаткування. Однак масове переселення колоністів (німців і чехів) на територію Південно-Західного краю розпочинається тільки у другій половині XIX ст. У цей період у регіоні сформувалися сприятливі умови для поселення колоністів. У першу чергу це скасування кріпосного права, проведення урядом економічних реформ, бурхливий розвиток промисловості, залізничного транспорту, товарного землеробства, ріст міст. Усе це збільшило потребу у робочій силі.

Інший, не менш важливий соціально-економічний чинник етнічної політики Російської імперії – бажання влади за рахунок колоністів, з одного боку, швидко освоїти цілині й необроблювані землі, а з іншого – модернізувати сільське господарство регіону у відповідності з тогочасними європейськими стандартами, збільшити обсяг виробництва сільськогосподарської продукції, якої так вимагала імперія. При цьому С.-Петербург прагнув використати несприятливу суспільно-політичну ситуацію на батьківщині переселенців. Німецькі трудові емігранти покидали рідні землі, зважаючи на політичні (деспотизм князів, тривалі та виснажливі військові кампанії, тривала служба в армії), економічні (свавілля великих землевласників, високі податки, безземелля) та церковно-релігійні (переслідування за релігійні переконання) фактори.

Щодо чеських селян, які на відміну від німецьких колоністів розпочали масову трудову міграцію на Правобережжю Україну тільки у другій половині XIX ст., то основними чинниками, що стимулювали їхній переселенський рух, стали загострення національних проблем в Австро-Угорщині на тлі поширення серед частини населення Чехії

русофільських поглядів, а також зубожіння значної кількості чеських селян, ремісників і робітників, зумовлене економічною кризою середини ХІХ ст.

Німці та чехи славилися винятковою працездатністю та високою культурою праці у сільському господарстві. Колоністи запроваджували у власних господарствах прогресивні сівозміни, елітні сорти насіння, мінеральні та органічні добрива, розводили звичні для Німеччини, однак нетипові для українських земель породи худоби, що імпонувало російським чиновникам.

Лояльність влади до німецьких переселенців у 1880-х рр. трансформувалася на переслідування та репресивну соціально-економічну політику. Нові підходи до іноземних переселенців були пов'язані з низкою зовнішньополітичних чинників, серед яких – утворення у 1882 р. Троїстого союзу та агресивна зовнішня політика О. Бісмарка, яка привела до значного погіршення російсько-німецьких відносин. У цих умовах мілітаризація Європи, перспектива початку війни у світовому масштабі радикально змінили погляди російських чиновників різних рівнів на переселенських рух. Як результат, у 1881 р., згідно з розпорядженням генерал-губернатора Південно-Західного краю О. Дрентельна, було створено Комісію, основне завдання якої полягало у дослідженні діяльності іноземних колоністів. Результатом тривалої та клопіткої її роботи став висновок про шкідливість подальшого переселення німців у Київську, Подільську та Волинську губернії [8, арк. 80]. Висновок комісії докорінно змінив попередню лояльну політику до німецьких переселенців, спровокував хвилю антинімецьких випадів у періодичній пресі, значно погіршив міжнародні стосунки у краї. Згодом світ побачила низка нормативно-правових актів, що обмежували громадянські права та свободи колоністів.

У досліджуваний період надзвичайно напруженими видалися стосунки російського самодержавства із польською шляхтою. Упродовж ХVІІ–ХVІІІ ст. етнічна політика Російської імперії зводилася до збирання «исконно руських» земель, що неодмінно мало зіштовхнути її із Річчю Посполитою. Це сталося наприкінці ХVІІІ ст. Як

результат польська держава була поділена між сусідами. Після першого поділу вона втратила близько третини території і населення. До імперії Романових відійшли східні області Білорусії і польська Ліфляндія. Другий поділ «відірвав» від Речі Посполитої понад половину її території. Визвольне повстання під проводом Т. Костюшка завершилася поразкою поляків, що прискорило ліквідацію залишків суверенітету Польщі. Юридично ліквідацію Речі Посполитої оформив третій поділ 1795 р. – Росія одержала землі, заселені литовцями, білорусами та українцями, за винятком Східної Галичини, а також Південно-Західної Литви, яка відійшла до Пруссії [9, с. 25–27]. Держави-учасниці поділів визнали за необхідне «усунути все, що могло б викликати спогади про існування Королівства Польського...», зобов'язалися ніколи не використовувати у своїх титулах формулювання «Королівство Польське», а навпаки – використати його назавжди [1, с. 66].

Однак, ліквідувавши із політичної карти Європи Річ Посполиту, європейські держави не знищили національний дух поляків. Мобілізація польської шляхти на Правобережній Україні вилилася у ХІХ ст. у польські повстання, які значно радикалізували етнічну політику Російської імперії, привели до посиленої русифікації регіону.

Мета польського національного руху полягала у відновленні польської держави. Польський національний рух відчутно похитнув Російську імперію. Уже перше повстання спровокувало поспішне запровадження на території Правобережжя російського права, введення судочинства та шкільництва російською мовою. Царизм секвестрував і конфіскував в учасників повстання маєтки, земельні угіддя, значно скоротив католицьке та збільшив православне землеволодіння. Листопадове повстання 1863 р. посилило в російському суспільстві антипольські настрої. Етнічна політика самодержавства щодо польської шляхти після його придушення здійснювалася у трьох напрямках: права дискримінація польської шляхти; обмеження діяльності католицької церкви; боротьба з «польським національним проектом» [10, с. 32–37]. На думку А. Капеллера, польський національний рух у Росії відіграв роль першопрохідця, він

зобілізував громадськість Росії та мав значний вплив на формування російської етнічної політики [1, с. 67–70].

Стримуючим чинником значно агресивнішої політики щодо поляків на Правобережжі України стала відсутність достатньої кількості представників титульної нації імперії – росіян, що змушувало царизм до співпраці з елітою етнічних груп приєднаних земель. Власне у сферу інтересів російського самодержавства потрапила польська шляхта, яка на початку ХІХ ст. утримувала першість у всіх сферах суспільно-політичного та соціально-економічного життя регіону. Соціальний статус шляхти відповідав статусу російського дворянства. Лояльні шляхтичі кооптувалися в російську знать, після чого підтверджувалися їх земельні маєтки разом із залежними селянами. Представники цієї соціальної верстви активно включалися до органів місцевого управління. Однак значна кількість шляхти не вписувалася в станові норми російського дворянства, а потреба наповнення державної казни змушувала центр співпрацювати тільки із великими, лояльними до влади землевласниками, а дрібну шляхту влада прагнула перевести у податні стани. Декласація шляхти поглибила соціальна диференціацію цієї верстви [11].

Етнічну політику російського самодержавства щодо євреїв Правобережжя визначали, передусім, існуючі в суспільстві, не завжди позитивні, стереотипи щодо представників цього етносу, а також досвід розв'язання «єврейського питання» західними державами за допомогою обмежуючого законодавства. Власне поєднання цих двох факторів привело до утворення так званої «смуги єврейської осілості» та появи, упродовж першої половини ХІХ ст., низки «Положень про євреїв», які визначали їх правове становище. Таким чином, проблема національних прав російського єврейства ґрунтувалася на нерівноправності євреїв, оскільки у державі діяло виключне законодавство щодо представників цього етносу [12, с. 222].

Розглядаючи другу половину ХІХ ст., не зайвим буде згадати єврейські погроми 1881–1882 рр. і 1903–1906 рр., які з особливим розмахом охопили Волинь і Київщину [13, с. 214–217, 220]. Їх спрямованість була антиреволюційною,

оскільки, після вбивства царя у 1881 р. євреїв ототожнювали з революціонерами [14, с. 256]. На думку А. Капеллера, місцева влада сприяла учасникам погромів, проте причетність до них царського уряду достовірно не встановлена [1, с. 258]. Наслідки російської революції 1905–1907 рр. для євреїв були тотожні наслідкам 1881 р.: посилювалася еміграція євреїв за кордон, зміцнів, спрямований на національну консолідацію євреїв Росії, сіоністський рух.

На початку ХХ ст. етнічну політику Російської імперії докорінно змінили дві події – революція 1905 р. та вибори до Державних Дум. У революції 1905 р. важлива роль відводилася етнічним меншинам імперії. Національний чинник посилював соціальні та політичні конфлікти, найвиразніше – у поляків, метою яких було відновлення незалежності. Польський рух досягнув високого рівня мобілізації, намагався використати загострення суспільних протиріч, зростання ліберальних настроїв у середовищі поміщиків, буржуазії та інтелігенції, а також воєнні невдачі Японської кампанії 1904 р. [15, с. 403–420].

Події 1905–1907 рр. привели до відчутного пом'якшення етнічної політики, як результат влада повернулася до т. зв. «гнучкого прагматизму»: скасувала низку русифікаторських заходів, зокрема у сфері мовної і релігійної політики; гарантувала громадянські права і свободи. Водночас, етнічні групи отримали можливість засновувати громадські організації та партії, розвивати національну пресу. Однак, на відміну від поляків, інші етнічні групи регіону не змогли повністю використати ці послаблення і тому їхні успіхи на ниві національного розвитку не були настільки вагомими.

Після 1907 р. етнічна політика Росії зосередилася на тих самих комплексах проблем, що і напередодні першої російської революції.

Важливим фактором етнічної політики Російської імперії стали вибори до I та II Державних Дум [16, с. 45–52]. Вибори до I Думи не були рівними, прямими, загальними, а в їх основі лежала багатоступенева куріальна система, згідно з якою виборче право мали тільки чоловіки [17]. В умовах бойкоту виборів лівими партіями першість у Думі

отримали конституційні демократи (кадети), які здобули близько 40 % і селянсько-народницькі трудовики, яким належало понад 20 % місць. Окремі представники етнічних груп Російської імперії, які пройшли до Думи, приєдналися до групи автономістів. У II Думі, яка розпочала роботу 20 лютого 1907 р., опозиція збільшилася за рахунок соціалістичних партій [18, с. 152–154]. Серед етнічних меншин імперії, найчисельніше представництво у ній було в українців – 63 депутати та поляків (50–60 осіб). Політична вага неросіян не відповідала їх кількісному представництву, оскільки вони не творили єдиної сили, зокрема власну фракцію мали лише українці та поляки.

Перші дві Думи, зважаючи на відсутність юридичного інструментарію, не могли суттєво вплинути на етнічну політику Російської імперії. Законодавчу ініціативу блокували консервативна Державна Рада та право «вето» імператора, а також особливе законодавство. У дебатах переважало земельне питання, етнонаціональні проблеми виносилися на обговорення надзвичайно рідко. Незважаючи на це, одним із факторів розпуску Думи 3 червня 1907 р. стали вимоги неросіян. Це висловлено у маніфесті від 3 червня 1907 р.: «Державна Дума, створена для зміцнення російської держави повинна бути російською за своїм духом. Інші народності, які належать до нашої імперії повинні мати у Державній Думі виразників своїх потреб, проте вони не повинні з'являтися і не з'являтимуться в кількості, яка давала б їм можливість мати вирішальний голос у суто російських питаннях. А в окраїнних областях імперії, населення яких ще не досягло достатнього державного, громадського розвитку, вибори до Державної Думи слід тимчасово припинити...» [19]

У III Думі депутати-неросіяни склали близько 24 % її складу, а в IV – 19 % [20]. У них тільки німці збільшили своє представництво на тринадцять депутатів. Водночас серед російських депутатів III і IV Думи зміцнили свої позиції течії, представлені націоналістами і Союзом російського народу. Свої вимоги вони спрямовували, передусім, проти національно-культурних прав етнічних меншин, зокрема євреїв, поляків, німців. Представники цієї течії були налаштовані на зміцнення російської нації, домінування російської

мови й православної церкви [21]. Націоналістичні тенденції посилювалися також в поміркованих партіях октябристів і кадетів. «Конституційний націоналізм» відстоював велику Росію, в якій «переважна більшість національностей повинна націоналізуватися». У цих умовах Санкт-Петербург все частіше послуговувався російським націоналізмом як стабілізатором влади. «На цьому міцному ґрунті урядові інституції покликані непохитно захищати... освячену єдність і неподільність імперії, переважання в ній російської національності та православної віри», – заявив у 1912 р. перед Думою прем'єр-міністр В. Коковцов [1, с. 265]. Ця націоналістична тенденція мала вплив на етнонаціональну політику Російської імперії, що знівелювала поступки, на які царат змушений був піти під час першої революції.

Таким чином, етнічну політику Російської імперії на кожному з історичних відрізків визначала низка внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників. Зміна царських режимів у Російській імперії, зростання національної свідомості росіян, політизація етнічних рухів, зростання сепаратизму – базові внутрішні чинники, які визначили етнополітичну лінію російського самодержавства. Активну колонізаторську політику Російської імперії на території Правобережжя України пришвидшив успішний переселенський досвід низки європейських держав. Бажання російського царизму, з одного боку, швидко освоїти цілині землі, а з іншого – модернізувати сільське господарство регіону, збільшити обсяг виробництва сільськогосподарської продукції у відповідності з тогочасними європейськими стандартами, привели у регіон значну кількість іноземних колоністів. Водночас кожна із суспільно значимих для західного суспільства подій мала етнополітичне забарвлення і етнополітичний контекст, розставляла акценти в етнічній політиці Російської імперії.

---

1. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005.

2. Геворкян А. Историческое воззрение Н. Я. Данилевского // Философские науки. – 2004. – № 6.

3. Валіцький А. В полоні консервативної утопії: Структура і видозміни російського слов'янофільства. – К., 1998.

4. Хомяков П. Россия против Руси. Русь против России: историческое расследование. Полемиические заметки. – К., 2009.

5. Коцюбинский Д. Русский национализм в начале XX ст.: Рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза. – М., 2001.

6. Дребот В. Адміністративно-правове регулювання німецької колонізації на Правобережній Україні у XVIII–середині XIX ст. // Волинські історичні записки. – 2010. – Т. 5.

7. Поліщук Ю., Суліменко О. Німці Волині в кінці XVIII–на початку XX століття: політико-правовий аспект. – Житомир, 2004.

8. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 618, спр. 261.

9. Павлюк В. Польське питання у міжнародних відносинах початку XIX ст. // Наукові записки. Серія «Міжнародні відносини». – Острог, 2009. – Вип. 1.

10. Гаухман М. Російська національна політика щодо польського питання на Правобережній Україні (1905–1914) // Волинські історичні записки. – 2010. – Т. 5.

11. Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII–початок XX ст.): джерела, структура стану, роди. – Біла церква, 2007.

12. Дубнов С. Какая самоэмансипация нужна евреям // Восход. – 1883. – май–июнь.

13. Мышь М. Погромы и их причины // Восход. – 1883. – январь–февраль.

14. Ляховецкий Л. Поездка в край погромов // Восход. – 1883. – май–июнь.

15. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002.

16. Глушковецький А. Еволюція законодавства про вибори до I та II Державних Дум Російської імперії // Гуманітарний журнал. – 2005. – № 1–2.

17. Демин В. Государственная Дума России: механизм функционирования. – М., 1996.

18. Булига М. Правові основи скликання Державних Дум у Російській імперії (волинський аспект) // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – 2009. – Вип. 13.

19. Государственная Дума в России (1906–1917): Обзор. – М., 1995.

20. Кирьянов И., Лукьянов М. Парламент самодержавной России: Государственная Дума и ее депутаты, 1906–1907. – Пермь, 1995.

21. Будилович А. Может ли Россия отдать инородцам свои окраины. – Санкт-Петербург, 1907.

22. Євтух В. Б., Трощинський В. П., Галушко К. Ю., Чернова К. О. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. – К., 2004.
23. Населення України, 2002 рік / Державний комітет статистики України ; Відп. за вип.: Л. М. Стельмах, Л. В. Задоевко. – К., 2003.
24. Annals of American Academy of Political and Social Sciences. – 1977. – № 433.
25. Rotschild J. Ethnopolitics: Conceptual Frame-Work. – New York, 1981.
26. Brass P. Ethnicity and Nationalist. Theoty and Comparison. – London, 1991.
27. Котигоренко В. Етнополітичні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2005.
28. Кіссе Антон. Майбутнє етнічних конфліктів // Наукові записки / Курасівські читання – 2005. – Вип. 30, кн. 1. – К., 2006.
29. Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи. – К., 1997.
30. Васильчук В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII–початок XXI ст.). – К., 2004.
31. Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII–початок XX ст.). – К., 2005.
32. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX ст. – К., 2007.
33. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). – М., 2011.

Фелікс Левітас

УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИЙ ДІАЛОГ У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ: ПОДОЛАННЯ СТЕРЕОТИПІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

У статті розглядаються українсько-єврейські відносини від середньовіччя до початку XX ст. Автор аналізує причини конфліктності між українцями і євреями, які знаходились у площині соціальних, економічних, релігійних факторів. Розглядаються витоки українсько-єврейського порозуміння, спільність долі двох народів, звертається увага на подолання упереджень і стереотипів національної пам'яті.

Ключові слова: національна пам'ять, українсько-єврейський діалог, національні рухи, міжнаціональні відносини.

Felix Levitas. Ukrainian-Jewish dialogue in the context of history: overcoming the stereotypes of national memory. An article is dedicated to Ukrainian-Jewish relations from the Middle Ages to the XX century. The author analyzes social, economic, religious factors that caused conflicts between Ukrainians and Jews. The author also defines the sources of Ukrainian-Jewish understanding and similarity of their historical fate. Attention is drawn to the ways of overcoming prejudices and stereotypes of national memory.

Keywords: national memory, Ukrainian-Jewish dialogue, National movements, interethnic relationships.

Державне будівництво в Україні відбувається в умовах національно-культурного ренесансу українського народу та народів, які історично живуть у межах України. Поліетнічна мозаїка українського суспільства досить строката і тому непроста для розуміння і регулювання міжнаціональних процесів. Історично склалось так, що міжнаціональні відносини в контексті суспільних комунікацій завжди виглядали суперечливими і вкрай вразливими. Тому будь-яке правове суспільство вимагає об'єктивно і прозорого обговорення складних міжетнічних проблем.

Незважаючи на швидкі суспільно-політичні та економічні зміни, представники різних етносів зберігають сталі національні традиції, цільові установки, які часто утримують стереотипи національної пам'яті.

Людина влаштована так, що вона швидко забуває добро, але зло, як правило, не забуває ніколи. У свій час відомий єврейський філолог і філософ Мартін Феллер зазначив, що про взаємопроникнення культур згадують менше, а про кров пам'ятають завжди [1].

У цьому контексті протиріч виглядають українсько-єврейські відносини, які несуть на собі не тільки порозуміння і толерантність, а і певний тягар історії. Дослідник, якого цікавить українсько-єврейський діалог, завжди повинен спиратись на наступні історичні реалії:

1. Євреї і українці – найдавніші представники людської цивілізації. Спільне життя двох етносів сприяло глибоким інтегративним процесам у галузях економічного життя, культури, психологічного складу, фізіологічного типу тощо.

2. Довгий історичний час євреї й українці перебували за межами власних державних утворень, що мало неабиякий вплив на взаємовідносини двох народів.

3. Українсько-єврейський діалог у рамках відсутності власних держав відбувався під диктат третьої сили, яка завжди дотримувалась старого імперського гасла: «Розподіляй і володарюй».

4. Не підлягає ніякому сумніву хибність тлумачень про якийсь традиційний український антисемітизм і генетичну українофобію євреїв.

5. Проблеми українсько-єврейського порозуміння завжди виникали і виникають на рівні історичного, низького освітнього і наукового ґрунту. Як зазначав відомий український вчений і правозахисник Леонід Плющ: «Фактом є те, що в Україні українці не знають єврейської історії й культури, а євреї – української. Гірше, що євреї України не знають своєї, а українці – своєї культури. На такому ґрунті важко очікувати чогось іншого, ніж мітів, переважно позитивних, про себе, негативних – про інших».

За імперські чи тоталітарні роки заангажовані історики вигадали чимало міфологем, наприклад, про те, що соціальні вибухи в Київській Русі пояснювали єврейським засиллям. Історичні факти спростовують ці твердження. Так, у середньовічному Києві, який був політичним, соціально-економічним і культурним центром однієї із найбільших держав Європи, існували два квартали «Козарі» і «Жидове». Давньоруські літописи не раз згадують їх в різноманітних інтерпретаціях. Юдеї були ремісниками, вправними торговцями. Вірогідно, їх було чимало серед «гостей», які йшли з купецькими караванами «із варяг у греки», «залізним» чи «соляним» шляхами. Щодо повстання і погромів дворів знаті 1113 р., то вони тільки частково зачіпали євреїв, адже носили яскраво окреслений антифеодальний характер, були направлені проти зловживань князя та його найближчого оточення.

Самі ж євреї сприяли швидкому розвитку міст ремесел, торгівлі, економічним зв'язкам Київської Русі. Посилаючись на українського дослідника юдаїки М. Тимофіїва, історик О. Найман зазначає: «Перемогти жидів, погромивши їх будинки, було легко, але обійтись без них не зуміли і, так само як в X та XI ст. до погрому, так і після нього, жиди продовжують відігравати в певних галузях народного господарства України провідну роль і виконують, за браком відповідних елементів серед населення, функцію фінансистів, торговців, шафарів і тоді, в реферуемий період, являються необхідною складовою частиною народного господарського організму. Прихід Володимира Мономаха вніс заспокоєння... Інші князі України також не поборювали жидів» [2].

Російська дворянська та радянська історіографії не раз доводили важливість походів на Схід руських князів з метою «отмстити неразумным хазарам». Цікаво, що і в сучасній Україні міф «хазарської загрози» виявився досить живучим. Князь Святослав заслужив навіть пам'ятник, на якому він нищить хазарсько-іудейську гідру. Міфотворчий сюжет не враховує той факт, що Хазарський каганат, в якому державною релігією був іудаїзм, відігравав важливу роль у транзитній торгівлі Київської Русі. Середньовічна Хазарія славилась своїми економічними здобутками, віротерпимістю, військовим мистецтвом. Довгий час хазари відбивали наступ Арабського Халіфату і різноманітних кочових народів, були своєрідним муром, який закривав від тюркської експансії Східну Європу. Тому не випадково, ламаючи історичні стереотипи, видатний український історик М. С. Грушевський вважав розгром Хазарії київським князем Святославом найтрагічнішою помилкою останнього. Після такого недалекогоглядного знищення східного сусіда Київська Русь опинилась один на один з могутніми кочовими племенами, а з часом виявилась безсилою перед багаточисельним монголо-татарським військом. Думку М. Грушевського підтримувала відома українська дослідниця Н. Полонська-Василенко: «Знищення Хазарського каганату принесло Русі тільки шкоду, бо вона сама неспроможна була боротися проти кочовиків, які протягом століть панували у **стенах**» [3].

Для українсько-єврейського порозуміння козацька доба, на перший погляд, є справжнім тягарем історії. Адже до українсько-єврейських стосунків вона найбільше акумулювала взаємними образами. Часи козацько-селянських повстань XVI–XVIII ст., Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр., Гайдамаччина і Коліївщина не завжди правильно і об'єктивно оцінювались як українськими, так і єврейськими сторонами. Українці вбачали в драматичних подіях нової історії України тільки справедливу ненависть до експлуататорів та панських поплічників, євреї – жахливу різанину, яку можливо тільки порівняти з роками громадянської війни в Росії 1917–1920 рр. та Голокостом.

Дослідниця історії України О. Єфименко зазначала, що євреї в часи визвольної війни опинились між «молотом і ковадлом», маючи на увазі повсталий проти національного і релігійного гноблення український народ і магнатською Річчю Посполитою. Становище євреїв у Польщі, а саме королівські заборони щодо економічної діяльності (ремесло і торгівля), підштовхувало значну частину юдеїв до орендування чи лихварства. Останні навряд чи були янголами і здирали зі своїх боржників якнайбільше. Саме це в очах українців штовхало євреїв у табір поневолювачів. У той же час не має сенсу застосовувати принцип «колективної відповідальності» чи робити всіх євреїв орендарями та лихварями і пояснювати криваві сторінки визвольної війни справедливою карою для іудеїв. Є думка, що «Хроніка» єврейського автора Натана Ганновера, який присвятив визвольній війні свою працю, перебільшує масштаби трагедії. Але самі факти безглуздої жорстокості наводить М. Костомаров. Посилаючись на події в м. Ладижині, він змальовує, як козаки вивели в поле тисячі зв'язаних іудеїв. Спочатку запропонували їм прийняти християнську віру, а коли ті відмовились, знищили всіх до одного, не зважаючи на стать чи вік. У м. Полонному, за свідченнями відомого українського історика, різанина досягла таких масштабів, що кров заливала вікна будинків. А в іншому місті на очах батьків розрізали тіла дітей, розкидаючи шматки тіл в різні боки [4].

Як бачимо, релігійний фактор у відносинах між двома народами відігравав не останню роль. Дуже часто між життям і відданістю юдаїзму євреї обирали останнє. Щоб зрозуміти цей сенс, звернемося до роздуму українського історика Гната Хоткевича: «Жиди втратили політичну незалежність, втратили територію, свою культуру, нарешті мову навіть – і все ж zostалися нацією, їх держала релігія» [5].

У той же час важливе джерело як «Історія Русів» взагалі звертає увагу на інші сторони українсько-єврейських відносин. У тексті твору зустрічаються досить цікаві свідчення, які спростовують як українських, так і єврейських істориків. Змальовуючи події визвольної війни в Галичині, невідомий автор наголошує: «При чому ті із поляків і жидів мешканці, які, не володіючи руським народом, були йому корисні та перебували лише у вільних промислах і ремеслах, полишені на своїх місцях без всякої злоби. А за тими правилами і велике торгове місто Броди, наповнене майже самими жидами, залишене в колишній вольності і цілісності, яко визнане од руських мешканців за корисне для їхніх оборотів і заробітків, а лише у жидів взята помірна контрибуція сукнами, полотнами та шкірами на пошиття мундирів і взуття та на прохарчування військ дещо провізії» [6].

Українсько-єврейські взаємини нового часу дають можливість звернутись до розвідок, які в силу певних причин не досить були популярними ні серед українських, ні серед єврейських дослідників. Аналіз джерел і літератури доводить, що важливу роль серед козацтва відігравали люди не слов'янського походження, наприклад, Бороховичі, Перехрести, Герцики, Крижановські, Маркевичі та ін. Приєднавшись до козацького товариства, єврейські родини швидко породичалися з найдавнішими старшинськими родами і стали невід'ємною частиною української еліти. Саме вони відіграли значну роль в українській історії і культурі. Григорій Герцик – полтавський наказний полковник до самої смерті залишався прихильником гетьмана Мазепи, його дочка Ганна стала дружиною Пилипа Орлика. Анастасія Маркович була дружиною стародубського

полковника Івана Скоропадського, який згодом став гетьманом України [7].

Джерела залишили нам спогади про «жидовина Лейзера», який просив Січ прийняти його у козаки і якому товариством прізвище було поміняно на Лавровського. Його нащадок полковник Лавровський був досить відомою постаттю серед Чорноморського козацтва. Крім цього полковника, були відомі серед чорноморців онуки єврея Рубашевського – один із них став генералом, а інший – осавулом, який був добрим стрільцем, котрий не робив жодного промаху на звіра чи птицю [8].

Єврейські прізвища зустрічаються і серед простих козаків, наприклад, учасників антипольського повстання Криштофа Косинського та Северина Наливайка. Ґрунтовне дослідження козацьких реєстрів 1649–1650 рр. показало, що серед козаків-повстанців засвідчені прізвища єврейського походження: Євреїнових, Жидовинових, Єрусалимських та ін.

Звичайно, розповідь про євреїв-запорозжців буде не повною, якщо не згадати ім'я лицаря-козака Бераха, який відзначився під час московського походу козаків 1611 р. Відомий дослідник С. Боровий не раз згадував його ім'я в своїх працях. Героїчна загибель Бераха від московських шабель оплакувалась всім козацтвом. «О, Боже, як шкода, – пише автор, – що лицар-єврей Берах так сумно загинув, його було порублено і розколото бердишами...» [9]

Відомому українському досліднику Ярославу Дашкевичу належала думка про те, що драматизм українсько-єврейських взаємин носив епізодичний характер майже в 500-річному спільному проживанні двох народів. Посткозацький період української історії євреї і українці існували в цілому мирно, без особливих ексцесів. Якщо залишити за дужками Коліївщину (яка відбувалась через чотири роки після ліквідації Катериною II останнього українського гетьмана), то у відносинах двох народів протягом XVIII–поч. ХХ ст. конфліктів не було. Хоча Уманська різанина євреїв, як і події середини XVII ст., чорними літерами записані в історію і традицію євреїв.

Після Третього розподілу Польщі 1795 р. євреї опинились у складі Російської імперії. Щодо своїх нових підданих

царський уряд проводив політику різноманітних обмежень і утисків. Територія розселення євреїв чи «смуга осілості» перетворилися до 1917 р. на «єврейське гетто». Тут панував окремий єврейський світ: незрозуміла для сусідів релігія, культура, мова (ідиш). Контакти з іншим не єврейським світом знаходились, перш за все, в царині економічних відносин, які в умовах феодално-кріпосницької системи і обмежених внутрішніх ринків симпатії конкурентам один до одного не додавали. Як зазначав відомий історик О. Субтельний, щоб вижити в багатолюдних провінційних містечках з їхніми обмеженими можливостями заробітку та інтенсивною конкуренцією, потрібні були працьовитість, майстерність і кмітливість [10]. Дивно, що колорит єврейського містечка, як осередку єврейської цивілізації, малодосліджений українськими науковцями. Тому нерідко виникають тенденції зарахувати всіх євреїв у лихварі, шинкарі, орендатори. Поза дужками дослідження залишається скрутний стан більшості населення містечок, яке важкою працею заробляло собі на життя. Цікавими з цього приводу були розвідки Н. Лєскова, який намагався відповісти на актуальне для цього часу питання: «Чи дійсно євреї такі страшні та небезпечні брехуни і «експлуататори», як їх змальовують?» [11]. Невелика праця Н. Лєскова стала своєрідним джерелом для спеціальної державної комісії, яку очолив граф К. Пален. Саме він мав з'ясувати причини єврейських погромів у Росії кінця ХІХ ст. Дослідження єврейського питання в Росії Лєсковим можна визначити в кількох авторських тезах:

1. Навіть на територіях компактного проживання євреїв, кількість євреїв-шинкарів не переважає чисельно в цьому промислі неєвреїв.

2. Більшість євреїв займаються столярним ремеслом: кладуть пічки, штукатурять, шиють одяг і чоботи, тримають млини, випікають хліб, ловлять рибу, тримають у своїх руках дрібну і середню торгівлю.

3. У навчанні та на службі євреї завжди старанні. Тому дали найкращий склад медиків, юристів і вчителів.

4. На державній службі, де працюють окремі євреї, не було жодного факту з їх боку розкрадання державної власності.

На завершення своєї праці Н. Лєсков робить досить слушний висновок: «Якби Росія не ображала своїх підданих єврейського походження, була їм не мачухою, а матір'ю, то могла розраховувати на високі патріотичні почуття іудеїв» [12].

В силу історично-традиційних упереджень антисемітські настрої серед частини населення українського села були досить стійкими. Напевне, вони носили об'єктивний характер, оскільки окремі євреї виступали підприємцями, які платили низьку заробітну платню сезонним робітникам. Євреї-торгівці завищували ціни на різноманітні товари, які ставали недоступними для селян. Кредити, які брали селяни у євреїв, мали високі відсотки, що доводило господарів до повного розорення [13]. Український історик Я. Грицак, посилаючись на історико-етнічну спадщину М. Драгоманова, намагається пояснити на ментальному рівні образи українців щодо євреїв: «...Всі євреї на Україні вважають себе станом вище над мужиками-українцями. Мужик – (хлоп або хохол) дурак, хлоп, гадюка, свиня», – нам доводилося чути від найбільш обидливих євреїв, а також вислови, які засвідчують, що євреї відносять себе до числа панських класів, разом із дворянами» [14]. В той же час М. Драгоманов, враховуючи складність міжетнічних діалогів, указав на небезпеку проявів нетерпимості з боку українців до представників інших національностей, зокрема росіян, поляків, євреїв [15].

Якщо значна кількість українського селянства з обережністю і недовірою ставилась до євреїв, то досить важливу позицію в національному питанні зазначить український національно-визвольний рух. У середині ХІХ ст. один із керівників першої української політичної організації М. Костомаров із симпатіями і співчуттям писав про євреїв: «Нам потрібно бажати, щоб юдеї мали цілком рівні права, щоб їм дійсно було надано... велике поле діяльності... ми співчуваємо всякому прагненню євреїв підтримувати і розвивати свої столітні особливості... Всяка ворожість до юдеїв по релігійних розходженнях є в наших очах ознакою крайнього неуцтва і безглузлого фанатизму... Ми шануємо єврейську релігію, тим більше, що до цього зобов'язує нас висота вчення нашої власної релігії» [16].

В єврейському середовищі українські прагнення другої половини ХІХ ст. взагалі були маловідомі і тому викликали здебільшого підозри і байдужість. Юдаїзм, як стержень єврейського життя, як фундамент єврейської самоідентифікації, створював для мешканців містечка досить дотичні відносини в сферах духовного життя з неєврейським світом. Сіоністський рух, народжений в Україні в кінці ХІХ ст. взагалі був націлений на єдину мету – переселення євреїв на історичну Батьківщину – в Палестину. До активного діалогу були здатні тільки обмежені кола українських і єврейських інтелектуалів. Антисемітизм царської Росії, утиски євреїв, погромні хвилі на рубежі ХІХ–ХХ ст., влаштовані царатом, автоматично переносились на українців. Особливість українського національно-визвольного руху якраз і полягала в тому, що, готуючи власні політичні проекти: повалення самодержавства, відродження українського народу та його державності, він всебічно підтримував ренесанс поневолених царатом народів. Єврейський світ і його боротьба за власну самоідентифікацію був прикладом для революційно-демократичних кіл України. Особливо цією ідеєю переймалась інтелігенція. Для Лесі Українки, Івана Франка, Олександра Олеся прообразом товариша по спільній недолі українського народу був єврейський народ з його історичною Батьківщиною Ізраїлем. Коли Леся Українка зверталась до історичної свідомості українців, вона писала: «І ти боролась, мов Ізраїль, моя Україно». Під час першої російської революції 1905–1907 рр. І. Франко, який не раз звертався до єврейської тематики, змальовував образи біблійних героїв, висловлював палку любов до єврейського і українського народів:

*О, Ізраїлю! Якби ти знав,
Чого в серці тим повно.
Якби ти знав, як я люблю тебе,
Як я люблю невимовно!*

Український історик Тарас Гунчак франківський твір «Мойсей» називає перлиною світової літератури. Трагічну долю єврейського народу Іван Франко використовує як метафору недолі українського народу, що століттями шукає своєї землі обітованої, свого Ханаану, права на життя і права бути господарем на своїй землі [17].

На рубежі XIX–XX ст. на політичну сцену майже одночасно виходять єврейський і український національні рухи. Перший – народжується від масового національного пробудження під впливом громад, творів представників літератури «срібного часу» і українського П'ємонту – Галичини. Другий має за собою трагічні наслідки погромів за часів Олександра III та Миколи II. Сіонізм, як засіб виживання євреїв, повернення їх на історичну Батьківщину, став викликом для сотень юдеїв України, які вважали смертельну небезпеку найдалше перебування в Росії.

На відміну від законсервованих радянських тлумачень про сіонізм як різновид фашизму, єврейський національний переселенський рух ставив перед собою три політичні завдання: 1) безпека євреїв, 2) єврейська праця на своїй землі, 3) соціалізм. На зародковому етапі переселенський рух був маргінальною ідеєю, світоглядом невеликої групи єврейських романтиків та ідеалістів. Відносно загальної чисельності євреїв імперії він носив досить обмежений характер. Переселення в Палестину вимагало суттєвих коштів, сил, підтримки з боку єврейських можновладців і меценатів. Більшість єврейського населення знаходилось у маленьких містечках-штетлах, які нагадували собою справжню резервацію – гетто в центрі Європи на початку XX ст. Єврейська молодь, яка по встановленим владою квотам потрапила в Російські університети, дуже швидко опанувала науки революцій, революціонізувалась і поновлювала лави учасників загальноросійського анти-самодержавного руху. Надалі євреї дадуть вагомий відсоток вождів революційного руху в Росії. Але спроба звинуватити євреїв в «єврейській революції в Росії» безпідставна будь з якого боку. Добре відомо, що перша російська революція почалась не з єврейської змови, а з «кривавої неділі» – 9 січня 1905 р. – ганебним розстрілом трудящих за наказом царя Миколи II.

Лютнева революція 1917 р., яка повалила царат, вибухнула з голодних бунтів у Петрограді, між іншим, за найактивнішої участі Волинського полку, що квартирував тоді у столиці [18]. Жовтневі події 1917 р. були тільки продовженням великої російської драми, яка розпочалась на початку XX ст.

Перебуваючи на вершинах революційної ієрархії, євреї ніколи не ідентифікували себе як євреї. Лев Бронштейн (Троцький), на якого і сьогодні списують всі історичні провини: від «червоного терору» до Голодомору в Україні 1932–1933 рр., в «Автобіографії» писав: «Національний момент, який був дуже важливим у житті Росії, не грав в моєму житті майже ніякої ролі... Марксистське виховання поглибило ці настрої, перетворивши їх на активний інтернаціоналізм». Відповідаючи на питання, ким він себе вважає, євреєм чи росіянином, Троцький відповів: «Ні тим, ні іншим. Я – соціал-демократ, інтернаціоналіст» [19].

Немає сумніву, що єврейським дослідникам треба суттєво переглянути ставлення до українського національно-визвольного руху кінця XIX–початок XX ст. Висновки про те, що він носив націонал-радикальний характер, не відповідають дійсності. Адже аналіз 7 програм українських політичних партій початку XX ст. свідчить, що свідоме українство вбачало національне звільнення інших народів історичною метою, як і національно-державні прагнення українців. Тільки УНП (Українські народні партії), як і її лідер М. Міхновський вважали історичними ворогами України росіян, поляків і євреїв [20].

Патріоти і національно свідомі представники українства розглядали союз з етнічними меншинами важливим підґрунтям визвольної боротьби з самодержавством і європейським імперіалізмом. Так, об'єднання українських політичних партій (ТУП) напередодні Першої світової війни вважали важливим кроком до опору самодержавству союз з народами Балтії, Польщі, єврейськими політичними партіями. В цей час єврейсько-українські стосунки досить яскраво окреслились у Галичині, де під час місцевих виборів єврейське населення голосувало за українських кандидатів, євреї, в свою чергу, віддавали свої голоси представникам українства [21].

Українські демократичні кола Наддніпрянщини з симпатіями і співчуттям ставились до єврейського народу, правда, зберігаючи класовий підхід у національному питанні. Досить показовим у цьому контексті є видання Української Радикальної партії «Хто народів ворог?» (1905 р.),

підготовлене М. Доленко (насправді дружиною Б. Д. Грінченка – М. Грінченко). Публікація побачила світ, коли країна вкрилася єврейськими погромами, які чорносотенці виправдовували існуючим ритуальними вбивствами у євреїв та тим, що останні знущаються і обкрадають православний народ. З цього приводу М. Грінченко нотувала: «Ще кажуть, начебто жиди крадуть наших дітей перед своїм Великоднем, випускають із них їх кров і ллють у тісто, як місять мацу. Це брехня, бо мацу жиди місять на самій чистій воді. Так їм велить їхня віра. А брехню цю пускає царський уряд, як йому треба, щоб бито жидів».

Далі М. Грінченко дає оцінку соціальним аспектам українсько-єврейських відносин і заперечує упередженням, що століттями лунали як звинувачення проти євреїв: «Але кажуть про жидів іще, що вони тягнуть з українського народу гроші, розживаються з його. Тут є правда, та тільки треба розібрати, до кого та правда притуляється. Хіба це про всіх жидів можна сказати? Жид – кравець, швець, столяр і всякий інший ремісник тяжкою працею заробляє собі шматок хліба. А от, як були жиди-шинкарі, то ті справді розживалися з наших людей. Прийде в село жид такий, що саме рам'я на йому, а як почне шинкувати, як почне людям набір горілку давати та втрое за неї брати, а далі, як почне людям гроші позичати під землю за великий процент, то так забагатіє, що тисячі має, а люди збідніють». Автор публікації ставить досить резонне питання: «Але ж хіба самі жиди так роблять? А з наших людей не буває хіба глитаїв? Так своїх же не так ненавидять, бо віра бач не жидівська». Загальний висновок публікації: «Жидів уряд дуже тисне...» [22]

Чорносотенна політика самодержавства завжди викликала протест демократичної громадськості України. Українська парламентська громада в Державній Думі Росії засудили масові погроми і вбивства євреїв [23]. М. Грушевський особисто відгукнувся на становище євреїв у Росії, назвав жахливим їх перебування в «смузі осілости» [24].

Суспільні рефлексії на процес М. Бейліса в Києві 1911–1913 рр. стали важливим індикатором подій: по-перше, рівня національної свідомості українців, по-друге,

зростаючого порозуміння між єврейським і українським суспільно-політичними рухами. Під час ганебного процесу в Києві активно поширювалися листівки російських і українських політичних партій на захист М. Бейліса. У поліційних матеріалах засвідчено, що робітник Південно-Російського заводу Іван Ковтуненко роздавав листівки в майстернях із підбурливим до страйку змістом на захист підсудного Бейліса. З відозвою до «товаришів»-студентів звернулася українська фракція соціал-демократів вищих шкіл м. Києва: «Товариші! Справа Бейліса не є справою єврейського народу! Це справа, яка мучить всі недержавні народи, волею історії кинуті в тюрму народів... Кличемо до страйку!» [25]

На захист М. Бейліса виступили відомі представники української громадськості: В. Вернадський, М. Грушевський, С. Єфремов, В. Короленко, П. Чубинський, А. Шептицький, С. Русова та ін. На шпальтах педагогічного журналу «Світло» Русова пояснювала своїм читачам: «На нашій Україні живе кілька мільйонів євреїв, живуть вони здавна, чому ж не ставиться до них, як до усіх людей – братерські, без ганьби, образ?» [26]

Суперечливий розвиток історичних подій дає підстави зробити висновок, що певні кола євреїв не тільки не були симпатиками українських ідей, а і вороже до них ставились. Але, на думку М. Грушевського, їх участь у «протиукраїнських повстаннях» нічого не мала спільного з єврейським національним рухом, який за них несе відповідальності. А ще Михайло Сергійович зазначив важливість українсько-єврейської співпраці, як значущого фактора національних очікувань двох народів [27].

Треба зазначити, що на початку ХХ ст. саме українство виглядало не зовсім консолідовано. 1912 р. в Києві побачила світ праця А. В. Стороженка «Происхождение и сущность украинофильства», видана Клубом російських націоналістів. Сам автор, якщо вірити джерелам, походив із давнього козацького роду. Але до українського руху ставився негативно. Вважав його антидержавним і розглядав як єврейську інтригу [28].

Онтологія українсько-єврейських відносин вимагає досить ґрунтовних сучасних оцінок і нових незалежних

досліджень. Треба сподіватись, що більшість сучасних істориків будуть намагатися подолати нездорові підходи до цієї болючої і суперечливої теми. І в «нелюдському і людському» у відносинах між двома народами обов'язково віддадуть перевагу останньому.

Висвітлення позитивного досвіду українсько-єврейських відносин обов'язково спричинить гуманістичні світоглядні зміни, які трансформують у цьому контексті і дослідницькі підходи.

-
1. Дзюба І. Про українсько-єврейські взаємини [Електронний ресурс]. Режим доступу : historians.in.ua
  2. Найман О. Я. Історія євреїв України. – К., 2003. – С. 76.
  3. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 1. – К., 1992. – С. 106–107.
  4. Костомаров Н. И. Исторические произведения. – К., 1990. – С. 368.
  5. Хоткевич Г. Історія України (до кінця XVI ст.) – К., 1992. – С. 162.
  6. Історія Русів. – К., 1991. – С. 123.
  7. 100 великих загадок історії України / О. О. Попельника, В. В. Петренко та ін. – К., 2009. – С. 214.
  8. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К., 1992. – С. 192.
  9. Боровой С. Евреи в Запорожской Сечи. Исторический сборник. – Ленинград, 1934. – Т. 1. – С. 214.
  10. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 246.
  11. Лесков Н. Евреи в России. – М., 1990. – С. 7.
  12. Лесков Н. Зазначена праця. – С. 15, 19, 20, 21, 24.
  13. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996. – С. 64.
  14. Так само.
  15. Драгоманов М. Вибрані праці. – Кн. 2. – К., 2007. – С. 71.
  16. Цит. за: Кабанчик І. Б. Євреї в Україні : навчально-методичні матеріали. – К., 2001. – С. 8.
  17. Гунчак Т. Історичні підстави політики Центральної Ради до національних меншин / Єврейська історія та культура в Україні : матеріали конференції. – К., 1993. – С. 44.
  18. Мороз В. Україна в XX ст. – Тернопіль, 1992. – С. 82.
  19. Вдовин А. Русские в XX веке. – М., 2004. – С. 10.

20. Самостійна Україна. Збірник програм політичних партій початку ХХ століття. – Тернопіль, 1991. – С. 4.
21. Грицкевич А. П. Борьба за Украину 1917–1921. – Минск, 2011. – С. 159.
22. Доленко М. Хто народові ворог? – Львів, 1905. – С. 22–23.
23. Украинский вестник. – 1906. – № 6. – С. 391.
24. Украинский вестник. – 1906. – № 7. – С. 95.
25. Левітас Ф., Рибаків М., Пригула І. Справа Бейліса і українська громадська думка. – К., 1993. – С. 6–8.
26. Проскура О. Українсько-єврейські взаємини в рефлексії інтелігенції // Єврейська історія та культура в Україні : матеріали конференції. – К., 1994. – С. 114.
27. Грушевський М. На порозі нової України. – К., 1991. – С. 42.
28. Дзюба І. Про українсько-єврейські взаємини [Електронний ресурс]. Режим доступу : historians.in.ua.

Надія Литвин

ЕМІГРАЦІЙНИЙ УРЯД ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ: ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ТА ПРОГРАМА ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА

У статті показано особливості зовнішньої політики уряду Західно-Української Народної Республіки в 1920–1923 рр., проаналізовано її конституційні проекти щодо організації центральної і місцевої державної влади, прав громадян суверенної, національної, правової та соціальної держави.

Ключові слова: Західно-Українська Народна Республіка, Антанта, Польща, зовнішня політика, конституційні проекти.

Nadiya Lytvyn. Emigratory government of West Ukrainian National Republic: foreign policy and state building program. In the article was shown the features of foreign policy of government of West Ukrainian National Republic in 1920–1923, was analysed its constitutional projects concerning the organization of central and local state power, rights of the citizens of sovereign, national, legal and social state.

Keywords: West Ukrainian National Republic, Entente, Poland, foreign policy, constitutional projects.

Комплексний аналіз співвідношення міжнародних і внутрішніх чинників у вирішенні долі української державності періоду Визвольних змагань першої чверті ХХ ст. є важливою науковою проблемою, яку започаткували радянські (О. Карпенко, Ю. Сливка, Р. Симоненко) та діаспорні (М. Лозинський, В. Верига, С. Ярославин) дослідники, а продовжили в останнє двадцятиріччя сучасні українські (Л. Гентош, М. Кугутяк, М. Литвин, С. Макарчук, О. Павлишин, О. Павлюк, В. Піскун, О. Реєнт, О. Рубльов, Б. Тищик) і зарубіжні (М. Клімецький, Р. Потоцький) науковці.

Мета пропонованої розвідки – на основі критичного аналізу доробку істориків, політологів, юристів і нововідкритих документів дипломатії виокремити особливості зовнішньої політики ЗУНР у 1920–1923 рр., узагальнити її правно-політичні документи щодо майбутнього державно-політичного розвитку.

Розпад імперій Романових і Габсбургів спричинив появу на карті Європи низки національних демократичних держав, а серед них Української Народної Республіки і ЗУНР, які об'єднали свої зовнішньополітичні і внутрішні потуги у січні 1919 р. Однак інтервенція Польщі та більшовицької Росії перервали національне державотворення соборної УНР. Розійшлися і зовнішньополітичні пріоритети наддніпрянських і галицьких політиків. Лідери УНР прагнули заручитися військово-політичною підтримкою відродженої Польщі, а лідери ЗУНР шукали порозуміння з провідниками білої Росії, представниками Антанти. Остаточно зовнішньополітичні плани Директорії УНР і Національної Ради ЗУНР розійшлися навесні 1920 р., коли були заключені Варшавські угоди, що передбачали підпорядкування Східної Галичини Польщі. Це викликало спротив керівників ЗУНР і української громадськості краю [16, с. 57–58].

Наприкінці 1919 р. провідники ЗУНР перебралися до знайомого Відня (до Першої світової війни дехто з них обирався до парламенту), де продовжили відстоювати право

поневолених українців Східної Галичини на державно-політичне самовизначення. Згідно з розпорядком Диктатора ЗУНР Є. Петрушевича від 25 липня 1920 р., у австрійській столиці сформовано третій уряд – Колегію Уповноважених Диктатора ЗУНР. Відразу ж нового міністра закордонних справ С. Витвицького призначено керівником делегації на конференцію у Парижі й головою дипломатичної місії в Лондоні [14, с. 88–89].

У цей час уряд розробляв не лише зовнішньополітичну стратегію, але й програму внутрішньої розбудови ЗУНР (Галицької республіки). Важливі правно-політичні документи уряду підготував член Національної Ради, відомий учений-конституціоналіст С. Дністрянський, який на той час мешкав у Празі [1, с.10–40; 9; 18; 21]. Зокрема, 1920 р. він запропонував галицькому керівництву «Проект Конституції Західно-Української Народної Республіки», який складався із трьох глав: «Держава і право», «Державна влада», «Право народів на самовизначення». Перша глава містила три розділи: «Правова держава», «Людські та громадські права», «Права народу». Друга глава складалася із розділів: «Основи державної влади», «Організація народної волі», «Виконання народної волі». Третя глава не структурована. У вказаному проекті закладено основи конституційного ладу реорганізованої ЗУНР, яка мала стати правовою, самостійною, демократичною і національною державою. Державна влада мала будуватися за принципом розподілу на законодавчу, виконавчу і судову. Держава визнавала також місцеве самоврядування [19, с. 64–67, 161–185]. У проекті конституції підкреслено, що держава визнає людину з її правами та свободами важливою соціальною цінністю. До особистих прав і свобод громадян віднесено право на недоторканість особи і житла, свободу поселення і пересування, таємницю особистого життя, свободу совісті, свободу наукової творчості та промислу. Визнано й політичні права і свободи громадян: право на свободу зборів, створення громадських спілок, право на подання петицій, свободу думки і слова, виборче право осіб (після 21 року). Толерувалася діяльність преси, яку можна було заборонити лише при порушенні законів.

Військовозобов'язані чоловіки підлягали військовій службі. Конституція також зобов'язувала громадян сплачувати обов'язкові податки, здобувати початкову освіту. Не забуто й пункт про захист інтелектуальної власності [19, с. 67–68, 165].

Законодавчі функції мав здійснювати однопалатний парламент – Народна палата, яка обиралася на чотири роки на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Передбачалося також створення парламентських комітетів, зокрема по законодавству. Загальне керівництво парламентом здійснював голова Народної палати та два його заступники, які обиралися з числа депутатів. З метою дотримання національних інтересів члени Народної палати поділялися на три національні курії. Зокрема, перша курія об'єднувала всіх українців, друга – поляків, третя – інші національності (євреїв, німців). Президент республіки як глава держави і глава виконавчої влади, головнокомандувач збройних сил обирався з числа громадян української національності, що досягли 35 років [19, с. 179]. Президент не міг бути одночасно членом Народної палати. Вибори президента мали відбуватися одночасно з виборами в Народну палату. Для здійснення народної волі поруч з президентом як главою виконавчої влади в державі важливе місце відведено Прибічній раді при Президентові та уряді, яка у складі шести осіб мала допомогти очільникам держави у проведенні зовнішньої політики та організації збройних сил [19, с. 180].

Головним виконавчо-управлінським органом держави визначено уряд – Державну раду, яку призначає Президент. Державній раді підпорядковувалися міністерства – внутрішніх справ, фінансів, релігії та освіти, сільського і лісового господарств, торгівлі і промислу, сполучень. Реорганізовувалася і судова система, яка включала як окремі інституції суди, Державний судовий трибунал, Голову Державної юстиції. Судді призначалися президентом республіки «остаточно і на все життя». У третій главі, що присвячувалася праву народу на самовизначення, підкреслено: «Кожен громадянин має не тільки право на використання своєї рідної мови в установах і судах, але він може вимагати,

щоб зовнішня ділова і судова мова була рідною мовою того чи іншого громадянина. Службовці і судді повинні тому володіти національними мовами громадян» [19, с. 185].

Однак в силу різних обставин цей конституційний документ не було впроваджено в життя. Своє бачення правно-політичного будівництва національної держави С. Дністрянський також виклав у працях «Нові проекти української конституції» (1920), «Проекти української конституції» (1921), «Нова держава» (1923) та ін. [9; 19, с. 85; 20, с. 93–105].

Поряд із законотворчою роботою галицький уряд здійснював активну зовнішньополітичну діяльність, зокрема намагався заручитися підтримкою десятків країн Європи та Америки. Особлива увага зверталася на дипломатію Великобританії та Чехословаччини, яка відзначалася певною толерантністю до східногалицької проблеми. Відправлено також дипломатичні місії до США (керівники Ю. Бачинський, згодом Л. Цегельський, Л. Мишуга), Канади (І. Боберський), де галицькі політики намагалися заручитися підтримкою керівництва цих країн та української діаспори. Відтак у Канаді започатковано збір «Державної позички» для розвитку ЗУНР [15, с. 108–109].

До зовнішньополітичної діяльності також залучено члена Національної Ради ЗУНР, митрополита Греко-католицької церкви А. Шептицького. Зокрема, 1921 р. він зустрівся з прем'єром Франції А. Бріаном, якому передав меморіал, де зазначено, що єдиною розв'язкою болючої проблеми є «уконституювання Східної Галичини такої держави як Швейцарії Сходу». У тому ж році митрополит також зустрівся у Вашингтоні з президентом США В. Гардінгом, де розповів про трагічне становище Східної Галичини [15, с. 115]. Аналогічні місійно-дипломатичні поїздки митрополит здійснив і по країнах Західної Європи [2; 3; 4, с. 305–428; 22, sygn. 86, k.30].

Зовнішньополітичні акції ЗУНР та інших країн регулярно висвітлював часопис Уряду преси і пропаганди «Український прапор» (Відень, редактор-видавець С. Баран, згодом І. Німчук), який офіційно поширювався в Австрії, Чехословаччині, Югославії, Німеччині, Англії, США, Канаді, країнах Латинської Америки. Тижневик інформував

читачів про розгляд українського питання на міжнародних форумах у Парижі (1919–1923), Ризі (1920–1921), Спа, Севрі (1920), Женеви (1921), Генуї (1922), участь у них представників ЗУНР, УНР, УСРР, публікував офіційні урядові документи, матеріали українських партій Галичини, інформував громадськість про репресивні акції польської і румунської влади проти поневолених західних українців [5; 10; 12; 13; 17].

27 вересня 1920 р. делегація ЗУНР на Ризькій конференції (К. Левицький, Е. Брайтер, О. Назарук, Л. Мишуга) заявила президії цієї конференції: «Дев'ятимісячною однодушною обороною (листопад 1918–липень 1919 рр. – *Н. Л.*) виявив наш народ рішучу волю жити самостійним державним життям. Всякі твердження, мовби населення Східної Галичини хотіло злуки з Польщею, – незгідні з дійсністю» [7, с. 197–198]. 18 березня 1921 р., всупереч галицькому і наддніпрянському проводам, Польща підписала у Ризі мирний договір з радянськими республіками Росії і України, згідно з яким визнано УСРР, що фактично відмовилася від Східної Галичини [11, с. 388]. На жаль, під час ризьких переговорів делегації УНР і ЗУНР знову не зуміли об'єднати зусилля для спільного захисту національних інтересів України.

Враховуючи нову геополітичну ситуацію на сході Європи, уряд Є. Петрушевича 30 квітня 1921 р. запропонував Лізі Націй у Женеві проект «Основи державного устрою Галицької Республіки», що передбачав утворення на території Східної Галичини незалежної соціально-правової республіки, покликаної забезпечити добробут своїх громадян і добросусідські міжнаціональні та міждержавні відносини у Центрально-Східній Європі, де утворилася низка демократичних держав. Зокрема, у документі стверджено, що «державна територія Галицької Республіки покривається від сходу, півночі і півдня з границями колишнього австрійського краю Галичини та простягається на захід, українською етнографічною областю аж до Перемишля (включно), так що від Перемишля аж по Сянік творить ріка Сян західну границю» [6, с. 566]. Згідно з проектом, державною нацією поряд з українською визнано польську і

європейську. Вибори до парламенту (Державної ради) пропонувалося здійснити за трьома національними куріями. Очолити республіку мав президент, якого обрали б з-поміж українців. Посади віце-прем'єрів мали обійняти найбільші національні меншини – поляки і євреї. Державними мовами пропонувалося вважати українську, польську і єврейську, українська визначена внутрішньою урядовою. Державними службовцями могли стати лише громадяни республіки, що володіють «найменше двома мовами національностей держави». Охорону держави та її кордонів мала здійснювати армія, яка мала функціонувати «на основі загальної військової служби» [6, с. 566–575]. Вказаний документ було надіслано не лише Лізі Націй, але й керівникам зарубіжних держав, зокрема США [6, с. 575–576].

Однак цей конституційний проект не підтримала Ліга Націй, залишивши східногалицьке питання не розв'язаним. До того ж не вдалося порозумітися галицьким політикам із наддніпрянцями. Як правило, цьому нерідко перешкоджала польська і радянська дипломатія, їхні спецслужби. Діяльність української політичної еміграції відстежувалася більшовицькою агентурою, співробітниками дипломатичного представництва УСРР у Відні. Вони робили все, щоб добитися прихильності опонентів, зокрема й урядовців ЗУНР, яких прагнули загітувати до повернення в радянську Україну [16, с. 519–532].

Як бачимо, еміграційний уряд Є. Петрушевича прагнув перетворити Східну Галичину у нейтральну «Швейцарію сходу Європи», заохочуючи Францію, Великобританію, США до інвестицій у Дрогобицький нафтовий басейн. У ноті Є. Петрушевича до Ради послів країн Антанти від 18 квітня 1921 р. стверджено, що відроджена Галицька Республіка має стати «забралом миру на сході Європи». У ній також стверджено її важливе геополітичне значення у цій частині Європи: «Східна Галичина, що своєю територією (55330 км²) і числом населення (5450000 мешканців), скарбами природи (як нафта, сіль, калій, вугіль, плідна земля і ліси) та соціальними відносинами, котрі основуються на значно переважаючому хліборобському населенні, прив'язанім до рідної землі та недоступнім до

комуністичних переворотів...» [7, с. 624–625]. В аналогічній ноті Є. Петрушевича від 14 червня 1921 р. доводиться, що нейтральна Галицька Республіка має стати «природним помостом для держав Середньої і Західної Європи до нав'язання господарсько-торговельних зносин з Україною і Росією» [7, с. 731–732].

Наприкінці 1921 р. галицька дипломатія також поширила урядовий реферат «Політико-географічне й економіко-географічне значення Східної Галичини для розв'язання проблем Східної Європи», в якому підкреслено важливе геостратегічне становище краю, що підтвердили події Першої світової війни; піддано критиці російську експансіоністську політику щодо західних земель України: «Коли Польща задержить Галичину, то, без сумніву, попаде в стан хронічного конфлікту з Росією... Для Великої України Східна Галичина – національно найсвідоміша серед усіх українських земель, та, оставши під Польщею, буде другим виданням Ельзас Льотарингії» [7, с. 899–900].

Особливу увагу галицька дипломатія приділяла взаєминам із Чехословаччиною, де діяли табори та робітничі бригади інтернованої Української галицької армії (Німецьке Яблонне, Ліберці, Йозефів та ін.). Власне ця держава, на думку С. Витвицького, мала би отримати велику вигоду від незалежної і сильної Галицької Республіки, оскільки дістала би в Галичині «ринок збуту для свого промислу і нагоду корисно інвестувати свій капітал при відбудові нашого знищеного війною краю». Водночас цей дипломат вважав, що «Союз Східної Галичини з Україною, Білою Русією, Литвою, Естонією, подиктований життєвими інтересами тих країв, поставить трівку бар'єру між Польщею і Росією та облегшить становище Чехословаччини на случай польських воєнних замислів супроти неї» [7, с. 273]. Як відомо, Прага і Варшава тривалий час не могли визначити спільний кордон двох держав.

Однак країни Антанти у своїй східноєвропейській політиці зробили ставку не на ЗУНР, а на національно консолідовану Польщу, якій дозволили у березні 1923 р. інкорпорувати Східну Галичину, яка до 1939 р. стала осередком сепаратизму у цій поліетнічній державі.

У міжвоєнний період у регіоні активно діяли праворадикальні, ліворадикальні і центристські політичні сили, які виступали проти поневолення краю Другою Річчю Посполитою. Уряд УРСР надавав матеріальну підтримку західноукраїнським комуністам через представників посольства у Варшаві та Генерального консульства СРСР у Львові. Еміграційний уряд ЗУНР після опублікування протестаційної заяви у березні 1923 р. саморозпустився, а його керівник перебрався до Берліна, де знайшов підтримку в середовищі українського консервативного табору.

Як бачимо, керівництво ЗУНР прагнуло будувати державно-політичний організм на принципах верховенства народного суверенітету, пріоритетності національного права у поєднанні із толерантністю до представників національних меншин і народів інших країн, на засадах поваги до прав народу і людини. Самостійна ЗУНР (Галицька республіка) мала стати осердям національно-визвольного руху у боротьбі за соборну Українську державу.

---

1. Академік Станіслав Дністрянський. 1870–1935 : Біобібліографія / [упор. М. Мушинка]. – К., 1992. – 94 с.

2. Бурачок Л. Канадський період діяльності Осипа Назарука (1922–1923) / Лілія Бурачок // Галичина. – 2001. – № 5–6. – С. 254–257.

3. Галицька-Дідух Т. В. Дипломатична боротьба навколо проблеми українського представництва на мирній конференції в Ризі (вересень 1920–березень 1921 рр.) / Т. В. Галицька-Дідух // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 100–109.

4. Гентош Л. Ватикан і виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та українсько-польський конфлікт у Галичині (1914–1923) / Ліліана Гентош. – Львів, 2006. – 456 с.

5. Державно-правна основа Східної Галичини як Галицької Республіки // Український прапор. – 1922. – 14 січня.

6. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали / [упор. О. Карпенко, К. Мицан]. – Івано-Франківськ, 2001. – Т. 2. – 712 с.

7. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали / [упор. О. Карпенко, К. Мицан]. – Івано-Франківськ, 2011. – Т. 5. – Кн. 2. – 948 с.

8. Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 / Орест Красівський. – К., 2008. – 544 с.

9. Кульчицький В. С. Суспільно-політичний лад і право Західноукраїнської Народної Республіки 1918–1923 рр. / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик // Історія держави і права України. – Львів, 1996. – С. 173–196.

10. Левицький Є. Наша орієнтація / Євген Левицький // Український прапор. – 1920. – 16 січня.

11. Нариси з історії дипломатії України / [відп. ред. В. Смолій]. – К., 2001. – С. 388.

12. Нота Уряду Західної УНР до Найвищої Ради // Український прапор. – 1920. – 25 липня.

13. Ноти Уряду Західної України до Найвищої Ради в справі останніх польських репресій у Східній Галичині // Український прапор. – 1921. – 29 січня.

14. Павлишин О. Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки (1918–1919) / Олег Павлишин. – Львів, 2008. – 224 с.

15. Павлюк О. В. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923) / Олександр В'ячеславович Павлюк. – К., 1996. – 188 с.

16. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття) / Валентина Піскун. – К.; Нью-Йорк, 2006. – 672 с.

17. Справа Східної Галичини // Український прапор. – 1922. – 4 лютого.

18. Стецюк П. Проект Конституції Галицької держави академіка Станіслава Дністрянського / Петро Стецюк // Проблеми утвердження правової держави і захисту прав людини в Україні. Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Львів, 1996. – Вип. 33. – С. 74–77.

19. Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст / Петро Стецюк. – Львів, 1999. – 232 с.

20. Український вільний університет в Празі, в роках 1921–1926. – Прага, 1927. – 213 с.

21. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 26. – Оп. 14. – Спр. 2317. – Арк. 1–2.

22. Archiwum Akt Nowych w Warszawie. – Ambasada RP w Paryżu.

Сергій Полтавець

СПРИЙНЯТТЯ СУСПІЛЬСТВОМ ФЕНОМЕНУ «ВЛАДИ» НАПЕРЕДОДНІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

Розглянуто причини зміни ставлення до влади Речі Посполитої на українських землях напередодні Української національної революції середини XVII ст. Простежується внутрішня готовність суспільства перед революцією до сприйняття та легітимації гетьманської влади.

Ключові слова: феномен «влади», гетьманська влада, старшинський олігархізм, політична система.

Sergiy Poltavets. Public perception of the phenomenon of «power» on the eve of the Ukrainian National Revolution of the XVII century. The reasons of change in attitude to power of Rech Pospolyta over Ukrainian lands on the eve of the Ukrainian National Revolution of the XVII century are analyzed in the article. The internal readiness of society to accept and legitimize the Hetman's power before the Revolution is traced.

Keywords: phenomenon of «power», the hetman power, senior officer' oliharhizm, political system.

Українська політична історія середини XVII ст. чи не найскладніший відрізок вітчизняної історії. З моєї точки зору, цей відрізок принаймні найбільш насичений такими історичними подіями, котрі справили визначальний вплив на подальший розвиток державних, а отже й владних інститутів на етнічних українських землях. Дослідженням феномену «влади» дотично займались майже всі вітчизняні та зарубіжні вчені, в коло наукових інтересів яких потрапляли державотворчі зусилля наших предків у зазначений період часу. Серед них слід назвати праці О. Апанович, В. Борисенка, С. Величенка, В. Голобуцького, О. Гуржія, Я. Дашкевича, Д. Донцова, Я. Качмарчика, М. Костомарова, Б. Крупницького, Л. Кубалі, Т. Мацьківа,

О. Оглоблина, С. Плохія, В. Потульницького, П. Саса, Ф. Сисина, О. Субтельного, О. Толочка, П. Толочка, Т. Чухліба, Я. Федорука, І. Шевченка. На особливу увагу заслуговують роботи М. Грушевського, В. Липинського, Л. Окиншевича, А. Яковліва, І. Крип'якевича, Ф. Шевченка, В. Смолія, В. Степанкова, Ю. Мицика, Н. Яковенко, В. Горобця. В центрі уваги досліджень відомих українських вчених В. Смолія та В. Степанкова знаходяться проблеми формування та функціонування владних інститутів новоствореної козацької держави [1, с. 95–109] та становлення української політичної системи [2, с. 202–239]. У свою чергу, вітчизняний історик В. Горобець, вивчаючи політичний режим Гетьманату, намагався порівняти його (режим – П. С.) з аналогічними структурами Правобережної України, Слобожанщини та Запорізької Січі [3, с. 6–50]. Пропонована стаття має на меті «вихопити» особливості сприйняття влади українським суспільством напередодні Української національної революції середини XVII ст.

При дослідженні механізмів взаємодії гетьманської влади та старшинської опозиції визначальними є поняття «влади» та «опозиції». Характер їх взаємодії, як побачимо, буде суттєво відрізнятися в процесі розгортання національної революції – від тісної співпраці до відкритої конфронтації, яка переходить у політичну та збройну боротьбу. І це буде боротьба за владу. Твердження, що найважливіша складова політичної системи – це влада, є аксіоматичним у політичній науці. Оскільки поняття «влади» є досить об'ємним, для того щоб з'ясувати всю багатомірність його змістовної частини, спробуємо навести декілька варіантів його визначення. При цьому слід зважати, перш за все, на те, як трактувався цей феномен у процесі суспільних змін, та простежити його еволюцію в історії світової та вітчизняної політичної думки.

Давньогрецький філософ Аристотель у своїй «Політиці» писав: «Оскільки управління в державі – те саме, що й політична система, остання ж ототожнюється з верховною владою в державі, то звідси неминуче випливає, що ця верховна влада мусить перебувати або в руках одного, або багатьох, або більшості» [4, с. 224]. У своїй праці

«Державець» Н. Макіавеллі писав, що володаря не варто звинувачувати у надмірній жорстокості, бо той, хто бажає творити одне тільки добро, безсумнівно, загине серед людей, яким ця якість не притаманна. Саме тому «державцю, який бажає зберегти свою владу, треба навчитись бути недобрим та користуватись цим вмінням за необхідності» [5, с. 403]. Французький політичний мислитель Жан Боден у своїх роздумах про походження та природу влади, зокрема зазначав: «Народ или властители государства могут без каких-либо условий отдать суверенную и вечную власть какому-либо лицу с тем, чтобы он по своему усмотрению распоряжался имуществом [государства], лицами и всем государством, а затем передал это кому захочет совершенно так же, как собственник может без всяких условий отдать свое имущество единственно лишь по причине своей щедрости...» [6, с. 103] Будучи переконаний в тому, що суверенний володар не повинен підкорятися волі інших людей, бо тільки так він зможе творити потрібні та відмінити зайві закони, Боден тим не менш визнає, що «абсолютная власть государей и суверенных властителей никоим образом не распространяется на законы Бога и природы» [6, с. 104]. У січні 1649 р., обґрунтовуючи перед польськими послами легітимність своєї влади, Б. Хмельницький стверджував: «Правда то есть, жем лихий і малий чоловік, але мі то бог дав, жем есть единовладцем і самодержцем руським;» [7, с. 117], «...Я можу розпоряджатися в цьому краї. Київ – моє місто, я пан – воєвода київський. Бог мені дав його при допомозі моєї шаблі...» [7, с. 119].

У період між 1596 та 1704 рр., тобто протягом майже 110 років, на теренах Європи змагалися дві політичні концепції, одна – умовно «прогресивна»: про природне походження влади, інша – умовно «регресивна»: про її божественне ество. Досить промовисто цю боротьбу ілюструють концепції англійських філософів Томаса Гоббса та Джона Локка. Так, наприклад, Т. Гоббс у своїй роботі «Левіафан», обґрунтовуючи потребу суспільства у справедливій владі, писав: «Така загальна влада, яка була б здатна захистити людей від чужинців та несправедливостей стосовно одне

одного, а отже забезпечити їм спокій..., а також жити у статках, може бути створена шляхом концентрації всієї сили та влади в одній людині або в групі людей, які більшістю голосів могли б об'єднати всі волі людей в одну єдину волю» [6, с. 112]. Цей процес, на думку Гоббса, – наслідок зваженого рішення більшості населення, що являє собою реакцію суспільства на додержавний природний стан речей, коли люди існували в умовах «війни всіх проти всіх», коли немає ні правого ні винного, немає загальної влади, немає несправедливості, бо немає закону.

У свою чергу, Джон Локк, обґрунтовуючи принципи розподілу влади в суспільстві, в роботі «Два трактати про правління» стверджував: «...Для правильного розуміння політичної влади та з'ясування джерела її виникнення потрібно розглянути, в якому природному стані перебувають усі люди, а це – стан повної свободи, з точки зору їхніх дій, і свобода розпоряджатися своїм майном та самим собою у відповідності до того, що вони вважають для себе підходящим у межах закону природи, не питаючи дозволу в когось іншого і незалежно від будь-якої волі» [6, с. 115]. Даючи визначення феномену влади, автори «Політичної енциклопедії», виданої у Санкт-Петербурзі 1907 р., акцентували увагу на різних його складових. Так, наприклад, Н. Рейнгардт зазначав: «Во всякомъ обществѣ существуютъ органы, функція которыхъ заключается въ реагированіи на отдѣльныя части его и въ направленіи ихъ къ извѣстной цѣли; направляющая сила, которая принадлежитъ этимъ органамъ, называется В., а обязательность ея требованій – авторитетомъ. По сферѣ дѣятельности и по употребляемымъ средствамъ В. раздѣляется на духовную (spirituelle) и свѣтскую (temporelle): первая дѣйствуетъ въ сферѣ моральной и религіозной, употребляетъ средствомъ воздѣйствія убѣжденія и слова; вторая, регулируя поступки, употребляетъ для достиженія своей цѣли принужденіе физическое или моральное, въ качествѣ угрозы» [8, с. 416]. У свою чергу, редактор видання Л. Слонімський акцентує увагу читача на такій визначальній характеристиці влади як «законний авторитет». Він переконаний: «При правильномъ ходѣ государственныхъ дѣл не можетъ быть

антагонизма или противоположности интересовъ между В. и народомъ, хотя могутъ возникать разногласія и конфликты между органами В. и общественнымъ мненіемъ по отдѣльнымъ вопросамъ или случаямъ;...» [8, с. 417] Як бачимо, навіть в умовах самодержавної Російської імперії найголовніша характеристика влади – її законність, «легітимність» відіграла не останню роль. При цьому важливим для нас у характеристиці цього феномену є те, що, на думку тогочасних вчених, за народом зберігається право на зміну влади, якщо вона суперечить інтересам народу.

Сучасна політична наука має велику кількість дефініцій «влади». Ставлячи за мету перерахувати їх усі, ми вимушені були би присвятити цьому не один десяток сторінок. У найзагальнішому вигляді «владу» можна визначити як: «здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на діяльність, поведінку людей та їх об'єднань за допомогою волі, авторитету, права, насильства; організаційно-управлінський та регуляторно-контрольний механізм здійснення політики» [9 с. 209]. Російські фахівці у галузі кратології пропонують декілька варіантів визначення поняття «влади»: «1) способность, право и возможность распоряжаться кем-либо и чем-либо; оказывать решающее воздействие на судьбы, поведение и деятельность людей с помощью различного рода средств – права, авторитета, воли, принуждения; 2) господство над людьми; 3) система государственных органов; 4) лица, государственные служащие, органы обличенные соответствующими государственными, административными полномочиями» [10, с. 42].

Вітчизняні вчені, зокрема, В. Бебик визначає владу як «особливий вид суспільних відносин, який полягає у спроможності суб'єктів влади нав'язувати свою волю, спрямовувати, регулювати і контролювати поведінку та діяльність людей за допомогою адміністративно-правових, соціальних і психічних засобів впливу» [11, с. 112].

Запропоновані вище дефініції, попри певну відмінність у підходах, містять обов'язкову згадку про волю, право, авторитет, примус. Як бачимо, від античності і до сьогоденного дня для наукового загалу у визначенні влади

відправною точкою залишається грецьке коріння цього слова, бо в перекладі з грецької «kratos» означає силу, владу, могутність, панування, перемогу. До сьогодні влада часто сприймається, перш за все, як примус, тобто передбачається ситуація, коли суб'єкт влади змушує об'єкт під примусом робити те, чого б останній не робив із власної волі. Аналізуючи характер гетьманської влади за часів Б. Хмельницького та й в подальший період існування козацької державності на етнічних українських землях ми приймаємо як найбільш прийнятну дефініцію «влади», запропоновану В. Бебиком. При цьому зауваживши, що серед величезної кількості наявних у науковій літературі визначень феномену «влади», наведені вище дефініції найоптимальніші, все ж залишаю за собою право акцентувати увагу на тому чи іншому її аспекті, що не знайшов свого розвитку у визначенні д. політ. наук В. Бебика.

Будь-яке явище суспільного життя, в тому числі й таке багатогранне, неоднозначне та суперечливе за своєю суттю як «влада» передбачає наявність еволюційних, а подекуди й революційних змін у підходах до його розуміння, трактування, а особливо втілення. Саме «втілення влади», його практична, можна сказати, прикладна сторона й буде становити предмет нашого подальшого розгляду. Розглядати владу «Великого Богдана», як називав його В. Липинський, абсолютно ізольовано від наявних у суспільстві ідей та тих політичних процесів, які передували або стали наслідком політики гетьмана Б. Хмельницького, неможливо з декількох причин. По-перше, ми маємо врахувати загальний стан суспільства, а саме наявні в ньому протиріччя у вигляді ідей, прагнень, проектів реформування політичної системи (в нашому випадку мова йде про Річ Посполиту), в тому числі й спроб їх реалізації вдалих чи невдалих не так важливо. По-друге, в цьому контексті нас цікавить, які з політичних ідей, що закладалися в зміст того чи іншого політичного проекту, наприклад Й. Верещинського чи С. Наливайка, знайшли своє продовження, можливо в дещо трансформованому чи модифікованому вигляді, в політичній практиці українських гетьманів, починаючи від Б. Хмельницького до гетьмана К. Розума

(Розумовського). По-третє, ми повинні, аналізуючи заяви, універсали та практичну політичну діяльність Б. Хмельницького, спробувати вичленити найважливіший елемент його політичної концепції, а саме її «кратологічну» складову. Тут йдеться, перш за все, про рівень його політичного мислення, лідерські здібності, «харизму» вождя, геній полководця, талант дипломата. До кожної з перелічених якостей, на наш погляд, ми вповні можемо поставити префікс «най». Саме тому, попри досить полярні оцінки політичної діяльності найвідомішого гетьмана України, які присутні у вітчизняній та зарубіжній історіографії, вважаю його найбільш послідовним та успішним політичним лідером серед плеяди попередників і послідовників.

Початок національної революції середини XVII ст. на українських землях попри те, що у багатьох джерелах та наукових працях його називають «вибухом», не був чимось випадковим і неочікуваним. Бо навіть «вибух», за своєю природою можемо розкласти на певні складові, за відсутності однієї з них його б не відбулося. Інша справа, що процес визрівання суперечностей був досить протяжним в часовому вимірі. Те, що сталося з чигиринським сотником Б. Хмельницьким у березні-квітні 1647 р., відбувалося так часто з іншими дрібними шляхтичами, що так звані «наїзди» якщо не стали загальною практикою польських магнатів та їх підопічних, то принаймні не становили якогось виключення. Внутрішній антагонізм між власниками великих латифундій та дрібними землевласниками на теренах Речі Посполитої, що породжував локальні міжособистісні юридичні, а часто й військові конфлікти, тягнувся ще з кінця XV ст. Можлива причина такої конфліктності лежить, мабуть, у тій егоїстичній складовій людського ества, котра завжди притаманна будь-якій людській істоті. Якщо апріорі вважається, що життя для людини є найвищою цінністю, то судження Н. Макіавеллі: «люди скоріше забудуть про смерть батька, ніж про втрату спадку» [5, с. 408] теж має під собою певні об'єктивні підстави, що, на жаль, підтверджується діяльністю багатьох представників козацької еліти в той період вітчизняної політичної історії, який ми досліджуємо.

Конфліктам у сфері власності між великим магнатом і дрібним землевласником (шляхтичем) присвячена суттєва змістовна частина у роботах суспільно-політичного характеру: «Напучення польському королю Сигізмунду Августу», «Промова до польської шляхти про ведення війни проти турків», «Квінкункс, тобто взірець устою польської держави», «Щорічні записи від смерті Сигізмунда Старшого», «Життя і смерть Яна Тарновського» одного з видатних українських гуманістів Станіслава Оріховського. У «Напученні польському королеві Сигізмунду Августу» С. Оріховський звертає увагу короля на становище руських земель у Речі Посполитій: «...люд у Русі нещасливо гине. Та ще як гине! Цього без сліз і розповіді неможливо: ніхто людей не захищає, ніхто не боронить; міста попалено, фортеці зруйновано; багатьох славних лицарів посічено або забрано в полон» [12, с. 24]. Він звертає увагу на роль сенаторів та управителів провінцій, щоб вони на вимогу короля «справедливо й пристойно з провінціалами поводитись. Бо їхня пихатість, як ніщо інше, заходить так далеко, що більших утисків від них у провінціях годі й чекати. Вони у підданих твоїх не тільки гроші і харч відбирають, прикинувшись лисом, а й маєтки, поля, луки, ліси», «...у них відібрано також свободу (їхню силу!)» [12, с. 38]. Як бачимо, «свобода» проголошується найвищою цінністю для шляхетського стану. Її цінність розуміли і представники козацтва, що вже з цього часу почали заявляти свої претензії на свою станову окремішність. С. Оріховський виступає за станову державу, республіканську форму правління, за міцну королівську владу, але не тиранію, за обмеження зловживань з боку управителів провінціями, за розвиток освіти і культури. Категорично засуджує С. Оріховський втручання королів у вибори єпископів [13, с. 82].

Окрім цих ідей, які певною мірою повторюються, в роботі «Про турецьку загрозу. Слово перше. (Промова до польської шляхти)» С. Оріховський дає загальну політичну характеристику Речі Посполитої, зокрема становища шляхти: «Наживаємо маєтки, пораемося на землі, а наші сейми, наші закони наше право пильнують одного: як би

привласнити чуже, яким чином розширити межі поля, за допомогою якої угоди одкряти край чужого лану своїм межовим знаком. Суддя у нас у більшій пошані ніж сотник, воїн – ніщо проти ділка, та й полководець часто поступається адвокату: зневажені, відкинуті, забуті всі, хто не має хисту до наживи, до розширення володінь» [12, с. 79–80]. Чітко прослідкувавши тенденції, що все частіше проявляли себе у суспільному житті, С. Оріховський-Роксолан, на відміну від автора «Державця», який переконаний, що «ціль виправдовує засоби», найбільш дієвим засобом укріплення королівської влади вважає «здобуття ласки і прихильності у підданих, турботу про їхню повагу і любов» [12, с. 8]. Аналізуючи роботи С. Оріховського-Роксолана, ми можемо зробити припущення, що мислитель, даючи рекомендацію королю: «передусім, прямуй у Русь», вже бачив зростаючий конфліктний потенціал руських земель, як наслідок незбалансованої політики уряду Речі Посполитої. Як показало майбутнє, Оріховський був правий, виокремивши проблему Русі серед найбільших пріоритетів тогочасної польської політики. Але владна верхівка Речі Посполитої не дослухалась до порад мислителя. «Так, на окраїні суспільного життя з рухливих, не конформних елементів сформувався цей маргінальний прошарок населення – козацтво, що починає згадуватись у документах з кінця XV ст.» [14, с. 78].

Становлення козацтва, його політичних вподобань та політичної культури в цілому – процес складний та доволі суперечливий. Лише на рубежі XVI–XVII ст. українське козацтво переростає в окрему станову групу зі своїми особливими політичними інтересами, економічними і соціальними прерогативами. Тим не менш еволюція козацтва як стану відбувалася значно швидшими темпами, в порівнянні з іншими складовими тогочасного суспільства.

Важливим фактором, що пізніше почав відігравати чи не визначальне значення, стало те, що козацтво розвивалося на широкій соціальній базі, яка постійно оновлювалася і динамічно змінювалася. Серед запорозьких козаків зустрічаємо: бояр, шляхтичів, міщан, селян. З нашої точки зору, саме формування козацтва з представників різних

станів пізніше стане впливати на їх ставлення до влади, державної взагалі, та гетьманської зокрема, трактування переважною більшістю козаків «свободи» як повної відсутності влади та потреби їй підкорятися. Французький офіцер П'єр Шевальє, який командував загоном козаків 1645 р. при облозі Дюнкерка, а пізніше був секретарем посольства Франції в Речі Посполитій, так писав про наших предків: «Мешканці України, які сьогодні всі називаються козаками (*розвідки про Україну були написані в період між 1653–1663 рр. – прим. П. С*) і які з гордістю носять це ім'я, мають гарну постать, бадьорі, міцні, спритні до всякої роботи, щедрі і мало дбають про нагромадження майна, дуже волелюбні і нездатні терпіти ярма, невтомні, сміливі й хоробрі, але великі п'яниці, підступні та зрадливі» [15, с. 44]. Для нас у цих свідченнях француза сучасника та певною мірою учасника подій, котрі ми знаємо як Українську національну революцію середини XVII ст. цінним є фіксація того, що для козаків воля була понад усе, а намагання когось підпорядкувати їх своїй владі сприймалося ними як річ ап'орі неможлива. Звісно, як ми говорили вище, намагання козацтва будь-що забезпечити собі волю та особисту свободу в процесі творення держави та утвердження владної вертикалі набували забарвлення деструктивних дій та й були такими по суті.

Аналіз джерел, свідчень сучасників, доводить, що світоглядні орієнтації, політичні устремління козацтва мали істотні особливості, порівняно з іншими станами тогочасного українського суспільства.

В ранній період розвитку Запорізької Січі деякі дослідники (наприклад Н. Яковенко) виділяють так званий «аристократичний» період, коли в Війську Запорозькому перебували українські та польські князі і пани, а особливо молоді представники шляхти, які у відповідності з тодішніми ідеалами рицаря прагнули пройти школу загартування, оволодіти бойовою майстерністю, показати свою вдачу. Андрій Лубенецький відзначає: «Наші частіше ходили в татарські Поля на козацький промисел, ніж татари до нас. За короля Августа в руських областях було достатньо підприємливої і милої молоді, з якою татарам було багато

тяганини, бо доводилось від неї відбиватися. Серед неї знаходились Сенявські, Струси, Гербурти, Претвич, Станіслав Замойський, Потоцький, Влодек, князі Вишневецькі, Збараські, Заславські, Корецькі, Ружинські та інша знать, а також не мало шляхти; вони рідко сходили з Полів. Вони вважали свого роду мисливською забавою – ходити в Поля особисто або споряджати туди своїх підданих» [16, с. 22]. Спроби польського уряду взяти під контроль ці свавільні козацькі ватаги та поставити над ними «старшого» за деякими джерелами ми спостерігаємо ще з 1524 р. Цього року державець речичький Сенько Полозович і державець чорнобильський Криштоф Кмитич із невеликим загоном козаків перехопили на переправі через Дніпро татар, що поверталися з набігу на литовсько-руські землі, бились з ними цілий тиждень, багатьох убили або потопили. Така військова акція здалася вдалою королю і великому князю Сигизмунду. Він переконаний, що якби тисяча або й дві козаків перебували на Дніпрі, то державі з цього була б лише користь. «І ваші милості спробуйте обрати з дворян наших гідну і добру людину і наказати йому відразу по Великодню їхати до Києва і козаків збирати», до того ж, на думку короля, ця акція не повинна була би бути одноразовою, а мала б характер постійно діючого форпосту Речі Посполитої, а для цього передбачалося: «і наказали б ваші милості на цей час сукон і грошей на них кілька сот кіп послати, а тих козаків по Дніпру на перевозах розмістити, щоб нам і Речі Посполитій служили і ті перевози стерегли і оберігали, скільки їм любий Бог допоможе» [16, с. 72–74]. Проте проект Сигизмунда I не був здійснений.

При Сигизмунді-Августі, гетьман Юрій Язловецький, за його дорученням наwerbував серед козаків загін, який служив королю і Речі Посполитій під його командою. А оскільки козаки скаржились, що вони зазнавали «великих утисків і кривд від воєвод, старост українних і урядовців», то Юрій Язловецький звільнив їх від «влади і присуду будь-яких урядовців» і «шляхетного Яна Бадовського... старшим і суддею над всіма козаками низовими поставив тим звичаєм, що він кожному, хто буде мати будь-яку

справу до козаків, які до замків і міст наших знизу придуть, мав справедливості до них дотримуватися повинен». При цьому юрисдикція місцевої владної верхівки не поширювалася як на самого Яна Бадовського, так і на козаків. Вони мали відповідати тільки «перед нами господарем, або перед паном воєводою Руським і по ньому майбутніми гетьманами нашими до свого живства» [16, с. 119].

У проектах тодішньої влади було намагання переписати всіх «козакующих» на межі Дикого Поля. Але такі проекти, як наприклад пропозиції Євстафія Дашкевича, старости черкаського, канівського, чечерського, кричевського, пропойського у 1533 р. забезпечити оборону польських кордонів шляхом будівництва фортець у пониззі Дніпра, хоч і були схвалені сеймом, але реалізації не дочекалися.

Влада в Січі залежала від авторитету її носія, а підпорядкування – від визнання, тобто легітимації. У всіх важливих справах отаман і старшина повинні були радитися з громадою. Рішення (згідно з інтитуляцією грамот) приймало, перш за все, «Військо» і лише потім – «Отаман (гетьман), старшина і чернь».

Аналізуючи протікання політичних процесів на наддніпрянських землях Речі Посполитої, М. Грушевський стверджував, що «привідцею першої більшої козацької війни був ватажок козацький Криштоф Косинський» [17, с. 206]. Будучи спочатку на службі у руського князя Костянтина Острозького, Косинський, за даними польських джерел, «через якусь образу на князя, покинув його і тоді пішов на Низ до запорожців, затаївши глибоко в душі пімсту йому» [18, с. 6–7]. Пізніше у 1590 р. він отримав від короля за військові послуги, надані Речі Посполитій, як один із трьох заслужених козаків «пустині» над р. Россю – Рокитне та Велику Слободу. Причиною розгортання конфлікту між князем та Косинським, В. Доманицький вважає неправомірні дії магната. «Майже певно, що Острозькі в 1591 р. набули Рокитне, а також і Велику Слободу якимсь непевним шляхом» [18, примітка на с. 7]. Щодо першопричин повстання вчені, в тому числі М. Грушевський [17, с. 206], В. Смолій та В. Степанков [19, с. 52], Н. Яковенко [20, с. 265], О. Салтовський [21, с. 54] та інші

однозначно вважають, що це суперечка за маєтності. Найкращим свідком для нас, який підтверджує міжособистісний у своїй основі характер конфлікту є сам князь Василь-Костянтин Острозький. З його слів напад на маєтність князя Білу Церкву вчинив Криштоф Косинський «котрий на сей час гетманомъ козацкимъ се учинилъ и на все войско козаковъ низовыхъ» [18, с. 8], захопивши будинок князя Дмитра Курцевича Булиги, він забрав всю його власність у тому числі й «шкатулу съ клейнотами, съ пенязми, съ листами взялъ, въ которой дей было не мало мамърамовъ княжати его милости, князю Булызе до розныхъ справъ повероныхъ и листовъ приватныхъ, къ тому привилея такъ княжати его милости пана воеводы киевскаго, яко и его милости пана воеводы волынскаго на староство Бьлоцерковское и Богуславъ, а также на кгрунтъ Розвольский и Великую Слободу и на Рокитную належачие, до схованья князю Булызе даные, зо всимъ взялъ, шкоды великие починалъ» [18, с. 8]. Суттєвим моментом у контексті нашого дослідження є те, що станом на кінець 1591 р., а саме на 29 грудня, зі слів Острозького, Косинський вже виступає як *гетьман запорозького низового козацтва* (вид. П. С). Не маючи на меті описувати перебіг військових сутичок між князями Острозькими та військом К. Косинського, звернемо увагу на той факт, що серед владної еліти Речі Посполитої цей конфлікт теж сприймали як чергову міжособистісну майнову суперечку між великим магнатом і дрібним шляхтичем. Так, наприклад, польний гетьман Жолкевський, перебуваючи поблизу територій, охоплених повстанням, тим не менш не робив нічого, щоб допомогти Острозькому. А тодішній «старший війська запорозького» (тобто реєстрових козаків) М. Язловецький у своїх листах закликав реєстрових козаків «лишити того «lotra» Косинського і слухатися уряду» [18, с. 9]. Водночас С. Леп'явко справедливо наголошує на тому, що «настрій Косинського повністю відповідав на той момент настрою ошуканого урядом козацтва. Несплата грошей козацтву була головним приводом до повстання...» [22, с. 53]. Окрім цього, загальна внутрішньополітична ситуація в Речі Посполитій була напружена. Йшлося не

лише про фінансові зобов'язання уряду перед козацтвом, державна скарбниця завинила грошей за службу й власним жовнірам. З нашої точки зору, починаючи з цього, в основі міжособистісного конфлікту, як і пізніше, буде Б. Хмельницький, досить промовистими та важливими для нас є наступні тенденції. По-перше, спочатку козацька сваволя сприймається офіційною польською владою як локальний конфлікт, який вона (влада) здатна подолати закликами до послуху та малими військовими силами. По-друге, починаючи з цього повстання, ми можемо прослідкувати наявність як мінімум двох центрів владних повноважень у середині козацтва як стану: серед реєстрового козацтва та низових запорозьких козаків. Ці «відцентрові» прояви політичного життя на прикордонних територіях Речі Посполитої, котрі пізніше становитимуть, із нашої точки зору, найбільшу трагедію тогочасного українського соціуму та дестабілізуючий фактор вітчизняної політичної системи, в подальшому переростатимуть у олігархічні прагнення старшини та охлократичні тенденції серед козацької «черні». Наявність двох гетьманів, які до того ж були легітимізовані реєстровими та низовими козаками, свідчила про те, що владна еліта Речі Посполитої не тільки не контролювала протікання політичних процесів на цих територіях, а й, що більш важливо, не надавала цьому факту (до певного часу – до Хмельницького) особливої ваги. Важливим для нас є те, що, ввійшовши до Білої Церкви, Косинський змусив білоцерківців скласти собі присягу як *гетьману*. Слідом за Білою Церквою присягли на вірність козакам жителі Канева, Черкас, Богуслава та інших міст. Документи свідчать, що лише жителі Переяслава чинили збройний спротив козакам. На думку С. Леп'явка, «конфлікт переяславців і козаків, найімовірніше, був спровокований місцевою владою, а можливо – самими Острозькими, бо переяславським старостою був Олександр Острозький» [22, с. 60]. За іншою версією, причиною незгоди прихильників Косинського та переяславців було те, що міщани Переяслава, начебто зібравши сто тисяч злотих для примирення з козаками, передали їх О. Острозькому, а той їх не віддав козакам, а привласнив. Натомість польські урядовці,

зокрема М. Язловецький як «старший війська запорозького» пропонували діяти за сценарієм, який ми, на жаль, будемо спостерігати під час перебігу подальших козацьких повстань, а саме: видати гетьмана К. Косинського, уникнувши, таким чином, будь-яких санкцій з боку Речі Посполитої. Цього разу козаки на такі умови не погодилися. «Відсутність фактів про діяльність козацтва протягом більшої частини 1592 р. теж можна вважати красномовним фактом» [22, с. 65], що свідчив про панування козацького присуду у межах земель Київського воєводства, частини Поділля та Волинського воєводства, вважає С. Леп'явка, бо не було жодних намагань з боку уряду Речі Посполитої привести їх до послуху, а отже, вони зберегли свої сили. Вітчизняний вчений переконаний, що у цей перший період повстання у козаків К. Косинського «простежується бажання взяти за живе насамперед князів Острозьких. Міста, які займали козаки, в більшості випадків належали Острозьким, маєтки – також» [23, с. 41]. Польський уряд намагався залучити козаків до боротьби з татарами або спрямувати їх на московські кордони. Натомість гетьман К. Косинський поширює свою владу на території Київщини, Волинське воєводство та східну частину Поділля. Найбільшою небезпекою, з точки зору польських можновладців, було те, що козацький гетьман К. Косинський шляхту та міщан до віддавання собі присяги та послуху примушує. «Уряд чітко усвідомлював, у чому полягає найбільша загроза існуючому ладу – в створенні альтернативних політичних структур» [23, с. 43]. Вищенаведене твердження С. Леп'явка, з нашої точки зору, є визначальним. Насамперед тому, що дає можливість акцентувати увагу дослідника на політичних аспектах діяльності повстанців. Бо саме спроби запровадити на зайнятих територіях козацький присуд свідчать про намагання, нехай, можливо, не завжди послідовні, запровадити таку систему політико-адміністративних відносин на зайнятих територіях, яка б відповідала інтересам козацького стану та й не тільки його. Як ми пам'ятаємо (про це йшлося вище), джерела не зафіксували серйозного супротиву місцевого населенням козакам, окрім Переяслава, бо образ «козака – вільної

людини» досить позитивно сприймався більшістю населення. Пізніше подібне лояльне ставлення до козацьких владних претензій продемонструють українці під час повстань під проводом С. Наливайка, Т. Федоровича (Трясила), П. Бута, Я. Острянина. Саме повстання, які вибухали з новою силою від часів К. Косинського аж до 1638 р. (початку «золотого десятиліття»), підтверджують, що поступово українці ставлять під сумнів легітимність польської влади на своїх землях. А відтак, можемо висловити припущення, що українське суспільство напередодні виступу чигиринського сотника Б. Хмельницького внутрішньо було готове сприйняти новий козацький присуд, нову владу.

---

1. Смолій В. А., Степанков В. С. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття. – К., 2008. – 120 с.

2. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія». – 2009. – 447 с.

3. Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорозжжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). – К. : Інститут історії України НАН України, 2000. – 96 с.

4. Цитовано за: ДЕМОКРАТІЯ: Антологія / Упор. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – XXVIII. – 1108 с. – («Політичні цінності». Вип. 1).

5. Макиавелли Н. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. Государь / пер. с итал. М. А. Юсима. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 544 с.

6. Політологія. Хрестоматія: навч. посібник. – К. : Альтерпрес, 2004. – 832 с.: іл.

7. Возз'єднання України з Росією. Документи і матеріали в трьох томах. – Т. II (1648–1651 рр.). – М. : Вид-во Академії наук СРСР, 1953. – 557 с.

8. Политическая энциклопедія / под ред. Л. Слонимскаго. Т. 1. – СПб. : Издание Т-ва «Ключъ», 1907. – 641 с.

9. Політологія : підручник для студ. вищ. навч. закл. / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К. : Видавничий центр «Академія», 2001. – 528 с.

10. Халипов В. Ф., Халипова Е. В. Власть. Политика. Государственная служба : словарь. – М. : Луч, 1996. – 271 с.

11. Політична енциклопедія / редколегія: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. гол. та інш). – К. : Парламентське видавництво, 2011. – 808 с.

12. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. – К. : Наукова думка, Основи, 1995. – Ч. 1 – 431 с.

13. Полтавець С. В. Українська політична думка середини XVII ст. / за ред. В. В. Кривошеї. – К. : Світогляд, 2009. – 170 с.: іл. 4 с.

14. Історія України: нове бачення / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін. : під ред. В. А. Смолія. – К. : «Альтернативи», 2000. – 464 с.: іл.

15. Шевальє П'єр Історія війни козаків проти Польщі / пер. з фр. Ю. Назаренко. – К. : Томіріс, 1993. – 224 с.: іл.

16. Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки. – К., 1904. – 327 с.

17. Грушевський М. Ілюстрована історія України (Репринтне відтворення видання 1913 року). – К. : 1990. – 525 с.

18. Цитовано за: Доманицький Василь \ Василь Доманицький\ Козаччина на переломі XVI–XVII в. (1591–1603). / Відбитка з записок Наукового Товариства імени Шевченка. – Т. XL–LXIV). – Львів, Накладом Товариства з друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1905. – 171 с.

19. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К. : Темпора, 2009. – 680 с.

20. Яковенко Н. \Наталя Яковенко\ Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 4 вид.: іл. – К. : Критика, 2009. – 584 с.: іл.

21. Салтовський О. І. \Салтовський Олександр Іванович\ Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя). – К. : Вид. ПАРАПАН, 2002. – 396 с.

22. Леп'явко С. \Сергій Леп'явко\ Козацькі війни кінця XVI ст. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – 286 с.

23. Володарі гетьманської булави: Історичні портрети / Автор передмови В. А. Смолій. – К. : Варта, 1995. – 560 с.

В'ячеслав Яремчук

УКРАЇНСЬКІ ПАРТІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ
НА ШЛЯХУ ДО ВТІЛЕННЯ ІДЕЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА СОБОРНОСТІ
(1914–1919 РР.)

Стаття присвячена діяльності українських політичних партій Західної України (Галичини та Буковини) у роки I світової війни та на початковому етапі проголошення ЗУНР. Особлива увага приділяється процесам, пов'язаним із виробленням консолідованої позиції, та спільним діям українських партій у рамках національної партійної системи.

Ключові слова: українські політичні партії, партійна система, українська державність, соборність.

Vyacheslav Yaremchuk. Ukrainian parties of Western Ukraine on the way to embodiment of the idea of national state and conciliarism (1914–1919). This article is dedicated to the activities of Ukrainian political parties of Western Ukraine (Galychyna and Bukovyna) during the World War I and at the primary stage of ZUNR proclamation. Special attention is spared to the processes dealt with elaboration of consolidated position and common actions of Ukrainian parties within the frameworks of national party system.

Keywords: Ukrainian political parties, party system, Ukrainian state, conciliarism.

На нинішньому етапі розвитку Української держави все більш зростаючу роль відіграють українські політичні партії, які, будучи одним з елементів політичної системи, стали дієвим чинником суспільно-політичного життя, його демократизації. Натомість, непомірно велика кількість українських партій, існуючі між ними конкурентні відносини, які часто носять відверто антагоністичний характер (у тому числі з таких ключових питань: національна державність, соціально-політичний устрій, вектори зовнішньої політики, мовна політика тощо), не сприяють зміцненню та ефективному функціонуванню національної

партійної системи, яка продовжує мати незавершений характер [26, с. 395–425; 27, с. 11, 21–32]. У зв'язку з цим залишається актуальною проблема вивчення й використання досвіду українських політичних партій (національної партійної системи) Західної України, які свою діяльність на початку ХХ ст., у добу національної революції 1917–1920 рр., спрямовували на соціально-політичне звільнення українського народу, втілення одвічної ідеї національної державності.

Сучасна українська історіографія належним чином відреагувала на такий важливий етап в історії української багатопартійності Західної України, як Перша світова війна, проголошення ЗУНР, що характеризувався якісно новим рівнем взаємодії (на рівні партійної системи) галицько-буковинських українських політичних партій на теренах Австро-Угорщини. Ця проблема знайшла безпосереднє чи побіжне висвітлення у низці фундаментальних видань із політичної історії України [35], а також у монографічних дослідженнях, брошурах, численних наукових статтях [34].

Натомість, надаючи належне науковому доробку попередніх дослідників, які основну увагу приділяли висвітленню історичних подій, діяльності політичних партій та їх лідерів зазначеного періоду, вони лише побіжно торкалися, не виділяючи це як окремий об'єкт наукового аналізу, до проблеми функціонування українських політичних партій у контексті національної партійної системи, її внутрішньої та зовнішньої складових. Через це автор метою даної статті ставить більш цілісний розгляд функціонування української партійної системи Західної України, міжпартійних відносин українських партій Галичини, Буковини, а також Наддніпрянської України, їх консолідованих дій у напрямі втілення у життя головної стратегічної мети українського політичного руху – об'єднанні українських земель в єдиній українській державі.

Перша світова війна викликала активізацію українських політичних сил Західної України, які подібно до інших недедержавних європейських народів пов'язували з військовим конфліктом та його наслідками суттєву зміну

становища українства. Через це на порядок денний національного суспільно-політичного руху було висунуто завдання не лише актуалізувати українське питання в межах Австро-Угорської імперії, Європі, але й консолідувати національні сили, виробити єдину стратегію дій у цей вирішальний момент історії.

Останнє завдання для легальних парламентських українських партій Галичини та Буковини спрощувалося тим, що вони, незважаючи на різноманітні ідейно-політичні позиції, міжпартійну конкуренцію, мали тривалий досвід консолідованої боротьби за інтереси українського суспільства як у парламентській, так і позапарламентській сферами. Враховуючи небезпеку інвазії Росії на українські терени Австро-Угорщини, українські політичні партії регіону ще упродовж 1912–1914 рр. на партійних з'їздах та об'єднаних нарадах визначилися щодо політичної орієнтації, яка полягала у підтримці Австро-Угорщини проти Росії як головного ворога України [36, с. 212; 6, с. 1, 2, 24; 29, с. 46].

Враховуючи складне міжнародне становище та передбачаючи «оружний конфлікт на землях, заселених українським народом», найпотужніша з галицьких партій – УНДП на своєму з'їзді (грудень 1912 р.) у черговий раз артикулювала своє програмне положення щодо «повної державної незалежності всього єдиного українського народу», а також закликала українське суспільство, українські партії до консолідації своїх сил у цьому напрямі [21, с. 634–635]. Через це не стало несподіванкою, що вже 1 серпня 1914 р., у день оголошення загальної мобілізації в Австрії, у Львові відбулася нарада діячів галицьких українських партій – УНДП, УРП, УСДП, яка, «без огляду на партійні приналежності» [20, с. 501], поклала початок утворенню найвищого національно-політичного представництва Галичини. Наступного дня було формалізовано інституцію, яка отримала назву Головна Українська Рада (ГУР). Її очолив відомий політичний діяч, лідер УНДП К. Левицький. Заступниками стали М. Павлик (радикал) та М. Ганкевич (соціал-демократ). Організація складалася з однакової чисельності представників від кожної з партій-засновниць – УНДП,

РУРП та УСДП. Завдання Ради полягали у визначенні загального напрямку та керівництві українською політикою в час війни бути єдиним політичним представником галицьких українців, організації збройної відсічі завойовникам. У своєму першому політичному документі – Маніфесті до українського народу (3 серпня 1914 р.) ГУР закликала українців боротися на боці конституційної Австрії проти самодержавної Росії. Поразка останньої кваліфікувалася як спасіння українського національного життя в Австро-Угорщині та час народження на руїнах Російської імперії вільної України [24, с. 377].

На початку серпня 1914 р. з подібним Маніфестом «До українського народу на Буковині» виступив депутатський корпус Буковини. Натомість, що було характерним для українських суспільно-політичних сил регіону на початковому етапі війни, обриси української політики зводились у межах Австро-Угорщини до вимог кінця ХІХ ст. – об'єднання українських етнічних земель в окремих коронний край. Майбутнє ж визволеної з-під Росії Наддніпрянської України бачилося доволі нечітко, на кшталт створення союзної до Австро-Угорщини Української держави [14, с. 51].

Варто зауважити, що у порівнянні з іншими недержавними народами Австро-Угорщини український партійно-політичний табір виявився найбільш консолідованим у своїй тактиці австролялізму. Причина цього полягала не лише в існуючому консерватизмі та відповідних традиціях національного руху, але й у небезпеці, яка загрожувала українцям у разі перемоги Росії та блоку Антанти. У пошуках найбільш оптимальної стратегії інші народи імперії займали більш відверті відцентрові позиції. Так, існування Румунії та Сербії викликали відчутні антиавстрійські настрої серед румунів і південних слов'ян. Загроза германізму також визначила переважаючі проросійські, проантантівські настрої серед чеських політичних сил.

Доволі суперечлива ситуація склалася в середовищі головних українських опонентів – польського партійно-політичного табору Галичини. На початку серпня 1914 р. у Кракові астрофільськи налаштованими польськими політичними силами Галичини та Королівства Польського

(Росія) було утворено Головний національний комітет (ГНК), завданням якого було створення в межах Австро-Угорщини Польської держави, куди мали увійти як неподільна Галичина, так і підросійські польські землі. Окрім галицьких партій – станьчиків, подоляків, соціал-демократів, частково людовці, національних демократів (вшехполяків), в якому провідні позиції займали консервативні партії, до складу ГНК увійшла й підросійська ППС. За сприяння Відня поляки створили потужну національну військову формацію у складі двох легіонів. Однак захоплення на початковому етапі імперіалістичної війни Східної Галичини Росією та загравання царизму з польським населенням Галичини та Царства Польського (висловлювання наміру об'єднання польських земель в автономну Польщу у складі Росії), викликало зростання проросійських настроїв, що призвело до розколу ГНК, з якого вийшли національні демократи та подоляки [2, с. 40–42].

Досить швидко після свого створення ГУР, яка мала регіонально-галицький характер, все більше перетворювалася на провідну політичну представницьку організацію українства не лише в Австрії, але й у світі. Значною мірою цьому сприяло й те, що, починаючи з серпня 1914 р., вона розпочала співробітництво з гуртком наддніпрянської політичної еміграції (представників УСДРП, «Спілки», есерів), яка утворила у Львові надпартійну політичну організацію «Союз визволення України» (СВУ). Декларовані Союзом завдання з допомогою блоку Центральних держав завдати військової поразки і створити самостійну Українську державу у формі демократичної монархії, або автономії в межах Австрії, зближувала його позиції з підавстрійськими партійно-політичними силами. У свою чергу, ГУР, яка претендувала на роль головного представницького політичного органу українства Австрії, також прагнула до координації дій з наддніпрянською політичною еміграцією.

Хоча стосунки між українським галицьким партійно-політичним проводом та СВУ у наступному виявилися далеко не безхмарними, вже на початку серпня 1914 р. останній був залучений з правом дорадчого голосу до

діяльності ГУР. Завдяки впливам К. Левицького та М. Василька Союз налагодив контакт з урядами Австро-Угорщини та Німеччини [33, с. 35]. Починаючи з моменту виникнення, СВУ отримував дедалі зростаючу підтримку та допомогу й з боку галицько-буковинських українських партій, у першу чергу від соціал-демократів та радикалів, депутатів парламенту, наукової і творчої інтелігенції [15, с. 18–19, 29; 16, с. 3–5, 12–13; 28, с. 77]. Згадане співробітництво по лінії ГУР–СВУ принесло плідні результати вже упродовж 1914 р. Завдяки створенню у багатьох європейських країнах філій Союзу, розгортанню значної видавничо-пропагандистської та дипломатичної діяльності він суттєво розширив вузькорегіональну спрямованість галицького політичного проводу українців, сприяючи актуалізації українського питання в Європі.

Умови воєнного часу вже восени 1914 р. висунули завдання більш тісного згуртування провідних партійно-політичних інституцій українства. Це було пов'язано з тим, що через блискавичне захоплення російськими військами Східної Галичини та Буковини місцеві українські політичні представницькі органи, як і СВУ, були вимушені на декілька років перенести свій осідок до Відня. У «віденський» період український політичний провід Галичини та Буковини практично вперше опинився у складних і незвичних для себе умовах – так званої «внутрішньої еміграції», відрізаний російською армією від свого природного середовища, що значно зменшувало його політичний ресурс. Згадані обставини призвели й до згортання партійної діяльності, яка була зосереджена головним чином у Відні й проводилася як обмеженим колом партійних активістів, так і членами партій – депутатами парламенту та провінційних сеймів.

У той же час, у столиці імперії, окрім ГУР, не зважаючи на призупинення функціонування австрійського парламенту, продовжували свою діяльність українські парламентські фракції – галицька та буковинська. На політичне життя українців значний вплив продовжувала мати й провідна галицька УНДП. Існування згаданих партійно-політичних структур і пов'язана з цим міжпартійна

конкуренція, міжособистісні чвари утруднювали діяльність ГУР.

У зв'язку з цим вже у жовтні 1914 р. за пропозицією СВУ розпочалася підготовча робота по реформуванню ГУР, що мало значним чином зміцнити її позиції. Передбачалося скликати міжпартійний національний з'їзд, завдання якого полягало в об'єднанні всіх українських політичних сил (парламентських фракцій) й партій (Галичини, Буковини, Наддніпрянської України) на базі спільної загальнонаціональної програми [9, с. 3]. У даному разі йшлося про справу непересічної ваги – утворення нової інституції як вищого національного всеукраїнського політичного представництва. Однак, хоча згадані ініціативи знайшли підтримку серед лівих галицько-буковинських партій, цей процес було заблоковано УНДП. Головна причина гострих суперечок полягала у тому, що розширення ГУР за рахунок представників від Буковини та СВУ мало призвести до суттєвої зміни її конфігурації, порушити монополію галицьких національних демократів, що не схвалювалося її керівництвом. Складна ситуація пов'язувалася і з СВУ, виходячи з проблеми його нелегітимності. Окрім цього, серед галицько-буковинського політичного проводу також викликало занепокоєння і зростаюча вага СВУ як нового, неконтрольованого з їх боку суб'єкта політичного поля [19, с. 493; 42, арк. 1–6; 25, с. 25].

Не сприяло підготовці міжпартійного з'їзду й загострення міжфракційної боротьби в середовищі самих галицько-буковинських партій. Так, опозиційні кола національних демократів, соціалістичних партій Галичини та Буковини не хотіли миритися з провідною роллю УНДП, її лідерами – К. Левицьким та М. Васильком, які завдяки особистим зв'язкам в урядових колах, зайняли ключову роль в українській політиці, займали відверто австролояльні позиції і нехтували колективними методами діяльності [32, с. 320, 321].

Окрім міжпартійної конкуренції, напругу посилювали й прагнення українських парламентаріїв повернути собі традиційну пальму першості в українській політиці, через що, скориставшись моментом, вони втрутилися у події.

У грудні 1914 р. під егідою старійшини депутатського корпусу Ю. Романчука була скликана перша спільна нарада парламентаріїв Галичини та Буковини, яка виступила з ініціативою створити найвищу національну політичну інституцію з представників українських парламентських фракцій, до якої мала бути залучена й СВУ. Однак ця контрідія, яка остаточно зірвала скликання на грудень 1914 р. міжпартійного з'їзду, не вийшла за межі дискусій.

Лише після тривалих суперечок, які створили загрозу існуванню ГУР, та під тиском громадськості нарешті справу було зрушено з місця. Наслідком тривалого раунду переговорів між представниками партій Галичини, Буковини та СВУ 30 квітня 1915 р. на спільній конференції стало прийняття рішення про створення на базі галицької ГУР надпартійної організації як найвищого національного політичного представницького органу, затверджено її статут. Умовою входження до нової інституції було сповідування ідей, проголошених у 1914 р. у Маніфесті ГУР та платформі СВУ [41, арк. 1–5]. Було визначено назву нової структури – Загальна Українська Рада (ЗУР). В основу її діяльності покладено завдання сприяти консолідації національних сил, координувати діяльність представлених у ній політичних партій та організацій, не порушуючи їх самостійності. ЗУР мала діяти на демократичних засадах колективного керівництва. Дебати визначили й кількісне представництво від кожної з партій-засновниць, яке залежало від їх потужності.

На установчому засіданні ЗУР, яке відбулося 5 травня 1915 р. у Відні, був обраний склад Президії, члени якої представляли всі регіони – Галичину, Буковину та Наддніпрянську Україну. Головою ЗУР став К. Левицький, заступниками – М. Василько (буковинський націонал-демократ), Є. Петрушевич (галицький націонал-демократ), Л. Бачинський (галицький радикал) (згодом Я. Весоловський), М. Ганкевич (галицький соціал-демократ) (згодом В. Темницький). Представник СВУ у Президії – О. Скоропис-Йолтуховський (згодом М. Меленевський) отримав вирішальний голос у загальноукраїнських справах, а у дотичних до справ Галичини та Буковини – дорадчий.

Загалом до ЗУР увійшло 34 особи: 24 делегати з Галичини (14 національних демократів, 6 радикалів, 4 соціал-демократи), 7 – з Буковини (5 національних демократів, один соціал-демократ, один від Української народної партії), 3 – від СВУ.

У складі Ради було утворено 5 робочих секцій – правно-політичну, пресову, економічну, еміграційну та культурну. Найпотужнішою була політична секція, яка складалася з 15 членів, у тому числі з двох представників від СВУ. Секція готувала офіційні політичні документи, заяви ЗУР до урядових структур, що стосувалися українських земель у складі Австро-Угорщини та Росії, справи з політичних питань [38, арк. 21–22]. У своїй діяльності ЗУР, окрім координування діяльності політичних партій, була куратором Української Бойової Управи, яка опікувалася УСС, а також українських громадських організацій.

Уже на другому засіданні ЗУР, яке відбулося 12 травня, її програмні засади були викладені у Маніфесті «До всіх народів цивілізованого світу!» Згідно з ними, вирішення українського питання у всеукраїнському сенсі вбачалося у створенні самостійної України на підросійських теренах, а в Австро-Угорщині – національно-територіальної автономії (коронний край) з українських частин Галичини та Буковини.

Однак, незважаючи на ці величні плани, ЗУР у своїй діяльності мусила і надалі переборювати значні труднощі внутрішнього порядку. Хоча з моменту створення Ради було ухвалене консолідоване рішення залишити на час війни міжпартійні та особисті чвари [8], це не зупинило гострої конкуренції між політичними партіями та фракціями. Вже наприкінці травня 1915 р. президія ЗУР, прагнучи зосередити в своїх руках виключні повноваження у зносинах з урядами Австро-Угорщини та Німеччини, висунула домагання перейняти на себе керівництво роботою з полоненими наддніпрянцями, що було прерогативою СВУ [38, арк. 53; 39, арк. 29].

Водночас, як реакція на посилення позицій національних демократів, які складали 2/3 складу ЗУР, в її середовищі і надалі не вщухали виступи опозиції. І якщо К. Левицькому

вдалося порозумітися з лідерами УСДП, опозиційне крило національних демократів, спираючись на підтримку парламентської фракції, вже у травні–червні 1915 р. розгорнуло гостру критику надмірнолояльного курсу Президії. Робилися закиди у її неспроможності захистити інтереси українського народу, зупинити поширення польських впливів у Східній Галичині та на звільнених від Росії землях Наддніпрянської України. На деякий час ряд опозиціонерів – відомі націонал-демократи Є. Петрушевич, Л. Цегельський навіть припинили свої повноваження в ЗУР.

Згадані процеси перекинулися і на провінцію, визволені землі Східної Галичини, що досить часто набувало деструктивного характеру. Прикладом цього були дії «Комітету українців міста Львова», який розгорнув діяльність влітку 1915 р. і намагався утримувати незалежний характер стосовно ЗУР [32, с. 325, 326; 18, с. 205–209]. Однак дії опозиційних сил у Східній Галичині, які підтримувала частина українського депутатського корпусу, через розорення краю та матеріальну скруту, незначну громадсько-політичну активність населення виявилися малоефективними.

Напрузі в середовищі ЗУР сприяло й те, що вона досить несподівано для себе, особливо з визволенням українських земель від російської армії, зустрілася з відвертим ігноруванням з боку австрійського уряду. Так, у визволеній Східній Галичині польський політичний табір за сприяння Відні знову відновив своє домінуюче становище. В руслі цих невтішних реалій безрезультатно завершилися у 1915–1916 рр. переговори ЗУР з різними урядовими структурами щодо підготовки до адміністративного поділу Галичини, що мало покласти початок створенню окремої української провінції, запровадження перехідної української адміністрації, відкриття українського університету у Львові тощо. В кращому разі вирішення цих важливих питань відсувалося на післявоєнний період.

Підігруючи своєму польському союзнику, окупаційна австро-німецька адміністрація всіляко утруднювала розгортання діяльності ЗУР та СВУ й на українських землях, відвойованих від Росії – Холмщині, Західній Волині,

Підляшші (вирішення соціально-економічних проблем, українізації адміністративного життя, церкви та освіти, проведення територіального українсько-польського розмежування) [11]. Лише завдяки настирливим домаганням українського представництва щодо розгортання культурно-політичної діяльності на окупованих землях Наддніпрянської України, їх постійних звернень до міжнародної громадськості у справі захисту прав українського народу, справа зрушилася з місця. Наприкінці 1915 р. австрійська окупаційна влада надала (поряд з польською) українській мові статусу офіційної, дозволялося запровадити українську мову в освіті.

Після тривалих переговорів з Австро-Угорським урядом була проведена, хоча і на польську користь, демаркаційна польсько-українська лінія, що дозволило українським структурам – ЗУР, СВУ, УСС з початку 1916 р. розгорнути культурно-пропагандистську та освітню діяльність на українських теренах. Протягом декількох місяців, незважаючи на обмежені матеріально-фінансові та кадрові ресурси, на теренах Волині та Холмщини вдалося розгорнути діяльність місцевих національних громадських осередків, Греко-католицької церкви, відкрити декілька десятків шкіл та поодинокі українські газети [10, с. 384]. Однак ускладнення військової ситуації значною мірою нейтралізувало ці перші здобутки.

Лише на короткий час, як вимушена реакція на зростаючий вплив Німеччини, що в перспективі несло загрозу цілісності Австро-Угорщини, змусило її уряд реанімувати у високій політиці український фактор. З боку австрійського уряду з'явилася серія досить радикальних, однак далеких від практичного вирішення проектів вирішення української національно-державницької проблеми. Так, у серпні–вересні 1915 р. прем'єр-міністром Австрії К. Штірком були озвучені перед президією ЗУР офіційні заяви, в яких висловлювався намір вирішити українське питання шляхом утворення у складі Австрії окремих українських провінцій – галицько-буковинської або ж з теренів Східної Галичини та Західної Волині. Вага останньої заяви підкріплювалася тим, що вона була заслухана на засіданні

Коронної Ради за участі австрійського (К. Штірк) та угорського (С. Тісса) прем'єр-міністрів, представництва Німеччини [12; 29, с. 108]. Невдовзі відбулася зустріч міністра закордонних справ С. Буріана з Президією ЗУР, на якій українська сторона отримала чергові розпливчасті обіцянки вирішити питання української автономії по закінченні війни [5, с. 311].

Зрозуміло, що згадані контакти з урядовими структурами, вияви люб'язності до української національної справи, висловлювані прем'єр-міністром, шефами МЗС та МВС Австрії, наступником престолу архікнязем Карлом, заспокоювали українських політичних лідерів і надалі скріплювали австролояльні настрої. Водночас безпредметні переговори з австрійським урядом на фоні небезпечної активізації на українських землях польського політичного табору викликали на початку 1916 р. чергову кризу ЗУР. Подібно до демаршу опозиціонерів, незгодних з політикою К. Левицького у 1915 р., на початку травня 1916 р. Президію ЗУР тимчасово залишили представники УРП та УСДП, що на короткий час призвело до невідомості Ради. Цією обставиною скористалися галицько-буковинські парламентські фракції, прагнучи суттєво посилити свою вагу в політичному житті.

У травні 1916 р. керівництво парламентської фракції галицької УНДП прийняло рішення про утворення Загальної української парламентської репрезентації, до якої мали увійти всі депутати нижньої та верхньої палат парламенту. Проведення в життя цього плану покладалося на Ю. Романчука, К. Левицького та члена палати панів І. Горбачевського. Незважаючи на запевнення, що згадана інституція не має порушити чинності існуючої ЗУР, а займе свою нішу в політичному житті [31], насправді це означало серйозні кроки до руйнування останньої. Розмежування компетенцій цих найвищих національних інституцій бачилося таким чином: загальне парламентське представництво мало входити в прямі зносини з імператорським двором та урядом Австро-Угорщини, всі інші питання в державі і поза нею мали підпорядковуватися ЗУР. У руслі цих настроїв у червні 1916 р. відбулася низка нарад

українських парламентаріїв, на яких представники національних демократів, соціал-демократів і радикалів висловилися за створення загального парламентського представництва. Насправді ж, як зазначав з цього приводу у своїх спогадах К. Левицький, це було виявом кризи в українському русі, загострення міжпартійних протиріч. Особливо було прикрим те, що в цей напружений і вирішальний момент інші народи імперії – чехи, німці, поляки спрямовували свої зусилля на об'єднання, консолідацію зусиль у захисті національних інтересів, в українському ж середовищі «зачалось розлазити...» [19, с. 351].

За згаданих обставин Президія ЗУР не в змозі зупинити появу нової конкуруючої інституції, була змушена офіційно визнати право українських парламентаріїв до різноманітних акцій у справі захисту українського народу, у тому числі щодо об'єднання всіх парламентських груп. Висловлювалася й надія про співпрацю ЗУР та Президії об'єданого галицько-буковинського Українського парламентського клубу, згідно з поділом повноважень [40, арк. 34; 4; 30].

Однак справа з утворенням загальноукраїнського парламентського представництва, стрімко актуалізувавшись у травні–червні 1916 р., так і не набула формалізованих форм, що дозволило ЗУР відновити свою діяльність у повному обсязі. Про це свідчили вже перші засідання ЗУР на початку липня 1916 р., де, окрім широкого кола питань, пов'язаних з українськими справами в Австро-Угорщині та на окупованих теренах Наддніпрянської України, йшлося, зокрема, про переговори з намісником Галичини, міністрами внутрішніх справ, землеробства та залізниць, військовою та цивільною адміністрацією у справах Холмщини та Волині [19, с. 366–370].

Незважаючи на ці, здавалося б позитивні, події, українське питання в Австро-Угорщині в черговий раз опинилося під загрозою, якій українська сторона з її обмеженими ресурсами, не змогла знайти адекватної відповіді. У зв'язку з нищівною поразкою австро-німецьких військ влітку 1916 р. Австро-Угорщина опинилася на грані катастрофи, що поставило на порядок денний політичного життя

проблему австро-польського стратегічного партнерства та створення польської державності. Розуміючи наслідки такого альянсу, виходячи з традиційних польських зазіхань на українські території, ЗУР разом з українськими парламентськими клубами були вимушені гарячково напружувати зусилля в напрямі актуалізації українського державотворчого питання, розпочати раунди переговорів з урядом Австро-Угорщини, які виявилися безрезультатними.

Реалії політичного життя розгорталися за найгіршим для українців сценарієм. 5 листопада 1916 р. було опубліковано маніфест цісаря Франца-Йосифа I та кайзера Вільгельма II про створення Польського королівства, а також надання широкої автономії неподільній Галичині, що фактично заперечувало українські державотворчі прагнення. Окрім обурення й протесту з боку українців, останні події викликали гостру кризу українських політичних сил, їх перегрупування [7, с. 28]. Вже 6 листопада 1916 р. на своєму надзвичайному засіданні ЗУР висловила категоричний протест проти наміру включення до складу польської держави будь-яких українських етнічних земель – підавстрійських чи підросійських. У прийнятих резолюціях у черговий раз висувалися вимоги створення адміністративного тіла зі Східної Галичини, а щодо Наддніпрянщини – «окремого самостійного, державного українського організму в сполучі з центральними державами, але з виключенням якого-небудь зв'язку з польським державним організмом» [12]. ЗУР закликала українське суспільство сконсолідуватися в «одноцільний національний табір», перейти до тактики опори на власні сили. Однак ці завдання виконати Раді було вже не під силу.

Наслідком останніх подій, які болюче вдарили по політичних позиціях українства в Австро-Угорщині, стали кардинальні зміни у проводі політичних сил. На згаданому надзвичайному засіданні ЗУР 6 листопада на знак протесту Президія Ради у повному складі склала свої мандати. Висловлювалися й пропозиції щодо саморозпуску організації, але вони не набрали чинності. Незважаючи на це, як виявилось, історичний час, відведений ЗУР, уже остаточно

вичерпався. Раду до моменту прояснення ситуації залишили представники СВУ, провідні партійно-парламентські сили, через що вона виявилася недієздатною.

Таким чином, найвище політичне представництво українців – ЗУР, яке протягом 1915–1916 рр. вперше в історії українського національно-визвольного руху об'єднало в єдиній політичній організації представників політичних партій Східної та Західної України, стала виразником і заступником інтересів всього українського народу, у листопаді 1916 р. припинила свою організаційну діяльність. Окрім зовнішніх обставин, пов'язаних з антиукраїнською політикою Австро-Угорщини та Німеччини, причиною розпаду ЗУР були й гострі внутрішні партійно-особистісні конфлікти, конкуренція з боку парламентського представництва та те, що вона практично представляла собою незначний гурт політичних активістів, відірваних від національного середовища Галичини та Буковини.

Останні події призвели до розколу національного проводу в Австро-Угорщині на окремі регіональні частини – галицьку, буковинську та наддніпрянську (СВУ). Провідна роль в українській політиці перейшла до парламентських партійних фракцій. У листопаді 1916 р. шляхом об'єднання галицьких парламентаріїв (УНДП, УРП та УСДП) було утворено Українську парламентську репрезентацію (далі – УПРепрезентація), яка стала головною політичною силою українців Австрії на завершальному етапі існування Габсбурзької імперії.

Незважаючи на згадані труднощі у діяльності українських політичних представницьких українських організацій в роки I світової війни, які об'єднали провідні українські партійно-політичні сили Західної та Східної України – ГУР, ЗУР, УПРепрезентація, вони заклали міцний фундамент для наступних доволі ефективних державотворчих процесів 1918–1919 р., створення ЗУНР.

У наступному значну роль у появі західноукраїнської держави, її перших кроках відіграла Східна Україна. Проголошення УНР викликало велике піднесення в середовищі українського політичного проводу Західної України, широких верств населення, які розглядали цю історичну

подію як переддень власного національного звільнення. Починаючи з листопада 1917 р., провідні політичні сили Західної України за будь-якою можливістю неодноразово висловлювали підтримку державотворчим процесам у Великій Україні. Створення української держави над Дніпром значно зміцнило їх позиції, призвело до активізації національно-політичного руху, який чимраз настирливіше ставив питання вирішення українського питання на регіональному, а також і на всеукраїнському (соборницькому) рівні.

Як відомо, українці Австро-Угорської імперії впритул наблизилися до вирішення національного питання на завершальному етапі війни. Згідно з «Таємним договором» як складовим Брестської мирної угоди (лютий 1918 р.), в середині 1918 р. українські етнічні терени Східної Галичини та Північної Буковини мали на законодавчому рівні утворити національний Коронний край. Однак під тиском польських й угорських політичних сил монархія не виконала своїх політичних зобов'язань. Зрозуміло, що згадані події викликали обурення й численні протести української спільноти, що зумовило перехід національного політичного проводу, його найвищого представництва – галицької УПРепрезентації на чолі з Є. Петрушевичем та буковинського (з числа парламентських фракцій провінції) під проводом М. Василька до опозиційного табору.

Розуміючи, що Австро-Угорщина знаходиться напередодні військової поразки і загального політичного перевороту, лідери УПРепрезентації, провідна УНДП вже у серпні-вересні 1918 р. розпочали таємну підготовку до опанування владою в регіоні. Велися переговори про спільні дії з чеськими, словацькими, південнослов'янськими парламентарями. Доводилося будувати тактику, виходячи з двох найбільш вірогідних сценаріїв розвитку подій. У випадку створення австрійської федерації було прагнення стати її рівноправним членом. У разі ж розпаду Австрії виникала необхідність підготовки до самочинного проголошення української державності.

Українські національні сили значно радикалізували свої дії на початку жовтня 1918 р., коли офіційний Відень

у переддень мирних переговорів з Антантою був вимушений визнати «14 пунктів» президента США В. Вільсона, низка яких стосувалася гарантування права на самовизначення народів імперії. Логічним наслідком цього стала заява, з якою від імені УПРепрезентації виступив у віденському парламенті Є. Петрушевич з вимогою негайного поділу Галичини та утворення української автономії. На цей раз українським представництвом було категорично зазначено, що у випадку невиконання цих вимог воно буде, виходячи з права на самовизначення, домагатися прилучення всіх українських земель Австро-Угорщини, включаючи і угорське Закарпаття, до гетьманської Української Держави [23, с. 26]. Подібну заяву виголосив і голова УНДП К. Левицький [1, с. 4553].

На початку жовтня 1918 у Львові відбулися таємні збори діячів українських політичних партій Галичини – УНДП, УСДП та Християнсько-соціальної партії, на яких були визначені відповідальні особи у повітах, що мали обійняти адміністративну владу, силові структури [3, с. 368]. Активізує свою діяльність український Центральний військовий комітет (ЦВК), створений у вересні 1918 р., який вів переговори з українськими військовими в австрійській армії, формував нелегальні військові осередки. Незабаром до ЦВК увійшли представники УСС, які базувалися в Буковині.

Однак загалом, поряд із гарячим висловлюванням протягом 1918 р. ідеї єдності всіх українських земель як Австро-Угорської імперії, так і Великої України, політичний загал, на думку К. Левицького, тоді відстоював провідну думку, що «доки український народ Галичини має надію, що австрійська держава дасть йому змогу вільного життя в своїх державних границях і тим самим змогу духовного єднання зі своїми братами в українській державі, доти він ставить домагання утворити український коронний край в Австрії» [17, с. 98].

Загострило ситуацію в регіоні проголошення польською Регентською радою у Варшаві 8 жовтня 1918 р. незалежної Польщі. 9 жовтня у Відні парламентське Польське Коло прийняло рішення об'єднати в польській державі всі

землі, на яких польський народ історично і культурно займає домінуюче становище. Проблему Східної Галичини пропонувалося вирішити плебісцитом без зовнішнього втручання. Таким трактуванням оцінювано українську державницьку проблему як другорядну, до того ж звернення до плебісциту лише затягувало її та давало шанс саме для зовнішнього втручання. Уряд Австро-Угорщини, намагаючись будь-що приєднати до складу монархії Польську державу на правах третього рівноправного партнера, що автоматично включало б до неї неподільну Галичину, прихильно ставився до цих проектів. Таким чином, в умовах, коли народи імперії активізували свої дії в напрямі вирішення національного питання, Відень у зносинах з українським політичним проводом продовжував тактику обіцянок, намагаючись схилити його до очікування вирішення проблеми у руслі конституційного процесу.

У цих складних умовах 10 жовтня 1918 р. відбулася нарада повної УПРепрезентації з залученням депутатів з Галичини та Буковини, на якій було прийняте історичне рішення про створення конституанти, яка б іменем українського народу Австро-Угорської монархії виконала право національно-державного самовизначення й проголосила Українську державу. Підкреслимо, що таке рішення набуло легітимного статусу лише 16 жовтня 1918 р., коли імператор Карл I нарешті оприлюднив запізнілий Маніфест, згідно з яким Австрія мала перетворитися на федеративну (союзну) державу. Згадане реформування не стосувалося Угорщини.

Намір перебудови австрійського державного організму на федеративних засадах мало проводитися «зверху» при існуванні певний час імперської вертикалі влади. Маніфест легітимізував створювані з представників Державної ради (парламенту) Національні ради, які як верховні політичні інституції мали представляти народи Австрії у зносинах із центральним урядом. Однак ситуація вийшла з-під контролю і Національні ради лише прискорили процес розпаду монархії.

Подібно до інших національних рухів легітимні українські політичні сили упродовж 18–19 жовтня 1918 р.

створили у Львові національну Конституанту – Українську Національну Раду (УНРада), яка 19 жовтня проголосила про створення з суцільних українських етнічних теренів Австро-Угорщини (Східна Галичина з Лемківщиною, північно-західна Буковина та українська смуга Північно-Східної Угорщини) української державності. Лишаючи осторонь відомі дебати УНРади, в тому числі тривалу дискусію щодо об'єднання з Наддніпрянською Україною, що знайшло висвітлення в історичній літературі, звернемо увагу на те, що рішення Конституанти були досить радикальними. Незважаючи на тиск з боку Відня, який прагнув звести справу до утворення в межах імперії чергового королівства (з цією метою віденським урядом велися гарячкові переговори з головою УПРепрезентації Є. Петрушевичем та лідером УНДП К. Левицьким), УНРадою Українська держава була проголошена у такому формулюванні, за яким вона не мала жодних зобов'язань перед Австро-Угорщиною. Згідно з відповідними параграфами постанови (№ 5 та № 6) УНРада жадала власного представництва на мирній конференції та відмовляла австро-угорському міністру закордонних справ права вести переговори від означеної державної української території [43, с. 221].

У цьому ж державноправному акті передбачалося забезпечити права національних меншин, в т. ч. євреїв, яких вперше (!) було визнано як окремішню націю, найближчим часом прийняти конституцію. В той же час провідні політичні сили українців не форсували подій в напрямі негайного державного відділення від Австрії. Справа полягала у врахуванні небезпек цього процесу, адже українці практично були єдиним недержавним народом імперії, які в роки світової війни, на відміну від, скажімо, чехів, словаків, поляків, сербів, хорватів, румун не спромоглися до здійснення надійного зв'язку з Антантою, що давало б певні гарантії національного державотворення. Не маючи надійних союзників, українські політичні сили боялися втратити досить непевну підтримку і з боку Відня. Від Радикальних кроків щодо негайного об'єднання з Наддніпрянською Україною стримувала перспектива вийти поза межі досить примарних гарантій Антанти щодо права на

самовизначення народів Австро-Угорщини (пункт № 10 з «14 пунктів» Вільсона).

Виходячи з цих обставин, існуючої загрози в межах самої імперії з боку польських, угорських, деякою мірою румунських сил, УНРада прийняла рішення утворити самостійну державу, котра, виходячи з розвитку подій, увійшла б до Соборної України або певний час знаходилась у федеративному союзі з Австрією. На переконання К. Левицького, першочергове зміцнення державно-правного становища українців у складі федеративної імперії мало дати їм реальний «захист перед імперіалістичним напором найближчих сусідів» [17, с. 117], відсуваючи на майбутнє міждержавні стосунки з Наддніпрянською Україною (федерація чи сполука).

Варто зауважити, що досить обережна позиція щодо Наддніпрянської України, яку висловлював політичний провід українства Австро-Угорщини, зокрема пануюча УНДП та значною мірою РУП, на відміну від, скажімо, УСДП, була викликана не лише міжнародними чинниками. Не менш вагомою причиною були ті, досить різновекторні суспільно-політичні процеси, які відбувалися в окремих українських землях і стали причиною наступних гострих протиріч між обома українськими державами.

Аналізуючи суспільно-політичні процеси в Наддніпрянській Україні, зокрема падіння Центральної Ради, політичний провід Галичини у 1918 р. доходив висновку, що будь-які політичні перевороти там призведуть лише до захоплення влади більшовиками. Упереджене було ставлення і до наддніпрянських соціалістів, вважаючи їх нездатними до управління державою. Великі симпатії були до гетьмана П. Скоропадського, з яким пов'язувався процес творення української державності [44, с. 39; 13, с. 10]. Однак, виходячи з поширення в Наддніпрянщині могутньої антигетьманської хвилі, існувало передчуття у падінні його режиму. Особливе занепокоєння викликало ймовірне збігання у часі перевороту із залишенням України австро-німецьких військ, що могло сприяти розбурханню політичної анархії, і знову ж таки, неминучої інвазії більшовиків. Через це галицький політичний провід вважав, що

зв'язувати «упорядковану та зорганізовану» Галичину з «національно несвідомою, занархізованою та збольшевиченою» Україною є крайнім ризиком. Виходячи з вищезначеного, галицький політичний провід восени 1918 р. волів виждати розвитку подій в Україні, прагнучи до зміцнення Української Держави Скоропадського. Більше того, галицькі лідери намагалися вплинути на політичну ситуацію в Наддніпрянщині шляхом примирення гетьмана з опозицією. З цією метою, починаючи з вересня 1918 р., до Києва приїздили такі діячі: Л. Цегельський, О. Колесса, С. Смаль-Стоцький та інші [37, с. 29–31, 76].

Упродовж останньої декади жовтня 1918 р. були сформовані місцеві осередки УНРади. Крім головної Віденської Делегації УНРади на чолі з Є. Петрушевичем, яка розпочала у Відні переговори з урядом в напрямі легітимної передачі влади, були створені Галицька Делегація у Львові на чолі з К. Левицьким та Буковинська у Чернівцях під проводом О. Поповича. До кінця жовтня 1918 р. у Східній Галичині та Північній Буковині в більшості повітових міст були створені місцеві Ради, які розпочали заходи щодо складання механізму перебрання влади від австрійських імперських властей, формуванню місцевої української адміністрації.

Натомість, переговори Віденської делегації УНРади з австрійським прем'єр-міністром Гусареком, офіційно проінформованого Є. Петрушевичем та М. Васильком 23 жовтня 1918 р. про створення УНРади та проголошення української державності, давали надію на її втілення конституційним шляхом. Було досягнуто принципової домовленості, що тимчасово на перехідний період для Східної Галичини буде призначено намісником українця, який у порозумінні з УНРадою проведе реорганізацію адміністративної влади. Однак несподівана відставка уряду 26 жовтня не дала змоги досягти будь-яких результатів по цій угоді. Тому перед новопризначеним і останнім прем'єр-міністром «старої» Австрії Г. Лямашем була висунута вимога негайного прийняття урядової постанови про передачу державної адміністрації Східної Галичини до відання УНРади. Поряд з цим під час переговорів з урядом та

галицьким намісником пропонувалося з метою забезпечення українського державницького руху збільшити кількість українських жандармів, передислокувати до Львова українські військові частини тощо. Але вони також не дали результатів. Тому Президією УНРади було прийнято рішення до кінця жовтня 1918 р. чекати відповідного урядового рескрипту з Відня, а в разі відмови, скликати 3 листопада 1918 р. у Львові повний склад УНРади, яка мала прийняти принципове рішення з проблеми.

Створення УНРади та проголошення Української Держави було зроблене досить вчасно. Приблизно тоді ж проголосили свою незалежність Угорщина (включаючи і українське Закарпаття), Чехословаччина, Польща, Сербо-Хорвато-Словенська держава. Готувалися до захоплення влади в Галичині і поляки. 28 жовтня у Кракові створюється Польська Ліквідаційна Комісія, яка, не беручи до уваги акта про українську державність 19 жовтня 1918 р., заявила свої претензії на всю Галичину. Таким чином, українцям доводилося діяти у найнесприятливіших умовах зволікання або ж прямого невизнання їх права на самовизначення, що створювало реальну загрозу чергового розподілу українських земель між суміжними, в тому числі новоутвореними державами. За таких обставин українські політичні сили, які наштотувалися на протидію як у Відні, так і місцевої імперської адміністрації, відійшли від марного очікування легітимного вирішення питання про українську державність і вдалися до радикальних дій. У ніч на 1 листопада 1918 р. ЦВК на чолі з Д. Вітовським успішно розпочали повстання. У Львові безкровно були захоплені всі адміністративні установи. Над ратушею було піднято синьо-жовтий прапор. Завдяки раптовості виступу, високій дисципліні повстанців 1 листопада фактично вся Східна Галичина була в руках української влади. В історії західноукраїнського народу розпочалася нова героїчна сторінка – творення на власній землі незалежної Української держави.

Упродовж перших тижнів існування української держави фактично її очолювала Галицька делегація УНРади під проводом К. Левицького. Жорстокі вуличні бої у Львові

лише 9 листопада 1918 р. дали змогу УНРаді сформувати уряд – Тимчасовий Державний Секретаріат (згодом Рада Державних Секретарів), що вказувало на використання як європейського зразка, так і досвіду державного будівництва, започаткованого Центральною Радою. За партійним складом уряд був коаліційним (8 державних секретарів належали до УНДП, 2 – до УРП, по одному – до УСДП та Християнсько-суспільної партії). 10 листопада 1918 р. уряду ЗУНР було доручено вжити термінових заходів для утворення єдиної соборної Української Держави.

13 листопада УНРадою було прийнято «Тимчасовий Основний Закон», яким було визначено конституційні засади новоутвореної держави. У першому параграфі закону закріплювалася її назва – Західно-Українська Народна Республіка, яка засвідчувала нерозривність і спадкоємність з Україною та існуючої в Наддніпрянщині української державності, що брала початок від Центральної Ради. Отже, внаслідок національного повстання 1 листопада 1918 р. у Східній Галичині утворилася демократична республіка з усіма характерними для неї ознаками, що стало видатною подією в історії західноукраїнської громади.

Перші кроки української державності у Західній Україні відбувалися у надзвичайно складних обставинах, практично в умовах збройної інтервенції Польщі, через що основні її ресурси були спрямовані на відсіч зовнішньої агресії. Незважаючи на ці несприятливі обставини, ЗУНР за рахунок консолідації зусиль представників всіх політичних партій вдалося доволі ефективно й швидко створити підвалини національної державності, налагодити роботу адміністративного апарату, що вигідно відрізняли Західну Україну від Великої України, де ширилися процеси анархії та соціального протистояння. Як відзначав з цього приводу І. Лисяк-Рудницький, «Галичина 1918–1919 рр. – єдиний у новітній історії приклад українського державного правопорядку», пояснюючи цей феномен тим, що «провід молодій державності опинився не в руках невідомих авантюристів, а в руках людей, що в їхню абсолютну персональну чесність та високе почуття відповідальності весь народ слушно вірив...» [22, с. 56, 57].

Протягом кінця листопада-грудня 1918 р. нова українська державність перебувала у досить скрутному становищі. Президент ЗУНР Є. Петрушевич, віце-президент М. Василько, деякі члени УНРади продовжували перебувати у Відні. Ситуацію ускладнила і внутрішня урядова криза, яка змусила К. Левицького в середині грудня 1918 р. піти у відставку. Труднощі доводилося долати і в діяльності УНРади, яка наприкінці листопада у зв'язку з евакуацією зі Львова була вимушена перервати свою першу сесію. Протягом 22–26 листопада 1918 р. на контрольованих українською владою теренах організовано відбулися довибори до законодавчого органу республіки – УНРади, що дозволило довести її кількість до 152 послів. Увесь склад УНРади був українським, оскільки поляки бойкотували вибори, а євреї та німці воліли стояти осторонь від польсько-українського конфлікту. Провідну фракцію в УНРаді становила УНДП на чолі з А. Горбачевським, далі йшли радикали (голова фракції Л. Бачинський), соціал-демократи (голова фракції С. Вітик), Селянсько-радикальна партія (голова фракції К. Трильовський) та Християнсько-суспільна партія. Основний масив депутатського корпусу, більшість якого складала безпартійні, сповідував ліберально-національні цінності. УНРада діяла як самодостатній європейський парламент, адже її кістяк складався з досвідчених колишніх послів до Австрійського рейхсрату та Галицького й Буковинського сеймів, що мали відповідний фаховий рівень та досвід законотворчої діяльності.

Якісно новий період в історії ЗУНР розпочався у січні 1919 р., коли у новій столиці держави – Станіславові запрацювали новий уряд (на відміну від попереднього він складався з блоку національних демократів та радикалів, соціал-демократи ж перейшли в опозицію) та розширений склад парламенту – УНРада. 3 січня 1919 р. на сесії УНРади було проголошено історичний Акт злуки Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою «в одну, одноцільну, суверенну Народну Республіку». Внаслідок попередніх домовленостей із Директорією до моменту скликання Установчих зборів об'єднаної України законодавчу владу на терені ЗУНР мала виконувати

УНРада, а цивільну й військову адміністрацію – Рада Державних Секретарів. Як відомо, величний Акт злуки двох українських республік в єдину УНР відбувся 22 січня 1919 р. в Києві на майдані поблизу Софіївського собору, що наступного дня було затверджено Трудовим Конгресом. Однак через поєднання об'єктивних і суб'єктивних причин, пов'язаних з несприятливою міжнародною ситуацією, військовою інтервенцією та громадянською війною, різновекторним спрямуванням політико-ідеологічних прагнень політичних лідерів і політичних партій, які стояли на чолі українського державотворення, не дозволили завершити процес створенням одноцілого державного організму, наповнити його реальним змістом, що стало одним з головних факторів поразки національних змагань 1917–1920 рр.

Таким чином, тривалий час успішно діюча у Західній Україні національна партійна система, основу якої складала УНДП, УРП та УСДП Галичини і Буковини, дали змогу українським суспільно-політичним силам, переборюючи опір набагато потужніших суперників, досягнути значних успіхів під час першої спроби втілення ідеї державності та соборності у Західній Україні. У той же час, досить актуальним залишається потреба, особливо у руслі дослідження цілісності та синхронності українського суспільно-політичного руху, у подальшому вивченні та порівняльному аналізі діяльності не лише українських політичних партій, партійних систем Східної та Західної України початку ХХ ст., революційної доби 1917–1920 рр., але й аналізу подібних питань, що стосувалися партійно-політичних систем суміжних народів, зокрема поляків, чехів та інших, які паралельно з українцями у цей час очолювали національно-визвольні рухи.

---

1. Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates im Jahre 1917 und 1918. XXII Session. – Wien, 1918. – Bd.1. – 5237 s.

2. Бауэр Отто. Австрийская революция 1918 года / перев. с немецкого А. и Г. Хавиных. – М.–Л. : Госиздат, 1925. – 295 с.

3. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914–1923: у 2-х тт. – Львів : Інст. українознавства ім. І. Крип'якевича, 1998. – Т. 1. – 523 с.

4. Від Президії Загальної Української Ради у Відні // Вістник СВУ. – 1916. – Ч. 101. – С. 375.
5. Голубець Микола. Велика історія України від найдавніших часів. – Т. II. – К. : «Глобус», 1993. – 400 с.
6. Довірочні збори членів «Християнсько-суспільного союзу» у Львові дня 26 грудня 1912 р. – Львів, 1913. – 48 с.
7. Дорошенко Дмитро. Історія України. 1917–1923 рр. – Т. 1. Доба Центральної Ради. – Ужгород : Др.-я «Свобода» накладом д-ра О. Цюпки, 1932 ; Нью-Йорк : Вид-ча корпорація Булава, 1954. – 437, XXI с.
8. Друге засідання Загальної Української Ради // Діло. – 1915, 15 мая. – С. 5.
9. Жук Андрій. В цілі сконсолідування національних сил // Вістник СВУ. – 1917. – Ч. 131. – С. 3–4.
10. Жук Андрій. Союз визволення України // Пам'яткова книжка Союзу Визволення України і Календар на 1917 рік з 103 ілюстраціями. – Відень : Накладом Союзу Визволення України, 1917. – С. 366–384.
11. Загальна Українська Рада // Діло. – 1915. – 8 падолиста. – С. 3.
12. Загальна Українська Рада // Діло. – 1916. – 10 падолиста. – С. 1.
13. Коновалець Є. Причинки до історії української революції. – Прага, 1928. – 48 с.
14. Кучабський Василь. Розвиток національно-державницької думки УСС // За волю України: Історичний збірник УСС в 50-ліття збройного виступу Українських Січових Стрільців проти Москви. 1914–1964. – Нью-Йорк : Вид-во Головн. Управи Братства УСС, 1967. – С. 48–56.
15. Лавров Юрій. Початок діяльності Союзу Визволення України // Український історичний журнал. – 1998. – № 4. – С. 17–32.
16. Лавров Юрій. Початок діяльності Союзу Визволення України // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 3–16.
17. Левицький Кость. Великий зрив (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). – Львів, 1931. – 198 с.
18. Левицький Кость. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918: з ілюстраціями на підставі споминів і документів. – Часть перша. – Львів : Накладом Власним, друкарня оо. Василіян у Жовкві, 1929. – С. 1–285.
19. Левицький Кость. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918: з ілюстраціями на підставі споминів і документів. – Часть друга. – Львів : Накладом Власним, друкарня оо. Василіян у Жовкві, 1929. – С. 289–495.
20. Левицький Кость. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918: з ілюстраціями на

підставі споминів і документів. – Часть третья. – Львів : Накладом Власним, друкарня оо. Василіан у Жовкві, 1930. – С. 497–776.

21. Левицький Кость. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914: з ілюстраціями на підставі споминів і документів. – Часть друга. – Львів : Накладом Власним, друкарня оо. Василіан у Жовкві, 1927. – С. 433–736.

22. Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. – Т. 2. / пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – К. : Основи, 1994. – С. 53–61.

23. Лозинський М. Українська революція: Розвідки і матеріали. Галичина в рр. 1918–1920. – Відень, 1922. – 228 с.

24. Національні процеси в Україні : історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: у 2 ч. / упоряд.: І. О. Кресіна (керівник), О. В. Кресін, В. П. Ляхоцький, В. Ф. Панібудьласка ; за ред. В. Ф. Панібудьласки. – К., 1997. – Ч. 1. – 583 с.

25. Німчук Іван. Українська політична еміграція у Відні в часі світової війни: Придніпрянська еміграція // Визволення. – Відень–Прага, 1923. – Частина II. – С. 24–29.

26. Обушний М. І., Примуш М. В., Шведа Ю. Р. Партологія : навч. посібн. / за ред. М. І. Обушного. – К. : Арістей, 2006. – 432 с.

27. Парти́йна система України: особливості становлення, проблеми функціонування, тенденції еволюції (Доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2010. – № 5. – С. 2–33.

28. Патер Іван. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2000. – С. 346.

29. Попик Сергій. Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – К. – Чернівці, 1999. – 236 с.

30. Президія Українського парламентарного Клубу // Вістник СВУ. – 1916. – Ч. 101. – С. 375–376.

31. Про «кризу» в українськiм політичнiм таборі // Вістник СВУ. – 1916. – Ч. 100. – С. 346–347.

32. Расевич Василь. Діяльність українських політичних організацій у Відні під час Першої світової війни // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів : ЛНУ ім. Ів. Франка, 1999. – Вип. 34. – С. 317–330.

33. Роздольський Роман. До історії «Союзу визволення України» // Український самостійник. – Мюнхен, 1969. – Ч. 1. – С. 31–40.

34. Серед них: Брицький П., Добржанський О. Буковинці на дипломатичній службі УНР та ЗУНР. – Чернівці : Вид-во «Золоті литаври», 2007. – 241 с.; Великочий В. С. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр. : монографія. – Івано-Франківськ : Вид.-дизайн. відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2009. – 812 с.; Жерноклеєв О. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.). – Івано-Франківськ : Вид.

дизайн. відділ ЦІТ, 2006. – 536 с.; Західно-Українська народна республіка 1918–1923: Історія [колективна монографія] / кер. авт. кол. й відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 2001. – 628 с.; Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2000. – 346 с.; Тищик Б. Й., Вівчаренко О. А., Лешкович Н. О. Становлення державності в Україні (1917–1922 рр.) : монографія. – Львів–Івано-Франківськ, 2000. – 272 с.; Адамович С. Співпраця Союзу визволення України з українськими громадсько-політичними організаціями і партіями Галичини // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 1999. – Вип. 2. – С. 46–50; Яремчук В. Загальна Українська Рада (1915–1916 рр.) як вияв системних дій українських політичних сил Наддніпрянської та Наддністрянської України // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України : збірник наукових праць. – К., 2009. – Вип. 43. – С. 23–41.

35. Серед них: Політична історія України. ХХ ст.: у 6 т. / редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – Т. 1. – К. : Генеза, 2002. – 424 с.; Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Ф. Солдатенко (кер.), Т. А. Бевз, О. Д. Бойко, П. А. Брицький, В. Д. Яремчук та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2007. – 576 с.; Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В. Ф. Солдатенко (кер.), Т. А. Бевз, В. П. Горбатенко, М. С. Кармазіна, В'ячеслав Яремчук та ін. ; НАН України ; Ін-т політ. і етнонац. досліджень – К. : Парламентське вид-во, 2009. – 536 с.

36. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали [Текст]: збірка: у 3 т. – Т. 1. / упорядн. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. – Мюнхен : Сучасність, 1983. – Т. 1. – 510 с.

37. Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. – Нью-Йорк : Вид-во Булава, 1960. – 185 с.

38. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 3.

39. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 7.

40. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 440. – Оп. 1. – Спр. 2.

41. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 440. – Оп. 1. – Спр. 4.

42. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 91.

43. Шаповал Микита. Велика революція і українська визвольна програма (виклади в Америці). – Прага : Вільна спілка, 1927. – 324, VI с.

44. Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання, добитися волі для галицької землі 1918–1939. – Торонто, 1965. – 126 с.

РЕЦЕНЗІЇ, СПОГАДИ, ДОКУМЕНТИ

Антон Глушко

ОБЛИЧЧЯ СЛОВЕНСЬКОЇ ЮГОНОСТАЛЬГІЇ: «DRUŽE TITO, MI TI SE KUNEMO»

*Tito vrati se sve ti je oprošteno*¹

Velikonja, Mitja. Titostalgija – študija nostalgije po Josipu Brozu / Mitja Velikonja. – Ljubljana : Mirovni Inštitut, 2008. – 132 st.

Декілька років тому російський політолог Л. Абрамян видав низку статей, присвячених міфології радянських і пострадянських лідерів, одна з яких мала назву «Батько-тиран та син-дурень». У ній, зокрема, проводилася паралель між «ефективним» правлінням Й. Сталіна і «м'яким домінуванням» М. Хрущова [Цит. за: 1, с. 178]. Проводячи паралелі з югославською політичною історією, подібні аналогії даються сьогодні Й. Б. Тіто та С. Мілошевичу. «Маршал-об'єднувач», «батько південних слов'ян», «мудрий вождь» і його спадкоємець – співучасник розпаду Югославії, декількох війн 90-х і політик, який своєю діяльністю набув статусу «злочинця проти людяності» – такий діапазон оцінок постатей двох останніх комуністичних провідників на Балканах.

Напади з повітря на щойно незалежну Республіку Словенію в червні 1991 р., криваві сутички між хорватами і сербами, геноцид у Сребреніці 1995 р., і дотепер травматичне «косовське питання» окреслюють межу «пригадування» (*remembering*) доби С. Мілошевича. У локусі «пригадування», як зазначає Л. П. Нагорна, активується емоційний компонент символіки страждань, трагедій, жертв.

---

¹ Тіто повернеться. Тобі в усьому вибачено (серб.). У назві рецензії розміщене гасло югославських комуністів: «*Družje Tito, mi ti se kunemo*» – «Товаришу Тіто, ми клянемося» – *Прим. авт.*

Легітимація останніх в ім'я міфологізованої мети прямо пропорційна ступеню ідеологізації суспільства, яка переходить і в площину уявного минулого, усталюючи цілісний, «герметичний» (Г. В. Касьянов) концепт пам'яті [2, с. 197; 3, с. 239–240, 249, 253].

Останні два десятиліття в умовах посткомуністичної соціально-політичної трансформації колишніх республік СФРЮ образ ідейного, військового і партійного провідника Йосипа Броз Тіто є предметом численних дискусій як у медіа-просторі, так і в середовищі професійних дослідників. У проблемному полі оцінок динаміки й спрямованості процесів реконструювання простору пам'яті опиняється політична складова ревіталізації образу Тіта як елемент маніпулювання громадською думкою і пролонгування «неокомуністичної» / «неорадянської» версії «спільної історії» колишніх югославських республік.

Спроба детально проаналізувати феноменологічне тло «другого народження маршала Тіто» – видана 2008 р. в Люблянні під егідою Інституту Миру – Інституту соціальних і політичних студій праця словенського культуролога, соціолога і політолога Мітьї Веліконьї «Тітостальгія – дослідження ностальгії по Йосипу Брозі» [4]. Книга, видана двома мовами – англійською і словенською, у стислій формі розкриває масштаб суспільної ностальгії за добою Тіто, показуючи різноманітність форм репрезентації його особи («масова пам'ять»). Це дослідження є продовженням попередніх розвідок автора, присвячених технологіям новітнього політичного мітотворення і особливостям розвитку культури пам'яті країн Центрально-Східної Європи [Див. напр.: 5; 6; 7; 8].

Якщо попередні праці М. Веліконьї були присвячені загальнотеоретичним і компаративним проблемам політичної соціології і етнополітології, то в цій книзі автор концентрується на аналізі пост-постаті Йосипа Броза Тіто (*іншого, позаісторичного*) в оцінках громадськості останніх років. «Але це не ще одна книга о Тіто, проте книга після Тіто» (слвн. «A to ni še ena knjiga o Titu, ampak knjiga po Titu») [4, с. 10]. Мету свого дослідження автор окреслює як «встановлення причин чому, за яких обставин, його

постать сьогодні тиражується, обговорюється, живе і дає прибуток на медіа-ринку». М. Веліконья, використовуючи подекуди жваву риторику, звертається до читача: «В цій студії не дивлюся назад, але навколо себе. Не займає мене старий тітоїзм, так само як і новий; не Броз *тоді й після*, але лише *після*, його «посмертне життя», «життя по життю» [4, с. 12].

Автор розкриває сутність базового поняття «ностальгія» як «комплексну диференційовану, чуттєво насичену, особисту чи колективну оповідь, яка бінарним способом славить загублені старі часи, людей, предмети, відчуття, запахи, події, простори, взаємини, політичні та інші системи, що перебувають у гострому контрасті з меншовартісною сучасністю, та переймається їх втратою» [4, с. 25].

При цьому М. Веліконья, доктор наук з соціології, викладач Факультету соціальних наук Університету Любляни, **лучить** послідовність розкриття «тітостальгії» на декілька змістовних частин:

1. Автор подає спектр оцінок Тіто в ЗМІ й науковому середовищі, окремо означаючи негативні й позитивні. Значна кількість прикладів, використаних дослідником, обумовлюється тим, що він не обмежився суто словенським соціумом, а й подав палітру «віртуальних облич» маршала Йосипа Броза у сербському, хорватському, македонському, боснійсько-герцеговинському, албанському й італійському медіа-дискурсах й тамтешніх наукових кіл. Наприклад, М. Веліконья подає наступні образи Й. Б. Тіто: «великий державник», «переможний партизанський ватажок», «громадянини Світу», «творець самоврядного соціалізму», «співавтор «Третього шляху» в біполярному світі», «миротворець», «бонвіван», які з плином часу трансформувалися у негативні конотації кшталту: «військовий злочинець», «типовий тиран», «антидемократ», «серійний вбивця», «сербосек», «самолюбний тоталітарний вождь», «сербоненависник», «зрадник хорватства», «атеїст», «найкращий учень Сталіна», «балканський Пол Пот» [4, с. 14].

2. «Тітостальгія», за М. Веліконьєю, є невід'ємним елементом югоностальгії: «Туга за Півднем є, якщо погратися

словами, як правило, Туга за Товаришем» (слвн. «*Tuga za Jugom je, da se poigram z besedama, praviloma tudi Tuga za Drugom*». – курсив-авт. – А. Г.). Комплекс пригадувань і жалю за втраченою добою Тіто, що ним просякнутий і югославський історичний наратив, породжує тугу за СФРЮ в цілому, її символи і знакові події стають частиною «тіто-істичного дискурсу» [4, с. 16–17]. На противагу націоналістичним і автохтонним тенденціям у конструюванні історичного наративу постсоціалістичних республік, «тіто-стальгія» є одним з основних рушіїв неорадянського універсалістського концепту (наддержавного, наднаціонального і позарелігійного по суті), заснованого на *фантомних пережиттях втраченого минулого* (курсив – наш. – Прим. авт.).

3. Пригадування постаті Тіто відбувається у підкреслено «деполітизований» спосіб. У третьому розділі книги автор наводить численні докази «культури тітостальгії», коли образ маршала Йосипа Броза використовується у паперовій, харчовій і текстильній промисловостях, туристичній індустрії, публіцистиці, рекламі в Республіці Словенія, Боснії і Герцеговині, Сербії, Хорватії, Македонії, Чорногорії, Албанії, Італії [4, с. 37–59]. За думкою М. Великоньї, образ Тіто є не лише частиною простору пам'яті, а й цілком сучасною віртуальною категорією, яка, спираючись на ностальгійний підмурівок, будує трансепохальний соціальний образ. Як доказ, автор наводить існування Тітового блога (marsal.blog.hr) і сторінки користувача мережі Facebook під ім'ям Druže Tito.

У контексті ностальгії по Тіто (яка є переважно змістовно позитивною) автор відзначає розмитість «суспільних меж пам'яті» (М. Гальббакс) про нього. При цьому, спостерігається сталий «канонічний» портрет маршала Йосипа Броза, який оцінений М. Великоньєю в назві першого розділу книги – «Йосип Броз гарний скрізь» (серб. «*Josip Broz dobar skroz*») [4, с. 13]. «Ефективний лідер», «впевнений у собі політик», «досвідчений військовий керівник», – таким його бачать теперішні послідовники – прихильники ностальгії за часом «доступних медицини й освіти», «якісних продуктів харчування» [4, с. 13–15].

Для порівняння наведемо думку М. Палмбергер, яка зазначає, що ностальгія за Югославією є ностальгією за «часами добросусідства», за можливістю «спокійного співіснування» декількох культурно гетерогенних народів у «спільній домівці» [9, с. 361, 364, 367]. Отже, втрата «домівки» призводить до виникнення компенсаційного ностальгічного комплексу, на якому засновується неорядянський концепт історичної пам'яті. Наголошування на цьому чиннику, яке відображене в книзі М. Великоньї, робить «тітостальгію» частиною «живої пам'яті» (П. Коннертон, Ж. Ле Гофф), або «гарячої пам'яті» (П. Нора, Г. Вельцер), актуальної сьогодні й спроектованої у майбутнє.

Окрім вищезначених міркувань, контекстуально книга М. Великоньї зображує й «стирання негативних спогадів», «глорифікацію» маршала Тіто («*Bog tu daj sveti raj*» / «*Tito se je javljal iz nebes*»), попри ті злочини, що йому закидає словенська громадськість (розстріл інтернованих з австрійської Карінтії націоналістичних партизан-домобранців у Кочевському Розі, організація й примусове вивезення людей до трудових таборів, наприклад, у Голому Отоці, переслідування інакомислячих представників інтелігенції). Автор відокремлює «свідчення» від «згадок» і наголошує на потребі розрізнення індивідуального і колективного споминів [4, с. 23–24, 95, 101]. Останні є частиною утопічного ретроградного світогляду, який «подовжує минуле» через *невпевненість сьогодні* (курсив-наш. – Прим. авт.) й *невизначеність завтра* [4, с. 111–112]. Через ЗМІ Тіто постає новотвором, який покликаний дати відповідь на невирішені або призабуті теперішні проблеми. «Син словенської матері», «переможець Другої світової».

М. Великонья показує, що певні прорахунки і недоліки постаті Тіто, його неоднозначне ставлення до словенства, відходять на другий план. Актуалізується особистісна, меритократична складова маршала Йосипа Броза. «Віртуальний Тіто» в сучасному словенському соціумі стає «позаісторичним, позачасовим, позатериторіальним, контрастним, полісемічним, непередбачуваним й епізодичним» [4, с. 26]. Відповідальність за «злочини перед словенським народом», яку йому закидають представники низки

націонал-патріотичних організацій («Герварди», «Приморські Пантери», Проект національної політики, сайт «Тут є Словенія», сайт «Карінтія») відтермінується. Триває суспільна «криза легітимації» (Ю. Габермас) югославської епохи в ментальній мапі нового покоління. Репрезентаційна вистава (Гі Дебор), що супроводжує «тітостальгію», є засобом винайдення «традиції майбутнього», яка міститиме певні ідеальні компоненти на противагу «нетривкій сірій буденності». При цьому «тітостальгія», за думкою автора, оминає етнонаціональні проблеми, що їх породжує «час без Тіто», бо маршал Йосип Броз ретроспективно єднає різні держави метаісторичною ознакою ідентичності [4, с. 118–119].

Як зазначає сербський соціолог і політолог Хелена Здравкович-Зонта: «Осуд військових злочинів є питанням, дотичним національного характеру. Оцінки не завжди стосуються правових аспектів, але часто-густо спираються на історичну традицію й колективне пригадування. Коли вони засуджують окремих постатей, то слугують засобом колективного споглядання минулого і можуть бути чинником національних ідеологій, які керуються апріорно позитивними конотаціями про себе і негативно про інших» [9, с. 134–135]. В основі цих процесів у Словенії є гасло: «Чужого не хочемо, свого не дамо» (слвн. «*Tujega početo, svojega ne damo*»). Тож автор пише, що частина громадськості має відповідь: «*Stopimo skupaj z Tito*», «*Tito je v nas, Tito je naš, Mi smo Titovi*» («Ідемо разом з Тіто», «Тіто є в нас, Тіто є наш») [4, с. 91, 94–96, 101].

Таким чином, подієве тло пригадування й звеличення Й. Б. Тіто, за М. Великоньєю, позначене:

1. Амбівалентністю символічного супроводу висвітлення образу Тіто: «Тіто крав, але давав, ці крадуть, але нічого не дають» (серб. «*Tito je krao, al' je dao, a ovi krađu, al' ništa ne dadu*») [4, с. 91]. Непоодинокі випадки критики Тіто (як «бабника», «шарлатана», «гедоніста», «космополіта») почастишали з приходом до влади представників словенської правиці. Гасло «Тіто – то є ми всі» (слвн. «*Tito – to smo mi vsi*») повільно замінюється словеноцентричними родолюбними мотивами [4, с. 89].

2. Перспективністю, футуристичністю риторики, пов'язаної з характеристиками соціально-політичного впливу тітоїзму.

3. Дописуванням «вождеві південних слов'ян» невласливих йому рис, доповнюючих міфологізований портрет [10].

4. Конституюванням універсалістичної ідеї «спільної вітчизни» і «спільної історії». Пролонгація тітоїзму стає засобом штучного ідейно-політичного єднання заради відновлення «внутрішнього порядку», повернення «спокою», «стабільності» й «передбачуваності» завтрашнього дня («*Nikoli ne bo bolje, kot takrat*» – «Ніколи не буде краще, як тоді») [4, с. 87].

5. Пристрасним пригадуванням доби Тіто як періоду «сильної влади», яка оновлює країну, «лучить народи», захищає від реальних і вигаданих зовнішніх загроз (патерналізм і внутрішня позитивна семіотична компліментарність як складові добробуту в СФРЮ – «*Svi smo Jugoslaveni*», «*Svi smo jedan narod*», «*Tito je živio, Tito je živ i živ će Tito biti*», «*Tito – Rodi se ponovo I vrati nam Jugoslaviju!*»). Мобілізаційний потенціал політичного міту про маршала Тіто засновується на твердженнях про «духовну силу», «мудрість» і «далекоглядність» вождя, який постає «визволителем», «ідеальним господарем» і творцем нової державної релігії (соціалізму югославського типу. – *Прим. авт.*), «нового суспільства», «оновлення економіки» [4, с. 80; 8, с. 161, 176; 10].

Отже, як робить висновок М. Веліконья, спогади про «старі добрі часи» за влади Й. Б. Тіто засновуються як на ностальгії за молодістю, так і на політичних міфах югославського соціалізму, що їх продукувала КП СФРЮ і її очільник через систему освіти й виховання та через ЗМІ.

Книга М. Веліконьї має міждисциплінарну складову, вміщуючи дані етнополітології, політичної соціології, політичної антропології і соціальної філософії. Вона показує спектр спрямованості масової пам'яті в перехідну добу, коли образ «ефективного, але померлого державника» стає предметом спекуляцій у різноманітних сферах громадського життя. Враховуючи широку палітру зображення

«віртуального Тіто» в сучасних умовах, книга стає дороговказом до глибших розвідок діалектики постдиктаторських суспільств.

1. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу. – К. : Знання України, 2009. – С. 178.

2. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – К. : ПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2011. – 272 с.

3. Касьянов Г. В. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті–початок 2000-х) / Георгій Касьянов ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Наш час, 2010. – 271 с.

4. Velikonja M. Titostalgija – študija nostalgije po Josipu Brozu / Mitja Velikonja. – Ljubljana : Mirovni Inštitut, 2008. – 132 st.

5. Velikonja M. Mitologija Sredne Evrope // Časopis za kritiko znanosti. – 1998. – Letnik XXIII. – Številka 178. – St. 27–46.

6. Velikonja M. Mitografije sedanjosti: študije primerov sodobnih političnih mitologij / Mitja Velikonja. – Ljubljana : Študentska založba, 2003. – 198 st.

7. Velikonja M. Masade duha. Razpotja sodobnih mitologij. – Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1996. – 212 st.

8. Velikonja M. Nedokončane zgodbe – sodobna politična mitologija // Časopis za kritiko znanosti. – 1994. – Letnik XXII. – Številka 168–169. – St. 153–179.

9. Zdravković-Zonta H. Slučaj Škorpioni: mediji, nacionalizam i ratni zločini / Mediji i nacionalne ideologije: analiza izvještavanja o suđenjima za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji / uredili Amer Džihana i Zala Volčič. – Sarajevo : Mediacentar, 2011. – 272 st.

10. Palmberger M. Nostalgia matters: nostalgia for Yugoslavia as potential vision for a better future // Sociologija. – 2008. – Volume L. – № 4. – P. 355–370.

11. Bancroft C. Yugonostalgia: the pain of the present [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://digitalcollections.sit.edu/isp_collection/787

Антоніна Березовенко

ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ЮРІЯ ВОЛОДИМИРОВИЧА ШЕВЕЛЬОВА. СПОГАДИ

У цій статті-спогадах вміщено й узагальнено з можливою достовірністю багатолітній досвід спілкування із Ю. В. Шевельовим як в суто приватному, так і публічному форматі. Тут змальовано атмосферу побуту, характер розмов і подій, безпосередньо чи опосередковано пов'язаних із життям ювіляра. Авторкою свідомо затримано первісні враження, оригінальні вислови Шевельова, які збереглися в пам'яті та складають образ його не тільки як видатного ученого, а і як людини.

This article is devoted to the 100-th jubilee of George Yuri Shevelov. These memoirs contain and sum-up with all possible correctness long-lasting experience of author's interaction with G. Shevelov in both private and public format. It keeps a flavor of the atmosphere he leaved in, describing events and conversational topics directly connected with Shevelov's life. The author intentionally preserved initial impressions and original Shevelov's sayings, which are captured by the memory and create his image as an outstanding scientist as well as a great human being.

Взятися писати спогади про генія з нагоди його 100-ліття спокусливо і складно. З огляду на історичну вагу поста-ті масштабу Юрія Володимировича Шевельова від початку доводиться більш ніж виважено підходити до такої справи. Застережень спливає немало. Перш за все, не догоджати «політичним віянням», уникнути і панегіризму і фамільярності. Спробувати достовірно донести до читача свої давніші враження про Шевельова-людину, не баналізуючи цього унікального досвіду, який складався часом із цілковито буденних подій, побіжних зауважень, фраз. Саме ці багатолітні позірно, може, не такі уже й значущі епізоди, нашаровані на усвідомлене ще до особистої зустрічі розуміння величі Шевельова складають його портрет для мене. Сподіваюся, що цей образ вдасться тут відтворити.

Своїм знайомством з Шевельовим я завдячую Мирославі Знаєнко – професорові Колумбійського та Ратгерського університетів і колишньої його студентки. Трапалося це у Нью-Йорку в 1996 р. Як гостьовий професор я викладала в Колумбійському університеті за програмою Фулбрайта. Часи були романтичні – коли українці дійшли усвідомлення себе як громадян вільної країни у вільному світі (про реалістичність цих почувань наразі не йдеться), а отже – і єдиним цілим із світовим українством. У Києві було відкрито бібліотеку української діаспори. Там я вперше натрапила і прочитала славнозвісну «Історію української мови в першій половині ХХ ст. Стан і сатус» [5]. Твір сьогодні засадничий для філологів. Тоді ж мовознавці тільки «відкривали» Шевельова, а літературознавці – Шереха. Розкошували тут, нарешті читаючи заборонені перед тим твори у їхніх власних обкладинках, а не в палітурках з-під «Історії УРСР». «Історія української мови в першій половині ХХ ст. була одкровенням – об'єктивне, стримане, вишукано академічне дослідження української мови як достойного і самоцінного об'єкта аналізу для науковця світового класу. Крім власне предметної, книжка несла також уявлення про автора. І образ Шевельова зі сторінок його книги поставав як рівновеликий образу Нью-Йорка – такий же далекий, потужний, високий.

Одного весняного дня я зателефонувала Юрію Володимировичу (саме так, на «східняцький лад» називала його Мирослава Знаєнко) з тим, щоб домовитися про зустріч. Він довго перевіряв розклад, а потім сказав, що до зустрічі не готовий, бо не має зубів і до аудієнцій не надається, але як тільки полагодить цю проблему – зразу мені віддзвонить. Невдовзі він запросив мене до себе, зауваживши принагідно, що зробив би це раніше, але з огляду на те, що «до машин принципово не говорить» (йшлося про телефонний автовідповідач), мусив пробувати кілька разів.

Отже, перші враження від першої зустрічі, що відбулася у нього вдома, на Клермонт авеню. Мене зустрів справді високий, з іронічною посмішкою на відносно чисто поголеному обличчі інтелігентний пан «під 90 років» у товстених окулярах. Попри всю «професорську» зовнішність

і гречні манери, у тому, як він тримався, не відчувалося ніякої зарозумілості. Проїшли до неймовірно нагрітої незважаючи на теплу погоду вітальні, умебльованої в стилі 60-х рр. Із «апаратури» був тільки радіоприймач, телевізора не було. По стінах розташовувалася відома бібліотека Шевельова, пізніше куплена славістичним центром у Сапоро. Ця безліч книг, як і решта квартири, була вкрита солідним шаром пилу. Складалося враження, що господар тут не «жив», а «думав». Хоча для Шевельова це, мабуть, було одне й те саме. Здавалося, наче сам час застиг у цій квартирі, затиснений між книжкових полиць, а надто у вузькому коридорі, що всією квартирою вів до кухні. Пил, що був повсюди, сірі відтінки килимів, стін і меблів складали образ «сивої давнини», ЧАСУ. А сам Шевельов, вбираючись у таких же сіруватих тонів сорочки (чомусь це так було), посилював це враження повільними рухами, неспішними розповідями про все – Україну і Німеччину, Харків і Лунд, Агатангела Кримського і Гітлера, про Шевельова-хлопчика і Шевельова-автора базових для славістики трудів, професора Гарварда і Колумбії. Світовий час і простір були наче всотані Шевельовим і його помешканням. А необмежене тематично і територіально ширяння бесід, контрастуючи із суцільною статичністю господаря і його домівки, викликало відчуття певного абсурду.

Як і впродовж багатьох років потому, мені було запропоновано сісти на диван, а Юрій Володимирович розташувався у кріслі біля вікна, підпираючи у характерний спосіб голову рукою (З роками це налаштування на бесіду набрало форми своєрідного ритуалу). Під час розмови він час від часу, не відриваючи чола від руки, ворухив пальцями на підтвердження чи заперечення того, про що йшлося, або просто в такт своїм міркуванням. Від початку знайомства повелося так, що говорили подовгу.

Не буду переповідати всіх почутих тоді історій – багато з них Шевельов сам написав пізніше у своїх мемуарах [7]. Згадаю те, що закарбувалося особливо, може, не стільки з інформативного, скільки з чуттєвого боку. Він розказав про свою сім'ю. Наприклад, що виростав він із мамою та сестрою, яка рано померла, а сам був настільки

хворобливою дитиною, що мати постійно боялася, що він помре. І після паузи – для дотримання достовірності – додав: «А я, бачте, і досі ніяк не вмру». По всьому було видно, що матір свою Шевельов дуже любив, підкреслюючи її надзвичайну доброту, за яку її любили всі, кого вона знала. До тієї міри, що коли «прийшов пролетаріат» і стали «забирати все і всіх», то на неї не було зроблено жодного доносу, і тому вони не зазнали репресій як таких. А стерегтися було чого – вони володіли, як сказав Шевельов, величезним і найкращим у Харкові будинком, а батько його був царським офіцером. Той факт, що батько ще до революції залишив сім'ю, оскільки служив у Польщі, де «знюхався з полячкою», і додому більше не повертався, очевидно, не міг служити виправданням для хоч і киненої, однак офіцерської родини в очах радянської влади.

Говорили про різне. Були теми суто академічні, були «кулуарні» – простіше можна було б сказати – «побреженьки», якби не йшлося про розмови з генієм. Ці неквапні (частково через зуби, частково через природню розважливість) «обговорювання ближніх», просякнуті іронією і об'єктивністю, якраз і творили портрет Шевельова «в інтер'єрі сучасного йому ХХ ст. Ніщо в манері спілкування Шевельова не говорило про те, що він був свідомий своєї величі. Зовсім ні. Як і у фундаментальній «Phonology» (Фонології) [8], в приватних цих повільних бесідах «про все», в тому числі і про зовні дрібні, побутові подробиці життя, він говорив винятково на рівних, турбуючись про зрозумілість своїх думок для vis-a-vis. З'ясував все остаточно. Так, я б сказала, що головною прагматичною установкою всього, що він говорив або писав, була не «зарозумілість», а якраз «зрозумілість».

Шевельов був винятково щедрим автором. Він не лишив співрозмовника в позиції дошукуватися якихось недоступних пересічному індивіду глибинних сутностей-сміслів. У того, з ким він говорив, творилося враження сумісних прогулянок із Шевельовим «за ручку» лабіринтами його лінгвістичних теорій, міркувань чи найпростіших, побіжних спостережень. Одним словом, здавалося,

що яке б питання ви йому не поставили, відповідь буде щирою і уважною, і що він турботливо покаже не тільки «що» він придумав, а і «як» дійшов певного висновку. І уже з досвіду додаю – у цілковито **НЕ-геніальній** манері. Пригадую ці розмови зараз – в пам'яті спливають зарисовки з передвоєнного академічного і колоакадемічного життя в радянській і окупованій німцями Україні або в Америці 50-х–60-х рр. Про те, що на початку незалежності було суцільною білою плямою.

У цих розмовах із м'яким гумором він розказував про академічне радянське життя до еміграції, характеризував деяких відомих філологів. Скажімо, Агатангела Кримського, його дивакуватість. Видатний поліглот жив самотньо. Телефон у ті часи був річчю небуденною і радянській інтелігенції малодоступною. Отже, якщо виникала потреба сконтактуватися з кимось із науковців (а працювали вони переважно дома, «присутствіє» було пару разів на тиждень), то від Академії посиляли кур'єра. На дзвінок із-за зачинених дверей відгукувався хтось жіночим голосом, питаючи, кого треба. З'ясувавши, що Кримського, відповідав, що його немає вдома. Цей «хтось» і був він сам.

Пригадав, що з якихось причин потрапив на ювілей Михайла Грушевського. Уточнивши при цьому у своїй звичайній об'єктивній манері, що бачив його здалеку і на місцях для почесних гостей не сидів. Розказував, як влаштувався в аспірантуру, яким було тогочасне аспірантське життя, як спілкувався із науковими керівниками – Булаховським і Наконечним. Шанобливо називав їх своїми учителями.

Про кого він висловлювався різко негативно, так це про тодішнього голову Інституту Мовознавства. Це було навіть якось нехарактерно для Юрія Володимировича. Зазвичай, якщо людина не викликала пітету, то він просто іронізував, може трохи гостріше. Не повторюючи прізвищ тих, кому цей «гостріший» тип іронії адресувався, наведу такий приклад. Цього і глузом назвати не можна. Якось йшлося про досить поважну наукову імпрезу, на якій Шевельова не було. Почувши прізвище однієї із наших колег і назву її доповіді про результати дослідження

серйозного літературного твору української класики, він задумливо прокоментував його питанням: «А хіба пані N читала твір N?» Розвиток подальшої дискусії, таким чином, втратив сенс...

Приємною несподіванкою було почути, що в своїй дисертації [4] він розглядав тему мовних інновацій, а обрав він цю галузь за тими самими мотивами, що через півстоліття лишилися актуальними і визначили мій власний вибір – втекти від ідеологічного тиску або хоч максимально утруднити «керівне втручання». У мовознавстві це й справді було зробити легше, ніж у літературознавстві.

Нічого цього в Україні тоді про Шевельова не зналося. А те, що було відомо, аж ніяк не було позитивним і стосувалося, головним чином, знову ж таки не наукових характеристик. Найгучнішим закидом на його адресу було колаборантство з фашистами. А відтак і все пов'язане з ім'ям Шевельова автоматично демонізувалося. Але якось він сам, розповідаючи про втечу на Захід, мимохідь і беземоційно зауважив про роботу в газеті під час окупації. Звичайно, питати «в лоб» я не збиралася – чесно кажучи це і не дуже мене обходило. Але одне питання, спрямоване якраз на те, щоб для себе більш-менш з'ясувати, наскільки «чорне» (точніше коричневе) було чорним, – я поставила. Приводом для цього послужило нарікання Шевельова на те, що він не міг дістати в бібліотеці «Майн Кампф», якої потребував для роботи. І, мовляв, ідеологія не повинна ставати на заваді науці. У контексті цієї розмови я поставила питання, що стосувалося антисемітизму Гітлера. Відповідь Шевельова була простою: «Гітлер? Він був не просто антисемітом. Він був хворий на антисемітизм. Це дійсно було щось хворобливе. Без жодних перебільшень». І розказав історію про ешелон із в'язнями якогось із концтаборів, що його у переддень падіння рейха возили Словаччиною в пошуках місця, де б цих в'язнів можна було знищити.

Для симетрії тоді ж таки розповів дещо про антисемітизм радянського ґатунку. А саме – про його близького друга на ім'я, якщо не помиляюся, Міша, філолога-україніста із цілковито зруйнованою через ідеологію долею,

який, будучи євреєм, потрапив до радянського табору за український націоналізм. Що, однак, не завадило сталінському режиму невдовзі, коли почалися процеси проти безродних космополітів, засудити його уже як націоналістично налаштованого єврея. Їхній щирій дружбі не заважало російсько-німецьке коріння самого Юрія Володимировича.

Йому, по-моєму, взагалі будь-які почуття дріб'язкового націоналізму чи шовінізму були не те щоб непритаманні, а просто цілковито байдужі. Це не було частиною його внутрішньої архітектоніки. За потреби він брав ці явища до уваги, тобто був свідомий їхнього значення у соціальному контексті, але як фактор власного самовизначення вони для нього не існували. «Ізми» якось не досягали його.

Живучи в українській діаспорі, прізвища свого «Шевельов», яке явно звучало по-російськи, ніколи не змінив на «Шевелів», що було б для діаспори багато милішим, а для Юрія Володимировича значно зручнішим. Адже це він був (видно, не вдасться уникнути цього штампа) знаковою фігурою зарубіжного українства, його представником у світовій інтелектуальній еліті. Тож з усіх боків, так би мовити, всім було б комфортніше, якби закінчення було -ів. Але таким уже він був: міг користуватися літературним псевдонімом, але пристосовувати і міняти зсередини своє прізвище, щоб бути комусь милішим – ні. Може, це одна з причин, чому він не одружився зі своєю нареченою Оксаною Соловей, бо ж від початку заручини були фіктивні – для втечі на Захід, – а тому евентуально і не могли стати початком справжнього подружжя?

Він був класичний старий парубок, який ніколи не був одружений і дожив до зрілого віку удвох із мамою, дітей не мав. Відповідно міг багато мандрувати. Тож подорожніх історій з особистого життя розповідав багато. Пригадується одна з них, розказана ним ще на самому початку нашого знайомства (очевидно, вікова дистанція у більш як чотири демографічних покоління, безсумнівно, полегшила вибір теми). Цей курйоз трапився у Японії і мав лінгвістичну природу. Отже, щойно Юрій Володимирович зайшов до номера готелю, де оселився, як тут же з'явилася покоївка, що запропонувала йому скинути штани. Це Шевельов

уточнив за допомогою подорожнього розмовника, яким задалегідь озброївся. Пропозиція його дещо збентежила, але покоївка настоювала і, врешті-решт, за допомогою того ж таки розмовника з'ясувалося: штани треба було скинути для того, щоб вона могла їх випрасувати (переліт до Японії неблизький, і вони геть вим'ялися). Розказано це було із лукавою посмішкою – мовляв, були і ми козаками. Звідси впливало також, що і цього аспекту можна торкатися в наших бесідах. Це було важливо в сенсі «окреслення формату спілкування» і свідомого відсторонення Шевельовим від ролі академічної мумії.

Якраз тоді були опубліковані «Польові дослідження українського сексу» Оксани Забужко, з якою він листувався, а також написав передмову до її твору. Книжка була на ті часи скандальною на просторі обабіч Атлантики. Багатьох зачіпала персонально (вона щойно була на тій же програмі Фулбрайта й особисто знала чимало українців Америки), а головне – руйнувала мовні та культурні табу. Тому хтось із читачів обурювався за українську мову, хтось ображався за себе, хтось переймався іміджем України в цілому – тоді в самій Україні ще не виробилося милої навички показувати відверті сцени у рейтинговий час по телебаченню. Авторці закидалося багато чого, на тогорічній конференції AAASS вона була «негативною героїнею» культурних дискусій. Один Шевельов лишався незворушно об'єктивним, говорячи про стиль чи синтаксис речень книги і жодним чином не реагуючи на тему як таку. Натомість переймався, чи дійде лист із його рецензією до неї вчасно? Про саму ж авторку при цьому відгукувався дуже тепло.

Так що тема особистих стосунків була «науково інспірована», а через те, що мемуари не були ще написані, то вона була природньою частиною наших розмов. Отже, Юрій Володимирович розказав про своє перше кохання. Це була жінка, з якою він познайомився на курорті та збирався одружитися. Чого вочевидь не трапилося. Її останній лист до неї містив один тільки великий знак питання, виведений на весь аркуш... Він не відповів. Говорив про це із сумом, хоча минуло більше 60 років. Пізніше в його житті

з'явилася фіктивна (чи не зовсім?) наречена пані Оксана Соловей. Мені пощастило з нею познайомитися на конференції в Урбана-Шампейн. Це була жінка навіть на свій вік виняткової краси – хвилясте пишне волосся з сивиною, забране назад у вузол, високі чорні брови дугою, великі очі, чисті правильні риси обличчя. Справляла враження розумної і вольової людини. Вона прибула із палицею Юрія Володимировича з тим, щоб передати її через «нюйоркерів» власникові, оскільки мешкала не в Нью-Йорку, і вони відвідували одне одного. Якщо вона перебувала у Шевельова, то він гордо повідомляв про це телефоном, якщо мені траплялося тоді зателефонувати. По-моєму, трохи командувала ним по-хатньому. Після таких відвідин, якщо треба було щось знайти в квартирі, він із задоволенням зауважував – «Не варто турбуватися, треба спитати у пані Оксани – вона знатиме».

Але, звичайно, найтривалішими безпосередніми були його стосунки із Мирославою Знаєнко – його колишньою студенткою і колегою-славістом, з якою Шевельов мешкав впродовж десятиліть на одній вулиці в Нью-Йорку, всього через кілька будинків. Роками вона була його ангелом-охоронцем. Він так і називав її «мій янгол-хранитель Мирослава», або ще й без імені: «моя мила сусідка, про яку ви знаєте», даючи до зрозуміння, що ясно, про кого йдеться і що «сусідка» – це тільки літота для позначення Мирославиного місця в його житті. Її турботу про себе він приймав із щирою вдячністю за винятком хіба що одного випадку, про який я почула розповідь з обох боків.

Отже, сидячи в своєму застиглому апартаменті, Шевельов декілька днів не підходив до телефону. З огляду на його поважний вік Мирослава мала всі підстави розхвилюватися не на жарт – чи не трапилося чогось поганого. Разом з Танею Кейс, бібліотекарем Барнард коледжу, котра мешкає також поруч, поквапилася з ключами до Шевельова додому. Увійшовши до вітальні, вони застали господаря, вбраного в одну сорочку, який мирно дрімав у його звичайному кріслі. Радість візитерок і обурення господаря були рівними. Юрій Володимирович у вічі їм закидав, що така їхня поведінка – увірвалися непрошеними до чоловіка

(!), коли він не вбраний належним чином (!) – не витримує критики і не вписується в жодні цивілізаційні норми. Яка ж це цивілізація?! Пізніше він і мені нарікав на таке неподобство.

З усієї цієї «нештатної ситуації» ми ще довго потішалися з Танею і Мирославою і раділи, що побоювання були марними. Але Шевельов благого їхнього пориву не зрозумів, щиро соромлячись і відчуваючи незручність, всерйоз дорікав їм за це. В усіх же інших випадках, як я уже згадувала, говорив про Мирославу дуже сердечно, цінуючи і її шану до нього, і піклування. Але важливо не тільки це. Вражало, що за турботою про СЕБЕ він цінував і людину, що за цим стоїть, по-людяному цікавився нею. Наприклад, завжди помічав і вважав за потрібне пригадати в розмові, чи Мирослава прибула, чи схудла (через сильну короткозорість для цього йому треба було таки пильно придивлятися).

Було щось особливе в сором'язливості Шевельова. Якщо в інтелектуальному відношенні різноманітні блюзнірські табу важили для нього небагато, то у щоденному приватному житті почуття культурної цнотливості було йому глибоко притаманним, питомим. Перебуваючи в лікарні перед смертю, він все так же насторожувався при моїй появі у палаті – чи, бува, не видно чогось, що не годиться бачити. Будучи фізично вже суцільно немічним і вбраним у лікарняну «розпашонку» unisex зі шворочками, зав'язуваними на спині (а це само по собі деперсоналізує людину не тільки ззовні, а і внутрішньо, суттєво знижуючи поріг людської гідності), маючи канюлі у венах, він все ж таки зберігав не тільки світлий розум, а і гарні манери. Можу відповідально засвідчити (оскільки бувала у нього в лікарні майже через день), що в ньому ніколи не сформувалося «безсоромності хворого». Може, звучатиме невдало, але я б сказала, що в лікарні він справляв враження не людської руїни, а швидше знесиленого велета, гречного кавалера з очами мудреця і дитини водночас.

Поки Шевельов хворів, виник свого роду «кругообіг» відвідувачів, які зустрічалися кілька місяців поспіль. До більш сталого нью-йоркського гурту долучалися учасники

конференцій або просто хтось, будши в Нью-Йорку, обов'язково хотів віддати візит шани генієві чи бути йому представленим (будучи пацієнтом у лікарні, людина часом стає більш доступною), то творилася чудернацька суміш відвідин, висновувався своєрідний «нет» із напівофіційних візитів прибулих з іншого континенту і напівдомашніх п. Оксани Радиш, яка «прибігала» за кілька блоків з 100-ї вулиці погодувати чи принести якусь необхідну дрібницю, або похресник Тодьо (Костюк), котрий приїжджав із Вашингтона і радився відносно передачі книг до Японії. А що інколи Юрій Володимирович «ділив» палату – приватність досягалася шторкою, натягнуваною між ліжками, – із іншим пацієнтом (в одному випадку це був російськомовний єврей із Брукліна, а в другому – афроамериканець), яких також відвідували чади і домочадці, то утворювалося цілковито нью-йоркського колориту тло для цієї циркуляції.

Від початку нашого знайомства і до смерті Юрія Володимировича він був «дуже старою людиною». Між нами лежало трохи більше як півстоліття вікової дистанції і цілковито відмінний (за винятком фаху і фахових зацікавлень) досвід. А втім, попри це все, будши коло нього, я почувалася саме в компанії гречного кавалера. Якщо йшли кудись на вечерю, то ресторан Юрій Володимирович обирав сам. Я заходила по нього, ми виходили потихеньку на Клермонт авеню, потім на Бродвей, де брали таксі. Процедури «всідання» і «висідання» з машини не були простими – спочатку вмощували Шевельова з ціпком, інколи ще й з парасолькою, а потім уже сідала я. І тут починав розпоряджатися Юрій Володимирович: сам називав адресу, пояснював, як туди дістатися. Бувало трохи гарячкував, якщо розбіжності між його англійською і англійською таксиста були надто значними і ніяк не вдавалося досягти того рівня комунікації, що дозволив би зрушити з місця. Допомоги для легшого порозуміння не приймав, як не дозволяв брати участь в оплаті подорожі і самої вечері. Платив у цілковито не в американський спосіб: завжди сам і завжди готівкою. Справедливості ради зазначу, що коли він добре почувався і відправлявся, скажімо, на балет у Бруклін, то користувався метро. Але вечеряти ми їздили таксівою.

Особливо запам'ятався один вечір у французькому ресторані десь на 58 чи 59 вулиці неподалік від Центру Лінкольна (Метрополітен Опері). Місце було елегантним, з вишуканими інтер'єром і кухнею. Обслуговували фрацузи. На вибір нам було запропоновано меню англійською і французькою мовами. Юрій Володимирович зажадав останнє. На мій подив, подальше спілкування з офіціантом він жваво провадив французькою, перекладаючи і для мене коментарі про їжу. Своє знання французької пояснив коротко – з дитинства. І додав, що цим, зокрема як і вихованням взагалі, завдячує мамі. Коли замовлення було сформовано, то виглядало цілком автохтонним і включало нечувані за калорійністю цибулевий суп, ескарго і смажені мізки. Остання страва була предметом нашого обопільного кепкування – мовляв, що ж іще науковцям і їсти, якщо своїх забракне.

Почуття гумору Шевельова варто спеціальної уваги. Він любив жартувати сам і цінував гумор інших. Думаю, що це якраз і є ключ до його «ментального нестаріння», спроможності адекватно сприймати нове і молоде. Якраз тому він жваво відгукнувся перед- і післямовама та рецензіяма на апатажні, пустотливі твори українського постмодерну. З ним можна було жартувати і посміятися жартові – пояснювати потреби не було. А це і є найкоротший міст до іншого, спосіб розпізнати «свого», виробити спільну мову. Він знав ціну «мові своїх» і мав до цього смак. І не тільки в теоретичному плані – дискутуючи якість міського койне давнього Києва чи обговорюючи роботи Горбача, але і практично; потроху в нашому спілкуванні накопичилися слова і фрази, що мали характер сленгізмів, тобто вживані у зміненому, зазвичай не властивому їм значенні. Одним з таких сленгізмів була фраза «щоб всьо було культурно». Вона могла припасовуватися до різноманітних ситуацій, а інколи і відігравати роль вирішального аргументу в дискусії.

Так він жартував і навіть дуже веселився під час нашої останньої вечері перед його хворобою. Було це під новий рік. Шевельов був ослабий, щоб кудись вибиратися до ресторану, тож вирішено було вечеряти у нього. Власне кажучи, це був перший і останній раз, коли ми готували

домашню вечерю. Прихопивши у гастрономі на розі продукти, я прийшла до нього, і ми почали порядкувати на кухні. Це приміщення було вщерть наповнене всіляким начинням і то солідних розмірів – як на велику сім'ю. Зауваживши мій подив, Юрій Володимирович пояснив: колись тут відбувалися великі «партіз» (вечірки), у що, щиро кажучи, не дуже вірилося, зважаючи незвичайну застиглість апартаменту. Врешті знайшли все необхідне і почали куховарити.

Власне, готувала я, а Шевельов тупцював тут-таки на «допоміжних ролях», з радісним ентузіазмом виконуючи те, що йому доручалося. Як і вечері в ресторанах, ця була з вином (а в холодильнику я зауважила чимало початих бляшанок з пивом). Цей вечір був знаменний тим, що пара від страв розвіяла завжди таку непорушну застиглість атмосфери квартири; запах книжкового пилу змішався із запахом напівдитячих (пристосованої до зубних вимог Шевельова) – пюре і омлета. Та й сам Юрій Володимирович, що рухався довкола мене по кухні та коло обіднього столу, відірваний від свого традиційного крісла, виглядав по-іншому; здавався молодшим і розчуленим. Згадувалося уже, що він був людиною дуже вдячною, однак це переважно тамувалося його сором'язливістю. А тоді крізь звичну стриманість проступили якісь хлопчачі риси – боюся, чи це не зафамільярно, але відчуття було саме таке, – принаймні легко стало уявити його дитиною, яка ставиться до світу з радістю і довірою; образ хлоп'ятка, яке тупцює довкола матері, щоб вона не робила, став легко реконструйовуватися в моїй уяві.

Це було напередодні останнього для нього нового 2002 року...

Того ж першого року нашого знайомства – 1996 – відбувався Міжнародний Конгрес українців, місцем якого було призначено Харків. Шевельов зазбирався до свого рідного міста. Подорож передбачалась далека і довга і, звичайно, емоційно напружена. По всьому було видно, що він нервувався. Так і трапилося – там відбувалися неприємні перипетії з премією, якою Шевельова нагородили, але не хотіли дати, а він не хотів приймати... З цієї

«контroversійної» нагоди писалося і говорилося забагато для того, щоб зупинятися на цьому додатково.

Свою доповідь на той конгрес я відіслала (склалося так, що її опублікували поруч із доповіддю Юрія Володимирівича і це було дуже почесно), але їхати мені не виходило. І тепер уже я лишалася в Нью-Йорку, чекаючи на його повернення з України із розповідями про те «як там». Перед від'їздом ми прощалися на розі 116 вулиці і Бродвея, в котрий раз обговорюючи не тільки наукові перспективи поїздки, а й зовсім побутові – чи подадуть вчасно возик в аеропорту, чи владнається справа з машиною (він хотів трохи подорожувати Україною). А потім він цілковито несподівано для мене сказав: «Там вас не буде, хто ж мене від вітру спасатиме?» і не знати було, чи жартома це він каже. А потім додав: «Може, ми і зовсім не побачимося більше?»

Відтоді мені стало ясно, що великий Шевельов не «допускає до спілкування з собою», а сам щасливий ним. При всій самодостатності – а вона справді була рідкісною, інакше не залишилося б такого доробку – потребував спілкування і був за нього вдячний. Саме так – був вдячний до людей. У розмовах спливали знайомі імена з його коментарями не тільки наукового, а зовсім гуманного характеру. Скажімо, повернувшись з харківського конгресу, він почав розповідь про поїздку Україною з того, що подорожував із Ларисою Масенко і що у неї сина також звать Максим: «Так само, як і Вашого». Для нього це було варто згадки, хоча йшлося про маленьких хлопчиків. І то – в контексті обговорення вражень від нової України, віддзеркаленої у сприйнятті світоча науки...

Мені залежало на тому, як уже згадувалося, більше змальовувати Шевельова як особистість у безпосередньому приватному спілкуванні, подробицях життєвого плину. Головно тому, що великий Шевельов так чи інакше відомий, і загрози здрібнити його в будь-якому випадку немає. Але при всій своїй людяності та готовності до спілкування «всеядним» у цьому відношенні він не був. Тому особливої цінності набувають буденні дрібнички, затримані моєю пам'яттю про нього, даючи ще один вимір (чи ракурс бачення) цієї непересічної індивідуальності.

Хотілося б також уникнути враження, що цим все і обмежувалося. Це не так. Юрій Володимирович практично до останнього року свого життя брав участь у різноманітних наукових імпрезах і сам виступав. Здебільшого це бувало в Науковому Товаристві Шевченка (НТШ) або Українській Вільній Академії Наук (УВАН) – двох науково-культурних неуніверситетських осередках Америки.

Мені поталанило брати участь у конференції на честь його 90-ого ювілею. Зупинюся на ній докладніше, щоб трохи відтворити у цьому малюнку, присвяченому 100-річчю Шевельова, дух останньої ювілейної конференції за його життя. Відбувалася вона в Колумбійському університеті, у найкращому конференц-залі на 15 поверсі Гаріманівського Інституту. Через майже всуціль скляні стіни звідси відкривається дивовижний і рідкісний вид Нью-Йорка. Зеленаві мідні дахи довколишніх університетських будівель візуально наче продовжують простір кімнати, поєднуючи його із безмежною еkleктикою «даха світу». З огляду на масштабність постаті ювіляра кращого місця за це важко і уявити.

Шевельов сидів у першому ряду, спираючись обома руками на свою незмінну палицю і слухав присвячені йому доповіді. Тематика була вкрай різноманітна – від фонетичних змін у давньоукраїнській та давньобілоруській мовах на початках літературної традиції до сучасних інновацій в українській. У ранішній сесії доповідали Майкл Флайер, Борис Гаспаров, Андрій Даниленко і я. Модератором був Олесь Мотиль. З-поміж нас власне його студентом був тільки Флайер – інші колишні студенти виступали пізніше, тому що прилітали здалеку.

Не секрет, що наукові конференції – це великою мірою «ярмарок марнославства». Так що у способі формування сесій, наукових титулах і ступенях гостей і доповідачів певною мірою відбивається значимість ювіляра. Крім колишніх студентів тут були інтелектуальні однодумці та шанувальники Шевельова: лінгвісти, літературознавці, політологи, котрі прибували з різних штатів Америки, Канади і України. Мені самій довелося зразу після сесії поспішити в аеропорт, щоб встигнути на конференцію в Отаві. Натомість Данило Струк з дружиною саме прилетіли з Канади

спеціально на ювілей. Із запізненням з'явилася і Ася Гумецька – професор Мічиганського університету, тільки під час перерви її усміхнене обличчя схилилося до Шевельова, щоб поцілувати його. Хтось прибував, хтось від'їжджав, утворюючи радісну вервичку, що завивалася довкола Юрія Володимировича.

Сидячи на тому самому місці, він приймав вітання. Виглядав дещо зніяковіло, перебуваючи в центрі такої інтенсивної уваги (весь цей святковий рух довкола ювіляра весело і впевнено (так само, як і пізніше в лікарні) скеровувала Мирослава Знаєнко). Імпреза у багатьох відношеннях була унікальною з огляду і на поважний вік ювіляра, і на те, що він був спроможний тут бути, а головне – на потужний магнетизм його інтелекту, який не тільки заворожував і вабив здалеку, але практично міг об'єднати таку кількість дуже різних людей академічного світу. Надто через те, що це як правило люди з гіпертрофованим его, не схильні витрачатися (перш за все, в душевному сенсі) на когось, крім себе, часто пов'язані не безхмарними стосунками...

Ось і зараз, готуючи свої спогади до друку, я із задоволенням прочитала статтю про Шевельова Миколи Жулинського і натрапила на цікаву деталь. Цитуючи спогади Романа Корогодського, він пише, що Шевельов «кілька разів запитував: «Чи правда, що першою встала Михайлина мене вітати на I Міжнародному конгресі українців?» Зрозумів, що Ю. В. Шевельов небайдужий до таких подробиць» з інтерпретацією, що «не лише цілком природне для творчої індивідуальності честолюбство спонукало його до уточнення, хто ж перший підвівся в залі, вітаючи Шереха-Шевельова. Він чекав сигналу на запит його, ученого, літератора, мистецтвознавця, і на цей сигнал радо відгукнувся» [2, 29, 30].

Спостереження слушне. Він справді був небайдужий. Може, почасти через марнославство як властивість звичного академічного середовища, де пройшло його життя? Не знаю, не виключено. Але мені за цим питанням ввижається та сама його прискіпливість, точність у спостереженні за довколишнім світом до найдрібніших його подробиць, що і в симетричному підписуванні кожного тому

третомника окремішно чи у пам'ятанні, що мого сина і сина Лариси Масенко звать однаково – це все похідні від його не просто небайдужого (і в іронічному смислі теж), але аналітичного і пильного вдивляння в світ. Інший вияв тієї самої якості, що утримує коментатора-Шевельова біля читача протягом усього авторського тексту «Фонології». І те, що робить його науку в широкому розумінні «чистою». Тобто стрункою, точною. Без домішок і без упущень.

Пригадую також і іншу презентацію, присвячену виданню славетної «A Prehistory of Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic» українською [6] – уже без участі Шевельова. Ця фундаментальна робота, видана англійською мовою, насправді спочатку писалася українською. Дехто із колишніх студентів Шевельова, які допомагали йому у редагуванні англійського тексту, згадували, як неймовірно тяжко для них це було з огляду на складність самого предмета. Про ідентичність цього «реверсивного перекладу», опублікованого уже після смерті Шевельова, і первісного українського оригінала судити не берусь. Але для читача, знайомого із Юрієм Володимировичем і властивою йому достеменною і послідовною манерою аналізувати, авторська «присутність в тексті» – незаперечна. На превелике щастя, перекладачам вдалося зберегти цю взагалі унікальну, але таку типову для Шевельова-творця рису – дбати про читача, не примітивізуючи предмета.

Тодішню доповідь я назвала «Чесність науковця і чиста наука». Така назва відбивала, на мою думку, головне в Шевельові-творці – здатність знайти ту унікальну точку, де, не пристосовуючись і не викривлюючись, урівноважуються винниченківська «чесність зі собою» і чесність зі світом, зокрема – з читачем, якого Шевельов не лишає сам на сам з авторським теоретичним лабіринтом.

Дотепно схоплена Борисом Гройсом [1, 282] властивість постмодерну, яка полягає в тому, що постмодерний автор творить і текст, і коментар до нього, вповні проступає і в суто нехудожньому лінгвістичному творі не Шереха, а Шевельова. Хай як парадоксально це звучить. Не тільки в передмові, а й протягом усього викладу автор присутній у двох іпостасях – власне теоретика і коментатора. Правда,

на відміну від постмодерністів, Шевельов не хаотизує мислительний простір, а впорядковує його.

Що й казати, всякому приємно відкрити якусь рису, спільну з людиною калібра Шевельова. А надто, якщо це – недолік. Таким спільним недоліком у нас був почерк. Колись, коли він вперше підписував для мене відбитки праць Олекси Горбача із рідкісних емігрантських видань, я звернула на це увагу. Радість була потрійною: я отримала практично недоступні роботи Горбача з рук великого Шевельова з його теплими і через свою некаліграфічність особливо милими моєму серцю автографами. Наразі маю під рукою його тритомник «Пороги і запоріжжя» з дрібнокривенькими підписами. Перший том підписаний: «Тоні Березовенко – з подякою за життя. Автор. Ю. Шевельов. 6.12.99.» Другий і третій також містять його автографи: «Від Ю. Шевельова з добром. ЮШ (автор)». В цьому Шевельов – хоча дарувалися всі три томи зразу, але скрупульозно, задля симетрії, підписаний кожен з них.

Дивні кола інколи описує доля... Ще до особистого знайомства з Шевельовим Мирослава не раз згадувала момент, коли стало відомо про загибель президента Кеннеді. Вражені трагічною звісткою студенти очікували, що Шевельов відмінить лекцію і відпустить всіх на жалобний мітинг. Але професор Шевельов подивився на ситуацію інакше, і лекція відбулася. А приблизно через півстоліття, коли не стало Юрія Володимировича і було призначено прощання, у мене за розкладом у тому ж таки славістичному відділі Колумбії якраз було заняття. Я відмінила тоді лекцію (призначивши так званий make up class), дозволила студентам піти і сама попрямувала на жалобну церемонію...

Як для самотньої людини на 94 році життя людей зібралось багато. Як для спочилого генія – скільки б не було все буде недостатньо... В усякому випадку церемоніальний зал був цілковито заповнений квітами і людьми. Знову можна було побачити тендітну фігурку Оксани Радиш і величаву Оксану Соловей; учнів Шевельова, його колег. Зараз пригадуються професори Гаставсон, Гаркінс, Макгвайер. Власне тут була славістична американська еліта і українська громада. Це досить строкате товариство

непомітно скеровувалось Мирославою, яка ще встигала при такій нагоді запізнати людей між собою і дати вьому лад. Одним словом, сумна церемонія відбувалася у якнай-достойніший спосіб. Навіть погода була така, як любив Шевельов – нечаста для квітня у Нью-Йорку – жахлива спека. В тій урочистій аж до театральності обстановці плакати начебто було недоречним. Та й не плакалося... А ось наступного дня після панихиди, побачивши під українською православною церквою чорний лискучий катафалк, я усвідомила, що це уже не чекання кінця, як було останніми місяцями, не частина дійства, а сам кінець.

Крізь занадто запопадливо відкриті лаковані дверцята ритуального авта виднілася гаптована червоно-золотою парчею внутрішність машини. Жарке сонячне сяйво мінілося в складках матерії, творячи враження моторошного затишку. Виникала асоціація з розчахненою утробою чи з роззявленою пащею жадібного чудовиська. Дивитися на це було нестерпно, і я заплакала. Підійшла Оксана Соловей. Пригадала історію, виявляється, не раз чуту нею від Шевельова. Про те, як я знайшла скельце від його окулярів, що випало на вулиці, а потім приладнала в ті бувалі окуляри. І знову дрібничка виявилася достойною переказу і вдячності. Ще одна рисочка до його образу... Ці слова уваги і людяної чуйності до найменшого добра, почуті уже не від нього, завершили той тяжко сонячний день, змішавшись із гіркотою утрати і якимось навіть притамувавши її.

Роками після цієї сумної події не хотілося доходити по Клермонт авеню до будинку, де розташовується колись до запаморочення натоплена квартира на другому поверсі; не хотілось доходити і до остаточних формулювань – ким же був Шевельов у суті своїй?

За його власним визначенням – вродженим філологом. Але крім цього, Шевельов – це людина – вік. Він справді прожив і пережив ХХ ст. Людина – всесвіт, яка за глибиною думки і висотою духа обмежень не знала. Це, може, і вражало найбільше у ньому – спроможність органічно поєднувати мале й велике, дитяче й старече, чуттєво-емоційне й абстрактне, адаптуватись до діаметрально відмінних умов, не зраджуючи собі. Наші стосунки не були ані службовими, ані викладацько-студентськими у формальному

смислі, а тому були вільними від типових для таких випадків упереджень і прогнозованих моделей; маю сміливість сказати – неповторними. В тому смислі, що було в його ставленні до мене щось і батьківське, і дитяче водночас. Символічними стали і речі, що потрапили до мене після його смерті: крім згаданого двотомника мемуарів, ще м'яка іграшка – совенятко, символ мудрості, у випускному університетському кашкеті...

Я вдячна долі за шанс зустрітися і бути тривалий час присутньою в житті такої людини. Довго ця частина минулого не аналізувалася саме через острах викривити, не спромогтися передати справжніх взаємин, натомість попасти в пастку стереотипів. Цього найбільше уникав Шевельов, написавши: «Якщо минуле хоче промовляти до сьогодні, воно має говорити своїм власним голосом, інакше ноти будуть фальшивими» [3, 11]. Маю надію, що фальшивих нот у цих спогадах немає...

-
1. Гройс Б. Утопия и обмен. – М., 1993.
  2. Жулинський М. Українська духовна атмосфера за інтелектуальним барометром Юрія Шевельова // Слово і час. – 2008. – № 12.
  3. Шерех Ю. Друга черга. Сучасність, 1978.
  4. Шевельов Ю. Із спостережень над мовою сучасної поезії: (Дисертація на здобуття ученого ступеня кандидата філологічних наук) / Харк. Держ. Ун-т. – Х., 1939 [?]. – С. [?]. – [На правах рукопису]. (Цит. по: Юрій Володимирович Шевельов (Юрій Шерех). Матеріали до бібліографії / упор.: А. Даниленко і Л. Чабан. – Нью-Йорк, 1998).
  5. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. Вид-во «Сучасність», 1987.
  6. Шевельов Ю. В. Історична фонологія української мови / пер.: С. Вакуленка, А. Даниленка. – Х., 2002.
  7. Шевельов (Шерех) Ю. В. Я – мене – мені...(і довкруги): Спогади. – Х. – Нью-Йорк, 2001.
  8. Shevelov G. A Prehistory of Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1964. Columbia Slavic Studies, New York, 1965.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Анжела Акаймова, кандидат історичних наук, завідувач кафедри маркетингу Української академії бізнесу та підприємництва

Костянтин Баханов, доктор педагогічних наук, професор Бердянського державного педагогічного університету

Світлана Баханова, кандидат історичних наук, викладач Бердянського державного педагогічного університету

Тетяна Бевз, доктор історичних наук, доцент, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Анастасія Безверха, студентка докторської програми «Масові комунікації» Могилянської Школи Журналістики

Антоніна Березовенко, доцент кафедри української мови, літератури та культури Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут»

Валентин Бушанський, доктор політичних наук, головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Василь Віднянський, аспірант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Максим Волосевич, аспірант кафедри історії та світової політики Інституту соціальних наук Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Дар'я Гайдай, аспірантка Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Павло Гай-Нижник, доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Антон Глушко, аспірант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Кирило Євсєєв, здобувач Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Микола Кирюшко, кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Леся Ковач, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Олена Кривицька, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Володимир Кулик, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Ірина Кучеренко, кандидат політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Фелікс Левітас, доктор історичних наук, професор

Надія Литвин, аспірантка Львівського національного університету імені Івана Франка

Олесь Лісничук, кандидат політичних наук, молодший науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Наталія Макаренко, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Світлана Набок, молодший науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Лариса Нагорна, доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Сергій Нагорний, консультант відділу політичних стратегій Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України

Юрій Поліщук, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту політичних та етнологічних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Сергій Полтавець, кандидат політичних наук, докторант Інституту політичних і етнологічних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Ігор Рафальський, кандидат історичних наук, здобувач Інституту політичних і етнологічних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Сергій Римаренко, доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнологічних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Оксана Федотова, доктор історичних наук, в. о. професора Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Валентин Хонін, кандидат юридичних наук, доцент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Ігор Черінько, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнологічних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Леонід Чупрій, кандидат філософських наук, доцент, докторант Національного інституту стратегічних досліджень

Юрій Шайгородський, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнологічних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Едуард Щербенко, кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнологічних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

В'ячеслав Яремчук, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнологічних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
2012 / 2(58) (березень-квітень)

Верстка, макет – *Людмила Лисенко*

Підписано до друку _____ Формат 60x84/16. Папір офсет.
Гарнітура SchoolBookСТТ. Ум. др. арк. 29,52. Обл.-вид. арк. 25,06
Тираж 300 прим. Зам. № _____

Віддруковано ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області,
вул. Шевченка, 26 В.
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.